UNIVERSITY OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 151.

TANRTASAMUCCAYA

OF

NĀRĀYANA

with the commentaries Vimaršinī of Sankara and Vivaraņa of Nārāyaņašiṣya.

Part I. 42259

MImāmsakaratna, Mīmāmsāvišarada, Vedaširomaņi,
V. A. RAMASWAMI SASTRI, M. A,

Honorary Director, University Manuscripts Library,

Trivandrum.

SalT Nas/R.P.

TRIVANDRIIM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.

1945-

All Rights Reserved.]

[Price Rs. 8-0-0.

OFNTRAL APCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 42259

Dete 6.1.1965

Cod No. Sait / Nar R.P.

अनन्तरायनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतप्रन्थाविः

प्रन्थाङ्कः १५१.

श्रीनारायणप्रणीतः

शक्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया व्याख्यया तन्त्रसमुचयकार-शिष्यप्रणीतया विवरणाख्यया व्याख्यया च समेतः।

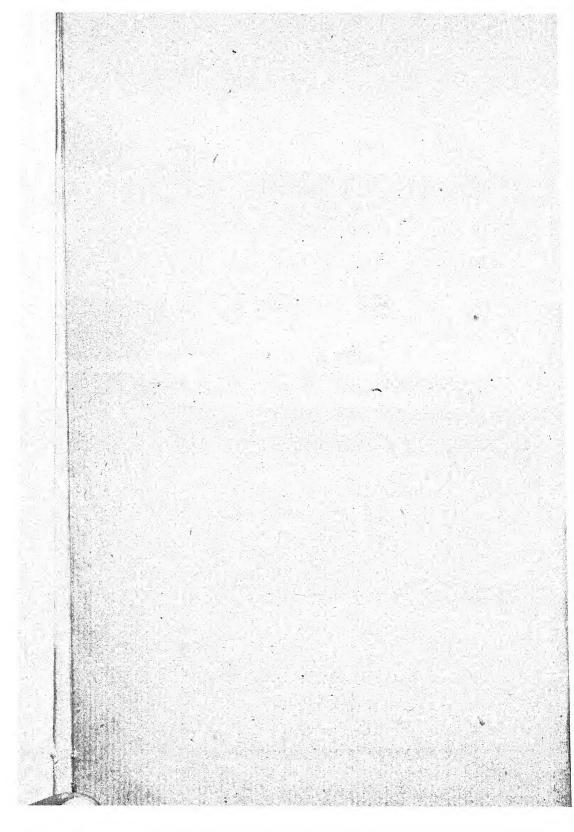
प्रथमः संपुटः।

सम्पादकुः

मीमांसकरत्नम् , मीमांसाविशारदः, वैदशिरोमणिः, वी. ए. रामस्वामिशास्त्री, एम् . ए., पौरस्त्यग्रन्थपकाशनकार्योध्यक्षः ।

> इदं च अनन्तश्यने राजकीयमुद्रणयन्त्रारुये तद्ध्यक्षेण मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोलम्बा**ब्दाः १**९२०, केस्तवाब्दाः १९४५.

P.R.E.F.A.C.E.

The text of Narayana's Tantrasamuceaya with two commentaries, Part I, is now issued as No. 151 of the Trivandrum Sanskrit Series. The present edition contains the first four patalas with the Vimarsini of Sankara, the son of the author', and the Vivarana by the author's own disciple2. The importance of these two commentaries by two younger contemporaries of the author, one being his son and the other his disciple, in an accurate understanding of the highly technical treatise Tantrasamuccaya, cannot be over-estimated. The text with the commentary of Sankara, has already been published in the present series as Nos. 67 and 71 by the late MM. Dr. T. Ganapati Sastri. while the commentary Vivarana is now published for the A close and comparative study of the two comfirst-time. mentaries presents to the reader many a knotty problem regarding the construction and arrangement of the text. A list of the verses in the first four patalas which are commented on in the Vimarsini but not in the Vivarana has been prepared, a study of which would lead to important conclusions. In many places the commentaries present variant readings of the text and these have been collected and presented in the Sanskrit Upodyhāta with remarks as to their comparative merit and importance. It is unfortunate that all manuscripts of Vivarana so far procured by the Library abruptly stop in the middle of the verse beginning with 'arraged-' (after verse 79) in the second patala, It is

(Vim. on xii, 217.)

^{1.} Cf. यस्य हि तन्त्रसमुखयरचनाल्लोके समुत्थिता कीर्तिः । तस्युत्रेण कृतेर्थं श्रष्टरनाग्ना विमर्शिनी न्याख्या ॥

^{2,} Cf. गुरून् गणाधिराजं च नत्वा गुरूनिदेशतः । तत्कृतं निवरिष्यामः स्फुटं वन्त्रसमुख्यम् ॥

hoped that during our search of manuscripts in future we will be able to procure fresh manuscripts containing the commentary for the remaining portion of this patala.

The Tantrasamuccaya and its supplement, the Sesa-samuccaya, are the two most authoritative works on Tantra in Kerala. Nārāyaṇa, of Jayantamangalam (Cennāssillam) in Ponnani taluq of the Malahar district, is the reputed author of the Tantrasamuccaya. The author himself at the close of the work gives his gotra and pravaraz, and in the last verse of the twelfth paṭala:—

'इति तन्त्रसमुखये श्रुताची-श्रमगुष्ये रविजनमसम्प्रणीते ।'

names his father Ravis. The expression "guidanavasata" etc. (in I. 2.) has been explained by the Vivaranakāra as having a reference to the author's preceptor whose name was also Divākara. Nārāyana is known to have written a shorter treatise on Tantra, Mānavavāstulakṣana, dealing with the construction of human residences.

^{1.} Cf. the verse XII. 214, in which the author gives his name and that of the work in a cakrabandha. The chart is given at the end of the text in Tantrasamaccaya, Pt. II. T. S. S. 71.

^{2.} Cf. Verse XII. 215.

^{3.} Cf. also verses VII. 142, X. 106 and XI: 124.

^{4.} See page 7 of the text, infra. The same explanation is also given by the Malayalam commentator, Kulikkattu Mahesvaran Bhattatiri. Cf. p. 4 of the edition of the work with the Malayalam commentary, Travancore Malayalam Series No. 64.

^{5.} The Trivandrum collections contain a dozen Mss. of the work, with Sanskrit and Malayalam commentaries. The Sanskrit commentary identifies the author of this work with the author of Tantrasamuccaya:

[&]quot;अयं कविः 'मया तन्त्रसमुख्य देवालयलक्षणमुक्तं, मनुष्यालयलक्षणं कुन्नापि नोक्तं च। तस्मदिदानां तन्त्रसमुख्यात् कतिपद्मानि यथावकाश्वमृद्धृत्य तैः सह चतु-ध्रत्यारिशिकः क्षेकेः प्रनुष्यालयलक्षणं वह्यामि' इति निश्चित्य तन्नादो प्रथमेन क्षेकिन दृष्ट्देवतानमस्कारं चिकीर्षितप्रतिक्षां चाह — " Vide pp. 1524-25, A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in H. H. The Maharaja's Palace Library, Trivandrum, Vol. IV. The work is also called Manara-samuccaya and Manuscripts Action of the work has appeared under the wrong title 'Şatpalicāsikā, A Silpasāstra manual,' in the Manuscripts Notes, Brahmavidya, Adyar Bullebin, VI. 1, pp. 41-51, 1

The date of the author of Tantrasamuccaya can be fixed on the basis of the verse at the close of the work:—

''कल्यन्दे व्यतियस्य नन्दनयने व्यस्मोधिसन् व्येषु यः सम्मूतो मृगुवीत इन्यसुनियुक्मूले सबेदोऽन्यये । प्राहुर्यस्य जयन्तमञ्चनस्यक्षेत्रं धाम नारायणः सोऽयं तन्त्रसिदं ज्याहरू विधाहृद्धस्य तन्त्राणेवात्॥"

xii. 215.

It gives the Kali year 4529, corresponding to the Malabar year 603 (1428 A. D.), regarding which scholars hold two different opinions. Some suggest that the date refers to the year in which the work was completed, as is usually the case in Sanskrit works, taking the words '***** 'state of the first pāda with ******** in the last pāda!. The more natural explanation of the verse will be by connecting '*********** with '*********** coming closely after, thus taking the date to mean the year of the birth of the author? The Sanskrit commentary, Vivarana³, and the Malayalam commentary explain the date as having reference to the

^{1.} Vide 'Cēnnās Nārā yanan Nambūtīrippādū' by K. V. M., Kairali, Bk. XXIII, p. 67; 'Mānavikramante kālam' by K. Kunchunni Raja, M. A., Mangalodayam, Trichur, Vol. XIX. No. 11, p. 592.

^{2.} The words 'सोइयं तन्त्रसिदं रयपात' in the last pāda evidently tends to separate the verse into two parts, the first three lines going together and the last line, meaning that, Nārāyana described in the first part of the verse wrote the work. Also in the first explanation there is a fallacy of दूरान्वय ।

^{3.} Cf. Vivarana on XII, 215: ' कत्यन्देष्विति — अतियासु वृत्तेषु सवेदोन्वये सम्भूत इति सम्बन्धः''।

^{4.} Cf. Tantrasamuccaya with Malayalam commentary, Part III, in the Travancore Malayalam Series, (to be shortly published), pp. 293-4 "Nandanayanesu ambhodhisankhyesu kalyabdesu—nalayiratti-annattiirupattiyompathu kaliyugasamvatsaram kalinau irikkiumpol kollasamvatsaram arunattimanamata metamasattil: bhrguvitaharyamuniyumale savedanvaye yah sambhatah—bhrgu ennum vitahavyamennum rantu rsikal malamayirikkunna savedas enna maharsiyute vamsattunkal yatoru granthakartavu untayi." Another commentary of the work in Malayalam different from the one cited above—(L. 35 of the University collections of Manuscripts, folio 241a) introduces the verse as: "anantaram granthakartavints jananakalatte parayunnu—Kalyabdesu" etc.

year of birth of the author. External evidences may also be adduced to lend support to the view that the author of Tantrasamuccaya was born in the year 603 M. E.¹

The present edition of the commentaries is based on the following:

(i) Vimaršini: Tantrasamuccaya of Nārāyaņa with the commentary of Sankara, Part I, 1919, Trivandrum Sanskrit Series No. 67

(ii) Vivarana.

Owner. No. Kuzhikkāttu Maheśvaran S. C 710 Bhattatiri. Kranaru Narayanaru, ख. C 1507 Muttavila Matham Raja of Chirakkal. л. 8991 Narayanan Nambūtirippādu, a. L 668 Puliyannur Mana. Mattappalli Mana, Ankamali. E. L 964 Tiruvārppu Svāmiyār Matham. T 1048

The editorial work of this publication was mainly entrusted to Pandit N. Rama Sastri. In reading proofs and in the preparation of the various indices he has been assisted by Pandits S. Sankararama Sastri and N. Raghavan Nair of the Publication Section of this Library. I record here my indebtedness to them for the hearty cooperation and help they have rendered in the publication of this volume. My thanks are also due to Mr. K. Venkataswara Sarma, M. A., Supervisor, and the Pandits of the Catalogue Section for the care with which they have prepared the list of variants in the text from the seventeen Manuscripts of the work in the Library. Pandit Rama Sastri's Upodghāta in Sanskrit deals with the various problems in the Tantrasamuccaya, analyses its relation to Silparatna,

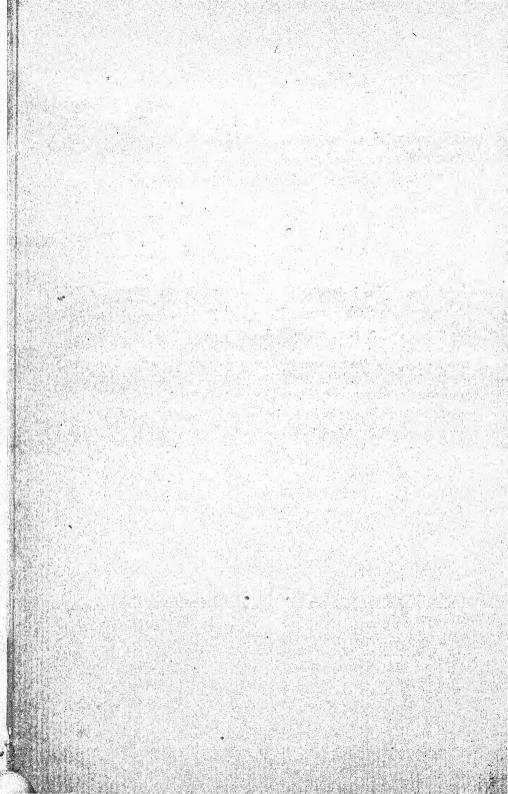
^{1.} Vide: Tantrasamuccayattinte kalavum desavum by Pandit E. V. Raman Nambutiri, Gurunathan, Parur, xvii-2, pp. 82-31.

studies comparatively the two commentaries and deals t length with the contents of the second patala. I have supplemented the above in my Introduction in English where; in I have tried to point out the importanc of Tantra or Agama literature and to make a general survey of the work with special reference to Temple architecture in patala II.

It is beyond my power to give adequate expression to my gratitude to His Most Gracious Highness the Maharaja and the Royal family of Travancore for the patronage and paternal care they extend to the perpetuation of Classical Learning. Nor is it within my capacity to express my indebtedness to Sachivottama Dr. Sir C. P. Ramaswami Aiyar. R. C. I. E., K. C. S. I., LL. D., whose love and enthusiasm for the preservation of ancient Indian Culture is so well known. It is no exaggeration that but for his ready advice and unstinted support it would not have been possible for me to undertake the publication of many valuable works that are preserved in this Library. I also take this opportunity to record my sincere thanks to the Pro-Vice-Charcellor, Mr. H. C. Papworth, M. A., O. B. E., and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Aiyar, M. A. & B. L., Dean of the faculty of Oriental Studies and Fine Arts. University of Travancore, who have always evinced great interest in the Oriental Manuscripts Library and its publication work.

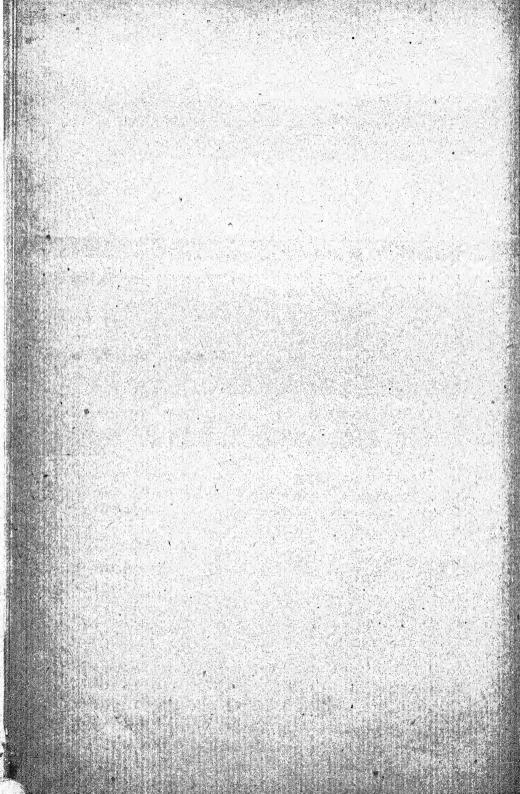
University Mss. Library. Mīmāthsakaratna
Trivandrum,
20-12-1944.

Mīmāthsakaratna
Honorary Director.

CONTENTS

		Pages.
1.	Introduction in English	i—xxv
2.	Do. in Sanskrit	1—35
3.	Detailed contents of text and com-	1—11
4.	Text and commentaries, I—IV	1-308
5.	Appendix I—An alphabetical index of the verses of the Tantra-samuccaya	1—8
6	Appendix II—An index of quo- tations in the commentaries,	
	I—IV	1—22
7.	Appendix III Varient readings of the <i>Vivarana</i>	1-6
8.	Appendix IV—An alphabetical index of the mantras cited in the text and commentaries	1—5
9.		1—28
10.	Errata.	

INTRODUCTION.

India is essentially a land of temples and holy places. From time immemorial all her achievements in religion and philosophy have been inspired by these sacred places, and her civilisation has grown up round these centres. is no important town, mountain, valley or river which has not been sanctified by the establishment of such centres of worship; and even to-day, as in ancient days, they continue to attract thousands of pilgrims year in and year out. In fact the holy shrines of Bhāratavarsa are perhaps the most concrete manifestation of India's religious and spiritual greatness and therefore they are rightly and deservedly considered the most outstanding monuments of her civilisation. From ancient days the people of India irrespective of their worldly status, - emperors, kings, lords, enterprising businessmen, agriculturists, courtesans, nay, even beggars-have devoted all their time, energy and acquisitions for the building up of such holy places of public worship and thoughtfully provided for their proper upkeep and maintenance with such a foresight and intuition that in spite of varied political upheavals, these institutions continue even today as the main centres of spiritual enlightenment and radiance. The value and importance of these institutions can best be realised when it is seen that a separate and highly evolved technique of Temple architec. ture and religious observances has steadily grown up in India from very ancient days. This branch of religiou study is what is known as Tantra or Agama Literature.

The province of Kerala by its geographical position and continuity of religious tradition is one of the most important sub-divisions of India. From Kanyākumārī (Cape Comerin), its southern-most limit to Gokarna, the northern-most point, between the sea on the west and the

almost unbroken and impenetrable chain of the Western Ghats in the east, the country is studded with ancient temples and holy places of religious interest. Further, Kerala presents the beautiful spectacle of the harmonious fusion of different cultures-Vedic, Buddhistic, Jain and cults of Dravidian origin-resulting in a sincere devotion to a multiplicity of Gods and Goddesses, all believed to be different manifestations of the Supreme deity. This mixture of beliefs and cults naturally resulted in different modes of Temple architecture and different worship technique. Therefore it is not at all a matter of surprise when we see that in this part of the country special care has been taken to study the Tantra Literature in greater intensity. As a consequence, Kerala has made its own very significant contribution to the Agama Literature of India, one of the most outstanding among such contributions being the Tantrasamuccaya of Nārāyana,

Tantra literature treats of a host of subjects such as sarga (creation), pratisarga (destruction), devatärädhanä (worship of God), satkarmasädhana (attainment of superhuman faculties), caturvidhadhyänayega (the four modes of union with God) and other allied subjects. Tantra is sometimes identified with Agama and it is of divine origin. The term ägama has been interpreted in the ollowing interesting manner in which the significance of each letter of the word is brought out to establish the divine origin of the literature:

'आगतं पञ्चवक्त्रातु गतं च गिरिजायने । मतं च वासुद्देवस्य तस्माद्गग्रममुख्यते'॥ इति।

The agama is so called because it has emanated from Lord Siva, through Parvatf and has been wholly accepted by Lord Vasudeva. And most of the Tantrika original works deal with the subject in dialogues between Lord Siva and ParvatI.

The Tantrasamuceaya, (which is published now with two commentaries), is a very popular and authoritative

tantrika work and it is, as the very title suggests, a compilation of all essential topics elaborately dealt with in many ancient works on Tantra. In Kerala this work is closely

ollowed even today by the temple authorities and worshippers. In addition to the religious and ritualistic details which the priest in the temple has necessarily to follow everyday, the details regarding the construction and consecration are also elaborately given in this work. Hence its importance as a valuable guide in all matters connected with our temples cannot be over-estimated.

The author of the Tantrasamuccaya, Nārāyaṇa, begins his work with the usual prayer to his iṣṭadevatā who is none other than Supreme God manifesting His six excellances (guṇas) beginning with Jnāna in the magnificent form. He assumes for the benefit of His devotee, who dedicates his life to the worship of God by the offerings in the form of gandha, puṣ pa, dīpa and nivedya, the most essentials of the nityapūjā of the deity. He pays homage to his preceptor Divākara and also his father Ravi who are compared to the famous Divākara—the Sun-God. Their kind glances are so bright as the rays of the sun and his heart, the lotus, is blossomed by them. In such a heart is embedded the work Tantrasamuccaya. So it should be naturally received by all as a treatise pleasing and attractive in exposition and couched in clean and precise language:

'गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरम्स्फुरितहृत्कमलोद्रसम्मृतम् ।' 1 I-2·

^{1.} Vide Vimarsini, p. 6. — "गुरुरेव दिवाकरो गुरुदिवाकरः सूर्यः, तस्य मद्राः प्रसादयुक्ताः कटाक्षा एव रुवो रश्मयः, तैः स्फुरितस्य इदयकमलस्योदरेऽन्तर्भामे सम्मृतं सङ्गृहीतम् । यथा दिवाकररिमिभः कमलानि विलसन्त तथा गुरोः प्रसादगुकैः कटाक्षरिमिभिर्वृदयकमलस्य विकासनं सजातामिति इपकालङ्कारच्छलेन स्वगुरोदिवाइरनामत्वमिप सूचितम् ।" Vide Vivarana p. 7 — 'ग्रुरोः सकाशात् सङ्गरातिः

He deals in his work with the modes of worship, both general and particular of the Gods — Vişnu, Siva and Sankaranārāyana, the goddess Durgā, the Gods Subrahmanya; Vināyaka and Sāstā — all these being different manifestations of the Supreme God. (Cf. I. 3.)

The work is divided into twelve patalas in each of which certain important topics are dealt with. The first patala describes in detail the selection of a quru, the selection of the site for the Patale I. construction of the temple, the vāstubali (the ceremonies to purify the site), the depositing ceremony of the nidhikalasa and of the bricks and of the making of garbhasila and garbhavinyasa. At the outset the author enumerates the necessary The Yajamana. qualifications of the worshipper—the Yajamana—who should be a true devotee striving always for the daily worship of an image of God in the prescribed modes for his communion with Him; a person who practises the prescribed daily duties according to his caste and dárama, a man of immense wealth acquired by those means that have sastraic sanction. Such a person should seek to find a true preceptor who will do the consecration ceremony in the temple on his behalf. (Cf. I. 4.)

The preceptor who is to be selected should be a Brahmin, born of an illustrious family, who has sanctified himself by the performance of various samthe preceptor.

skāras, a reputed scholar in the Vedas and āgamas by studying them under a

पषस्यार्थस्य स्थैयंसिद्धये पुनः पुनरनुसन्धानक्ष्योऽभ्यासो गुणनिका, तस्या विधिविधानं करणं तस्य साधनसुपाय आश्रयः तस्य सिद्धये इति । प्रन्यद्वारा हि क्रियमाणा गुणनिका निक्षप्रवेति भावः । तदेतस्यं प्रयोजनं परार्थं चैतद्प्रन्यकरणम् । ततश्च तदीयं प्रयोजनं परार्थं चैतद्प्रन्यकरणम् । ततश्च तदीयं प्रयोजनं परार्थं चैतद्प्रन्यकरणम् । ततश्च तदीयं प्रयोजनं सन्यापेतत् । अत्र च पुरुदिनाकरेति दिवाकरो नाम निजगुरः तथा रविनाम स्विपता अपरिप्रद्वाते । ततश्च प्रकरणारम्भे परदेशानुसारणानन्तरं स्वपुर्वनुसारणमिष इतमिति ॥"

guru, a person whose daily life is pure by the observance of duties according to the rules of varnas and āśramas, one who is physically fit and has dedicated his life to religious observances, penances and meditation; and above all, one who has implicit faith in the existence of the Supreme God. The Yajamāna has to select such a venerable guru who is considered an embodiment of God Himself. (Cf. I. 5.)

The ceremonial details reagarding ācāryavarana and the varana of the mūrtipas, the assistants of the ācārya,

Selection of temple site. (4, 6, 8, or 12 as the case may be), who are in charge of various images in the temple, are given in verses 6 to 26. Then the venerable $\bar{a}c\bar{a}rya$ has with the help of his

assistants and silpins to select the site of the temple which is the first of his duties for which he is engaged. The selection is to be made in a sacred place near holy waters, on the banks of a river, the sea-shore, in the place of a confluence of rivers, or of a river and the sea, on the top or slope of a mountain, in a forest or grove, near the sacred habitations of siddhas and other devotees, in a village where brahmins live, in the capital of a king, in a city or in any other beautiful place. (I. 28).

In such a place a site has to be chosen for the construction of a temple, special attention being paid to the directions. The eastern or the westeren direction of a village-capital or city is fit for the construction of the temple of Lord Visnu; the north-eastern direction for that of Lord Siva; the north-western direction for that of Durgā, the northern direction for that of Lord Subrahmanya; the south-western direction for the two. Gods. Ganapati and Sāstā, the central place can be selected for the temple of all the deities. (1.29).

In this connection the author enumerates the general features of a good site that contributes to the welfare of the worshipper and also of a bad site which may cause his downfall. When a site indicates different and sometimes opposite features its desirability can be tested by the following experiment. In a well-cleansed pit, a foot and a half in dimensions, an unburnt pot is to be kept filled with paddy; on the top of the pot is to be placed an earthen pan with ghee and four wicks in four prescribed colours, representing the four castes. These wicks are to be lighted simultaneously and the flames are to be noted for the next forty-eight minutes. If all the wicks burn during the whole time the site is good for all. If all are extinguished, it is bad. If any wick representing a particular caste burns for the prescribed time, the site is good for that particular class. If the wicks are extinguished before the prescribed time, it is certain that the site is devoid of good air and it should not therefore be selected. (1.31—38).

Then the author makes a classification of the site into four, gran, war, qui and yar, mainly on the basis of the trees and plants that grow on earth and he advises the worshipper that the first three are good for selection and the fourth is undesirable and as such is to be discarded.

The Site Supadmā which abounds in many anspicious trees, plants and creepers, confers peace on all when offerings are made to God by the worshipper. Bhadrā, which is situated on the shore of a watery plain, the sea or a river, with trees nearby servicable in the worship of God, gives immense pleasure and gratification to the devotees. Pūrnā which is also full of big trees like the banyan is situated either on the summit or the valley of a mountain with the provision of the supply of small quantity of water only. It confers prosperity on all if and when temples are built on it for the daily worship of God. Dhūmrā is described as place which abounds in trees like arka and venu, and inhabited by vultures, pigs and other ugly creatures. This site is spoken of by tantric authorities as bringing adversity to those who build temples thereon for the worship. (I. 39—42)

After the selection of the site, the preceptor is directed to perform certain rites for the clearance and purification of the place. By chanting certain mantras he makes the evil spirits haunting the place to Preliminary ceremonies. leave the locality immediately. He worships even the instruments used for the clearance of the site. After fixing the place, nine śańkus (gnomons) are to be planted, eight in eight directions and the ninth in the middle. The ground selected is to be ploughed three or five times. Then the Acarya performs pājās on the ground and sows some select seeds of plants. When they grow fully and blossom they are to be grazed by cattle and the ground should be given to brahmins for further purification. (I. 54-58).

The digging of the foundation pit is the next important duty. It is to be dug to the depth of a man's height or till a rock or water is reached. Threehe foundation fourth of the pit is to be covered with laying. sand, stones and wooden pieces. The surface should be made clear for the performance of purifying rites. An altar (vedi) is to be raised to conduct the vāstupūjā at sunset. It is believed that nearly fifty-three deities preside over the area in which the temple is to be built. Verses 60-70 deal elaborately with the division of the site into several plots with their presiding deities and the performance of the ceremonies to please them. In the foundation-pit so purified by the vāstupūjā is to be laid the आधारशिका, the foundation-stone of the temple, which is described as a square with a breadth half by that of the Sripstha and thickness half of its breadth. In the centre of the adharasila which has a slope, a heap of grains is to be kept and over it is to be placed the निधिकल्या, the sacred vessel which is made of corper or stone which contains valuable things like diamonds and gold, The Acarya worships and invokes Goddess Sakti over a padma (lotus) at the mouth of the nidhikalasa. On the southern side of the heap of grains must be first placed the

karma (tortoise) made of stone, silver or gold, and worshipped as God Visnu in the prescribed manner, and finally to be placed on the mouth of the nidhikalasa, with the prayer that he should be so pleased to allow the building of the temple and keep it safe for ever. Over the kūrma is to be placed the yoganāla made of copper after the performance of the prescribed rites and the foundation-pit should be completely filled with mud and stone till the surface becomes hard and stable. (I. 76—80).

The next important ceremony is the making of bricks and the garbhapātra. The bricks may be of different sizes and of different materials according to the different sizes of the temple. The garbhapātrā which is placed at the centre of the pit is generally square in shape and is made of copper. The lying down of the garbha patra, namely garbha. nyāsa, is prescribed in different places in accordance with the different deities and the different classes of people who form the worshipers. The garbhanyasa ritual is a very significant one among the preliminary ceremonies following the construction of the temple. In the pit in the middle of the bricks are kept pieces of earth, roots, seeds, grains, gems and metals. A special sacrifice is performed for its purification and the rit is cleared off the various articles kept therin. On the altar in the pit Goddess Sakti is worshipped and invoked. The guru holds the garbhapatra in his hands, utters sacred mantras of mystic significance and conceives in it the creative energy, the divine source of creation. At night in the pit which is conceived as the womb of Mother Earth is deposited the garbhapātra when several hymns or prayers are recited in order to bear and bring into being the person of the prāsāda (temple) andowed with all good qualities. The symbolism of the ritual garbhanyasa indicates clearly that prasada is generally conceived as the sacred seat of the purusa and that garbhādhāna which is an important samskāra of a Hindu governs the structure of the temple in its initial stage of

construction. Verses I. 101, 102, 105 and 106 detail the rites connected with the garbhavinyasa. The last verse in the first patala gives in brief the main topics dealt with in the patala.—

'इति तन्त्रसमुखयेऽचैकोवीं-महवास्त्विष्टनिषीष्टकाकियाक्यः । सहगर्भोशिखादृतिप्रकारः प्रथमोऽयं पटकः प्रगुम्फितोऽभूत् ॥'

The second patala deals with temple architecture proper and begins with the construction of state. The etymology of the word prāsāda as given by Gurudeva in the verse—

(a) Prāsāda.

'देवादीनां नराणां च येषु रम्यतया स्थितस् । मनांसि च प्रसीदन्ति प्रासादास्तेन कीर्तिताः ॥'

[Uttarardha, XXVIII. 1—2, T. S. S. Edn: Pt. III.] (P. 265)

is highly suggestive of the subjective aspect of architecture: i.e., the lofty and beautiful buildings called prasadas are conducive of a kind of transcendental pleasure to the gods and men who occupy them. On the basis of its size prasada admits of two main divisions: अस्प्रासाद and महा-भासाद. The Mahāprāsāda has four varieties: जाति, छन्द्रस् विद्वस्य and आभास. The Alpaprāsāda has a good number of varieties based on the varied measurements and sturcture of the temple, which are in general referred to in the open-All temples to be built should face either the ing stanza. east or the west for the full benefit of the fall of the rays of the sun thereon. The temple that faces west should have the dhvajayoni and a particular measurement of uttara (the horizontal beam placed on the pillars - पादोनावेकर:); if it has to face the east it should have the vrsayon; and a particular measurement of uttara (सब्द्वालिकिकर:) and so on. Temples to be constructed facing directions beginning with īśāna (North east) and ending with yama (South), should

different formulae like ayādivarga which govern the measurement of architecture, the author proceeds to explain the different parts of the temple and their varied measurements. The height of the temple from the pādukā to the stūpikā is of four kinds. It is one and three-sevenths of its breadth, one and a half, one and three fourth of its breadth or twice its breadth (H equals 1 B, 1 B, 1 B, and 2B), as explained by the verse in the Nibandhana—

"संप्तांशम्यन्तितोष्यर्थः पादोनाद्विगुणोऽपि वा । द्विगुणो बोच्छ्यः भोको विस्ताराःसर्ववेदमनाम् ॥"

The six main parts of the temple, according to the authorities on Hindu Architecture, are adhisthena (basement), pada (foot or pillar) prastara (entabulature), yala (ceiling) sikhara (roofing), and stūpikā.

The adhisthana is thus the lowest part and is the basement on which the pillars are erected. The (b) The sdhi- height of the adhisthana as a rule is half that of the pillar. The Nibandhana observes: 'स्त- अविकासिकानम् ' VIII. Gurudevapaddhati defines clearly the adhisthana by the verse-

'प्रासादस्तु निजेरक्षेरिवितक्षति यं सदा । दर्व विकादिवटितं सद्धिकानसंज्ञितस् ॥'

(Uttarardha, XXX. 67. T. S. S Edn. Part III. P. 305)

It is the basement of the complete structure and not the base of the column or pillar as some authors interpret it.

Upapitha and padma, two other members of architecture, are optional to be constructed beneath the adhisthana. Upapitha refers to the structure beneath the basement. Gurudeva speaks of the optional nature of upapitha thus:

'अधोऽधिष्ठानकानां स्थातुपपीठं अवेदादि।'

(Uttarardha XXX: 69/T:S. S. Edn. Part III. P. 305)

1 Of the D W take I was a second

The main function of upapitha is also described by Gurudeva thus -

'बन्नत्यर्थे च शोभार्थे रक्षार्थं च विशेषतः ।'

(Uttarardha, XXX, 69. T. S. S. Edn. Part III. P. 305)

It gives an imposing appearence (उन्नति), ornamentation (शोभा) and stability (रक्षा) to the main building. From the optional nature and the threefold function of upapitha mentioned above, it can be said that it is a member of architecture which gives scope to the aesthetic taste of the architect to beautify it. In II. 11. of Tantrasamuecaya which speaks of upapītha and its measurements the expressions 'द्विगणितचरणं योजयेद्वीपपादम्' are interpreted by the Vimarsinikara, taking 'along with the verb 'alada' n the sense that upapītha is an optional member of the building — हियुणितचरणे हियुणान्सं दपपीठं योजयेहा , while the Vivaranakāra explains 'वा शब्दो भिन्नकमः द्विग्णितचरणं वैत्यन्वनः taking 'वा along with ब्रिगुणितचरणस् and not with योजयेत्। This may suggest that the Vivaranakara feels that upapītha is also a necessary part of the architecture to give stability or beauty to the building. Architecture, according to the Hindus, is not only the science of buildings but an art which compels the architect to give them a particular size and proportion so beautiful as would excite the feelings like awe and wonder of the onlookers. The upapitha has got its own angas just like the adhisthana. Both upapitha and adhisthana have the same angas-parts and projectiles. The author of Tantrasamuccaya is very brief in the treatment of upapitha, He simply says- विरुद्धत्वाज्ञमञ्ज्यात्रि-रामम् ।

Just like upapītha, padma is another optional member which is to be constructed beneath the adhisthāna. It is also known as padmapādukā since it is to be constructed under the pādukā, the lowest part of adhisthāna. It is in the form of a lotus and its height varies from one-fourth to one-ninth of the height of the basement.

The adhisthana is the basement on which the whole edifice rests. Thus it is the lowest member of a building, the first from the bottom as its synonym 'adyanga' signifies. It has various parts— pādukā, jagatī, kumuda, gala, kampa, gala, and patiika. and each of these is given a particular height. The whole height of adhisthana is to be divided into twenty-four parts of which three parts belong to paduka, eight parts to jagati, and seven parts to kumuda; the remaining six are to be again divided into ten equal parts of which three parts belong to gala, two parts to kampa, three parts to gala, and the two remaining to pattika. This adhisthana is known as padabandha,(11-13) If the height of the adhisthana is divided into twenty one equal parts and if they are distributed as three to paduka, seven to jagati, six to kumudaka, one to kumuda-pattika two to galapadas, half to alpa-pattika and one and a half to maha-pattika, then the adhisthana is known as pratikrama (II-14). Another explanation of pratikrama or pratyutpannakrama and padabandha adhisthanas is given in 11-15 by our author Nārāyana! if the height of adhisthana is divided into twelve parts and if they are distributed as four parts to jagatī four parts to kumuda, one part to pattika, one part to antari (which may be identical with gala), one part to vājana (the topmost moulding) and one to prati, then it is known Pratyutpannakrama (Pratikrama) if the distribution of the twelve parts is a bit varied as four parts to jagati, four parts to kumuda, one to pattika, one and a half to kandhara or gala and one and a half to vajana, then it is known as Padabandha. The Kasyapa-Silpa explains the two kinds of adhisthanas by distinguishing their kumudas, as the former possessing the circular shape and the latter having the octagonal form -TO

> सिवेंचां प्रतिबन्धानां इसुदं वसमुख्यते । पादबन्धतलानां तु बस्वश्रं क्रुमुदं अवेष ॥

> > (VI.226.) CL

But from the explanation found in the Vivarana on verse 14, 'इमुदं इस्थायद्वास्' it may be inferred that the Vivaranakāra and most probably the Tantrasamuecayakāra also believe that kumuda is always circular just like a pot.

There is a third variety of adhisthana called mancaka mentioned in Silparatna. It does not possess the part kumuda. This is only in the case of building where men live. In the temples where God is worshipped, kumuda forms an important part of its basement since it gives scope to the architect, who is a devotee, to beautify the building by lily-like projections, and mouldings. In Mayamata, mancabandha or mancaka is defined differently.—

इमुदेव विना कार्य यश्चमञ्चकमुख्यते ।

(XIX. 4)

This verse is also found in the Silparatna.

(T. S. S. Edn. Pt. I, P 97.)

On the surface of adhisthana are to be marked the divisions of the prāsāda, garbhagrha, antarabhitti, bāhyābhitti, and madhyanādi. Garbhagrha is the innermost part of the temple, the sanctum sanctorum, wherein the image of the deity is to be installed and worshipped. This inner chamber is surrounded by the antarabhitti, the inner wall. Bāhyabhitti is the outer wall and the passage between the inner wall and the outer wall is known as madhyanādi. The measurements of all these parts are so varied that the architect has to care more for the inner unity by adopting such measurements as would beautify and harmonise the relationship of the parts with the whole structure.

Next to the adhisthana (basement), the pada or pillar is the most important part of the prasada. The pillars are erected just above the part the (c) The Pada topmost moulding of adhisthana and below the uttara the lowest portion of prastara. They are so massive and high that they, fixed at equal

distances, distribute equally the weight of the beams and other parts of the superstructure and thus bear the whole burden of the weight of the building, yet the pillars constitute one of the six main parts of the architecture, and most of the rules governing the construction of the pillars govern that of the walls also. In the ordinary temples there may be twelve pillars of which four stand at the four corners of the basement and two on each of the four sides. They all are to be fixed at an equal space between them. In some big temples the number of pillars would be twenty even.

Pillars are known of different kinds on the basis of the difference in their shape and ornamentation. Their shapes are sometimes uniform and sometimes mixed. Four uniform shapes are prescribed: - square, octagonal ten-faced and circular: two mixed shapes, square, mixed with octagonal and with circular. The pillar may be thus four-faced, eight-faced, sixteen-faced or circular; or it may be square at the foot which extends up to three times the breadth of the pillar and octagonal in the portion above which is also three times the breadth; or it may be square up to the portion which measures as much as the diagonal of the pillar and in the portion above, it may be circular. The pillar is also to be adorned with Sundodbheda - split bamboo or reed and vicitravrtta - beautiful kinds of rings. Both the shapes and ornaments should be such as would be fit the main structure of the prasada under construction.

The pillars have five parts omā, ghaṭa maṇḍa, vīras kāṇḍa and potikā. Omā is the stambhapitha—the pedestal of the pillar and it is two daṇḍas in breadth and one fourth of a daṇḍa in height. Ghaṭa just above the Omā is so called because of its pot-like shape and it is two daṇḍas in height. Maṇḍa is a plank to be placed just above the ghaṭa; it is four daṇḍas in breadth and three fourth of a daṇḍa in thickness. It provides for rich ornamentation like the carving of lotuses, the serpant-hood, etc. Cf.

'मण्डिः पद्मविश्वित्रा च साल्यनागफलाकृतिः।'

Virakānāa comes above manda which is one danda in breadth and three-fourth of a danda in thickness. It is also known as vīrakānda since it is marked by the neck of a warrior. Just above the virakānda and below the uttara is potikā wnich is three dandas or five and a half dandas or four dandas in length with the breadth of the stambhamālā, the base of the column or pillar and with the height or thickness equal to the half of its breadth. Of these five parts the first and the last are the most important from the point of view of their structural function while the other three are only optional or are intended only for ornamental purposes.

Verses 26 to 43 deal with the description of many other parts of the prāsāda and they give their varied dimensions. Verses 26 and 27 describe the location, the height and breadth of the bimbadvara, the main door of the shrine. Verse 28 deals with the height and breadth of lingadvāra, the door of the garbhagrha in which a linga is to be installed. Verse 29 prescribes an alternative measure of the door which is common to the door of the shrine of all Gods. Verse 30 speaks of the special dimension of bhuvangama -the lower plate - and the patanga, the upper plate of the door. Verse 31 gives the dimension of the kavata (door leaves) and verse 32 the ornamentations of the door panels. Verse 33 deals with the sopana - steps leading from the bhuvangama of the main-door to the ground-floor. Verse 34 describes the ghanadvaras, three in number to be erected on three sides. Verse 35 speaks of the arches which adorn the ghanadvāras — patratorana, makaratorana and citratorana. Verse 36 deals with the construction of the walls above the prati (the topmost moulding of the basement) and below the uttara. They should be made of

strong materials like stone, bricks, etc., with ornamentation like vedikā, panjara described in the verses 37 and 38. Verses 39-41 deal with the divisions in the wall kūţa, śālā, nāsikā and panjara and jālaka— all being different kinds of ornamentations of the temples in the main. Verse 42 prescribes the ornamentations kumbhalatā which beautifies a Mahāprāsāda which is to be wrought Verse 43 deals with special ornabetween the pillars. metations which pertain to alpaprāsāda. It is to be observed here that the ornamentations mentioned in verses 38-42 have main reference to mahaprasada. the alpaprasada there is limited ornamentation. prati to uttara the height of the structure is to be divided into eight parts - vedi one part, padas four parts, valabhyuttara one part, kapota, one part and grhapindi one part.

Next to the adhisthana and stambha from the bottom of the prasada, prastara is the third main part of the structure of the temple. Verse 44 describes (d) The its various mouldings and its main parts. Uttara is the most important part—the beam placed on the pillars and walls below, which bears the burden of the roof. Three types of uttara are mentioned on the basis of their breadth and thickness. They are known as khandottara, patrottara, and rupottara, otherwise known as uttama, madhyama, and kanistha. The first variety which is known as the best has a thickness and breadth equaleto the breadth of the pillar. Patrottara, the madhyama, has thickness three-fourth of the breadth of the khandottara, The rapottara has the same breadth of the Khandottara but its thickness is only half of its breadth. In the instance of rapottara, the breadth of the uttara may be made the thickness, which is known as culika: Cf.

The rupottara is to be ornamented by one or two vajanas which are described in the verse 45. Verses 46 and 47 deal with the nature of the ceiling and its measurement.

Verses 48-51 describe the two main parts of architecture, Sikhara and Siūpikā. Sikhara is the roof of the building which consists of rafters so (d) Sikhara and arranged that their lower end rests on the Stapika. uttarapattikā, while their upper extremity rests on the kūţa, the topmost element of the roof. Much confusion prevails in the interpretation of both the terms sikhara and stupikā among modern works on architecture. The word Sikhara has got synonyms 'siras' and 'sīrsa' in the texts; the word might have therefore been derived from the word sikhā with the possesive suffix 'र' in the sense 'शिखा अस्त्यस्येति शिखर: 1' Stupikā is śikhā-the topknot or tuft of hair as designating the upper part of the head. The head is sometimes without hair, if it is bald. So it is the tuft of hair or stupa or stupika that adorns the head. Hence stūpikā is included as one of the six main elements of Indian temples.

In verse 52 the author treats of the proportion of the various parts of a temple under the alpaprāsāda class. The height of the building which is twice its breadth is to be divided into eight parts and one part Different kinds thereof is to be given to māsūraka (base-of Prāsādas. ment), two parts to the stambha (pillars), one part to the prastara, one part to the gala, two parts to the sikhara and one part to the stāpikā. After dealing with the divisions of prastara in the alpaprāsāda (verse 53), the author concludes the topic of ekatala-prāsāda and begins the treatment of dvitala-prāsāda (verse 54). Temples are classified from different viewpoints such as size, the number of floors they possess and their shape and design. On the basis of their size

they have two main divisions—the alpaprāsāda and the mahāprāsāda. The mahāprāsāda has four varieties jāti, chandas, vikalpa and ābhāsa. On the basis of the number of floors, they have the divisions of ekatala, dvitala etc.; and on the basis of their shape and design, they are classified as caturasra (square), vrtta (circular), caturasradīryha (rectangular), hasti prīstha (aspisidal), vrttā yata (elliptical), satkona (hexagonal) and astāsra (octogonal). The alpaprāsāda has generally one tala (floor) and the square shape

In verses 62-64, the author deals with the kinds of mahaprasada. The jatiprasada may have talas (floors) from three to twelve and its measurement is so varied that it admits of eleven to seventy cubits. There are two kinds of measures, odd measures and even measures. The odd measures begin with the eleven cubits and end with sixtynine, while the even measures begin with twelve and end with seventy cubits. The odd measures are again characterised as adhama, madhyama and uttama; and so are the even measures. For example: for the third tala among the odd measures eleven is the adhama, thirtteen the madhyama and fifteen the uttama; among the even measures, twelve is adhama, fourteen madhyama and sixteen uttama. Similarly for the fourth tala among the odd measures seventeen is adhama, nineteen madhyama, and twenty-one uttama; among the even measures eighteen is adhama, twenty madhyama and twenty-two uttama. In this way the adhama, madhyama and uttama measures in the odd and even measures are to be noted for all further floors. The last line in the verse 62: saucisian with a धिकसमुत्सेवाश्र ते प्रायशः।' explains the height of each floor as one and three-sevenths of the breadth prescribed, by dividing the breadth of the prasada into seven parts - win, and adding three parts - गुणांशाधिका - thereof to the breadth prescribed. The commentator Sankara explains this line in reference to a dvadašatala-prašada as follows: unicasi

प्रासादे अतकर उत्सेषः इत्यादिकमेणावण-तन्त्रा इत्यर्थः— in the prasada with seventy cubits of breadth (of uttama variety of even measures) the height is one hundred cubits.

The chandaprāsāda may have from four to twelve talas. Each of the nine classes of talas may possess six different types of measures, three odd and three even, from the point of view of the uttama, madhyama and adhama variation. The odd measures begin with thirteen cubits and end with sixty-five, and the even ones begin with jourteen cubits and end with sixty-six. Similarly the vikalpaprāsādas may have from live to twelve talas on the basis of the odd and even measures beginning with nine and ten cubits and ending with fifty-five and fifty-six cubits respectively. The abhasa-prasadas may also have from four to twelve talas, except that in the twelfth tala it will not have the madhyama variation both in the odd and even measures, beginning with eleven and tewlve cubits and ending with. forty-seven and forty-eight cubits respectively. chandas has a total of forty-four varieties, vikalpa fortyeight and abhasa thirty-eight.

In verses \$5.70 the author gives the formulae that determine the measurement of prāsādas in different shapes. square, rectangular, hexagonal, octagonal, circular, elliptical and aspisidal. In verse 71, the author deals with the three main styles of Three main styles architecture known as Nāgara, Drāvida of architecture. and Vesara. Nagara is that which is square from the basement to the sikhara: Cf. 'मूलायाजिखरं अगात्रराचितं गेहं स्मृतं नागरम् ।'; Drāvida is that which is hexagonal or octagonal from above the neck to the end of the sikhara; (र्. भीवाद्याशिखराक्रयं बहुरगाश्रोद्धेदितं द्राविहम्' (thereby implying that the shape of the part below the neck is square): Vesara is that which is circular from the basement or from the neck: Cf. 'मूळाड्डा गळतोऽथवा परिळसदृश्तात्मकं वेसरम् ।'. Of these three the nagara is of the pure form while the other two admit of a mixture of shapes.

The term nāgara is derived as नगरस्थें नागरम् - that which belongs to nāgara, a city or town. The word

nagara is derived as 'नगाः सन्ति अस्मिन्'—that which possesses nagas — the immovable

1. Nagara. which possesses nagas — the immovable 2. Dravida. and high mountain-like buildings (ন 3. Vesara. researd ব্যা:—either the trees or the moun-

tains). The vārttika sarqiguezas' under the sūtra 'squararara' (V. ii. 107.) enjoins ra-suffix after this word (and others mentioned in the vārttika), in the sense of the suffix matup' which means nityayoga or samsarga. A nagara or town is generally known as the seat of great and massive buildings of beautiful structure which are stable and impressive as mountains and trees. In architecture the ideal of immobility is expressed by the straight and square features of construction and these features are qualities originally derived from the material wood and later translated in other more durable materials like brick and stone and taken as the basis of classification of the style Nāgara. This explanation of the term nāgara is more acceptable than the other which tries to connect the word with 'nāga' the dynastic name of the Navanāga kings.

Similarly the term Vesara is to be interpreted in reference to a particular style of architecture. Vesara primarily means a mule which is an animal born by the union of a horse and an ass. It has also the synonym 'asvatara'. The term may be used figuratively in the sense of the circular style of architecture, in that, it is a deviation from the fundamental square shape and it ceases to admit of any other shape, just as this hybrid animal born of a horse and an ass, is conspicuous by the absence of the reproductive activity.

There are other interpretations also of these terms based on the geographical divisions of India and the three

 ^{&#}x27;Vide N. V. Mallayya's article on 'Nagara, Dravida and Vesara'.
 Journal of Indian Society of Oriental Art. Calcutta, Vol. IX. 1941

well-known gunas. While commenting in the verse 11, the Vivaranakāra reads the fourth line, as- 'तेष्वेकं त्रिविधेषु देवागुणकामान्त्रिया करपयेत'। and explains:—

'देशागुणकामादीक्षयेति । हिमवद्विन्धान्तराले नागरम् , विन्ध्यागस्थान्तराले बेसरः, तद् आकुमारीभ्यो मात्रिक्षिति देशतो विशेषः ।' (p. 144).

The Nagara is prevalent in the regions between the Himalayas and the Vindhyas; the region between the Vindhya and Agastya belong to Vesara; and the region from the Agastya to the Cape Comorin belongs to Dravida:

There is also another interpretation on the basis of the three gunas: sattva, rajas and tamas. The style known as nāgara is sāttvika with Brahma as its presiding deity, the style known as Drāvida is rājasa with Viṣṇu as its presiding deity and the style known as Vesara is tāmasa with Siva as its presiding deity. So observes Gurudeva in his Iṣānagurudeva paddhati:—

'नागरं डाविसं चैव वेसरं च त्रिया मतस् । चतुरशं वायताशं नागरं तत् प्रचक्षते ॥ षस्थं वायवाष्टाशं समं वा दीवेंभेव वा । हाविडं सौधमुद्दिष्टं वेदाश्रं वा गकाद्धः ॥ कण्ठादुपरि चाष्टाश्रं तद्पि द्राविडं स्पृतम् । बुत्तं वृत्तायतं वापि द्वयश्चं वृत्तमथापि वा ॥ कण्ठादभस्ताद वेदाशं तत्वी वर्तुलं च यत्। विमानं वेसराख्यं स्यातः त्रयं तिष्रगुणं स्मृतम् ॥ धारिवकं नागरं तत् स्याद् राजसं द्वाविष्टं स्मृतम् । तामसं वेसरं चेति त्रयं ब्रह्मादिदैवतम् ॥ त्रियमं तत् त्रिवर्णं च त्रितस्वं च कमात् स्मृतम् । मागरस्य स्मृतो देशो हिमवहिन्ध्यमध्यगः ॥ हाविडस्योचितो देशो द्वाविड: स्यात्र चान्यया भागस्त्यविन्ध्यमध्यस्थो देशो वेसरसम्मनः ॥ सर्वाणि सर्वदेशेषु भवन्तीध्यपि केचन । (Uttarardha XXX 42-49, T. S. S. Edz. Part III, p. 303). The last line suggests that the geographical explanation and that on the basis of the three gunas are not the true explanations of the terms— नगर, द्वाचेर and नेसर, since the structures of all the three styles are said to be found in all parts of India.

Verse 72, gives the details of Mukhamandapa, the ante-chamber before the central shrine. The length of the mandapa is half, three-fourths of or equal to the breadth of the central shrine.

In verse 73 and the following, are described the pañcaprākāras which surround the sanctum sanctorum. They are known as antaramandala (akatte The Panca-balivattam), antahārā (cuttampalam) or

prakāras. nālampalam), antahārā (cuttampalam) or prakāras. nālampalam), madhyahārā (vilakkumā.tam), bāhyahāra (sīvelippura), and mar-

yādā (puramatil). The antaramandala which is half a danda from the shrine is the seat of the eight dikpālas. Antahārā which is one or one and a half danda from the shrine is the quadrangular structure and goes round the shrine and beyond the antaramandala. Beyond antahārā is situated the madhyahārā which is two dandas from the shrine. Beyond this madhyahārā is the bāhyahārā which is four dandas from the shrine. Beyond the outermost limit of the temple is the maryādā which is seven dandas from the shrine.

The outer limit of the first prākāra and the location of balipīthas which are oblation-stones for the eight dikpālas who are considered in charge in the eight directions are described in verse 75. The top-measure of the balipītha is to be divided into five parts and the balipītha is to be so situated that the three parts thereof are to come inside the boundary line of the antaramandala, the first prākāra, and two parts outside it. The five deities belonging to east and south are to be worshipped in their own places while those in the west and north are to be slightly shifted in the circumambulatory direction. So observes the Vivaranakāra:—

"चूर्वे दक्षिणे च सम्भूय पन्च लोकपालाः स्वसीमसूत्र एव तिष्टेयुः । उत्तर-दिक्षालाश्चत्वारस्तु तस्मिन् सूत्र एव किञ्चित् प्रादक्षिण्येन प्रतिमाञ्चलादिमानेन गमयितन्याः । ते द्वितय इह मिथः सम्मुखा महादिक्सुखाश्चेत्यन्वयः । पूर्वे त्रयः पश्चिमाख्यश्च परस्पराभिमुखाः । अत एव महादिगमिमुखाश्च । महादिगमि-मुखा हति वचनं अभिवादवोरीजानिर्श्वत्योश्च परस्परसम्मुख्यत्वमागृद्धेत इत्येतदर्थम् । दक्षिणोत्तरो परस्परसम्मुखो स्थातामिति चार्यः ॥" (p. 147).

The pajāmandapa or arcanāmandapa is then described (verse 76). It is an additional member built a cubit away from the antarmandala... It is square in shape. It possesses a single utara supported by four pillars. If it has two uttaras the internal uttara is to be supported by four pillars and the outer uttara by twelve pillars. It may have a stāpikā which will adorn the top of the mandapa.

/ Of the five prākāras, antahārā consists of three square maṇḍapas on three quarters; of these one is to be built behind the main shrine and two on the two sides. The intervening space is to be connected with these maṇḍapas. (verse 78).

In front of the shrine the sabhā (valiyampālam) is to be constructed. It has two uttaras, antarottara and bāhyottara, the former keeping line with the circumambulatory structure of the antahārā and the latter just extending outwards. The uttara that runs through the sabhā is to be fixed to the uttaras of the wings (pāršvahāras). The Vivaraṇakāra mentions two kinds of sabhā, the padapanktisabhā and padasūtrasabhā, and both of them are explained in verses begining with 'ऋता वंश मुखायत्यपात्रित निजयण्डस्थितं' and 'ताहरदण्डे प्रकल्योग्रस'। The verse 'ताहरदण्डे' is not found commented on by the VimarsinTkāra who explains the peculiaritis of the pādasutrasabhā in the verse— 'खायांटे सममाचिते' (Verse 80*). The full verse 'ताहरदण्डे' runs thus—

^{*...}ll manuscripts of Vivarana available here break off in the middle of the commentary on this verse to the end of this patela. So it is not definitely known whether the Vivaranakara has commented on the verse 'equilic annual etc.'

''तारादण्डे प्रकल्योत्तरमनविगतालिन्दकं गर्भसूतं इत्वा सूळाप्रयोसत्ततिद्रज्ञमपनीयेषु शैळाङ्कभक्तम् । इत्वात्रेकांशतस्तत्ततिमपि परिश्रद्धयोनितांशं सुयोज्य नयस्यान्यान्युत्तराण्यारत्त्वयतु तद्गिन्दोत्तराद्यद्वशेषम् ।''

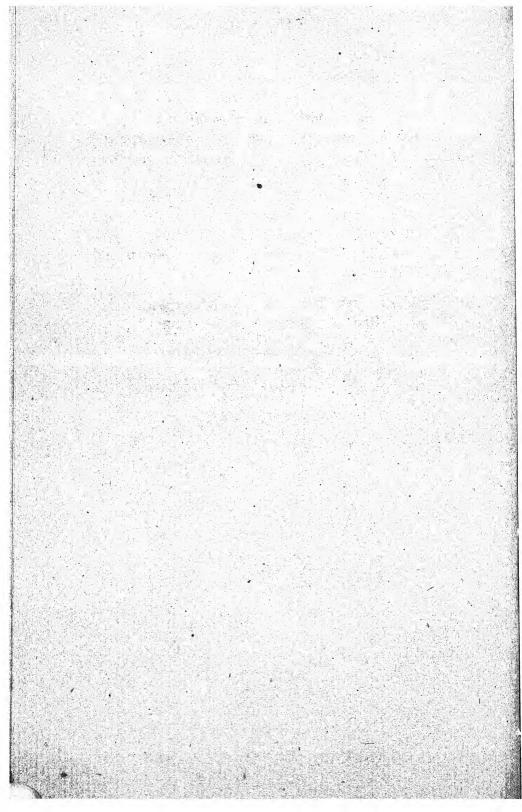
The latter section of the second patala deals with the different kinds of images-bimbas and lingas-and their varied measurements chiefly on the basis of the extent of the garbhagrha, where these images, made of stone or other substances, are to be installed for daily worship. The images are of three kinds: uttama, madhyama and carama or adhama, in which the whole measurement is to be divided into ten, nine and eight equal parts respectively of which one is called tala; when tala is divided into twelve equal parts, each part so divided is called angula and two angulas are called a kalā or golaka. After detailing the navatala-bimba with particular measurements of each part from head to foot, (verses 88-110), the special features of the dasatala-bimba, especially of goddess Durgā, have been dealt with, (verses 111-114). Then the form and posture of pancatala bimba of god Ganapati with three eyes and the face of an elephant in a sitting or standing posture, etc., are given, (verse 115). Each image is to be well dressed and ornamented with ratna-kirita and others which are fit for the beautification of the image, (verse 116).

After dealing with the bimbas, the details regarding lingas are given in thirteen verses (119—131). Seventeen kinds of lingas of different measurements can be made: five for the use of brahmanas, from five to four padas of length, each with a difference of the quarter of a pada, (5 padas, 4½ padas, 4½ padas and 4 padas each); three for the use of ksatriyas, from 3¾ padas to 3¼ padas; three for the use of vaisyas, from 3 padas to 2½ padas, and three for the use of sadras, from 2½ padas to 1¾ padas; two for the use of anulomajas, from 1½ to 1½ padas; and one for the pratilomajas, of 1 pada. It is also said that all these varieties can be utilised by brahmanas, but others can

have those that are enjoined to them and those that are enjoined to the immediately succeeding caste; (verses 119-120). Other measurements of the lingas are also given on the basis of the breadth of the garbhagrha; also those varieties such as sarvamādi, samāmša, vrddhyuttara and īšādhika with different sizes on the basis of the length of the lingas. After giving all other details regarding the breadth, form, etc., of the lingas, the pītha over which the linga is to be installed is described. Thus the second paṭala dealt with the prāsādas of the Gods, the five prākāras of the temple, the different images of bimbas and lingas and their pitha—

''इति तन्त्रसमुञ्चये दितीयः पटलो दर्शितदेवधिष्णयल्ये मा। परिमण्डपाविम्बलितपीठादिकनस्टप्युक्तिसमन्त्रितः समाप्तः॥''

V. A. Ramaswami Sastri,

श्रीः

उपोद्धातः ।

शैवाद्यागमभेदेन पृथक् पृथगवस्थितस्य तन्त्रस्यैकत्र समुधिचीषया कृतोऽयं ग्रन्थस्तन्त्रसमुखयो नाम । अत्र च श्रेयःसाधनभूतं विष्ण्वीशश-इरनारायणदुर्गास्कन्दगणपतिशास्तृणामाराधनमिधीयते । पटलद्वादशकात्मके-ऽस्मिन् प्रथमपटलेनाचेकपरिप्रहः, मुमिपरिप्रहः, वास्त्विष्टः, निधिकलश-स्थापनम्, इष्टकान्यासविधिः, गर्भाधानम्, शिलाहरणपकारश्च प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन प्रासादलक्षणम् , अन्तहारादिक्लिप्तिः, निम्बिङ्कादिक्लिप्तिश्च । तृती-येन मङ्गलबीजरोपणं, जलाधिवासः, वास्तुपूजा, विम्बशुद्धिकलशार्चनं च । चतुर्थेन मण्डपसंस्क्रिया, कुम्मेशपूजा, अभिजननं शय्यापूजा विम्बशुद्धि-कलशाभिषेकश्च । पञ्चमेन सकलीकरणादि, मन्त्रविम्ब-पीठ-नपुंसकशिलादेरिष-वासनं, तद्र्चनं, तद्धोमादि च । षष्टेन नपुंसकशिखा-पीठ-प्रतिमानां तदा-वरणपीठानां च प्रतिष्ठा देवंप्रतिष्ठा च । सप्तमेनात्मपूजा देवपूजा च । अष्टमेन कलशानां पूरणपूजनाधिवासादिकम् , एतत्स्नपनं च । नवमेन ध्व-जेज्या, मृतबिलः, उत्सवबिलः, संवेशनं, स्वापनं, तीर्थस्नानिकया च । दशमेन च प्रायश्चित्तम् । एकादद्येन जीर्णोद्धारः, बहुबरविधिश्च । द्वादशेन पूर्वपटलेष्वनुक्तानि कर्माणि च प्रतिपाद्यन्ते । तत्तेद्देवोद्देशेन प्रथक् प्रथगव-स्थितस्य तन्त्रस्येकत्र समुखयाच तन्त्रविविदिवृणामयं भृशमुपकारायेति निश्चप्रचम् । तन्त्रपरिज्ञानाय च नैताह्यः सुगमोऽन्यो प्रन्थोऽस्तीत्यतः केरलेषु तन्त्रान्तरापेक्षयास्यैव माधान्यम् ।

अस्य प्रणेता दिवाकरंशिष्यो नारायणो नाम भूसुरः । अयं न जयन्तमङ्गलाख्ये (चेत्रस् मनक्रल्) भवने अभिजातः ४५२९ तमे कल्यव्ये (१४२६ तमक्रैस्ताब्दसमे) स्थित इति च,

कस्यब्देष्वतियत्सु नन्दनयनेष्वग्मोधिसङ्घयेषु (४५२९) यः सम्भूतो सृगुवीतहञ्यमुनियुङ्मूले सवेदोन्वये । प्राहुर्यस्य जयन्तमङ्गरूपदेदं धाम नारायणः सोऽयं तन्त्रमिदं व्यथाद् बहुविधादुद्धत्य तन्त्रार्णवाद् ॥ इति अन्थान्तिमपद्याद्वगम्यते । अस्य दिवाकरिशण्यत्वं रिवपुत्रत्वं च, 'अत्र च गुरुदिवाकरेति दिवाकरो नाम निजगुरुः, तथा रिवनीम स्विपता च परि-मृद्यते' (१९८५ ७) इति निवरणवाक्यात् स्फुटमवगम्यते ।

तन्त्रसमुचये प्रथमद्वितीयपटलगतानि शिल्पविषयकाणि पद्यानि शि-रूपरत्नपूर्वोत्तरभागयोरिप दृश्यन्ते । तानि च यथाकमं लिख्यन्ते ।

स्रोकः.	तन्त्रसमुच्चयपुटम्.	शिल्परतपुटम् (Т.S.
वीर्थान्ते तटिनीतटे	१९	. ४१
प्राचि अतीचि च	२०	•
ईशादिप्रेतेशप्यन्त	८६	83
खारवा क्षिति	11	88
स्तम्भोडचस्य पढंश (प०	(१२)	
साक्षे शङ्क्रमिनाङ्गुलं		80
नागैभिचितति	,,	ુ ષ્
अष्टाशामिहिरै:		ų o
दुष्टोदेशसमुद्भवा	৬৫	49
सिद्धाद्याकर	92	46
गुर्वी धीररवी	c•	
आयाधिक्यं व्ययतः	૮૧	\$e
ध्वजधूमसिंह		. 68
पादोनत्रिकरादि	८५	96
धाम्नो ज्यासे	९०	પર
प्रासादां जितलादि	१३७	د ا
विश्वेन्द्राचेषु	११८	
आ गासेऽत्र	? ₹\$	
त्र्याचाशांकर	१३१	
म् लाबाशिखरं	१४६	. 28
गेहे त्रिदोर्वगमवे	• • • •	९ २
अवधिरुदयो	1012 93 230 \$	

श्रोकः.	तन्त्रसमुखयपुरम्.	ा शिल्परत्नपु टम् •
स्तम्भे प्राथमिके	१३ 8	65
मासूरोचे	94	. 88
इष्टाधिष्ठानोच्छ्यं	98	
बास्त्वीधार	9.9	१०१
मासूरे मिहिर	19	१०५
मा स् रंऽशैः	96	"
यावत् स्वायोच	49	१०९
प्रत्यन्ते वा	१०५	.888
स्वायामाग्न्यंश	१०६	-19
ंबह्यादितिथ्यवि	१• १	\$ \$ \$
वाद्या गृह	93	
विस्तारेऽस्प	\$0\$	228
प्रत्युत्तरान्तर्विरचय्य	\$ \$ \$	\$84
प्रत्युत्सेघेन	. 39	"
भक्कत्वा प्रत्युत्तरान्तर्गत	148	
्रपासादः सक्लो	१२०	
भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गत	43	33
स्तम्भाः कोणचतुष्क	609	
कार्याः स्युश्चरणाः	3.0	
ओमां कुर्वीत	808	? (()
गर्भागार	188	138
कुर्यात् सर्व	111	37
व्यासे गर्भ	- 333	
द्वारोत्सेष	815	१२८
भित्तिन्यास		118
दण्डाञ्ध्यक्ष		330
अर्जाघरअमरका		
	A STATE OF S	A CONTRACTOR OF THE SECOND

स्रोकः.	तन्त्रसमुचयपुटम्.	शिल्परत्नपुटम् .
अप्र्यद्वार	११६	\$\$6
स्तम्भे दिङ्गनन्द	220	१३८
न्यस्येच्छङ्कारि	२८२	686
कुट्ये पङ्क्लादि	१२२	१४३
धान्नोऽ ष्टांश	9.5	\$88
दण्डेर्द्धिनि	१२३	\$88
स्तम्भान्तरे	258	१५३
खण्डोचरं	१२५	144
उत्सेघे	१२६	75
एकाङ्घ्रयूनादि		१५८
द्वारार्घतः	१२७	39
्र स्तम्भार्वीदि	१३१	19
श्रीवायामुपरि	१३४	१६३
शालाकूट	१३५	
तले द्वितीये	186	,,,
बाह्योत्तरेण	7)	\$68
कुर्यादुत्तर	१२८	१६७
अष्टांशकादि	१२ ९	१७१
शाकाबुत्तम .		१७३
अरुपे धामनि	१३ ०	१८१
स्वाभीष्टमाने	\$80	१९२
नाहार्धमान	१8 १	१९३
स्वाभीष्टे परि	99	9)
भागद्वये,	१ 8२	868
षोढा विमज्य	,	
स्वा भीष्टनाहे	(88	,
नेत्रेषुसप्त	\$ 88	१९५
अ न्तर्मण्डलतो ।	\$80	१९७

श्लोकः.	तन्त्रसमुचयपुटम् .	शिल्पररनपुटम्-
प्रासादस्योत्तर ः	१८५	२०३
भक्तायामप्र	\$88	२०५
दण्डं स्वं सग	585	२०६
कृत्वा वंशं	\$86	२०९
पृष्ठे सपार्श्व	**	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
स्वाभीष्टे सम	१५०	, ,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
मासादमध्याद्	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	358
पूजापीठसमं	१५१	ं २२७
पृथ्वा पादुक		२२८
पीठो चे	१५२	99 %.
गर्भव्यासे	१७७	2
लिज्ञानि सायक	909	•
अङ्घ्रयशंक	१७७	
िक्रं सर्व	१७८	\$8
आयामे दिलेत	१७९	
अ थोचितातान	१८०	? %
तुर्याश्रे	,,	"
कुर्वीत कुर्वीत	१८२	१९
्रवस्तारं शिव	१८०	"
तन्मस्तके	१८१	₹•
सङ्क्ता त्रेषा	१८२	२३
रेखां रुक्षण	१८३	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
रेखा रू कण विस्तारोऽघम		99
ायस्ताराज्यम् द्वारोत्सेधसमं	१५४	१८
धारारतपता सक्छे सति	१८८	38
भायः स्ववाञ्चित	१ ५६	₹8
विस्तारः शिव	7.00	. 84
्र उत्कृत्या धिमुन	१७३	

	स्रोकः.	तन्त्रसमुख्यपुटस्	शिष्परलपुटम् .
	तर्जन्यप्रिमयोः	₹⊌₹	73
	ची र्षाप्राचिका	१न६	EN
	सीमास्वासु	१५०	,,
	न ष्टाङ्गुरा	345	.,,
	तन्मूलपार्श्व	१५९	12
	फा लेक्षणा न्त र	99);
	द्ये का कुलायत	? 50	\$
	शब्दगहादि	\$\$\$	17
	नाभिस्थर्छी))	- 17.
	कक्षा दिसन्ध्यवि	\$85	99
	अष्टाकुलैः कर	\$43	
	अकुष्ठके नितति	24	77
	दे शिन्युपावरजयोः	148	10
	स्वस्वाग्रपर्व	•,	
i di Wasa	अङ्गुष्ठतर्जनिकयोः ै	१६ ५	
	लिकं युगाङ्गुरू	"	95
	मूलान्तराम	118	
	मूलादिवेद		16
	अङ्गुष्ठतत्सह	180	79
	अङ्गुष्ठके रस	79	
	ताकेंबिभिः	,,	78
	जङ्घोरुबाहु	१६८	
	विश्लेशं शर	१७३	V9
	भनेका <u>ल</u> ुरु	५९८	y v
	कुर्याकिरीटं	? ? ? ?	00
	पदां ताल	(48	द
	ं विशस्या	१७५	
THE PARTY OF THE P	ATT TO THE PARTY OF THE PARTY O		CALL SECTION AND ASSESSMENT OF THE PARTY OF

•

श्रोकः.	तन्त्रसमुच्यपुटस्.	शिष्परत्नपुटम्.
विम्बे विम्बोच्छ्य	\$68	१८३
द्यष्टांशे शिव	364	\$60
पीठे मुक्त्वा	,,	
विम्बे नपुंसक	१८६	366
मक्कत्वा त्रिधा	\$<9	१८९
विक ्रायाम		,,,

शिल्परत्नकर्ता श्रीकुमारः कैस्ताब्दपोडशशताब्द्यां स्थित इति श्रीयुतमहामहोपाध्याय—डाक्टर्—गणपतिशास्त्रिमिः शिल्परत्निनदेनायां प्रति-पादितम् । तन्त्रसमुच्चयकर्ता च चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वार्धे स्थित इति 'कल्यब्देषु' इति पचेन प्रतिपादितम् । अनेन श्रीकुमारकविः स्वप्राचीनेन नारायणेन कृतं प्रस्थातं तन्त्रसमुच्चयपद्यजातं स्वप्रन्थे निवेशितवानिति प्रती-यते ।

शैवागमनिबन्धनगताचार्थपूजनपटले वहे दृश्यमानानि 'क्षितिंवें धार्यते लोकान्' इत्यादीनि पथानि तन्त्रसमुच्चयेऽपि प्रथमपटले १६ तमश्लोक-मारभ्य २३ तमश्लोकपर्यन्तं दृश्यन्ते । शैवागमनिबन्धनकर्ता च समुच्चय-काराजारायणात् प्राचीन इति कृत्वा शैवागमनिबन्धनादेतान्युद्धृतानीति वक्तं न युक्तं यत इमानि पद्यानि नमस्कारमन्त्रात्मकानि । किञ्चेमानि प्रयोग-मञ्जर्यादाविष दृश्यन्ते ।

एवं चार्यं अन्थः विष्णुसंहितागमपाशुपतप्रयोगमञ्जरीभास्कर्शयशैवा-गमनिबन्धनमयमतब्रधरात्रसात्त्वतवैष्णवसनन्दप्रश्लपद्धतिक्रियासाररत्नावहीप्रमुख-अन्यतात्पर्यपर्याङोचनेन प्रणीतः स्वतन्त्र इत्यवगम्यते ।

तन्त्रसमुख्यार्थविमर्शकारिणी विमर्शिन्याख्या कापि व्याख्या मूळकारस्यैव स्तुना कृता । यया सनायोऽयं तन्त्रसमुख्यः प्रागनन्तश्चयनप्रन्थावळावा- दितः षट्पटळात्मकः ६७ तमाञ्चतया समनन्तरश्च षट्पटळात्मकः ७१ तमाञ्चतया च प्रकाशितः । तस्यैवास्य यध्यीदं द्वितीयं संस्करणमथापि मूळा- थैविवरणपरैविवरणाख्यव्याख्यया चोपेतमिति निशेषः । कर्तां च विमर्शिन्याः श्वादरी नामं । यदादं स्वयमेव

यस्य हि तन्त्रसमुच्चयरचनाक्षोके समुश्यिता कीर्तिः। तत्पुत्रेण कृतेयं शुङ्करनाग्ना विमर्शिनीव्याख्या॥ इति।

अनेनैव शेषसमुच्ययस्यापि कापि व्याख्या कृता विमार्शनी नाम । शेष-समुच्ययश्च केरलभाषाव्याख्योपेतोऽस्मादेव प्रत्थाख्यादिचरात् प्रकाशमे-व्यति ।

द्वितीयं विवरणं नाम व्याख्यानं नारायणशिष्येण केनापि गुरू-निदेशाद विरचितमिति

> ''गुरून् गणाधिराजं च नत्वा गुरुनिदेशतः । तत्कृतं विवरिष्यामः स्फटं तन्त्रसमुख्यम् ॥ (पृष्टम् ३.)

इति विवरणकारपोक्तात् ,पद्यात् स्फुटमवगम्यते । विवरणकर्ता च कृष्णश्चोंति लोकवार्तामवलम्ब्य केचिद् वदन्ति । परन्तु तिन्नणीयकं प्रमाणं न किञ्चिद्वपलभ्यते । सरस्या रीत्या सम्यक् प्रतिपादितेनानेनैव व्या-स्त्यानेन विमर्शिनीगतपाठोऽपि संस्कृतः । अपभ्रंशभूयिष्टं मातृकाद्वयमवल्ल-म्ब्यास्य प्रथमसंशोधने निर्वृत्ते वैद्यशास्त्रनिपुण श्रीयुत एल्. ए रिववर्भ-देवैरन्यदिप शुद्धपायं मातृकाद्वयं सम्पादितम् । उपलब्धासु चतस्प्वपि मातृकासु द्वितीयपटले ७९ तमपद्यानन्तरमापटलसमाप्ति विवरणव्याख्यानं न दृश्यते । तथापि प्रनथगौरवाद् विगलितांशं विद्यायास्य प्रसाधनं संवृत्तम् । ततो मीमांसकरत्न- वि. ए रामस्वामिशास्त्रिमहाशयैर्विवरणस्यान्यदिप मातृकाद्वयं सम्पादितम् । तत्रापि विगलितांशस्यालाभात् तद्गतः पाठभेदः परमन्ते निवेशितः ।

द्वादशपटलात्मकस्यास्य तन्त्रममुच्चयस्यादितः पटलचतुष्टयात्मा व्या-स्वाद्वयोपेतः प्रथमो भाग इदानीं प्रकाश्यते । समनन्तरभागौ चाचिरात् प्रकाशमेण्यतः । अन्नत्या विषयाः सङ्ग्रहेण प्राक् प्रतिपादिताः । अथापि प्रासादनिर्माणप्रकारे बिम्बनिर्माणप्रकारे च विदुषां विशिष्य जिज्ञासोदियादिति प्रन्थोक्तदिशा तत्र किञ्चित्रिरूप्यते । कर्तासौ प्रथमपटलेन प्रासादपरिश्राद्धां सूमिं बिम्बपरिश्राद्धां शिलां च प्रतिपाद्य द्वितीयपटलेन प्रासादनिर्माणप्रकारं प्रतिपादयति ।

् अत्र प्रासादो नाम देवतायतनमुच्यते । स द्विविषः । अरुपप्रासादो महाप्रासादश्च । पादोनत्रिकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरोऽरुपप्रासादः । तिक्रिको महामासादः । पादुकादिस्तूप्यन्ता मासादोन्नतिः । सा च मासादिन-खारद्विगुणा पादोनद्विगुणा अधीनद्विगुणा सप्तांशचतुरूनद्विगुणा चेति चतुर्धा भवति । तथाच निवन्धनम् —

> सप्तांश्रुव्यन्वितोऽध्यर्थः पादोनद्विगुणोऽपि वा । द्विगुणो वोच्छ्यः प्रोक्तो विस्तारात् सर्ववेश्मनाम् ॥

> > (पटल: २. स्रो० ७.)

अधिष्ठानस्थाधस्तादुपपीठं पद्मं च कर्तव्यम् । उपपीठप्रमाणं च । अधिष्ठानस्य चाधस्तादुपपीठं प्रयोजयेत् । रक्षार्थमुन्नतार्थं च शोभार्थं तत् प्रवक्ष्यते ॥ समं त्रिपादमर्थं वा पद्मांशद्धांशमेव वा । सपादं वाथ सार्थं वा पादोनद्विगुणं तु वा ॥ द्विगुणं वा प्रकर्तव्यमात्ताधिष्ठानतुङ्गतः ।

(मयमतम् . पुटम् ६४)

उपपीठावयवाश्च ---

उच्छ्ये भानुभागे तु खंशेनोपानमीरितम् । पद्ममंशं तदूष्वेऽधं क्षेपणं पञ्चभागिकम् ॥ श्रीवमधेन कम्पं स्याद् भागेकेनाम्बुजं भवेत् । श्रेषांशं वाजनं कम्पमष्टाङ्गमुपपीठकम् ॥ षडङ्गं वा विधातव्यमूष्वीधस्ताद् विनाम्बुजम् ।

(मयमतम् . पुटम् ५५)

इति मयमतोक्तिवशाष्टौ भवन्ति । अम्बुजद्वयवर्जनाद् षड् वा । उपपीठोपिर पद्मम् । तदुपर्याधष्ठानम् । विनाप्युपपीठं पद्मं च प्रासादो दृश्यत इति कृत्वा ताम्यां विनापि प्रासादः कार्य इति विमर्शिनीकाराणामाशयः । रक्षार्थमुन्नतार्थे च द्वयमपि कर्तव्यमिति विवरणकाराशयः । (प० २० श्वो० ११)

स्तम्भाधों ब्रमधिष्ठानम् । तच्च त्रिविधं, पादबन्धं प्रतिक्रमं मञ्चकं चेति । अ-धिष्ठानावयवास्तु — पादुकं, जगती, कुमुदकं, गलः, कम्पः, गलः, प्रतिश्चेति । अधिष्ठानोच्चे चतुर्विशतिधा विभक्ते त्रिभिरंशैः पादुकमष्टाभिर्जगती सप्तिभः कृमुः दकं शेषे षडंशे दशांशीकृते त्रिभिद्धाभ्यां त्रिभिद्धाभ्यां वांशकैः क्रमेण गलः कम्पन् गलः प्रतिश्च, इत्यधिष्ठानावयवमानम् । (पटलः २. श्लो० १३) इदं पादवन्धना-मकमधिष्ठानम् ।

> 'पादवन्धमुदितं तदुच्छ्ये भानुभिद्धिगुणितांशके कृते। (मयमतम्. पु० ६९)

अधिष्ठानोच्छ्य एकविंशतिधा विभक्ते त्रिभिः पादुकं सप्तभिर्जगती पड्भिः कुमुद्दकम् एकेन कुमुद्दपष्टिका भागाभ्यां गलपादाः अधारोनालप-पिट्टका, अर्धसिहतैकेन महापिट्टका, च । सा च महापिट्टका स्वोचितेनांशेन कृतवाजना स्यात् । इदं प्रतिक्रमनामकमिष्ठानम् । (प० २. श्लो० १४)

उत्सेघं विभजेत त्रिधान्तिममथो भङ्क्त्वा चतुर्धा कमा-देकांशे जगतीं परे कुमुदकं भागे विद्ध्यात् ततः । भागो द्वावथ पट्टिकान्तरिगतावन्त्यौ प्रतेः स्यान्मुखं कर्तव्यं विधिवत् प्रतिक्रममिदं वृद्धिपदं वेश्मनः ॥

एकेन कुर्यादथ पट्टिकां च सार्धेन खण्डान् विदधीत सम्यक्। शिष्टेन कुर्यादथ वाजनं च कर्तव्यमेवं खळु पादबन्धे।।

इति प्रयोगमञ्जर्यामप्युक्ते प्रतिक्रमपादवन्धे ।

मञ्जूकमधिष्ठानं त —

तुक्के षड्विंशदंशे खुरमथ जगतीकैरवं कम्पकण्ठं कम्पं पद्मं कपोतं तदुपरि च तथा निम्नमन्तादिवक्त्रम् । कम्पं भागेन षड्भिः शरशशिगुणचन्द्रैकबन्धांशकांशै-क्काभ्यामेकेन कुर्यादमरनरपतेमिन्दिरे मञ्चबन्धम् ।।

(मयमतम्. ५० ७१)

अधिष्ठानप्रतेरन्ते गलान्ते वा सोमेशानदिगन्तरगतदैर्ध्यस्याष्ट्रमागं नवभागं दशभागं वा व्यतीत्य प्रणालकरणम् । तन्मानं त्वधिष्ठानोचमानं वा चरणविरहितं वार्धवृद्धं वा भवति । तत् त्रिधा कृत्वेको भागः कुट्ये ह्रौ भागो बहिश्य यथा स्यात् तथा कर्तव्यम् । वश्लीवलयपरिगतमलङ्कारविशेषेर्मण्डितं च प्रणालं कुर्यात् । (प० २. श्लो० २१)

स्तम्मान्नतिस्तावत् — पादोनत्रिकरसद्यङ्गुळत्रिकरसद्शाङ्गुळित्र-करप्रासादेषु द्विकरसम्मितः स्तम्भः । पादोनचतुष्करादिचतुष्करवर्गप्रासादेषु चतुरङ्गुळाषिको द्विहस्तः स्तम्भः । द्यङ्गुळाषिको द्विहस्त इति पक्षभेदोऽप्यस्ति विवरणरीत्या । (५०२. %ो०८) उपपीठोत्तरयोः प्रत्युत्तरयोर्वान्तरगतमुन्मान-मङ्गाद्येकादशान्तिमः सङ्क्ष्यानैर्विभज्यैकमंशं पूर्वनिगदितस्तम्भोच्छ्रये योजयेत् त्यजेद्वा । तथाधिष्ठानोच्छ्यमङ्गादिनवान्तिमैर्विभज्यैकमंशं त्यजेत् ।

(प० २. स्हो० ९)

प्रत्युत्तरान्तर्गतस्तम्भोचेऽष्टिभिनविभिर्दश्मिर्या विभक्ते येंऽशास्तेष्वेकांशो स्तम्भमूलिविस्तारः । मूलविस्तृतेरष्टांशेन नवांशेन दशांशेन वा हीनोऽप्र-विस्तारः । स्तम्भाश्च त्रिकरादिपासादेषु कोणचतुष्टये चत्वारो दारुमयाः । अन्तरा द्वौ वा त्रयो वा, ते च दारुस्तम्भादर्धैन त्रिभागेन चतुर्भागेन वा विही-नविस्ताराः। एवं च द्वादश स्तम्भा षोडश स्तम्भा वा भवन्ति । एकादशकरादिषु कोणचतुष्टये चत्वारः, अन्तरा च चत्वारः। तथा च सित विंशतिः स्तम्भाः । ते च समानान्तराः स्युः । (प० २. श्लो० १०, २३)

स्तम्माक्रतिमेदाः — स्तम्माश्च चतुष्कोणा अष्टकोणाः षोडशकोणा वर्तुला वा कार्याः । विस्तारंत्रिगुणितोपरिभागे त्रिगुणविस्तारोन्मितमष्टाश्रमव-शिष्टं वीरकाण्डचतुरश्च च स्तम्मं कुर्वीत । अथवा स्वधनस्य कर्णान्तं यावत् तावत् चतुरश्रमवाशिष्टं वृत्तं च कुर्योत् । (प० २. श्लो० २४)

स्तम्भावयवाः — ओमा, (स्तम्भपीठम्) कुम्भः, मण्डिः, वीरकाण्डं पोतिका च ।

ओमामानं स्तम्भविस्तारद्विगुणविस्तारं स्तम्भविस्तारार्धघनं च । स्तम्भोध्वभागगतकुम्भमानं पादसहितो दण्डः सार्धसहितो दण्ड इत्यादि यथाशोभमवगन्तन्यम् । (प० २. श्लो० २५)

कुम्भोपरिगतमण्डिमानं च दण्डचतुष्टयायामविस्तारं पादोनदण्डधनं «च। तदुपरि-विद्यास्वारिकाण्डमानं दण्डविस्तारदीर्धं पादोनधनं च। तदुपरि-तनपोतिकामानं त्रिदण्डदीर्धं चतुर्दण्डदीर्धं पश्चदण्डदीर्धं सार्धपश्चदण्डदीर्धं वा तथा एकदण्डविस्तारमर्धधनं च भवति। (प० २. श्हो० २५)

चतुर्विक्षु द्वारस्थानानि प्रासादमध्यस्त्राद् द्वारमध्यस्त्रं किञ्चिदतीत्य रचयेत् । द्वारोत्सेधविस्तारौ च — गर्भगृहविस्तारे एकादश्रधाष्ट्रधा द्वादशया सप्तथा पञ्चदर्शमां वा विभक्ते सप्तिमः पञ्चमिः सप्तिमिश्चतुर्भिरष्टामिश्चांशैः द्वारोच्छ्यः । द्वारोच्छ्ये एकविंशातिथा एकोनविंशतिथा पञ्चदशथा त्रयो-दशधा नवधा वा विभक्ते दशमिनवामिः सप्तिमिश्चतुर्भिः षड्मिश्चांशैर्यथाकमं व्यासः । अयं वैष्णवद्वारसमुच्छ्यः । (प० २. श्लो॰ २६, २७)

गर्भगृहव्यासे त्रिभिः पञ्चिमिनेविभिर्द्धाभ्यां वा विभक्ते कमात् द्वित्रि-पञ्चैकांशकेर्द्वारसमुच्छ्यः । अयं शैवद्वारसमुच्छ्यः । (प० २. श्लो• २८)

सर्वसामान्यद्वारोत्सेथस्तु—गर्भगृह्व्यासे सप्तधाष्टधा नवधा दशधा वा विभक्ते एकमंशमपहाय द्वारोत्सेधः । आयामार्धेन विस्तारः । द्वारशास्त्रा-विस्तारक्ष स्तम्भविस्तारसमः सपादस्तम्भविस्तारः सार्धस्तम्भविस्तारो वा ग्राह्यः । स्तम्भायामद्वारायामयोर्व्यपकलने यच्छिष्टं तत् पञ्चधा कृत्वा द्वांशेन धनेनाधरपट्टिका व्यंशेनोध्वपट्टिका च कार्या । अथवा शिष्टं नवधा विभक्ते सार्धद्यंशेनाधरपट्टिका शिष्टांशेनोध्वपट्टिका च कार्यो । विस्तारस्तु द्वारशास्त्रा-समः । अधरपट्टिका वाजनहीना, ऊर्ध्वपट्टिका वाजनदामादियुता । अस्या उपरि लक्ष्म्या संयुक्ता फलका कार्या ॥ (प० २० स्हो० २९, ३०)

दण्डचतुर्थौशेन षष्ठांशेनाष्टमांशेन वा कवाटतीत्रं भवति । स्वतीत्रयुक्तद्वारिवस्तारार्धं कवाटविस्तारः । कवाटम्र्छेऽग्रे च बर्तुलाकारेण शिखा
कार्या । वामकदाटे कवाटतीत्रार्धतीत्रा कवाटतीत्रद्विगुणविस्तारा च सूत्रफलका
कर्तव्या । सा त्रिभिः पञ्चिमः सप्तिभिर्वा स्तैनर्छङ्कृता स्यात् । कवाटयोरूष्वमधश्च अमरकम् । अन्तर्गलं स्त्रपट्टिका तिर्थगुदक् च पत्रकाणि
प्रक्षेपणीयः वलयं तामरसकोरकाणीव कीलानि श्रीदेविमुखचन्द्रकलाद्यलङ्काराश्च
कार्याः । स्तेनेषु कीलकान्युत्कीर्य स्थापनीयानि । (प० र. स्रो० ३१३,२)

प्रवेशनिर्गमार्थं प्रधानद्वारभुवक्कमस्थलात् समतलपर्यन्तं सोपानानि स्यः। तानि च समान्तराणि द्विदण्डविततानि सार्धेकदण्डविततानि वा सार्शिलया कार्याणि। चलनामावाय पार्श्वद्वये सोपानहस्तौ कार्यौ। तौ च द्वारशाखाद्वयीपा-श्वीद्वतमकरास्यान्निर्गतया लतया रुद्धौ च स्याताम्। (प० २, श्लो० ३३)

द्वारेषु पत्रतोरणं मकरतोरणं चित्रतोरणमिति त्रिविधं तोरणं भवति । स्तम्भोचे नवभिदेशभिरष्टभिनी विभक्ते तत्त्रयंशेन द्वारोपरिगतावयवं मत्स्यक्षं कुर्यात्, शेषेण तोरणपादी च । स्तम्भार्धमानेन वा चतुर्दण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैः पञ्चदण्डैतं तोरणे व्यासं कुर्यात् । एषां पादानानुपर्युत्तरं कृत्वा पत्नादिना शोभमानमध्चन्द्राकृति यत् क्रियते तत् पत्रतोरणं, मकरास्यादिभिर्युक्तं पञ्चधा वक्रीकृतं च मकरतोरणं, तदेव विविधैः पक्षिभिनेकृतुण्डेन चोज्ज्वलं चित्र-तोरणम् । (५०२. श्लो०३५)

प्रतेरुत्तरस्य च मध्यभागे शिलेष्टकामृत्तिकादारुफलकजालकेण्वन्य-तमेन द्रव्येण भित्तिकरणम् । भित्तरघो वेदिका वेदिकोपिर पञ्जरादयश्चेति भित्तिभूषा भवन्ति । वेदिकोच्छ्यश्च प्रतेरुत्सेधेन वा स्तम्भायामाष्टांशेन सप्तांशेन षडंशेन वा स्तम्भविस्ताराद्विगुणेन वा त्रिगुणेन वा सार्धिकेन वा तुल्यो भवति । उत्सेधे द्विधा कृते एकांशेन मेखलात्रयमपरेणाधो गलश्च कार्यः। अथवाष्ट्रधा सप्तथा घोडा वा भक्ते एकद्योकांशैः कमेण कम्पाञ्जकम्पाः कार्याः। इति द्विविधो वेदिकानिर्माणप्रकारः। (प० २. ३६, ३७)

पासादः सकलेऽपि स्तम्भतोरणचतुर्द्वारैर्युतः स्यात् । पञ्चहस्तादिपासादेषु तु स्तम्भास्तोरणानि चतुर्द्वाराणि स्तम्भाम्यन्तरेषु जालपञ्चराणि च स्यः । सप्तहस्तादिपासादेषु प्रथमतले चतुष्कोणेषु कूटा इति परं विशेषः । नवहस्ता-दिपासादेषु श्वाला कूटः नासिका महानासिकेत्येतैर्विद्योतमानानि जालपञ्चराणि कार्याणि। (प० २. स्टो० ३८)

कुट्ये दशिर्मिनविभिरष्टिमिन्नी विभक्ते एकांशिवस्तारायामं केणिषु कूटं विरचयेत् । द्यंशदीर्घामेकांशिवस्तारां चतस्रषु दिक्षु शालां विरचयेत् । शाला-कूटान्तराले पादोनेकांशेन दीर्घविस्तारां नासिकां च । नासिकयोः पार्श्वद्वये पादोनेकांशादिना सजालं पञ्जरं च। (०२. स्रो॰ ३९)

प्रतिमारभ्य स्तूपीपर्यन्तैरवयवैर्युतो मध्यस्फुरन्नासिकः प्रासादाकृति-कश्च क्टः । स च प्रासादाष्टांशेन कार्यः । कूटस्त्रस्था मुखपर्टाशाकि-ध्वजादिभिः शोभमाना स्तूपीत्रय्युपशोभिता पारिलसन्नासा च शाला भवति । (प० २. स्रो० ४०)

वेदेखर्चमारे द्व्यादिचतुरन्तदण्डविस्तारं विस्तारादेकदण्डमारभ्य द्विगुणान्तिममायतं गोम्त्रिकादिकमात् सुषिरितं जालकं कर्तव्यम् । तदुपैरि द्वित्रिचतुर्भितैर्दण्डैर्मितविस्तारदैर्ध्यं पञ्जरं कार्यम् ॥ (प॰ २, स्रो० ४१) महाप्रासादे समन्तात् स्तम्भान्तरे स्तम्भिविस्तारोचं सपादिस्तम्भविस्तार-ततं च पद्मं कृत्वा तद्गतं कुम्मं च तत्सदृशं कृत्वा तसादुद्गतां स्तम्भपर्य-नतद्भिषां घटमुसादुद्गतैः पत्रविचित्रमूळां कुम्भळतां विरचयेत्।

(प० २. स्रो॰ ४२)

स्तम्भायामेऽष्टधा विभक्ते एकांशेनाधो वेदि चतुर्भिरंशैः पादान् अंशा-धेन मृन्मयोत्तरमंशार्धेन वलभिम् एकांशेन कपोतम् अष्टमांशेन स्तम्भयुतगृह-पिण्डि च कुर्यादलपप्रासादे । (प० २. श्लो० ४३)

स्तम्भविस्तारतुल्यविस्तारोत्सेघं खण्डोत्तरम, अस्मात् पादोनघनं पत्रोतरं , खण्डोत्तराह्ळविहीनघनं रूपोत्तरं चेति त्रिविधमुत्तरम् । रूपोत्तरोत्सेघे
पश्चिभिक्तं द्वितयतो वाजनम् । तिस्मन् षड्भक्तं एकांशेनाल्यवाजनं द्यंशेन
महावाजनं च भवति । वाजनानिर्गमनमपि स्वोत्तेघाधांशेन पादांशेन वा स्यात्।
उत्तरोपिर उत्तरतिव्रसमुच्छ्यामुच्छ्यार्घचनां पट्टिकां (१०००,०००,००) न्यस्यत्।
उत्तरोपिर जनपाददण्डेन वैकदण्डेन वोच्छ्रितं वाजनं निधाय तिसन्नेकदण्डोच्छ्या जनपाददण्डिवततास्तुलाः प्राक् तिर्यक् च कार्याः । गर्भद्वारोच्छ्यार्धमारभ्य कदिक्काकरणेन गर्भकुच्यं सुहदैः शिलायेर्मुकुलाकारं कुर्यात्।
तच्च द्वारोध्वतोऽष्टपुटं चारुलसत्तरक्तं गर्भगृहविस्तारार्धोच्चमञ्चे पिधानाशिलाभिरामं
च स्यात्। (प० २. श्लो० ४४—४७)

उत्तरपट्टिकोपिर क्टपविष्टाश्रका छुपाः कार्याः । ताश्च कर्णस्त्रान्त-मायामा मध्ये पार्श्वद्वयमारभ्य कोटिपर्यन्तं समान्तराश्च कार्याः । स्तम्भोचे शरशैलनन्दनयनैर्भक्ते द्वित्रचतुरेकभागेरुत्तराधस्ताष्ट्छपावलम्बनं चतुर्धा भ-वति । उत्तरविस्ताराद्धमांशेन सप्तमांशेन षष्ठांशेन वा सहितविस्तारां विस्तारन्यंशतीत्रां नीश्रफलकां कुर्यात् । छुपासु द्वित्राङ्गुलादिविततं चतुरश्चं निजानुरूपं वलयं कार्यम् । उत्तमदारुफलकैरेता छुपाः सञ्लाद्योपर्युल्लसत्की-लां पिधानफलकां कृत्वा तद्ध्वतोऽधिष्ठानसमोन्नतां पद्मकुम्मादिकां पद्मकोर-कवन्सकुलामां च स्तूपिकां विरचयेत् । वर्षातपादिवारणसमर्थैः शुल्बादिना करिपतैः फलकैर्वा सारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं पिधातन्वयम् ।

(प॰ २. स्टो० ४८—५१)

विस्तारद्विगुणाद्यक्तोत्सेघेऽल्पप्रासादेऽष्टंघां विभक्ते एकांशेन मसूरकी।
च्छ्यं द्यंशेन स्तम्भोच्छ्यम् अंशेन प्रस्तरोच्छ्यमंशेन गलेच्छ्यं मागाभ्यां
शिखरोच्छ्यमंशेन स्तृपिकां च विरचयेदिति पक्षान्तरमस्ति । तथा च गुरुदेवः—

> उच्छ्येऽथाष्ट्रघा भक्ते स्यादिष्ठष्टानमंश्वतः । स्तम्भोत्सेषस्तु भागाभ्यां प्रस्तरहैचकभागतः ॥ कण्ठश्चांश्चेन शिखरं द्वाभ्यां स्तूपी तथांशतः । एवं घामैकतलकं द्वितलं च समृहयेत् ॥ इति ॥ (प० २. श्लो० ५२)

स्तम्मार्धादिना प्रमाणेन क्रुतोत्सेषे प्रस्तरे एकविंशितिथा वा एकीन' विंशातिथा वा क्रुते व्यंशैरुत्तरमेकांशेन वाजनं च विरचयेत् । तथा व्यंशैर्भ्तालिम् एकसप्तैकैकांशेः कमाद् वाजनं कपोतमालिकपाद्दिमन्तिरं अयंशैः प्रतिमेकांशेन वाजनं च । एकोनविंशितिथा क्रुते पक्षे प्रति कपोतं चैकै-कांशेन हीनं विरचयेत् । तथा चाहुः—

अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु रुक्षणम् ।
स्तम्भार्धमुच्चमानं वा आत्तोत्सेषांशमेव वा ॥
तदुच्चमेकविंशांशं कृत्वा गुणांशमुत्तरम् ।
वाजनं त्वेकसागेन मृतमाळोत्नता त्रिभिः ॥
भृतमाळोपरिष्टात् तु वाजनं त्वेकसागया ।
सप्तांशं तु कपोतोच्चमाळिक्नं त्वेकसागया ॥
अंशानान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेषं गुणांशकम् ।
वाजनं त्वेकसागेन अथवान्यप्रकारतः ।
तुक्रमेकोनविंशांशं कृत्वोत्तरं त्रिभागया ॥
भागेन वाजनं कुर्योदग्न्यंशैर्वरुभी भवेत् ।
वाजनं त्वेकसागनं कपोतोचं रसांशकम् ॥
आरिक्नमानमंशेन अन्तरिं तु प्रकल्पयेत् ।
प्रत्युत्सेषं द्विभागेन वाजनं त्वेकसागया ॥

इत्येकतलप्रासादनियमः (प० २. श्लो० ५३)

अथ द्वितलीत्रतलजातिच्छन्दिविकल्पाभासवृत्तवृत्तायतचतुरायतहितिपृष्ठषडश्राष्टाश्रादिपासादिनयमः प्रोच्यते । त्रिकरादिदशकरान्तं धामैकतलं,
पञ्चादिद्वादशकरान्तं धाम द्वितलं, सप्तादिशोडशकरान्तं धाम त्रितलं च
भवति । प्रोक्तोच्छ्येषु शासादेषु औचित्येन करं वा त्रिपादं वार्षं वा पादं
वा योजयितुं विकलयितुं वा शक्यं पक्षान्तरेण । तथा च प्रन्थान्तरम् —

प्रत्युत्रतायतकरेषु च हस्तमाना-द्धीनं त्रिपादकरमधमथापि पादम् । तत्रैव वास्तुनि यथोचितमाचरेद्दे हानं च वर्धनमनिन्दमनेकशास्त्रे ॥ इति ॥

(प० २. स्हो० ५५)

तलान्तरविधिमकारस्तु—अन्तिभित्तं वर्धियत्वा तत्रोवित्येन लुपामधा-रणीं फलका प्रविधाय तत्यां बाद्योत्तरेषु स्थापिता लुपा विनिवेश्य तदुपिर पष्टिकां च कृत्वा तलीकृते गलं विरचयेत्। प्राथमिकस्तम्भे ज्याद्येकादशान्तरंशै-रंशिते द्वित्रित्रित्रिषञ्चसप्तपञ्चाष्टनविभरंशैः सम्मिता नवधा भीवोक्ता। ततोऽपि तलकलप्तौ पूर्वपूर्वस्तम्भात् तत्यास्तस्या भीवाया उन्नतिः भोन्नेया प्रतितलं प्रस्तरप्रित्रया च स्थात्। भीवा नामोपरितलस्तम्भायामः।

(प० २. स्रो० ५६, ५७)

श्रीवायां प्रस्तरकरुपना तु— श्रीवाप्रदेशे उपिर त्रीन् दण्डान् विहाय शेषे चतुर्भाजिते म्लांशं तृतीयं चतुर्थमंशं च दशधा कृत्वा अधोगतदशांशे त्रिभिरंशेरारिङ्गाह्वयपष्टिकामुभाभ्यामन्तिरं पञ्चिमः प्रति च कमाद् रचयेत् । प्रतिश्च स्वद्यंशेन कृतवाजना स्थात् । एवं च द्यंशेन वाजनं ज्यंशेन प्रतिश्चेति सिद्धम् । द्वितीयेंऽशे शालाभिः कुटैर्गवाक्षादिभिश्च सुन्दरां भित्तिं करूपयेत् दशधा कृते तृतीयेंऽशे पञ्चभिरुत्तरं पञ्चभिर्मृतद्विपाद्युज्जवलां वलभि च करूप-येत् । द्विर्यंऽशे दशधा कृते द्यंशेन कृतया मुखपदृया युतं कपोतं करूपयेत् । उपिर प्राक्त्यक्तिविद्युक्तं स्वपादैर्युक्तां गृहपिण्डि च कुर्यात् ।

(प० २. स्हो० ५८, ५९)

द्वितीयत्र विदिशासु कूटान् दिशासु शालाः, शालाक्ट्योर्भध्येषु द्विशो वा नासीविंरचयेत् । पुनर्दिशास्वजाद्या मूर्तीः, तदूर्ध्वगतशिखरे महान्नासीश्च रचयेत् । तथा च निवन्धनम्—

'ऊर्घ्वं कूटनतुष्कं च दिक्षु शालाचतुष्टयम् । नास्यः पोडश कर्तन्याः '

इति॥ (प० २. श्लो० ६०)

त्रितलादिद्वादशतलपर्यन्ताः प्रासादा जातय इति प्रसिद्धाः । ते च एकादशाद्योजकरैद्वादशादियुग्मकरैश्च सप्तितकरपर्यन्तं वर्धितैः करैः परिमि-ताश्च । त्रितलादयः प्रत्येकमोजयुग्मभेदाद्वममध्यमोत्तमभेदा्च षोढा मवन्ति । ते पुनर्विस्तारस्य सप्तांशे व्यंशाधिकेनोत्सेधेन युक्ताश्च । सप्त-तिकर्पासादे शतकर उत्सेध इत्यादिकमेणावगन्तव्या इत्यर्थः । यथाह पिता-महः —

हस्तसप्तिविस्तारं शतहस्तोच्छ्तं भवेत्।
उत्तमं द्वादशतरुं विमानं जातिरुच्यते ॥
भवेन्नविषष्टिभ्यां न्युत्तराभ्यां यथाक्रमम् ।
उच्चविस्तारयोः श्रेष्ठमेकादशतरुं गृहम् ॥
उन्नतं चतुरशीत्या सप्तपञ्चाशदायतम् ।
श्रेष्ठं दशतरुं धाम विश्चेयं जातिसंशितम् ॥ इत्यादि ॥
उक्तमानाद् द्विकरहासे मध्यमानि विमानानि भवन्ति । ततोऽपि द्विकरहासे
अध्मानि विमानानि मवन्ति । तथा च पितामहः —

त्रयोदशहस्तादिपञ्चषष्ट्यन्तैरोजकरैः, चतुर्दशहस्तादिषट्षष्टिकरान्तै-र्युग्मकरैर्युक्ताश्चतुस्तलादयङ्ग्जन्दमासादाः । नवादिपञ्चपञ्चाशदन्तैरोजसंस्यैः दशादिषद्षञ्चाशदन्तेयुंग्मसंस्थैर्हस्तैयुंकाः पञ्चतलादयो विकल्पाः प्रा-सादाः । जैमयेऽपि प्रासादा ओजयुग्मभिदयाधममध्यमोत्तमभेदेन च षोढा भवन्ति । एकादशहस्तादिससचत्वारिशद्धस्तान्तैरोजकरैः द्वादशहस्ताधष्टचत्वा-रिशदन्तैः संमकरैश्च युक्ता आगासाः प्रासादाः चतुस्तलादयो भवन्ति । तत्र च चतुस्तलायेकादशतलान्तं प्रतितलं चतुर्भेदयुक्तम् अन्तिमं पद्भिभेदेश्च युक्तं स्यात् । जातिप्रासादे करवशात् षष्टिभिदाः, छन्दप्रासादे चतुष्पञ्चाशद् विकल्पप्रासादेऽष्टचत्वरिशत्, आगासेऽष्टत्रिशच्च भवन्ति ॥

(प० २. स्हों ० ६३, ६४)

स्वामीष्ट्रपासादस्य माने दशाधिकसप्तशतेनांशिते तेषु त्रयोदशाधिक-शतेन मानेन वृत्तीकृत्य वृत्तपासादं कुर्याद् । स्वपरिधेरधें दशमिर्विभक्ते चतुरंशिर्वितितं षडंशेरायामं च चतुरश्रदीर्घपासादस्य कुर्यात् । स्वामीष्ट्रपासादस्य परिधौ चतुष्विप्तागोनेऽष्टादश्रधा निभक्ते चतुर्भिरंशैः प्रत्येकं पार्श्वद्वन्द्वायीतं मुखनिस्तारं च कुर्यात् । पुनः पृष्ठे द्यंशसूत्रश्रमात् सपादषडंशपरिधियुक्तं पृष्ठं च करूपयेत् । अयं हस्तिष्ट्रष्टास्यपासादः । पूर्वं त्रिभिरंशैः स्वकीयैकविंश-तिमागविकतैः पृथगुभे पार्थे कुर्यात् । अय हस्तिष्ट्रष्टपासादोक्तवत् मुखे पृष्ठे च द्यंशसम्मितसूत्रेणार्थवृत्ते विरचयेत् । अयं वृत्तायतपासादः । कुक्कुटाण्डपासाद इत्यपि नामान्तरम् । (२.६५–६८)

प्रासादपरिणाहं षोढा विभज्य एकैकांशदीर्घाणि षडश्राणि परिकरूप्य षट्पुटात्मकं गृहं कृर्यात् । षष्टमंशं द्विगुणयित्वा स्वकीयपश्चमांशं स्वस्माज्जह्यात् स तदीयो विस्तारे। भवति । अष्टाश्रप्रासादस्तु—परिधिमानं दशघा भक्तत्वा त्रिभिभीमैर्विस्तारे करुपयेत् । विस्तारे द्वादशघा कृते पश्चांशैः कृतदीर्घानश्चीत् कुर्यात् । (व० २. श्लो० ६९,७०.)

प्रासादाश्च नागरद्राविडवेसरभेदेन त्रिधा । अधिष्ठानमारम्य शिखरान्तं चतुरश्ररूपेण कृतं नागरं, श्रीवाद्यशिखरान्तं षडश्रभेदितमष्टाश्रभेदितं च द्राविडं, मूलाद्वा गळतो वा वृत्तात्मकं वेसरम् । हिमवद्विन्ध्यान्तराले नागरं विन्ध्यागस्त्यान्तराले वेसरं तत आकुमारीभ्यो द्राविडमिति देशतो विशेषः ॥

मूळपासादस्थायतो मुलमण्डपकरणम् । मूळपासादविस्तारं द्विषा

मुखमण्डपविस्तारं रचयेत् । विस्तारसमं पादोनमधीनं वा दैर्ध्यं स्यात् ॥ (प॰ २. श्लो० ७३)

अथ म्हणासादाद् बहिः पञ्च प्राकाराः । ते च, अन्तर्भण्डहम् अन्त-हारा मध्यहारा बाद्धहारा मर्यादा चेति । तत्र मृह्णप्रासाद्दादे दण्डे गते सात प्रथममन्तर्भण्डहम्, एकदण्डे साधैंकदण्डे वा अन्तहारा, द्विदण्डे मध्य हारा, चतुर्दण्डे बाद्धहारा, सप्तदण्डे एकविंशे वा मर्यादा । अन्तर्भण्डहे दिङ्नायकबिह्मिठानि । अन्तर्भण्डह्मतः करमात्रं व्यतीत्य पूजामण्डपं कुर्यात् । तच चतुरश्रमधिष्ठानेन चतुःस्तम्भैरुत्तरेण च युतं स्यात् । अन्तहारायां परिमण्डपं मूह्मप्रासादस्य पृष्ठतः पार्श्वतश्च कुर्यात् । मण्डप-त्रयं च मिथः संयुक्तं स्यात् । अभे च समा कार्या । सभोत्तरम् उदगवाक्-स्थितपरिमण्डपोत्तरेण युक्तं यथा स्यात् तथा कार्यम् । (प० श्हो० ७३-७९)

प्रासादमध्यदेशादारभ्याप्रतो बहिभीगे सार्धद्विदण्डे त्रिदण्डे सार्धत्रि-दण्डे पञ्चदण्डे षड्दण्डे सप्तदण्डे वा गते बलिपीठिका कार्या । बलिपीठि-काया यदि धामेष्यते तदि स्वयोन्यनुरूपं कुर्यात् । बलिपीठोच्छ्यस्तु देवस्य पूजापीठसमः तसात् षडंशरिहतो वा गर्भगृहप्रतिपर्यन्तो वा प्रासाद-प्रतिपर्यन्तो वेति चतुर्धा भवति । उत्सेधे दशधांशिते सप्तांशैः पीठिकावि-स्तृति कुर्यात् । पीठिकावयविभागस्तु पीठिकोचे सप्तिवंशितिधा कृते एकांशेन पादुकं चुिभरंशैर्जगतीं त्रिभिः कुसुदं एकेन कुसुदपिहकां दशिभर्य- लभेकेनोत्तरमेकेन बलिं त्रिभिः कपोतमेकेनाग्रे पिहकां द्वाभ्यां पद्मं च कुर्यात् । अत्र पक्षान्तरमप्यस्ति ॥ (प० २० श्लो० ८१—८४)

बाह्यहारायां दीपस्तम्भः श्रीबल्यर्था शाला च स्यात् । केरलभाषान्याख्योपेते तन्त्रसमुचये

'द्वारोच्चाव्धिरसाशुगांशविततं तस्मात् कृशामान्वितं द्वारं द्वादशकं विमुच्य पुरतः मासादतः स्थापयेत् । द्वाराणां दशभिश्च सप्तदशभिः पञ्चान्वितरुच्छयं

ाराणा दशामश्च सप्तदशामः पश्चाान्वतरुच्छ्य विशक्किनिजवाहदण्डसहितं वेद्या समेतं घ्वजम् ॥'

इति द्वितीयपटले ध्वजस्तम्भनिरूषणमधिकतया कृतम् । व्याख्ययोरुभयोरपीदं पद्यं न दश्यते ।

अथ विम्बशिलानिर्माणभकारः।

मूर्ळीवम्बायामो द्वारोत्सेघसमः द्वारोत्सेघचतुर्भागोनो वेति द्वे विम्बे माने । द्वारोच्चे नवांशेनाष्टांशेन ज्यंशेन वोनिते त्रीणि । एवं पश्च मनुविम्बानि । पुनर्गर्भगृहे त्रिभिः पश्चभिद्वीभ्यां च भक्ते द्विज्येकांशपरिमहात् त्रीणि च भवन्ति । (प० २. क्षो० ८५)

उत्तमे विस्वे कर्तन्ये स्वामीष्टमानं दश्या कृत्वा एकमंशं तालं कुर्यात् । मध्यमे कर्तन्ये स्वामीष्टमानं नवधा कृत्वेकमंशं तालं कुर्यात् । अधमे कर्तन्ये स्वामीष्टमानमष्ट्रधा कृत्वेकमंशं तालं कुर्यात् । तालद्वादशांशमङ्कुलमाहुः। अङ्कुल् द्वयं कलां गोलकं चाहुः। अत्र मध्यमनवत्तालिक्तिम्बरचनोच्यते । पिम्बरचनात् प्राक् स्ववािक्लिताया मितिद्विंगुणप्रमाणेनायतेन युक्तां दैर्ध्यस्य पादोनप्रमाणेन विस्तृतां विस्तारार्धेन घनेन च युक्तां शिलां चतुरश्रीकृत्य समतलेऽच्य्रळं निधाय ततः प्रस्तारं तनुयात् । नवतालकस्पनीयस्याष्टोत्तरशताङ्कुलस्य विन्वस्य विभागक्त्यपिस्तु— मूर्धादिललाटपर्यन्तं तिभिरङ्कुलैक्नमेयं, ललाटादिन्वकुकान्तिमं द्वादशिमरङ्कुलैक्नमेयन् । त्रिभिः कण्ड उन्मेयः। कण्ठात् द्वदन्तं ततो नाभ्यन्तं ततो लिङ्कान्तं च द्वादशिभरङ्कुलैक् प्रत्येकमुन्मेयम् । जञ्जाद्वयम् प्रद्वयं च प्रत्येकं चतुर्विशत्यङ्कुलैक्नमेयम् । जानुद्वयं त्रिभिः गुरुफाद्यक्षिन्युगं च त्रिभिक्नमेयम् । अथ सूत्रास्फालनम् ,

'तिर्थक् पोडशस्त्राणि सप्तोर्ध्वानि च करुपयेत्'

इत्युक्तिदिशा कार्यम् । अष्टाङ्कुलदेध्यै तद्धिविस्तृतं च ललाटं स्यात् । तद्धश्चतुरङ्कुलदीर्घा द्वयङ्कुलिक्तृताप्रभागे द्वयङ्कुलिच्छ्ता मूलभागे एकाङ्कुलिच्छ्ता
तिलकुसुमसमाना नासा स्यात् । नासाया मूलपार्धद्वये खंड्कुलदीर्घे एकाङ्कलिक् स्तृते नेत्रमध्यत्रिभागगततारकया तित्रभागङ्कतार्विषा च युक्ते अम्बुजान्तर्दल् समाने द्वे नेत्रे विरचयेत् । ललाटनेत्रयोर्मध्यगते चतुरङ्कलदीर्घे द्वियवविस्तारे मध्ये द्वयङ्कुलविच्छित्रे द्वे चिरूद्यो विरचयेत् । (५० २. अहे० ८६-९१)

नेत्रैकवीध्यां प्रसरतस्तुदुकस्यान्ते रन्धेण युक्ती द्यंझुरुविस्तारी चतुः रङ्गुरुदीधी कणी विरचयेत् । एकाङ्गुरुप्यतमधीङ्गुरुविस्तृतमुक्तरेष्ठमधरोष्ठं च कुर्यात् । तच्चैकाङ्गुरुज्यविहतेन सकद्वयेन युक्तं हन्वादिना रुक्तिरं च स्थात्। षोणात्रेणार्घपिहितामेकाङ्गुरुषोगतां नासाया अधागतकुल्यां च विरचयेत्। चिनुकमानमङ्गुरुभयां द्वाभ्यां अवति । अष्टाङ्गुरुविस्तृता भीवा । चतुर्विशत्य-ङ्गुरुमितं कक्षयोर्भध्यविस्तारं, द्वादशाङ्गुरुं स्तनयोर्भध्यविस्तारं च कुर्यात्। (५० २, श्लो० ९२-९६)

षोडशाङ्कुलैर्विम्तीणी नाभित्यस्ती, अष्टादशाङ्कुलैश्च कटितटी। कक्षस्त-नयोरन्तरं षडङ्कुलं, तथा कक्षांसयोर्भध्यमपि । कक्षादिसन्ध्यविषकायतिरष्टाद-शाङ्कुलैः स्यात् । द्वाविश्चत्यङ्कुलैः सन्ध्यादिमणिबन्धनिष्ठायतिः, उपभुते सित विश्वत्यङ्कुलैरायतिः। भुजम्लेऽष्टाङ्कुलैविंस्तारः, प्रकोपेरे षडङ्कुलैश्च । कर्तलेद्ध्यमष्टाङ्कुलैः विस्तारः षडङ्कुलैश्च मवति । (प० २. श्लो • ९५-९७)

अङ्गुिलेदैर्धं तु मध्यमायाः षडङ्गुरुम् । मध्यमामानाद् दशांशहीनं त-र्जन्यनामिकामानं, तद्दशांशहीने अङ्गुष्ठानामिके भवतः । द्वादशयवैरङ्गुष्ठ-विस्तारः अन्यासां तर्जन्यादीनामध्यनैविस्तारः । मूरुत आरम्य प्रतिपर्व रुधुत्वमेकयवेन च स्यात् । मध्यमाया अधागते पर्वणी समानदैर्ध्ये । तद्धेदै-ध्यमन्त्यपर्व । देशिन्यनामिकयोः पर्वाणि मध्यमाया अष्टांशरहितानि, कनि-ष्ठिकायाः पादरहितानि च । नसाः सर्वाङ्गुरुषिषु स्वस्वाअपर्वार्धतः कार्याः । अङ्गुष्ठपरिणाहश्चतुर्भिरङ्गुरुः स्यात् । मध्यमायां तर्जन्यनामिकयोः कनिष्ठिकायां च कमेणातोऽतोऽष्टांशोन इति कमः । अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरारुं द्यङ्गुरुपरिमिन् तम्, अङ्गुष्ठमणिवन्धयोरन्तरं चतुरङ्गुरुपरिमितं च भवति । चतुरङ्गुरुमेणिवन्ध-विस्तारः । करभदैर्धं षडङ्गुरुम् । (प॰ २. श्लो ९७-१०१)

िक्रं चतुरङ्गुरुदीर्घं, वृषणद्वयं द्विद्यङ्गुरुं च स्यात् । स्पिजी परङ्गुरु-विस्तृते वर्तुले द्विरदकुम्मसमाने च स्याताम् । उभयोर्भध्यसंस्था कौषीनवीथी द्याङ्गुरुविस्तारा क्रमेण कृशामा च स्यात् । ऊरुद्वये मूरुमध्यान्तविस्तृतिः क्रमशो नवद्वादशपञ्चसङ्ग्रचेरङ्गुरुधंभवीत । जङ्घाद्वये मूरुमध्यान्तविस्तृतिः क्रमेण पर्दाभः सप्तमिक्षियवयुतन्यङ्गुरुधं स्यात् । जङ्घयोरन्तरं दशभिरङ्गुरुभंवति । (प० २. श्लो० १०२,१०३)

पादतले मूलादिपदेशेषु चतुर्षु न्यासः कमशश्चतुर्भिः पञ्चभिः सपादैः पड्भिः षड्भिश्चाङ्गलैर्भवति । द्वादशभिरङ्गलैः पदवैर्ध्यम् । अङ्गुष्ठवति पार्श्वे द्यङ्गलेनोन्नतिः, अन्यपार्श्वे एकङ्गुलेन । अङ्गुष्ठतर्जन्योरूयङ्गलीनीशष्टं दैर्ध्यम् । अङ्गलमः कमानसमानेन ह्रासः । अङ्गलमः पर्वत्रययुक्ताः स्यः। अङ्गलः

परं द्विपर्वा । सर्वासामङ्गुळीनामुपरितनपर्वार्धात्रखाः शशिकलासदृशाः स्युः । अङ्गुष्टपरिधिः षडङ्गुलः, तर्जनीपरिधिस्त्र्यगुलः । तर्जनीपरिधेरष्टांशोनो म-ध्यमापरिधिः, ततोऽष्टांशोनपरिधिरनन्तराङ्गुलिः, ततोऽष्टमांशोनपरिधिस्तदन-न्तराङ्गुलिश्च (प० २. श्लो० १०४-१०६)

शिरसो नाहिश्लिमिस्तालैभैवित (तालो नाम द्वादाशाङ्गुरुः ।) कक्षप्रदेश-नाहो द्यङ्गुरुसहितपञ्चतालैभैवित । कुक्षिनाहः त्रयोदशयवरहितश्चतुस्तालैः, नामिनाहः सार्धत्रितालैः, कटितटनाहः सार्धचतुस्तालश्च भवति । (प० २ श्लो० १०७)

अधावयवाकारः — जङ्घयोरूवींबाहुद्वये मध्यप्रदेशे कराङ्गुलीषु च गजनासावद् वृत्ताकारता कार्या। प्रपदयोः कूर्माकारता, कण्ठे शङ्खाकारता, कपोलयोभुकुराकारता च। (५० २. श्लो० १०८)

म्ध्न्येंकाङ्गुलपरिमितेनोष्णीषपट्टेन परिवेष्ट्य अष्टाङ्गुकैः सम्मितं मुकुर् टेनोज्ज्वलं जटावन्धं कुर्यात् । विष्णौ परं षोडशाङ्गुलैरिष्टादशाङ्गुलैश्चतुर्विश-त्यङ्गुलैर्वा मुक्टेन शोभमानं किरीटं कुर्यात् । किरीटं च त्रिभिः पञ्चभिः सप्तिभिर्वा शिखरैर्थुतं चत्ताकारं कमलाकारं छत्राकारं कमठाकारं वा स्यात् । (प० २. स्टो० १०९, ११०)

दशतालदुर्गाविम्बे विशेषस्तु प्रीवामारभ्य पादपर्यन्तं नवतालविभ्वोक्तकमेण स्त्रैः कल्पितानि दश स्थानानि । तत्र प्रीवा प्रथमं, ततो
हृदयान्तं द्वितीयं, ततो नाभ्यन्तं तृतीयं, ततो लिङ्गान्तं चतुर्थं, तत
करुमध्यस्त्रान्तं पञ्चमं, ततः कर्वोरधःस्त्रपर्यन्तं षष्ठं, ततो जान्वधःस्त्रपर्यन्तं सप्तमं, ततो जङ्कामध्यस्त्रान्तमष्टमं, ततो जङ्काया अधोगतः
स्त्रान्तं नवमं, ततः पादाप्रपर्यन्तं दशमित्युक्तदशस्थानानि नवतालक
लिपतादेकैकाङ्गुलाधिकानि स्युः । एवं कण्टादिपपदान्तं दशाङ्कुल्यो यो
जिताः । अवशिष्टे पुनर्द्दे एव । अथोष्णीषाचलकान्तं तदादिनेत्रान्तं तदा।
दिनासात्रान्तं च क्रमादष्टमिः षड्भिक्षतुर्भिक्ष यवैः स्थानानि योजनीयानि । एवं च द्वियवाधिकये प्राप्ते द्वियवरहिता क्रपोलस्थली स्यात्।

(प० २. स्रो० १११)

दशतालिम्बविस्तारस्तु— मुखे गले च कमादेकादशामिः सप्तमिधाङ्गु वैविस्तारः स्थात् । कक्षयोर्नध्यप्रदेशे सप्तदशाङ्गुलैः, वक्षोने नवभिरङ्गुलै- स्तदधस्रयोदशाङ्गुलैः मध्यप्रदेश एकादशाङ्गुलैः, जवनप्रदेशे विशत्यङ्गुलैः, कटौ वतुर्विशत्यङ्गुलैः, कवीदिचतुर्षु स्थानेषु कमाद् द्वादशिः सप्तिभः पड्मिश्चतुर्भिश्चाङ्गुलैविस्तारः । भुजे षड्विशत्यङ्गुलैः, प्रकोर्परयोद्वीभ्यामङ्गुलाभ्यां, प्रकोद्वेऽष्टादशाङ्गुलैः, पाणितलयोः सप्तमिश्चाङ्गुलैरातिः ।

(प० २. स्ती० ११२,११३)

अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमात् चतुर्भिः पञ्चभिः पञ्चभिश्चतुर्भि-श्चाङ्गुलैः क्रमादातिः । तासां तितः क्रमेण नवाभेः सप्तभिरष्टभिः सप्तभिः षड्भिश्च यवैः। माणवन्धकोर्परमुजाम् लेषु क्रमात त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभि-श्चाङ्गुलैर्विस्तृतिः । पादतर्जन्यङ्गुष्ठयोश्चतुर्भिरङ्गुलैरायामः । मध्यमानामि-काकनिष्ठिकासु क्रमाचतुर्यवहीनैश्चतुर्भिरङ्गुलैः स्यात् । ज्येष्ठादीनां व्यासस्तु क्रमात् षोडशभिरष्टभिर्थान्वितसप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च यवैः स्यात् । अधीङ्गुलसहितचतुरङ्गुलैः स्तनोरसेषः । चूचुके त्रिभिरङ्गुलैर्व्यासः । स्तना-ग्रमागे चतुर्भियवैर्वासः । नामे षड्यवैः । द्वाभ्यां व्यवाभ्यां स्तनाक्षो-न्नतिः । (प०२. श्लो० ११३,११४)

त्रिनिरीक्षणं मत्तवारणेन्द्रसमानमुखमीषद् विकितगर्छेन युक्तमितपीनाक्षं तिष्ठन्तं वासीनं वा गणपितं पञ्चतार्छैर्विरचयेत् । मुखमानमुष्णीषादार-भ्येकतार्छेन, तत भारभ्य कट्यन्तमानमर्भसिहिततारुद्वयेन, सार्धेकतार्छेन चरणौ कराश्च कार्याः । (प० २. २६)० ११५)

तत्तनमूर्त्यनुरूपेण रत्नाकिरीटकुण्डलायलङ्काराः, तथैवायुधानि च कार्याणि । पीठगतपद्मं द्वादशाङ्गुलोचं द्विगुणिविस्तारं च स्यात् । पद्मोत्सेषे षोढा विभक्ते सत्यघोभागे एकांशेन वल्यं क्यीत् । द्यंशेनाधस्तनाष्टच्छदं, त्रिभिभीगैरुपिरष्टात् पद्युतमष्टपत्रं च। कर्ष्यांघोगतपद्मान्तरविस्तारः पद्मविस्ता-रात् पादोनः । उक्तपद्मेन सहैव पीठोच्छ्यः । पद्ममूले विंशत्यङ्गुलेरेकवि-शत्यङ्गुलेद्वीविंशत्यङ्गुलेवी प्रतिमायास्तालयद्यात् कल्पितरङ्गुलेवी नालं विरच-येत् । नालाग्रे मूलविस्तृतरष्टांशेन वा सप्तांशेन वा षडंशेन वा हीनवि-स्तारं नपुंसकशिलापर्यन्तदैर्ध्यक्तं च रचयेत् । तच्च चद्धरश्रं वृत्तं वा स्यात् ।

अथ हिङ्गलक्षणम् ।

पश्चकरपादोनपञ्चकरसार्धचतुष्करसपादचतुष्करचतुष्करिमतानि पञ्च लिक्नानि बाधणानां, पादोनचतुष्करसार्धत्रिकरसपादित्रकरिमतानि त्रीणि श्वत्रियाणां, त्रिकरपादोनित्रकरसार्धद्विकरिमतानि त्रीणि वैद्यानां, सपादिद्विकरिपादोनिद्विकरिपादोनिद्विकरिपाति त्रीणि शृद्धाणां च स्युः । सार्धेककरसपादैकन्करिमते लिक्ने अनुलोमजानाम् । एककरिमत्रेमकमेव लिक्ने प्रतिलोमजानाम् । तत्र बाधणानां सर्वाण्यपि लिक्नानि आधाणि, अन्येषां विद्वितान्येवेति विशेषः ।

(प० २. स्रो० ११९, १२०)

गर्भगृहन्यासे पद्यभिनंदिमह्यंभ्यां च विभक्ते त्रिपण्चैकभागैक्षीणि लिक्कानि । तेषु त्रिषु लिक्केषु त्रित्रिभक्तेष्वेकभागेन द्विभागाभ्यां च द्वे द्वे हत्येवं नव लिक्कानि भवन्ति । पुनश्च लिक्कं द्वारोत्सेषसमं वा द्वारोत्सेषात् पादांशमिकं वा न्यूनं वा, द्वारे विभक्ते द्यांशेनैकांशेन चेतीतराण्यपि पञ्च लिक्कानि । (प० ५. स्टा० १२१)

लिकायामं त्रिभिविंभज्येकैकांग्रेन चतुरश्राष्ट्राश्रवृत्तस्वरं यिष्ठिकं कियते तत् सर्वसमं नाम । तदेव । छिक्कं स्वस्वभागदै व्येण समनाहकं यदि भवति तर्हि तत् समांशं नाम । लिक्कोच्छ्ये चतुर्विशितिधा भक्ते चतुरश्रादिषु सप्ताष्टनवांशैः कमादुपेतं यत् तत् वृद्ध्यत्तरं नाम । तथोच्छ्ये दश-भिभेक्ते चतुरश्रादिषु त्रित्रिचतुर्भागैरुपेतमोशाधिकं नाम । लिक्कायामे चतु-विश्विष्ठा विभक्तेऽष्टांशैर्विस्तृतिः । पञ्चयवयुक्तेः सप्तिभरंशैः, पञ्चयवयुक्तेः पञ्चभिरंशैवा विस्तृतिर्भवति । स्वदैर्ध्यस्य चतुर्विशत्यंशो यस्तस्याष्टांशो यः स यव इत्युच्यते । आयामे चतुर्विशतिधा कृते पञ्चभिरंशैरपि विस्तारो मवति । गर्मगृहनवमांशेनापि च । (प० २. श्लो० १२२ — १२४)

शिवलिङ्गाभविस्तारमष्टभागं नवभागं हादशभागमेकादशभागं वा कृत्वा कमाद् द्वेचेकादिञ्यंशान् परितो विशोध्य पुनर्वत्तभागमपि सप्तदशपश्चदशैक- विश्वत्येकोनविंशत्यंशयुक्तं कृत्वा कमादिहाप्युक्तभागं ह्रयेकद्वित्रिभागमुपरिष्टाद्
ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण शोधयेत् । अथवा शिवलिक्समस्तकोर्ध्वभागविस्तारे नवधा
विभक्ते परित एकांशं विशोध्य पूजाभागायामं द्वात्रिंशदंशतया परिकल्प्य
ब्राह्मणादिष्वेकैकाधिक्येन विशोधयेत् । मस्तकं च वर्णादिक्रमतस्त्रपुषीफलायसदशं छत्रोपमं वालेन्द्राकृति कुक्कुटाण्डसदृशं च कुर्वीत । (प० २.
को० १२६ —१२८)

पूजामागदैष्यं त्रेघा विभज्योपरितनभागं विसुज्य शिष्टांशमध्या विभजेत् । अत्र विषुवसिरास्त्रं मध्यनाडीस्त्रं चास्फाल्याष्टमांशे शिवलिङ्गामं बर्णिनां साधारणं लक्ष्म लिखेत् । अथ विप्रादिक्लप्त्या यवाकारं महे-भेक्षणाकारं बद्धाञ्जलिनिमं वा कुर्नीत । (५० २. श्लो० १२९)

अथ विम्बलिक्सयोः पीठलक्षणम् ।

बिम्बोच्छ्यसमेनायामेन विस्तारेण च युक्तं विस्ताराधोंच्छ्यं च पीठं कुर्वीत । इदं विम्बबिषयकम् । लिक्कव्यासत्रिगुणिताभ्यां बिस्तारदीर्घाभ्यां समेतं लिक्कस्याद्याञ्रेण समानोच्छ्यं चतुरश्राकारं पीठं कुर्वीत । इदं लिक्क-विषयकम् । (५०२. क्षो०१३२)

शिवपीठे घोडशांशीकृते एकपश्चचतुरेकांशैः कमात् पादुकं, जगतीं, कुमुदकं,तत्पिट्टकां च कुर्वीत । अंशद्भयेन गळभेकांशेन गळपिटं शिष्टांशेन मुखपिट्टकामपि कुर्वीत । एकेन पादुकं चतुर्भिरंशैर्जगतीं चतुर्भिरंशैः कुमुदकं एकेन पिट्ट द्वाभ्यां गळं सार्धद्भेन वळिमं सार्धेकेन पृति च कुर्वीतिति पक्षा-न्तरमप्यस्ति । (५० २. श्लो० १३१)

पीठे प्रतिष्ठावटं मुक्त्वावशिष्टं चतुर्घा विभज्य द्वाम्यामंशाभ्यां जलमा-गाँकारं वलयं विधाय, एकांशेनोदकधात्रीं शिष्टेन तद्वेष्टनं च विधायानन्तरं तदुदग्भागे पीठित्रिमागेन विस्तारदैर्घ्ययुक्तं दशांशेन कृतजलकुल्यमष्टाश्रं कमात् कृशाग्रं च प्रणाळं कुर्यात् । (प० २. श्लो० १३४)

एवं सरसया रीत्यात्र प्रासादनिम्नादिनिर्माणप्रकारो निरूपितः ।

भथ व्याख्ययोकभयोरप्यादतान् २लोककमविपर्यासान् अधिकपाठान् आभिप्रायभेदान् पाठभेदांश्चाधिकत्य किञ्चिदिव निरूप्यते । तत्र रलोककम-विपर्यासो सथा — स्तम्मोच्चस्य षडंशिवस्तृततदृष्टांशाधिकोच्चो घटः
पद्मोऽष्टांशसमुच्छ्योच्छ्यनवांशोनप्रथोऽष्टच्छदः।
अष्टांशायततिद्विपांशरिहतव्यासायतार्घोच्छ्यः
कूमी नागयनामतिद्विगुणम् का योगनाकप्रथा॥
अष्टाशामिहिरैसिधायततदर्घव्यासपादोच्छ्ता
यद्वार्काहियुगैर्मिता तितिवितत्युत्सेघवत्योऽङ्कुकैः।
मार्तिक्यः पुटपाकछोहितरुचः शिल्योऽथवाष्टेष्टकाः
कर्तव्याश्चतुरुविताश्चतुरुपेता वा गृहौचित्यतः॥
नागैर्मितितिति विभज्य चतुरो बाखे विद्यायाशकानन्तस्नीनसिरुवेषु गोमिरिजते षड् द्वौ च षाणमातुरे।
भृतैस्नीनिप चैककं वितनुयाद् गर्भ परांशस्थितं
विभस्योपरि पादुकस्य भुवि राज्ञोऽधः क्रमादन्त्ययोः॥

इत्येतेषां पद्यानां व्याख्यानानि द्वितीयपटके दशमश्लोकानन्तरं विमर्शिन्याम-दृष्टान्यिप कर्मशेषपटके द्वादशे दश्यन्ते । प्रथमपटके 'गर्ते तत्र विशोधिते' इति पद्येन निधिकलशादिस्थापनमुक्तम्, तत्यमाणं तु नोक्तमिति कर्मशेषपटल एतेषां कथनमिति विमर्शिनीकाराशयः ।

द्वितीयपटलगतदशमश्लोके स्तम्भपरिमाणं निर्दिष्टम् । स्तम्भ एव निधिषटादीनां प्रकृतिरित्यतस्तदनन्तरं निधिषटादीनां प्रमाणमप्यत्रैव बक्तन्य-मिति विवरणकाराशयः । किन्न 'स्तम्भोच्चस्य षडंशविस्तृततदक्कांशाधिकोच्चो षटः' इति विवरणरीत्या पाठभेदोऽप्यस्ति ।

तथा २० तमक्षोकानन्तरं दृश्यमानानि —
कृत्वा गर्भगृहं कुछाद्रिकृतिकोष्ठाद्धं समन्तात् पदे
ब्राह्मे पश्चदशांशकान् विरचयेत् सौम्याअस्ष्रैः समम् ।
तद्धाद्यस्थितदेवमानुषपिशाचावारकेषु क्रमाद्
विश्वोमेश्चनवांशकानिप ततः स्वं स्वं पदं कल्पयेत् ॥
ब्राह्में अशेऽन्तरनन्तरे महति चाल्पे चेशालेके हरी
तातींये दुहिणांशमध्यपदतस्तुर्ये गुहेशाच्युते ।
पष्ठे सुम्मजिति प्रतिष्ठितपदं शार्क्षाश्चरे वाद्यमे
प्रोक्तं शास्तरि षोडशे गणपतौ विंशे तथ्यकोत्तरे ॥

क्कत्वोदक्मुखमत्र स्त्रमथ मध्याद् द्वारविस्तारत-स्तृत्कृत्याद्यश्चतांशकान् प्रतिगमय्योदीचि चैन्द्राप्रकम् । सर्वेष्वीशहरीशयोः पुनिरदं वाचांशतोऽथाखिले दिश्येश्यां गमयेद् यवं यवयुगं वाचोद्भवं सन्धितः ॥

इत्येतेषां पद्यानां व्याख्यानानि विमर्शिन्यां द्वादशपटले ७, ८, ९ तम-पद्येषु दृश्यन्ते । द्वितीयपटलस्थाविशपचे 'पङ्क्त्या गर्भगृहं करोतु' इत्युक्तम् । कृते च गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थानानियमो नोक्तः । स इदानीं कर्मशेषपटल उच्यत इति विमर्शिनीकाराशयः ।

कृते च गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थानाजिज्ञासोदेति । तां श्वमायितुमत्रैव 'कृत्वा गर्भगृहम्' इत्येषां निवेशः समुचित इति विवरणकाराश्ययः ।

तथा द्वितीयपटले १३,२४,२५ तमश्लोकन्यास्या विवरणे ३४ तम-रह्णेकानन्तरं दृश्यन्ते । ३५ तमपद्ये स्तम्भोपजीवितोरणलक्षणमुक्तम् । ततः पूर्वे स्तम्भस्थानादि वक्तुमुचितमिति विवरणकाराद्ययः ।

अम्बुमार्गरचनं 'प्रत्यन्ते वा गलान्ते' इत्यनेनोक्तम् । प्रतेरुपरि स्तम्भविनिवेश्चनमिति विमर्शिनीकाराज्ञयः ॥

तथा ३६ तमश्लोकव्याख्यानं २२ तमश्लोकव्याख्यानानन्तरं विवरणे हत्र्यते । तच्च 'मत्यन्ते वा गलान्ते' इति प्रतिभस्तावादुक्तं प्रतिभाति ।

तोरणलक्षणानन्तरं प्रत्युत्तरान्तर्भित्तिविरचनमिति सङ्गतिविमिशिनीपक्षे। तभा ३८ तमञ्जोकन्याख्यानं ४३ तमञ्जोकन्याख्यानानन्तरं दृश्यते

विवरणे। तच्च

'शालाक्टकनासिकादिविलसज्जालोज्ज्वलत्पञ्चरः ।' इति तत्रत्यचतुर्थपादस्वारस्यात् कूटजालादिलक्षणानन्तरं वक्तुमुचितमिति विवरणकाराशयः ॥

मित्तिलक्षणप्रस्तावानन्तरं भित्तिभूषणप्रस्ताव इति विमर्शिनीकाराशयः। तथा ५१ तमश्लोकन्याख्यानं ६१ तमश्लोकानन्तरं विवरणे दृश्यते। उत्तमतुले शिखरप्रक्रिया द्वितीयादितलानामुत्तरतलैः सान्धिप्रदर्शनानन्तरं कार्येति विवरणकाराश्यः।

स्तूपिकाप्रस्तावानन्तरं विमानशिखरमस्ताव इति विमर्शिनीकाराशयः।

तथा ५५ तमश्लोकव्याख्यानं ५६ तमश्लोकानन्तरं दृश्यते विवरणे । तलान्तरविधिप्रकारप्रस्तावानन्तरे तलसङ्ख्याकथनमुचितमिति विवरणकारा-शयः ॥

एकतलद्वितलित्रतलानां नियमगुन्त्वा तकान्तरविधिमकारभस्ताव इति विमर्शिनीकाराशयः ।

तथा ६६ तमश्लोकव्याख्यानं ६७ तमश्लोकानन्तरं दश्यते विवरणे! कृत्तप्रासादमस्तावानन्तरमर्भकृतपासादक्यनं ततो दीर्घनतुरश्रकक्षणकथनमिति विवरणकाराशयः।

हस्तिपृष्ठात्मपासाद इति नामान्तरेण वदित विमर्शिनीकारः । अथ च विमर्शिन्यहृष्टाधिकपाठो द्वितीयपटले १८ तमश्लोकानन्तरं विवरणे हश्यते । स चाधिकपाठस्तावत् —

बाह्यस्तम्भसमुच्छ्ये विद्रालेते भूतादिवस्वन्तिमैन रेकांशाभ्यधिकोच्छ्यान् विरचयेत् स्तम्भासतो गर्भगान् । गर्भस्तम्भसमुच्छ्ये विद्रालेते भूतादिवस्वन्तिभैन गर्भागारमस्रकं विरचयेदेकांशतः सम्भितम् ॥

इति । स च गर्भगृहस्य स्तम्भप्रमाणं प्रथमस्तम्भेभ्यो जनयितुमुक्तः । वथा ७९ तमस्रोद्धानन्तरं

> ताद्यत्ये अकल्प्योत्तरमनधिगतालिन्दकं गर्भसूत्रं कृत्वा मूलामयोस्तत्तिदलमपनीयेषु शैलाङ्कभक्तम् । कृत्वा चैकांशतस्तत्तितिमपि परिकल्प्योनितांशं स्वयोज्य न्यस्यान्यान्युत्तराण्यारचयतु तदलिन्दोत्तरायङ्गशेषम् ॥

इति दृश्यमानं पादस्त्रसमारुक्षणायोक्तम् ।

तथा द्वितीयपटले दशमश्र्णेकानन्तरं 'स्तम्भोच्चस्य' इत्यादिश्लोक-व्याख्यामध्ये विमर्शिन्यदृष्टानामन्येषामपि केषाश्चित् पद्यानां प्रतीकानादते विवरणकारः । परन्तु तदाधारम्तानि पद्यानि नोपलभ्यन्ते । तथा २० तमेंद्रलोकानन्तरं 'कृत्वा गर्भगृहम्' इत्यादि श्लोकव्याख्यायामन्ते 'सर्वत्र' इति प्रतीकमादाय परिदृश्यमानस्य व्याख्यानस्य, तथा ६५ तमश्लोकानन्तरं 'इति समचतुरश्र' इति प्रतीकमुपादाय प्रवृत्तस्य व्याख्यानस्य चाधारम्तानि पद्यानि नोपलभ्यन्ते ।

अभिप्रायमेदः।

पुरम्.

विमार्शिनी.

अथ चिकीर्षितग्रन्थस्य देवता नियमादिकमाह — श्रीशेति ।

- १८ बरणकर्मीपसंहरन् मृर्त्तिपलक्ष-णमाह — एवमिति ।
- २२ अब मूमेर्वर्जनीयरुक्षणान्या॰ ह — वृत्तेति ।
- २६ एवं वर्णवज्ञाद् मूमेर्कक्षणमुक्तवा कामवज्ञादप्याह—कर्पूरेति ।
- २८ एवं मूलक्षणं भूपरीक्षाविधानं चोक्तवा भूपरिश्रहविधानगाह— आचार्य इति ।
- ७८ शिलालक्षणमाह सि-द्वेति ।
- वर्जी शिलामाह दुष्टोदेशे ति ।
- कीद्दर्शा योनिरित्याकाङ्कायां यो न्यादिकमाङ इष्टातानविता नेति ।
- ८९ अष्टानां योनीनां नामानि कथ-यति — ध्वजेति ।

बिवरणम् .

ननु यधप्ययं तन्त्राणां समुच्चय आरभ्यते तथापि किंवपुषो देवस्येदं सपरिकरं समाराधनं, कथं वानेन समुख्येनापि तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया
तत्सर्वं तन्त्रसमुच्चयप्रकारपिज्ञानेन दर्शयति — श्रीशेति।
मूर्चिपानां छक्षणं सञ्ज्ञ्यां च
वदन् वरणमुपसंहरति — एवं
गुरुमिति।

स्वतन्त्राधमभूमिमाह — वृत्तेति । अथ फलभेदेनापि मूलक्षण-

माह — कपूरेति।

एवं परिप्राद्यां भुवमुक्ता

तत्परिशोधनप्रकारमाह —आ
चार्योऽथेति।

शिलालक्षणमि दिङ्मात्रेणाः चष्टे—सिद्धाद्याकरसम्भवेति । अथ पादुकादिविषये शिलां दुष्टां वदन् शिष्टां प्राद्यां दर्शः यति — दुष्टोद्देशसमुद्भवेति ।

एवमुपादेयाया योनेः कार्यभूतं तत्तरपरिधिमानमुपायविशेधेणोपदिशति — इष्टातानेति।
नक्षत्रादिनां प्रसिद्धत्वादशसिद्धाः
योनीर्भणयति — ध्वजेति।

पुटम्.	विमर्शिनी.	वि
98	स्तम्भाषिष्ठानयोरुन्नतेर्नियम-	अथाधिष्ठाः
	माह — गेह इति ।	म्भोन्मानं र्ग ति— गेह
९७	पक्षान्तरेणाप्याधिष्ठानविशेष-	सम्प्रत्यधिष्ठ
	माह — वास्त्वाघोरीते ।	यति-वास्त्वा
१०२	मिचिरुक्षणमाह—बाह्येति ।	सम्प्रति तानमाह —
१०७	कुट्यस्तम्भस्थापने नियम-	इदानीं र
	माह — स्तम्भा इति ।	सङ्ख्याश्च द इतिः।
११७	द्वारकस्पनमाह — भिचीति ।	अधिष्ठानः वास्त्विति ।
१११	कीहशौ द्वारोत्सेघविस्ताराबि-	प्रधानद्वारम
	त्याकाङ्कायामाह —गर्भागारेति।	यितुमाह—
१२८	पक्षान्तरेण शिकादिभिराच्छाद-	वैमानिकः
	नादिक्रममाह—द्वारार्धत इति	रान्तरमाह -
१३३	तळान्तरविधिप्रकारमाह — आरूढेति ।	अथानेकत पूर्वतलावसार रूढेति ।
११७	मध्यमशिखराणां क्ळितिमाह-	द्वितीया
	बाह्योचरेणेति ।	सह सन्धिः चरेणेति ।
\$83	चतुरश्रादिपासादानां नामानि	इदानीं वृत्त
	कथयति — म्लादीति ।	दर्शयति —
₹9€.	प्राकारान् प्रति दण्डविधि-	अथान्तर्भ
	माह- भक्तायामिति ।	
880	पूजामण्हपं विधत्ते — अन्त-	
	ं भेण्डलत ्इति ।	अन्तर्भण्डल
२५५		वेद्याः छ
	्दीति ।	ग्न्यादीति !

विवरणम्.

अथाधिष्ठानस्यापि जनकं स्तन्मोन्मानं विस्तारादेव जनयते— गेह इति ।
सम्प्रत्यधिष्ठानालङ्कारान् दर्शपति—वास्त्वाधारसमुच्ल्य इति ।
सम्प्रति बाद्धान्तरभित्त्योर्वितानमाह — बाद्धोति ।
इदानी स्तम्भानां स्थानानि
सङ्ख्याश्च दर्शयति — स्तम्भा
इति ।
अधिष्ठानजन्यमपि मानमाह—

प्रधानद्वारप्रमाणं गर्भगेहाज्जन-यितुमाह—गर्भागारप्रतान इति। वैमानिकप्रासादसम्भवं प्रका-रान्तरमाह — द्वारार्थत इति। अथानेकतलादिविषयं वदन् पूर्वतलावसानप्रकारमाह— आ-रूदेति।

द्वितीयादितलानामुक्तरतलैः
सह सिन्धं दर्शयति — बाद्धोकरेणेति ।
इदानीं कृतादिषूपरितलसंस्थानं
दर्शयति — मूलादीति ।
अथान्तर्भण्डलगतं कृत्यिवशेषमाह — भक्तायामिति ।
नमस्कारमण्डलं लक्षयति—अन्तर्भण्डलत इति ।
वेद्याः शुद्धिमभिष्यते — अन्त्यादीति ।

पाठभेदाः ।

प्रथमः पटलः ।

श्चोकः	विमर्किनीपाठः	विवरणपाठ:	विश्लेषः
	देवाङ्यगुरुनिस्र्याधेषु सम्मार्जनाषैः	देवाळयगुरुनिल्यादौ स्व- मन्त्राञ्चितास्मा	यन्मन्त्रमृतिंदेंवः प्रति ष्ठापयितुमभिमतस्तन्मन्त्रेण सक्कीकरणमात्माराधनं चोद्दिष्टम् । तथ विवरणपाठे नैव स्फुटमवगम्यते ।
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	जः संबन्धैतान्निद्ध्याच्छि-	कर्ता स्नातान् यथाई गुरुमथ तदुदङ्मूर्तिपान् विव्रमिष्ट्व। दीपं चामून् प्रवन्धेश्वरदिशि पुरतोऽर्ज्या- दि सम्पादयेच ।	मर्शिन्यनुक्रमश्रोच्यते ।
४५	आचम्य सम्यक्	आचस्य मन्त्री	मन्त्रीति पाढः प्रतिष्ठः पनीयदेवमन्त्राभिज्ञत्वरूप साभिप्रायः
48	कृत्वा कव्पित	मित्वा कस्पित	शक्कून् सूमानप्रप्रवेश नेन स्थापयित्वेत्यर्थो विव रणपाठादेव भवति ।
44	ऽहि सुग्रुमे छन्ने तृषाभ्यां मिथस्तुल्याभ्यामसनादिजै- हैंखयुगाचैद्भैमाछासितैः। प्रागास्यो मिहिराणैतस्तिः थवा कृष्ट्वा क्षितिं पश्चभा सुद्रादीनि समुष्य मूळम-	स्नातो गुरुमैन्द्रविद्धिन्तातमा शुभेऽहि संस्कृत्य वृषो सुतुक्यो । अयुक्तपूर्वा- वसनादिक्छप्तं हलादि सु- द्रादि च बीजजातम् ॥ ब- द्रवालक्कृत्योनंबं युगह- लागुक्ष्णोस्तयोगोगिवत् वि- ष्टन् पश्चिमतोऽत्र दर्भमय- माळाभिः सुरुग्ने ततः प्रापास्यो मिहिराणतिक्वर- धवा कृष्वा क्विति पञ्चधा बीजानीह सञ्चप्य मुक्सम- नुना सिञ्चेजिततन्ताश्चमा।	त्रृषौ वाहनकर्षणादाब योजिताविद्याद्यर्थकाभो बि वरणपाठादेव भवति ।

श्होक:	विमार्धीनीपाठ:	विवरणपाठ:	विशेषः
৬१	ताभ्यक्रिपञ्चादाते तत्र द्याद्	अमुक्त निवेदाथ विद्वान् प्रदद्याद् वाक्त चालिकाम्यो	विद्वानिति वास्तुशरीरा- वाभेज्ञत्वप्रतिपादकम्
9 3	बर्छि च तद्रास्तुदैवतकदम्बक्तता- बलम्बं	ऽथः तद्देवताभ्यः तद्वास्तुदेवतफदम्बद्धतेर- क्रम्बं	वास्तुदेवतानामिरथं पू- जायां विनिपाताभाव इत्य- थंळाभाय विवरणपाठः
938	सृत्युजिन्यनुवरेणेशे स्वमूळान्दतः	कस्पवित् त्रिनयने मृत्यु- ञ्जयेनापि तत्	कस्पवित्पदेन देवतास- भिधावेन बीजमुख्यासिप्सा तद्वहिरङ्गामावरणप्जेत्यर्थ- स्फुरणस्
		द्वितीयः पटलः ।	
¥ 4	प्रागादि स्तम्भास्ततोऽब्द्य न्त ्रज्ञ- र्थितान्	पूर्वादि स्तम्भान् युगाइव्यङ्करू- वर्धितान्	द्वियङ्गुलबधितान् चतुर- ङ्गुलबधितानिति चाभिप्राय-
99	करोस्वधिष्ठानम्	कुर्योद्धिष्ठा नं	भेदेनोसयं प्रवृत्तस्
१६ "	यावत् स्वायोश्वमानं गमयेन्मानस्त्रात् सम- न्तात्	यावत् स्वोश्सेधमानं गमयेदन्तरावेशयेद्वा	 अन्तरावेशनविकश्पस्व- (भेकतयोकः
₹ ६ ३ ८	भित्तिव्यासमिनैः चतुद्धीरान्वितो मण्डित-	वास्त्वाधारामिनैः चतुर्द्वाराग्वितोऽतोऽ- धिकः	ि त्रिसूम्यादिग्रहणार्थंमतो ऽधिक इति पाठः
85	यावत् स्वोत्सेधनीप्रप्रस- रवस्त्रिभतः		स्फुटाथींऽयं पाठभेदः
Af	जयन्तीस्बदुपीर सुसमी- ऋद्य ऋत्वातुमार्गम्	समीकृत्य चैताः	,,
,, 46	निजांचाविहितं च तिछते	निजांशसुसमम् सुतिष्ठते	विवरणपाठ: श्रोत्ररम- णीय: सम्यक् तळे क्छ से इसर्थकाभाव च

खोक:	विसर्शिनीपाड:	विवरणपाटः	विश्वेषः
98	पृथगात्तलक्ष्मसु विद्ध्या- दात्मन: सम्मतम् पृष्ठे सपार्श्व	ृथगात्तदेशगुणकाछादी- क्षया सम्मतम् पृष्ठे च पार्श्व	विवरणपाठी ज्यायानिति प्रतिभाति विवरणपाठः श्रोत्रसुखाय स्पष्टमर्थेप्रतिपादनाय च
39	वतोऽन्तराछे	तदन्तराछे	तस्यान्तराल इत्यर्थो बि- मर्शिनीपाठे गम्यः इह तु वाच्यः
		तृतीयः पटलः ।	
ŧ	शैलेषुप्रमितेऽथवाधिगत	शैलेषुप्रमितेऽथवातिगत-	विवरणपाठादेवा धैः स्फु - टो भवति ।
96	शुद्धस्वालयसम्मुखीन शयनीयन्यस्त्रविम्बाक्षिणी	शुद्धस्वाखयसम्मुखीनश यने संवेशिताचीहशो	यतिभङ्गनिष्टत्त्यथा विव- रणपाढः
19	114:	લુધ:	अर्थविशेषस्पोरणाय ह- धपद्महणस्
40 63 60	ममाक्रयेऽभावितविष्टरे शुद्धोदरभवने च मध्यान्तर्नव	गर्भाक्येऽभ्यर्चितदर्भके सुद्धोदग्भवनेऽथ यध्यान्तं नव	विवरणपाठनेवाथै:स्फुटतरः विवरणपाठ एव युक्ततरः अत्र विवरणपाठस्यैव ज्यायस्त्वम्
		चतुर्थः पटलः ।	
٠,	नामभिरपि	नासमनुभिः	नाममन्त्रेरिस्यथैविवरणं विवरणपाठेनैव भवति ।
\$2	पाराछिखदे कुण्डे वक स्वाक्तवद	प्रजनयेत् कुण्हे स्वकेऽ- थानलम्	अग्निजननप्रस्तावे वि द - रणपाठ एव ज्यायान्
48	परिषेकान्तं विधि याच. रेत् 🚜	तनुयात् पर्धुक्षणान्तं विधिम्	विवरणपाठः स्फुटतरः
44	तर्शाठहडाभिमानिनी	वरिमञ्च्यने समाहितः	स्वकीयशक्तेविशेषणतया विमार्शेन्यामुक्तम् । प्तद् विशेषणं नावश्यकमिति वि- वरणकाराशयः
44	अपि ते हुये	द्वितयेऽपि ते	विवरणपाठः समीचीन

भाषाग्रन्थावली ६४ तमाङ्कतया प्रसाधित तन्त्रसमुच्चये प्रथमपटले ५० तमश्चोके 'ततो गुरुः' इति दृश्यते । विवरणपाठस्तु स्नातो गुरुः इति । अथ च 'स्तम्भोच्चस्य'इत्यादिपद्यस्य प्रथमपटले निवेशः । विवरणे तु द्वितीयपटले । तथा प्रथमपटले ७२ तमपद्ये 'षडंशविस्तृततदष्टांशाधिकोच्चो घटः' इति विमर्शिनीपाठ आहतः । एतेन भाषाच्याख्यानं विमर्शिनीव्याख्यामनुष्टत्य प्रवृत्तमिति चा विवरणमाश्रित्य प्रवृत्तमिति वा वक्तुं न शक्यते ।

तन्त्रसमुच्चयकर्तुनीरायणस्य पिता रिवरिति पूर्वमुक्तम् । स च रिवः प्रयोगमञ्जरीकाराद् रवेभिन्नो न वेति विचिकित्सोदेति । तत्रेदमवधारणीयम् । गुरुदेवः स्वकृतेशानगुरुदेवपद्धतौ प्रयोगमञ्जरीपद्यं प्रमाणतयोद्धरित । तत्रश्च गुरुदेवो रवेरवीचीन इति फलति । विमिशिनीकर्ता शक्करश्च गुरुदेवपद्यं प्रमाणतयोद्धरित । एवं च गुरुदेवादप्ययं नारायणोऽवीचीन इति फलति । प्रतेनावीचीनतमस्यास्य नारायणस्य पिता नायमिति प्रतीयते ।

विवरणसंशोधनायाधारभूता आदशीस्तावत् —

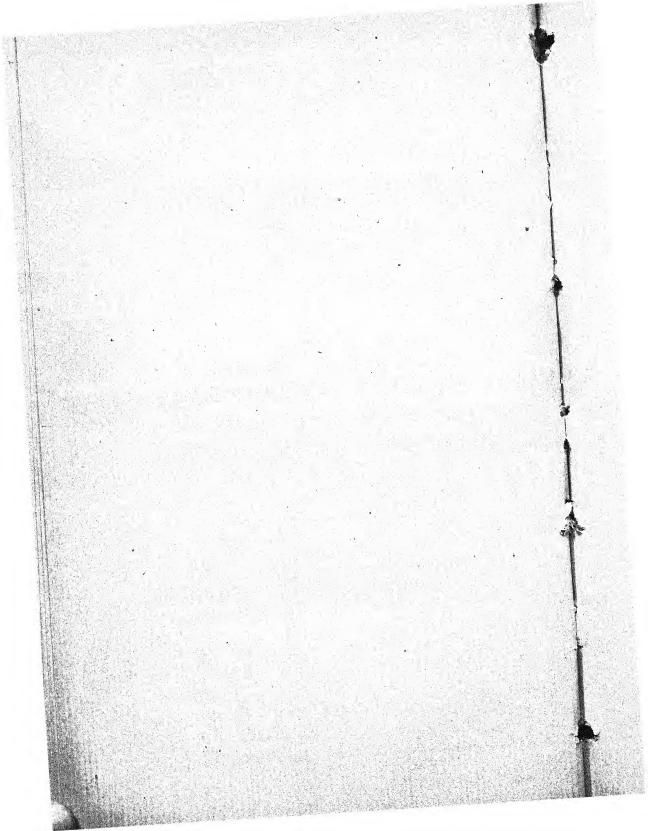
- कुलिकााहेलं जबाश्रीमहेश्वरमहितिरमहाशयाद्धिगतः क् संज्ञः।
- मुद्दविळमठब्रह्मश्रीकृष्णर् नारायणर् महाश्रयाद्धिगतः ख. संज्ञः ।
- ३. चिरक्कल् राजकीयग्रन्थशालातोऽत्र पारितोषिकतया लब्धो ग. संज्ञः।
- पुलियन्तुर् ब्रबाश्रीनारायणन्तम्प्रिपाडुमहाशयादाधिगतो घ संजः ।
- ५. अङ्कमालिमङ्ग्पिहिमठादानीतो धसंज्ञः ।
- ६. तिरुवार्पु स्वामियार् मठादानीतश्यसंज्ञः ।

इति षद् । एप्वादिमौ द्वौ दशमपटलविकलो, तृतीय आदौ मध्ये च किञ्चिद्विगलितांशः । चतुर्थपञ्चमषष्ठाः समग्राः । पञ्चस्वप्येषु द्वितीयपटले ७९ तमश्लोकानन्तरमापटलपरिसमाप्ति व्याख्या छप्ताः । प्रचिकाशियिषितस्यास्य प्रन्थस्योपोद्धातादिकरणे समुचितमुपदेशं कृतवत्सु पौरस्त्यप्रन्थप्रकाशनकार्याल्याध्यक्षेषु श्रीयुतभीमांसकरत्न वि. ए. रामस्वामिशास्त्रिमहाशयेष्वकैतवां कृतज्ञतां प्रकटयिनममुपोद्घातमुपसंह-रामि ॥

चित्रोदयमहाराजशासनेन प्रकाशितम् । समुचयाख्यं कुसुममामोदायास्तु सर्वदा ॥

अनन्तशयनम्,) १७-८-११९.)

एन रामशास्त्रीः

विषयानुक्रमणी।

प्रथमः पटकः ।

विषयः.	पुटम्.
मङ्ग लाचरणम्	8
प्रन्थार म्भप्रतिज्ञा	8
चिकीर्षितग्रन्थस्य देवतानियमादिकम्	9
अर्चकपरिग्रहे —	
गुरुवरणम्	6
गुरुलक्षणम्	9
गुरुमूर्त्तिपानां वरणविधिः	1-96
मृत्तिपरुक्षणं तत्संख्या च	96
गुरुम् चिपकर्म	19
उर्वीपरिग्रहे—	
सामान्येन प्रतिष्ठास्थाननिर्देशः	53
शामादिषु विष्ण्वादीनां स्थाननियमः	20
हेयोपादेयभूविशेषलक्षणम्	२१
वर्ज्यभूमिलक्षणम्	२२
बाह्मणादिवर्णमेदतो भृलक्षणम्	२३
अखिलवर्जनीयाया भूमेर्लक्षणम्	48
लक्षणाभावे देवी परीक्षा	28,24
तत्र परीक्षारीतिः	"
फल्मेदेनापि भूलक्षणम्	२६,२७
यजमानस्यानिष्टाया भृमेर्लक्षणम्	२८
म्परिग्रहविधानस् (विव० म्परिशोधनपकारः) २०	<u></u> 30
भूमेर् <u>ब</u> ाह्यसंस्कारः	* * *
भृपरिग्रहः	३२
तत्तन्मूर्तिभेदेन भूसंस्कारप्रकारः	111
भूमेरान्तरसंस्कारः	11

विषयः.	पुटम्,
वास्त्विं —	
वास्तुपूजा	₹9
वास्तुद्वादशाक्षरः	16
त्र वा दिपूजा	199
द्वात्रिंशद्वास्तुदेवतानां स्थाननिर्देशो नामकथनं च	80,88
मूर्तिमेदेन वास्तुदेवतानां स्थानमेदः	\$ %
बहिष्टा देवताः	>)
बास्तुदेवतानां बिट्टानं तत्प्रकारश्च	85,88
बास्तु रक्षा	84
निधिक्रियायां —	
निधिकलशादिस्थापनं गतिदाद्यीपादनं च	88-40
इष्टकाऋियायां—	i,
प्रथमेष्टकोपधानं तद्धोमप्रकारश्च	48,42
होमे विशेषः	48,40
इष्टकोपधानमन्त्रः	196
अर्वर्टेसंस्कारः	46
गर्भाघाने —	
द्रव्यन्यासविधिः	59-03
द्रव्यन्यासमन्त्रः	દ્દ
द्रव्यन्याससंस्कारादि	७०,७२
गर्भन्यासविधिः	60
प्रासादमन्त्रविम्बरचना <u> </u>	७५
बिम्बरचनात् पूर्वे तदीयद्रव्यसम्पादनम्	• હ
शिलाइतिप्रकारे—	
बिम्बार्थ शिलाकल्पनम्	90
प्राह्माश्चिलालक्षणम्	96
वर्ज्यशिळाळक्षणम्	96
	der viete of the same of the

विषयः.	पुटम्.
पुरुषशिलादिलक्षणम्	۷۰
शिलापरिभ्रहः	68
तत्रत्यदेवताव्युदसनबिः	**
स्वप्नार्थी मन्त्रः	८२
दुःस्वप्ने करणीयं कृत्यम्	٢٦
प्रथम पट लोपसं हारः	<8

द्वितीयः पटलः।

प्रासादलक्षणे —

	प्रासाद्रस्य —	
सामान	येन प्रासादनिरूपणम्	64
प्रासाव	प्रितिमयोः समानयोनित्वप्रतिपादनस्	35
योन्या	दिस्वरूपकथनस्	20
योनिन	॥मानि, स्थितिभेदेन योनीनां फल्रभेदः	69
आय ः	यययोरितरेतरापेक्षं शुभाशुभत्वकथनम्	90
वास्तुव	ग्यांसि	9.9
भासा व	ो त्रतिनियमः ्र	59
स्तम्भा	धिष्ठानयोरुन्नतिनियमः	99
तयारौ	चित्यवशान्न्यूनाधिकत्वम्	99
स्तम्भा	वेस्तारः	98
उपपीर	अक्टिसिः	94
पद्मावर	पनक्छिप्तिः	98
अधिष्ठ	। नक्ळि तिः	90
तत्र पश	ग्ना न्तरम्	33
अधिष्ठ	नाल्डारः	79
अधिष्ठा	ानान्तर योर्विशेषः	90
अधिष्ठा	नावयवानां निर्गमः	९९
गर्भभिः	त्यादिरचनम् .	88
STATE OF THE PARTY		Marke while the

경기 경기 가장 그 그 그 사람들이 모르는 이 이름을	
विषयः.	पुटम्.
बाह्याभ्यन्तरमित्त्योर्वितानम् (विम० मित्तिलक्षणम्)	१०२
पक्षान्तरेण विभागप्रकारः १	809
प्रणाललक्षणम्	१०५
प्रणालाल इ ।रः	१०६
स्तम्मानां स्थानानि सङ्ख्याश्च	१०७
स्तम्भानामाकृतिभेदः	206
स्तम्भावयवभूतानामोमादीनां रुक्षणम्	१०९
द्वारकल्पनम्(विव० अधिष्ठानजन्यं मानम्)	280
द्वारोत्सेघविस्तारौ	888
लिक्ने स्थाप्ये द्वारोत्सेधविस्तारयोविशेषः	११२
स्तम्मवशादिप द्वारमेदः	११३
द्वाराच्छिष्टांशविनियोगः	888
कवाटलक्षणम्	,,
कवाटमूषणम्	११५
सोपानलक्षणम्	888
घनद्व (रत्रयरुक्षणम्	११७
तोरणलक्षणम्	
मित्तिलक्षणम्	? ? ?
वेदिकालक्षणम्	
मित्तिमूषणा नि	" १ २ ०
भित्त्य रु क्कारविभागः	१२२
क्टादिलक्षणम्	
पञ्जरजालकयोर्ठक्षणम्	१२३
कुम्मलताख्यालकारविशेषः	
अल्पगेहे विशेषकल्पनम्	१२४
उत्तरक्लितः - उत्तरक्लितः); 05:
रूपोत्तरे वाजनविन्यासः	१२५
फूलापर वाजनावन्यासः फुळकाप्रस्तरेणाच्छादनकमः	१२६
महर्गानर्तिया प्याद्रानाम्।	. ,,

विषय:	पुटम्.
पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छादनकमः (विव० वैमानिकप्रसाद-	
सम्मवं मकारान्तरस्)	१२७
शिखरनिमीणविधिः	१२८
नीप्रफलकादि	१२९
छपोपरि गतावयवः	"
उत्तमत्रेल शिखरभिन्या	१३०
पक्षान्तरेण कचिदल्पप्रासादे नियमः	93
प्रस्तरविभागः	१३१
एकतल्रहितलात्रितलानां नियमः	१३२
तलान्तरविविधकारः (विव० पूर्वतलावसानप्रकारः)	१ ३३
श्रीवारुक्षणम्	858
श्रीवायां मस्तरकरूपना	१३५
द्वितीयतले नूपणविशेषाः	१३९
मध्यमञ्जिखरक्छप्तिः (विव० द्वितीयतलानामुत्तरतलेः सन्धिः)	35
जात्यादिमहाभासादवल्हांसिः	१३७
छन्दादिपासादनियमः	१३८
आसासपासादेख प्रतितरूं प्रासादमेदः	१३१
ृ च ्चमासाद्क्ल्रिः	880
चतुरश्रदीर्धेपासादवळितिः	\$88
हस्तिपृष्ठमासाद्वल्यविः	99
वृत्ताय तप्रासादक्छितिः ौ	१४२
षट्कोणनासादक्छितिः	१४३
अष्टाश्रप्रासादक्लिप्तिः	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
प्रासादानां नागरदाविडवेसरभेदेन त्रैविध्यप्रतिपादनम्	99
- सुलभण्डचप्राणाम्	\$88
पञ्चताकारविभागः -	. 11
्रवण्डपमाणं सुन्तवामप्रमाणं च	1884

विषयः.	
पूजामण्डपविधान्स् (विव० नसस्कारमण्डपळक्षणम्)	पुटम्.
	\$80
अन्तहारादिषु दण्डावसाननियमः	\$85
अन्तहाराक्छिः	१७९
सभारुक्षणम्	7,
पादस्त्राख्यायाः समाया विशेषः	१५०
बिलेपीठक्छिप्तिः	140
बिलेपीठलक्षणम्	१५१
बिल्पीठविभागवस्त्रितः	29
पक्षान्तरेण विरुपीठलक्षणम्	248
विम्बक्लप्तौ —	
मन्त्रविम्बस्य दैर्घ्यक्छिसः	१५%
किएपतदैर्घ्यस्य मन्त्रविम्बस्य प्रस्तारे विभागक्छितः	१५५
विम्बप्रस्तारे इतिकरीव्यता	१५६
नवतालकलपनीयस्याष्ट्रोत्तरशताङ्कलस्य विम्यस्य	
विभागवल्ह्याः))
विभक्तास सन्धिषु सूत्रास्फालनम्	१५७
मु खविभागः	१५८
नेत्रलक्षणम्	848
चिल्लीलक्षणं कर्णलक्षणं च	2)
ओष्ठादीनां रुक्षणस्	१६०
कण्ठिचेबुकादीनामान्तरालिकं मानम्	१६१,१६७
मुकुटलक्षणम्	१६८
किरीट ळक्षणम्	१६९
दुर्गामुद्दिस्य दशताळीवधाने विशेषकल्पनम्	१७०
दशतालविम्वविस्तारः	. 808
गणपतिमुद्दिश्य पञ्चता श्रिशति	१७३
तत्त-मूर्त्यनुरूपतोऽलङ्कारविधानम्	१७४
पदाधस्तनपद्मरुक्षणम्	

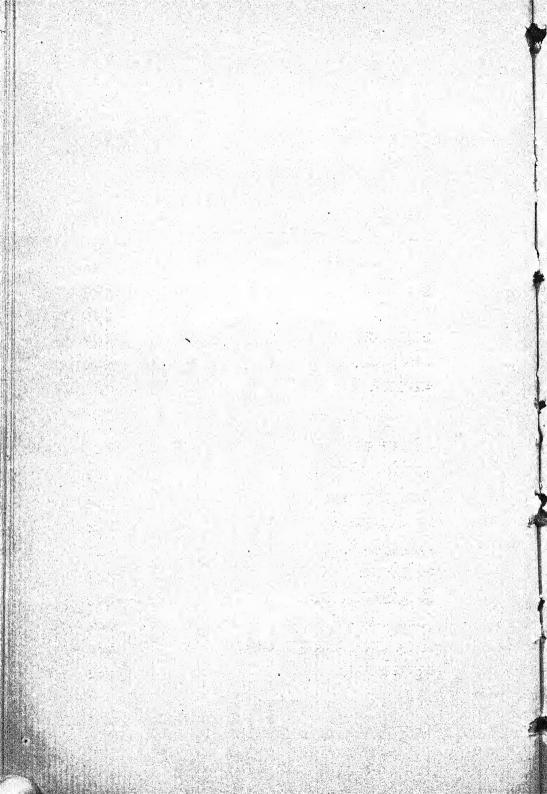
विषयः.	पुटस्.
नाल्लक्षणम्	१७५
लिङ्गलक्षणे—	
बिङ्गलक्षणम्	१७६
गर्भगृहत्रमाणेनापि लिज्जायामक्ळिः	668
लिङ्ग विभागक्छप्तिः	१७८
लिक्नविस्तारकळातिः तन्मध्यस्थयवळक्षणं, पूर्योक्तशेषत्वेन	
विस्तारान्तरं च	१७९
करिपतायाः शिलायाः चतुरश्रादिरूपेण जैनिष्यः-	
करूपनम्	१८०
तरकरणविधिः	99
शिरोवर्तन विधिः	१८१
पक्षान्तरेण शिरोवर्तनविधिः	,,
तत्र वर्णवशाद् भेदः	१८२
रू क्षणोद्धारः	71
मणिरेखापार्श्वरेखयोर्कक्षणम्	१८३
पीडलक्षणे —	
बिम्बलिङ्गयोः पीठलक्षणम्	१८४
तत्र शिवलिङ्गपीठक्लिसिः	१८५
पाठोपरिगतविभागः	7)
नपुंसकशिलादिक्लतौ —	
बिम्बविषये नपुंसकशिलालक्षणम	१८६
क्रिक्नविषये तहक्षणम्	१८७
बिम्बविषये कौतुकलक्षणम्	१८८
क्रिक्तविषये वर्मिविम्बमानम्	१८९
निष्क्रमणार्थमल्पगेहाल्पविम्वयोः प्रमाणम्	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
द्वितीयपटलोपसंहारः	"
हतीयः पटलः ।	
मङ्गलबीजरोपणे —	
बीजवापस्य काठः स्थलं च	१९ 0
	The state of the s

विषयः.	पुटम्,
पालिकासादनविधिः	898
बीजसादनविधिः	१९२
तत्तह्वीजेण्वच्या देवताः	१९३
बीजवापविधिः	१९४
वापानन्तरकृत्यम्	१९५
वापानन्तरशेषदिनऋत्यम्	१९६
तत्त्रेवानां विहितानि वीजानि	190
प्रवापमन्त्रः	१९८
बिलेदेवताः	१९९
बिछद्रव्याणि	200
अधिवासे—	
अधिवासकर्माणे वीजाङ्कुराणां विनियोगः	508
बलिदानात् प्राक् ध्वजवाहनादिस्थापनस्यापि	
कर्तेव्यता	. 55
प्रतिमापरित्रहादि	२०५
नेत्रोहेखनविधिः	99
नेत्रोल्लेखनमन्त्रः	२०६
तत्र शिवादौ विशेषः	२०७
स्कन्दे विशेषः	२०८
बिम्बपरित्रहपकारः	,,
स्थूला विम्बग्राद्धिः	२१०
नीराजनम्	२११
अक्षतहोमः	२ १२
कौतुकबन्धनम्	२१३
तस्येतिकर्तव्यता	२१ 8
प्रार्थनामन्त्रः	,,
शिवनारायणादौ विशेषः	•

	विषयः.	पुटम्.
	दुर्गाप्रार्थनमन्त्रे विशेषः	284
	जरुाधिवासाय वि म्बनयनम्	39
	तीरे बिम्बमवतार्थ तदनन्तरिकया	288
	जलाविवासः	२१७
	अ धिवासदिनसंख्या	२१८
	वास्तुपूजायां —	
	प्रासादग्राद्धः	288
	शुद्धिद्वयाणि	२२ •
	शुद्धिमन्त्राः	928
	प्रासादे कृतावासस्य रक्षः प्रकरस्योत्सारणम्	२२२
	सुष्ट्या शोधनम्	१ २३
	सृष्टि कक्षणम्	२२५
	अस्त्रमन्त्रः कियाशेषध	888
1	राक्षोब्नहोमः	२१ ८ ′
•	पक्वहोमः	
	वास्तुहोमः	२२९
	क्लशयजनं तत्प्रकारश्च	१३०
(होमान्ते कर्तव्यं बिहदानम्	२३२
	प्रा सादोक्षणम्	२३३
	प्रासादरक्षा	- २११
	विम्बग्रुद्धिकलग्नार्चने —	
	विम्बरुद्धिकलशपूजनप्रकारः	284
	विष्णावङ्करादिनवकोक्तिः	739
	े तत्र द्रव्यप्रतिपादनम्	76
	तत्र शिवप्रभेशदुर्गासु विशेष	२३८
	कुमारे विशेषः	२३९
	• द्रब्यपूरणमन्त्र।	,,,
		AND THE CONTRACT OF THE PARTY O

विषयः.	पुटम्,
मृतिंभेदेन मृदादिकथनम्	380
तथा द्रव्यकथनम्	99
क्रियाशेषः	385
तृ तीयपटलोपसंहारः),
चतुर्थः पटलः ।	
मण्डपसंस्कारे —	
अ घिवासमण्डपसंस्कारः	283
तच्छोधनविधानम्	588
दिश्च तोरणानां घ्वजानां च स्थापनम्	584
भार्तिभेदेन तोरणभेदः	388
तोरणादीनां स्थापनप्रकारस्तन्मन्त्रश्च	39
तोरणदेवताः	386
ध्वजदेवताः	₹8€
तासां बल्दिानं द्वारघटार्चनं च	340
द्वाःस्थपूजनम्	२५१
द्वारकुम्भेषु न्यसनीयानि द्रव्याणि	२५२
मूर्त्तिभेदेन द्वारपालनामकथनम्	òn
तोरणम्ळस्यकळशेष्वच्यी देवताः	348
वेदीशुद्धिः (विम० कियाशेषः)	244
कुम्भेशपूजायां—	
पुनर्मण्डपशोधनक्रियाशेषः	२५६
कुम्मेशस्य कर्कयाश्च पूजा	240
तत्पूजाविघानम् २	46-248
अग्रिजनने —	
अग्निजननप्रकारः २॥	3240
गर्भाशयं समुपनीयाग्निसमेधनम्	- २६८
अनेर्गर्भाधानसंस्कृतिः तत्परिपाटी च	२ ६ ९
	THE PARTY OF THE P

विषय:.	पुटम्-
ईशादिषु सेकादिसंस्कारः	200
कियाणां होममन्त्राः	२७१
क्रियाशेषः	707
ग्रय्यापूजायां —	
श्राय्याकरुपनादिकम्	₹७8
शय्याधिष्ठात्रीणां देवतानां निद्राकुम्भादीनां चार्चनं	
तन्मन्त्रश्च	२७६
कुमारे विशेषः	२७८
तत्पुजाविधिः	२७९
ड पहारस्थापनम्	₹60
मण्डपोदरालङ्करणस्	\$28
अष्टमङ्गरुगि	"
विम्वशुद्धी —	
प्रतिमाश्रितं कर्म	१८१
स्तपनगेहे मन्त्रविम्बनयनम्	२८ ८
बिम्बशोधनं तन्मन्त्राश्च	828
नेत्रोन्मीलनकारुः	२८८
नेत्रोहेखनकियाविधा नम्	99
नेत्रोहेखनमन्त्रः	१८९
बिम्बशुद्धिस्नपनादिपकारः	₹९०—३०४
विम्बस्य मण्डपे नयनं तन्मन्त्रश्च	104
बिम्बस्य शय्यारोपणं तदुपयुक्ता मन्त्राधा	308
चतुर्थपटबोपसंहारः	\$0 9

॥ श्री ॥ नारायणप्रणीतः

तन्त्रसमुच्चयः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया नारायण-शिष्यप्रणीतया विवरणाख्यया व्याख्यया च समेतः।

श्रीमत् षड्गुणसम्भृतं वपुरिषष्ठायानुगृह्णाति यः श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः स्वारम्भभृतात्मकैः । पूर्णानन्दरसानुभूरि सदा सन्तिपतो यज्वन-स्तं देवं निगमागमाद्यिगतं नित्यं समाराष्ट्ययाम् ॥ १ ॥

विमर्शिनी

हरीशेशहरिस्कन्ददुर्गार्थगणपात्मना । मूर्तिभेदेन पूज्याय नमोऽस्तु परमात्मने ॥

अथ खल्ल नारायणाख्यः परमपुरुषः स्वस्वागमेषु पृथक् पृथगविश्यतं तन्त्रं तत्कर्तृणां युगपदेवावगमनायेकत्रेव समुचिचीषया तन्त्रसमुचयाख्यं प्रन्थं कर्त्वकामः प्रथमतस्तदविभेन परिसमाप्त्यादिप्रयोजनाय स्वबुद्धावविश्यतानां सप्तानामिप देवतानां कारणात्मिकां परदेवतामुद्दिश्य स्वस्येव तदाराधनस्य परमपुरुषार्थत्वं मन्यमानो विषयादिकमप्यर्थात् सूचयन् 'आर्शार्नमस्क्रिया वस्तु-निर्देशो वापि तन्मुखम्' इति प्रसिद्धस्याशीर्वादस्य अन्थारम्भयोग्यत्वादाशिषं प्रयुङ्क्ते — श्रीमदित्यादिना । तं देवं नित्यं समाराष्ट्नुयामिति सम्बन्धः ।

देवो द्योतनात्मकः परमात्मा । तच्छव्दस्य यो यज्वनोऽनुगृह्णाति, तमिति पूर्व-वाक्येन सम्बन्धः । नित्यं नैरन्तर्ययुक्तं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । स्माराधनं समीचीना पूजा । पूजायाः सम्यक्तं नामात्मद्रव्यदेवतानामैनयम् । तदिह पार्थनीयमित्याशिषोऽर्थवत्त्वम् । ननु केन प्रमाणेन देवस्यास्तित्वं करुप्यत इत्यत्राह — निगमागमाद्यिभगतिमिति । निगम्यन्ते स्थिरीक्रियन्तेऽर्था एभिरिति निगमा वेदाः । आगमा विष्णुसंहितादयः । आदिशब्देन पुराणादय उक्ताः । तेषु निगमागमपुराणादिषु, व्याप्तमित्यर्थः । आराधनफलमनुवादरूपेणाह — यो यज्वनोऽनुगृह्णातीति । यज्वनः यष्ट्रन् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवानि'त्यमरः । ईश्वरस्यानुम्रहो नाम साधकं प्रति स्वतादात्म्यपर्यन्ता प्रीतिः । तथाहि विष्णु-संहितायां — "भक्त्येव परया तुष्टो देवदेवः स योगिनाम् । पूजाचनुम्रहायादौ रूप भेजे चतुर्भुजम् ॥" इति । ननु कथंभूतोऽनुगृह्णतीत्यत्राह — सन्तर्पित इति । यज्वभिरिति शेषः । सन्तर्पितः सम्यक् प्रसादितः । ननु केन द्रव्येण पसादित इत्यत्राह — श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरिति । श्रद्धा विश्वासः, भक्तिः स्रोहः विश्वासात्मको मानसो विकारः, ताभ्यां श्रद्धाभक्तिभ्यां पवित्रितैर्देवोपयोग-योग्यत्वं प्राप्तेरुपहरणैर्गन्धादिभिः । तेषामुपहरणानां स्वरूपमाह — स्वारम्भ-भूतात्मकैरिति । स्वस्य साधकस्यारम्भकाणि सम्भूतिकारणानि भूतानि पृथिव्या-दीनि स्वरूपं येषामुपहरणानां ते तथोक्ताः । तत्र पृथिव्येव गन्धः, आकाश एव पुष्पं, वायुरेव धूपः, तेज एव दीपः, आप एव जलं निवेदं च । इति विभागः । ननु तैरुपहरणैः सन्तर्पितोऽपि कथमनुगृह्णातीत्यत्राह — षड्गुणसम्भृतं वपुरिध-ष्ठायेति । षड्भिर्भुणैः सम्भृतं षड्गुणसम्भृतम् । गुणाः सर्वज्ञतादयः । "ज्ञान-सन्तोषनित्यत्वस्वातन्त्र्याविष्ठवैभवैः । हृदयादिगुणैर्युक्तः सकलोऽनुम्रहादिकृत् ॥" इत्यादिभिर्गुणानां षडङ्गत्वेनागमेषु प्रसिद्धत्वात् । तैः षड्भिर्गुणैः सम्भृतं सं-गृहीतम् । वपुः विमहम् । अधिष्ठाय आश्रित्य । तच वपुः श्रीमच अतिरायेन कान्तिमत् , नासादादिशरीरवज्जडमित्यर्थः । ननु कथं सर्वकारणभूतस्य देवस्य परिच्छिन्नैरुपहरणैस्तृप्तिरित्यत्राह — सदा पूर्णानन्दरसानुभूरपीति । पूर्णोऽखण्डः आनन्दमयो रसः आनन्दरसः, पूर्णमानन्दरसमनुभवतीति पूर्णानन्दरसानुमूः सदेत्यनेन पूर्णानन्दरसानुभवस्य नैरन्तर्यमुच्यते । अपिशब्दो विरोधे । सदा पूर्णानन्दरसानुभूरपि कदाचिद्यज्वभिद्वतरस्यरुपहारैः सन्तर्पितस्ताननुगृह्णातीति परमेश्वरस्वभावस्यापरिमेयत्वं द्योत्यते । अत्रादौ श्रीमदिति श्रीशब्दपयोगेणैवास्मिन्

६. 'तमा। यो', २. 'तं गुणाः' ग. पाठः.

भन्थे सर्वमङ्गलानां सन्दोहो भवतीत्यिप भन्थकृता विविक्षितम् । देवमाराष्ट्रग्या-मित्यनेन वाक्येन देवाराधनप्रतिपादनमस्य भन्थस्य विषय इति सृचितम् । अनुगृह्णातीति पदेन देवानुम्रह एवात्र प्रयोजनमित्यिप सृचितम् । यज्वन इति पदेनाधिकारिणः सृचिताः । सम्बन्धश्च प्रतिपादकस्य भन्थस्य प्रतिपादस्य तन्त्रस्य चाभिधानाभिधेयभावः सृचितः ॥ १ ॥

विवरणम्

नमो हरिहराद्याख्यजगद्धिख्यातम् तेये । देवायार्चयमानेभ्यो भोगानुग्रहदायिने ॥ १ ॥ गुरून् गणाधिराजं च नत्वा गुरुनिदेशतः । तत्कृतं विवैरिप्यामः स्फुटं तन्त्रसमुचयम् ॥ २ ॥

अन्थारम्भे समुचितं मङ्गलाचरणमथोद्विषयादिपतिपादनं च करोति — श्रीमत् पड्गुणसम्भृतमिति । श्रीशब्दारम्भो मङ्गलप्रकर्षार्थ एव । तं देवं नित्यं समाराध्नुयामिति सम्बन्धः । नित्याराधनेयमर्थ्यते । तस्याः सुकरत्वेऽपि बाह्याभ्य-न्तराणां तत्साधनानां बहुतरत्वात् तेषां च प्रायो दुस्संपादनत्वात् तदर्थनोपपत्तिः। ननु की दृशमेतत् समाराधनं, किं वा तत्फलमिति तत् सर्वं तमेव देवं स्तुवन् दर्श-यति — श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः सन्तर्पितो यो यज्वनोऽनुगृह्णातीति । जलगन्धादीनि समाराधनद्रव्याण्युपहरणानि, तांनि च यज्वनामेव श्रद्धामिकस्यां पवित्रितानि । समाराधने श्रद्धा देवे च मक्तिः ताभ्यां पवित्रितानि परिशुद्धतां गमितानि, तैरुपहरणैः सन्तर्पितस्तैरेव यज्वमिस्सन्तृप्तिं प्रापितस्सन्, ताननु-गृह्णति । विविधोपभोगसिद्धिसालोक्यादिपूर्वकपरमकैवल्यलक्षणो यथाधिकारमनु-श्रहः, तेनानुश्रहेण (यो) योजयति तं देवमिति सम्बन्धः । जलगन्धादिभिर्देवस्य सन्तर्पणरूपं समाराधनमनुम्रहश्च तस्य फलमिति भावः । जलादिद्रव्याणां स्वतो न परिशुद्धिस्तदभावो वा। किन्तु तानि श्रद्धाभक्तिपूर्वकं देवे विनियुज्यमानान्यपूर्वी परिशुद्धिमपि प्राप्तानि भवन्ति । यद्वा पूर्वं परिशुद्धानामपि पवित्रितत्वं तद्गत-रसादीनां भूमापत्तिनिबन्धनं संस्कारान्तरम् । नैतान्युपहरणानि छौकिकजलगन्धा-द्यर्थमात्राणीत्यपि दर्शयति — स्वारम्भमूतात्मकैरिति । स्वे आरम्भान्निजनिजो-पादानानि पञ्चभूतानि तैस्समाविष्टतया तदात्मकैरुपहरणैः । तदुक्तम् —

९, 'त्वि', २, 'स्य प्र' ग, पाठः.

"पञ्चक्तितमहाभूतपञ्चकं कारणान्वितम् । सपर्यावस्तु निर्दिष्टम्" इति । भूतशब्देन चेह व्यष्टिसमष्टिकारणावस्थानां पञ्चभूतानां म्रहणम् । तदप्युक्तम् ।

"व्यष्ट्या चापि समष्ट्या च मूतानामीशयायिनाम् । कारणेनापि सम्भेदाद् रसस्तु त्रिविधो मतः ॥"

इति । कथमेभिर्देवस्य सन्तृप्तिसम्भव इति । स्वारम्भमूतात्मकैः । आरम्भा इह कार्याणि । शोभना आरम्मा येषामिति स्वारम्भाणि, तान्येव व्यष्ट्याद्यवस्थानि पञ्चभूतानि तदात्मकैः । जलगन्धादिगतभूतकार्याणां शोभनत्वं रसात्मकत्वम् । तदुक्तम् — 'तत्राभिव्यक्तरूपाणाम्' इत्यादि । रसयोगात् तु जलगन्धादिभिः स्वकारणयोगिभिरपि देवसन्तृ(प्ति ? प्त्यु)पपत्तिभावः । रसस्य च भूतव्यष्ट्याद्यन्व-यतः स्वरूपभेदः । तदप्युक्तम्—'स पुनिस्त्रिविघो रस' इत्यादि । प्रतिपत्तिविशेष-मप्यु(प)हरणेषूपदिशति — स्वारम्भभूतात्मकैरिति । स्वशब्देनेह यज्वसम्ब-न्धिनां प्रहणम् । पश्चभूतारब्धानि हि साधकानां सभोग्यार्थजातानि शरीराणि । वक्ष्यति च — "भूतानि पञ्च परमात्मनी" त्यादि । तदात्मनां तेषां यज्वनां निजनिजारम्भकपञ्चभूतात्मकैरुपहरणैः जलगन्धाद्युपहरणसमर्पणिविधौ तद्द्वारा देवे स्वकीयकृत्वसमर्पणमेव यंज्वभिरवहितैर(नु)सन्धेयमिति भावः । जलगन्धादि-समर्पणयोग्यतामपि देवस्याह ---वपुरिषष्ठायेति । जलगन्धादिश्रहणोचितैः रसना-घाणाद्यखिलकरणैः सहितं मन्त्रमयविश्रहं तद्भिमान्यात्मत्याविश्य तत्स्वामि-तया तत्रावस्थायेत्यर्थः । उपहरणैस्सन्तर्पितोऽनुगृह्णातीति सम्बध्यते । समाराधन-सम्बन्धमप्युपिदशति — सदापि पूर्णानन्दरसानुभूरिति । तत्कालिवशेषणं चैतत्—सदापीति । स्थूलात्मनि जलगन्धादिमयसमरससमर्पणसमये सूक्ष्मात्मनि तत्समिष्टिमयामृतसमर्पणसमये परात्मनि तत्कारणमयप्रकृतिसमर्पणसमयेऽपीत्यर्थः। वक्ष्यति च — "स्थूलात्मतोन्मेषविधायिके"त्यादि । पूर्णमानन्दरसमनुभवतीति पूर्णानन्दरसानुभूः । आनन्द इह देवस्य स्वरूपानन्द एव । रसश्च यथासमर्पणं रसामृतप्रकृतिरुक्षणः। तयोः सामानाधिकरण्येनोभयोरेकतादात्म्यरुक्षणः सम्बन्धः। रसादीनां यावद् यज्वासिप्रैति देवो वा तावान् भूमा भवतीति तस्य पूर्ण-विशेषणम् । तदुक्तम् — 'रसं ब्रह्माण्डसम्मितम्" इति । एतदर्थमेव च द्शितं पवित्रिताभिधानं समाराधनविधौ । व्यष्ट्यादिभूतात्मकस्य रसादेः स्थूलात्मा-दिना तादात्स्यमापादनीयमित्येतदपीहोक्तम् । नन्वेवमाहार्यसन्तृप्तेरपरिपूर्णस्यास्य परानुप्रहायोग इति । नेत्याह - सदा पूर्णानन्दरसानुभूरपीति । सदेति । समा-राधनावस्थायामवस्थान्तरेष्वपीत्यर्थः । पूर्णानन्दः स्वरूपानन्द एव । स च चरमः फलरूपो रसः । उपहरणरसा हि कमोत्कर्षिणो मायीया एव । स्वरूपानन्दस्तु नित्योऽकृत्रिमो रसः । तस्य देशकालाद्यनवच्छित्रत्वाद् घनत्वाच पूर्णत्वम् । तद्नुभूरिप सन्नित्यर्थः । ननु यद्येवं पूर्णानन्दरसानुभूदेवः, तदा कथमस्य समाराध्यताद्युपपत्तिरित्यत आह — श्रीमत्षद्गुणसम्भृतं वपुरिषष्टायेति । देवस्यैव स्वस्वरूपाव्यतिरिक्ता शक्तिरिह श्रीव्यपदिश्यते । सैव मायाप्रकृतिः । तद्वान्तरशक्तयो ज्ञानैश्वर्याद्यः । ताश्च समुचितानुप्रहादिकार्यविषयतया प्रधानस्य देवात्मतत्त्वस्य तदुपकारितया षड्गुणा षड् वाङ्गानि । यद्वा कल्याण-स्वभावतया षड्गुणा एव, तैः श्रीसमन्वयतन्त्रीमद्भिः षड्गुणैः सम्भृतं हृदयाद्यव-यवसम्भवक्रमेण उपकाल्पतं वपुरिघष्ठायेति । देवस्य स्वरूपानन्दनिर्वृतत्वेऽपि सक-बानुमहादिकरशक्तियोगतः समारा(ध्यादु १ ध्यताद्यु)पपत्तिरिति भावः । श्रीमदिति पृथग्वा पदम् । श्रीशब्देन तद्वपुषः स्वामाविकी भूषणादिप्रभवा च शोमा गृह्यते । स्वोक्तेऽर्थे प्रमाणमपि वदन् वेदानुसारितामप्यस्य समाराधनस्य दर्शयति — निगमागमाद्यधिगतमिति । निगमो वेदः । आगमश्च विष्णुसंहितादितन्त्रम् । सदाचारादेरादिशब्देन महणम् । परदेवतानुसारणमाशीर्रुक्षणं च मङ्गलाचरणमेवं कृतम् । परदेवतायाः समाराधनोचिततयानुस्मरणात् तत्समाराधनार्थनायाश्च अस्य समुचितत्वम् । किञ्च परदेवतात एवेयमर्थनार्थतो भवति । ततश्च अर्थन्येव सपरिकरसमाराधनसम्पत्तौ तदन्यतमस्यापि समाराधनक्रमगुणनि-कासाधनस्यास्य प्रनथस्याविघेन परिसमास्याद्यपि रुभ्यत इति । इह सपरिकरं समाराधनं विषयः । तत्साध्योऽनुग्रहश्च प्रयोजनमिति च अर्थात् प्रतिपादितम् । किञ्च षड्गुणसम्भृतं वपुरिति भूसंस्कारादिपूर्वकमाधारशिलादि-स्तूप्यन्तप्रासादवपुषो ब्रह्माशिलाद्याधेयप्रतिमावपु(ष)श्च विरचनमपि सूचितम् । वपु-रधिष्ठायेति तयोः स्वोचितसंस्कारादिपूर्वकं प्रतिष्ठापनं वाहनादि सर्वं सूचितम् । श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः सन्तर्पित इति समाराधनोत्सवौ । श्रीमदिति स्नापनं प्रायश्चित्तजीणोंद्धारौ च । वक्ष्यति च- 'विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्' इति । बिम्बादेरशुद्धिजीत्त्यीदिपरिहृतिरिप पुनक्शोभाहेतुर्भवति । कुण्डमण्डलदिलक्षणं तु इहैवान्तर्भूतमिति प्रतिपाद्यमेदा इहैव सूचिता इति ॥ १ ॥

गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरुक्-स्फुरितहत्कमलोदरसम्भृतम् । लिखितयाम्यथ तन्त्रसमुचयं गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये ॥ २ ॥

विमर्शिनी

प्वमाशीर्वार्देख्यमञ्ज्ञाचरणं कृत्वा गुरुस्सरणपूर्वकं अन्थमारमते —
गुरुदिवाकरेति । अथ गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये तन्त्रसमुच्चयं लिखितयामि ।
अथेत्याशीर्वचनानन्तरम् । सकृद् गृहीताया विद्यायाः पुनरभ्यासो गुणनिका,
गुणनिकेव विधिर्गुणनिकाविधिः, विधिः कैरणं, तस्य साधनसिद्धये साधनपरिमहाय । तन्त्रसमुच्चयं तन्त्राणां समुच्चयद्धपत्वात् तन्नामकं अन्थम् । लिखितयामि लिखितं करोमि, पुस्तकस्थं करोमि । ननु कथम्भृतं तन्त्रसमुच्चयमित्यत्राह — गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरक्स्फुरितहृत्कमलोदरसम्भृतमिति । गुरुरेवे दिवाकरो गुरुदिवाकरः सूर्यः, तस्य भद्राः प्रसादयुक्ताः कटाक्षा एव रुचो रदमयस्तैः
स्फुरितस्य विकसितस्य हृदयकमलस्योदरेऽन्तर्भागे सम्भृतं संगृहीतम् । यथा
दिवाकररिमिभिः कमलानि विकसन्ति, तथा गुरोः प्रसादयुक्तेः कटाक्षरिमिभिईदयकमलस्य विकासनं सञ्जातिमिति हृपकालङ्कारच्छलेन स्वगुरोदिवाकरनामत्वमि सूचितम् ॥ २ ॥

विवरणम्

मङ्गलाचरणेनाविष्ठसम्पत्तौ विषयादिशतिपादनेन श्रोतुः सपिरकरसमाराधन-प्रतिचिकित्सोपपत्तौ च बाह्यं तत्प्रतिपादनप्रकारं तदुचितप्रन्थकरणे प्रतिज्ञानेन वदन् तदीयं प्रयोजनमपि दर्शयति — गुरुदिवाकरेति । अथ तन्त्रसमुच्चयं लिखितयामि इत्यन्वयः । तन्त्राणां वैष्णवशैवादीनां तद्भेदानां च विष्णुसंहिता-दीनाम् अर्थात् प्रतिष्ठासमाराधनाद्यर्थं समुच्चयस्तन्त्रसमुच्चयस्तम् । लिखितयामि लिखितं करोमि । पुस्तके विनिवेशयामीति यावत् । गुरुरेव दिवाकरो गुरु-दिवाकरः तस्य मद्रास्सन्तः कटाक्षा एव रुचो रश्मयः ताभिः स्फुरितं विक-सितं हृत्कमलं तदुदरे सम्भृतम् । सकलतन्त्रतो यथोपदेशमावश्यकमशेषमुपा-दायोपकल्पितमिति । नानातन्त्रगतस्य सपरिकरस्य समाराधनस्य तेषाम् अर्थतः

१. 'दम' ग. पाठः. २. 'का' ख. पाठः. ३. 'रोर्दिवाकरसदस्य कटाक्षस्य रहिमिभ: स्फु' ग. पाठ:.

समुचयेन इदं प्रतिपादनमिति बाद्यः प्रतिपादनप्रकारोऽप्युक्तः । तथाप्रतिपादनं च रुघुप्रयत्नेन प्रतिपत्त्यार्थात् सिद्धमेव । रिखितयामीति तथाप्रन्थकरणमुक्तम् । तत्प्रयोजनमुच्यते—गुणनिकाविधीति । गुरोः सकाशात् सकृत् प्रतिपन्नस्यार्थस्य स्थैर्यसिद्धये पुनःपुनरनुसन्धानरूपोऽभ्यासो गुणनिका, तस्या विधिविधानं करणं तस्य साधनमुपाय आश्रयः तस्य सिद्धय इति । ग्रन्थद्वारा हि कियमाणा गुणनिका निरुपष्ठवेति भावः । तदेतत् स्वं प्रयोजनं परार्थं चैतद्ग्रन्थकरणम् । तत्थ्य तदीयं प्रयोजनमप्येतत् । अत्र च गुरुदिवाकरेति दिवाकरो नाम निजगुरुः, तथा रविर्नाम स्विपता च परिगृद्धते । तत्थ्य प्रकरणारम्भे परदेवानुस्मरणानन्तरं स्वगुर्वनुस्मरणमि कृतमिति ॥ २ ॥

श्रीशेशसेशहरिसुम्भजिदाम्बिकेय-विवेशभूतपतिनामविभिन्नभूझः । वक्ष्ये परस्य पुरुषस्य समानरूप-मर्चाविधि सह पृथक् च विशेषयुक्तम् ॥ ३ ॥

विमर्शिनी

अथ चिकीधितयन्थस्य देवतानियमादिकमाह — श्रीशेशोति । श्रीशे-शसेशहरिसुम्मजिदाग्विकेयविष्ठेशभूतपितनामविभिन्नभूझः, श्रीशो विष्णुः, ईशः शिवः, सेशहरिः शिवनारायणः, सुम्मजिद् दुर्गा, आम्बिकेयः स्कन्दः, विष्ठेशो गणपितः, भूतपितः शास्ता, एतैर्नामिनेरेव विभिन्नं विशेषतः पृथग्भूतं भूम महत्त्वं यस्य तस्य । परस्य पुरुषस्य परमात्मनः, अर्चाविधि पूजाविधानं वक्ष्ये । अर्चाविधिमित्यनेन भूपरिश्रहादितीर्थस्नानपर्यन्तं कर्म विवक्ष्यते । तत्र समान-रूपम् एकप्रकारेण स्थितम् अर्चाविधिम् । सह एकरूपत्वेन । विशेषयुक्तं विशेषसहितम् । पृथक् च विभागेन ॥ ३ ॥

विवरणम्

ननु यद्यप्ययं तन्त्राणां समुच्चय आरभ्यते तथापि किंवपुषो देवस्येदं सपरिकरं समाराधनं, कथं वा अनेन समुच्चयेनापि तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया तत्सर्व तन्त्रसमुच्चयप्रकारप्रतिज्ञानेन दर्शयति — श्रीशेति । श्रीशो विष्णुः, ईशः शिवः, सेशहरिः शङ्करनारायणः, सुम्भजिद् दुर्गा, आम्बिकेयः सुत्रक्षण्यः, विश्वेशो गणपतिः, भूतपतिश्शास्ता, श्रीशादिसप्तनामभिविभिन्नो विण्वादिम्तिरूपभेदतो विभक्तो भूमा स्वतोऽनयच्छित्रमपि महत्स्वरूपं यस्य स

तथोक्तः । विष्ण्वादिवपुषः सप्तात्मकस्य देवस्येदं प्रतिष्ठादिपूर्वकं समाराधनमिति भावः । परस्य पुरुषस्येति । तं देवमिति प्रकृतस्येति भावः । समानरूपमर्चा-विधि सहेति । अर्चा प्रतिमा समाराधनं वा, तद्विषयं सर्वमिप समानरूपमेकतया वक्ष्ये इति । यथा — खात्वाचम्याथ देवालयगुरुनिलयादाविति, क्षेत्रे वारिधिवर्ग-कोष्ठसुविचित्र इति । विशेषयुक्तमर्चाविधि पृथक् (च)। चेन समुच्चयेन कचित् कचि-द्विशेषोऽप्युक्तः । यथा — विष्णो माषपयोऽधिकं स्मृतमिहार्घ्यमिति, शार्झीशदुर्गा-जिते बीजोघ इति । अयमिहाभ्यन्तरः सपरिकरसमाराधनप्रकार इति ।। ३ ।।

वर्णाश्रमाधिकतकर्मरतस्तदुक्तन्यायात्तवित्तनिचयः परमस्य पुंसः ।
नित्याचेनादिविधये प्रतिमाप्रतिष्ठाकर्मोन्मना गुरुवरं प्रथमं वृणीत ॥ ४ ॥

विमर्शिनी

कर्नृनियमं वदन् गुरुवरणं प्रस्तौति — वर्णाश्रमेति । वर्णाश्रमाधिकृतां कर्मरतः ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याचाश्रमाणामधिकृतेषु विहितेषु कर्मसु रतः नित्योद्यक्तः । तदुक्तन्यायात्तवित्तनिचयः । तेषामुक्तेन न्यायेन ब्राह्मणानां याजनाध्यापनप्रतिमहैः, क्षित्रयाणां परिपालनादिभिः, वैश्यानां कृष्यादिभिः शूद्राणां क्रैवर्णिकशुश्रूषणेन इत्यादिन्यायेनात्तेन परिगृहीतेन वित्तनिचयेन धनसमुदायेन युक्तः । स्वाभीष्टदेवतात्मकस्य परमस्य पुंसः । नित्यार्चनादिविधये नित्यपूजोन्तसवादिविधानाय । प्रतिमाप्रतिष्ठाकर्मोन्मनाः प्रतिमायाः प्रतिष्ठाकर्मण्युद्यक्तचेताः कर्ता । प्रथममादौ । गुरुवरं गुरुश्रेष्ठं वृणीत ॥ ४ ॥

विवरणम्

अश्र प्रथमं तावद् अर्चाविधाविधकारिविशेषं वदन् तदीयं प्रथमकर्तव्य-मिष विधत्ते — वर्णाश्रमाधिकृतकर्मरत इति । ब्राह्मणादयो वर्णाः तेषु ब्रह्म-चार्यादय आश्रमाः । वर्णश्रहणमनुलोमानां सूतकस्य चोपलक्षणार्थम् । तेष्विध-कृतानि कर्माणि सन्ध्योपासनाग्निहोत्रादीनि नित्यसमाराधनादीनि च श्रुति-स्मृत्यागमसिद्धानि तेषु रतः तात्पर्यश्रवृत्तः । तेषां वर्णाश्रमाणां वृत्त्यर्थमुक्तेन न्यायेन आत्त आर्जितो वित्तनिचयो निजवृत्तिदेवप्रतिष्ठादिपर्याप्तो येन स तथोक्तः । परमस्य पुंसो नित्यार्चनादिविधय इति । काम्यनैमित्तिकानामादिशब्देन प्रह(ण)म् । श्रीशेशादिवपुषः परस्य पुरुषस्येति प्रकरणाह्नभ्यते ॥ ४ ॥ वित्रः कुलीनः कृतसंस्क्रियोघः स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता । वर्णाश्रमाचारपरोऽधिदीक्षो दक्षस्तपस्ती गुरुरास्तिकोऽस्तु ॥ ५ ॥

विमर्शिनी

गुरुलक्षणमाह — विप्र इति । विप्रो गुरुरस्तु ब्राह्मणो गुरुर्भवतु । सर्ववर्णेषु मध्ये ब्राह्मणस्येव प्रतिष्ठादिकर्मण्यधिकार इत्यर्थः । तेषु मध्ये कुलीनः विशिष्टकुले जातः । तेष्विप मध्ये कृतसंस्क्रियौधः संस्क्रियाः गर्भाधानाद्यम्याधानान्तिमाः क्रियाः, तासामोधः समूहः, स कृतो यस्य स तथोक्तः । तेष्विप मध्ये स्वधीतवेदागमतत्त्ववेता सुष्ठु सद्गुरुभ्यस्तदधीनो भूत्वाधीतानां पिठतानां वेदानामागमानां चार्थस्य तात्पर्यस्य च ज्ञाता । तेष्विप मध्ये वर्णाश्रमाचारपरः । वर्णाश्रमयोविहितेष्वाचारेषु तत्परः । तेष्विप मध्येऽधिदीक्षोऽधिगतदिक्षः प्राप्त-दक्षः । तेष्विप मध्ये दक्षः कर्मणि पदुः । तेष्विप मध्ये तपस्वी बहुप्रकारतपो-युक्तः । तेष्विप मध्ये अस्तिक ईश्वरादिष्यस्तित्वबुद्धियुक्तः ॥ ५ ॥

विवरणम्

गुरुरुक्षणमाह — विप्र इति । गुरुरिस्त्वित सम्बन्धः । संस्क्रिया गर्भान्धानाद्यः । तासामोघो यथाशक्ति निचयः । तत्त्वं तात्पर्यतः प्रतिपाद्यं वस्तु । अधिगता रुद्धाः गुरुतः प्राप्ताः, दीक्षास्तन्त्रसिद्धाः संस्क्रियाः येन सोऽधिदीक्षः । तपासि मासोपवासादीनि ॥ ५॥

स्नात्वाचम्याथ देवालयगुरुनिलयाद्येषु सम्मार्जनाद्यै-र्भूमि संशोध्य सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषूपवेश्य । आचार्यं मृतिपालानपि मनुमहितात्मेष्टविशाधिराजः संबन्धैताम्निद्ध्याच्छिवदिशि यजमानोऽर्ध्यपाद्यादिकानि ॥ ६ ॥

विमर्शिनी

अथ गुरुवरणविधानमाह — स्नात्वेति । अथ यजमानोऽर्ध्यपाद्यादि-कानि निद्ध्यादिति सम्बन्धः । अथेत्यस्य धनधान्यादिसाधनसम्पत्तौ सत्यामुत्त-रायणादिकाले च प्राप्त इत्यर्थः । यजमान इत्यस्यात्र वरणकर्मणि ब्राह्मणक्षित्रिय-ष्वन्यतमो यजमानश्चेत् स्वयमेव वृणीत, वैश्यशृद्धानुलोमप्रतिलोमेष्ट्रन्यतमश्चेद्

 ^{&#}x27;मा: ता' क. पाठः २. 'ययोरन्य' क. ख. पाठः.

ब्राह्मणेन तत्कर्म कारियत्वा स्वयं तस्य दक्षिणां दत्त्वा तत्कर्म परिगृह्णीयादित्य-भिप्रायः। किं कृत्वेत्यत्राह — स्नात्वाचम्येति। स्नानमाचमनं च विशेषतस्तद्र्थं कर्त्वव्यमित्यिभिप्रायः। देवालयगुरुनिल्याचेषु कसिंश्चिद् देवालयं गुरुगृहे वा, आद्यशब्देन स्वालयादौ वा गुरुमानौय्य। सम्मार्जनाचैभूमिं संशोध्य मुष्ट्यादि-सादनपूर्वकं यथावत् स्थलशुद्धं कृत्वा। सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषु उदग्दशाना-मुद्गमाणां पटानां वस्नाणां युगेन युग्मेन प्रागमेर्दभैश्च युक्तेष्वासनेषु । दक्षि-णादिक्रमेण आचार्यं स्वगुरुम् । मूर्तिपालान् दीक्षाकाल एवाचार्येण दत्तां स्वां स्वां वासुदेवादिकां मूर्ति पालयन्ति सेवन्ते इत्याचार्यशिष्या एव मूर्तिपालाः, तानिष । हस्तालम्बनपूर्वकं पूर्वाभिमुखानेवोपवेश्य । मनुमहितात्मा भूत्वा गुरु-वन्दनादिपूर्वं स्वस्वमूलमन्त्रस्य सकलीकरणं शङ्खपूरणमात्माराधनं च कृत्वेत्यर्थः। इष्टविद्याधिराजश्च भूत्वा स्ववीजेन गणपतिमूलेन प्रदीपं चाराध्येत्यर्थः। एतान् गुरुमूर्तिपालान् संवन्य तदनुज्ञापुरस्सरं शिवदिशि ईशानकोणे अर्ध्यपाद्यादि-कानि निद्ध्यात्॥ ६॥

विवरणम्

इदानीं गुरुवंरणं प्रस्तौति—स्नात्वाचम्योति*। अथ कर्ता स्नात्वाचम्येति योजनीयम्। कर्माङ्गतया स्नानमेतत्। देवालयगुरुनिलयादाविति स्वालय-पुण्योद्यानादिग्रहणम्। स्वमन्त्राञ्चितात्मेति। यन्मन्त्रमूर्तिर्देवः प्रतिष्ठापायितुमामि-मतस्तन्मन्त्र इह स्वमन्त्रोऽभिप्रेत, तस्य सकलीकरणमात्माराधनं च कृत्वेति भावः। भूमिं संशोध्येति। वरणमण्डपं संवृतोद्देशमेव वा सम्पाद्य तत्र स्थलं मुष्ट्यादिभि-मार्जनालेपनाभ्यामेव वा शोधियत्वेत्यर्थः। सोदग्दशपटयुगदर्भासनेप्वित। उदग्दश-योः पटयोर्थुगेन दर्भेण च सहितेष्वासनेष्वित्यर्थः। गुरोर्मूर्तिपानां च आसनानि पश्चिमोद्देशे दक्षिणादिक्रमेण निधाय तदुपर्युदग्दशतया वस्राणां द्वयं द्वयमास्तीर्य तदुपरि हस्तदर्भाश्च कृत्वा तेष्वासनेष्विति भावः। उपवेश्येति हस्तग्रहणेनोप-

इति विवर्णपाठः,

^{1. &#}x27;ये वा गु', २. 'चार्य स' ख. पाठः.

^{*}स्नात्वाचम्याथं देवालयगुरुनिलयादौ स्वमन्त्राखितात्मा भूमि संशोध्य सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषूपनेश्य । कर्ता स्नातान् यथाई गुरुमय तदुदङ्मूर्तिपान् विन्नमिष्ट्वा ॥ दीपं चामून् प्रवन्धेश्वरदिशि पुरतोऽर्घ्यादि सम्पादयेच ॥

वेशनमुक्तम् । यथाई स्नातानिति कर्माङ्गतया मन्त्रस्नानाद्यभिपायम् । यथाईमुप-वेश्येति पादप्रक्षाळनादिपूर्वकत्वमुक्तम् । किं च यथाई गुरुं मूर्तिपांश्चेति । यथाई सत इत्यर्थः । गुरुस्तावत् स्वयमेव देवः, तस्य कळाव्यष्टयो यथास्वं वासुदेव-शर्वादिम्त्वयस्तद्भूपा मूर्तिपाः । तथा सतो गुरुं मूर्तिपांश्चेति भावः । तथानुसन्धा-नार्थमेतदुक्तम् । गुरुमपि तदुदङ्मूर्तिपानिति । दक्षिणासनादिक्रमेणेति भावः । विक्रमिष्ट्वेति । तत्र प्राग्मागे स्थण्डिले स्वस्तिके वा गणपितं निजवीजमन्त्रेण पूजयेत् । तद्विधानं च पूजापटले भविष्यति । दीपं चेति । इष्ट्वेत्यनुकर्षः । प्रणवेन श्रीबीजेन वा दीपपूजा । एतान् अमूनिति गुरुमूर्तिपान् । पुरत ईश्वरदि-रयर्थादि सम्पादयेचेति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

न्यक् पात्राणि निधाय द्र्भनिचये वस्त्राद्यपि प्रोक्षणी-तोयैः प्रोक्ष्य सुसंस्कृतैरथ सम्रत्तानेषु पात्रेष्वपि । क्र्चं न्यस्ततु तारतोऽर्ध्यमपि पाद्याचामकं योजयि-त्वाभ्यर्च्याभिभृशेत् स्वमूलमनुना मूर्स्याह्वयैर्वाङ्गकैः ॥ ७॥ विमर्शिनी

सादनक्रममाह — न्यागिति । दर्भनिचये स्वस्येशभागे स्थण्डिल-मालिप्य दर्भसमूहं विन्यस्य तत्र प्रोक्षणीपात्रेण सह चत्वारि पात्राणि न्यक् अधोमुखं निधाय । वस्नाचपि वस्नाङ्गुलीयकुण्डलयज्ञसूत्रभूषणादीन्यपि निधाय । . मुसंस्कृतेः प्रोक्षणीतोयेः प्रोक्षणीसंस्कारं कृत्वा तज्जलैः प्रोक्ष्य । अथ धारणादि-भिश्च संशोध्य । समुत्तानेषु पात्रेप्वपि प्रोक्ष्य तेषु तारतः कूर्च न्यस्यतु । अर्ध्य पाचाचामकमपि पाचमाचमनीयं च स्वस्वद्रव्येयीजयित्वा स्वम्लमनुना मूर्त्याह्वयैः स्वस्वमूर्तीनां मन्त्रैः । अङ्गकैः स्वार्थ एव कप्रत्ययः । स्वस्वदानकाले वक्ष्यमाणे-रङ्गरेव वा अभ्यर्च्य अभिमृशेत् स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ७ ॥

विवरणम्

एतदेव विवृणोति — न्यक्पात्राणीति । प्रागमे दर्भानिचमे पश्चिमा-दिक्रमेण प्रोक्षणीपात्रमर्व्यादिपात्रत्रयं च सादयेत् । वस्त्राद्यपिति वस्त्राङ्गु-स्रीयककुण्डलयज्ञस्त्रादिम्रहणम् । सुसंस्कृतेः प्रोक्षणीतोयिति । प्रोक्षणीसंस्कारः कल्पप्रसिद्धः । यद्वा तन्त्रसिद्ध एव । यदाङ् —

> "सकूर्चे गन्धपुष्पाढ्ये जले ताराभिमन्त्रिते । ध्यात्वा मन्त्रमयं ज्योतिः प्रोक्षणं द्रव्यशोधनम् ॥"

इति । समुत्तानेषु पात्रेष्विप प्रोक्ष्येत्यन्वयः । मनुविदिति फडन्तप्रणवेन प्रोक्षण-मुक्तम् । शोषणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । वस्नादिष्विप प्रोक्षणमिशब्देनोक्तम् । तारत इति योजने पूजने च मन्त्र उक्तः । स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैरिममृशेदि-त्येकः पक्ष उक्तः । इह सर्वेषामिष सर्वेरिममन्त्रणं कार्यम् अङ्ककैर्वेत्यपरः पक्षः । अत्र तु अर्घ्यस्य शिरसा पाद्यस्य हृदयेन आचमनीयस्य शिखयेत्यादि यथा-विनियोगमङ्गनियमोऽवसेयः । पूजनामिमन्त्रणे वस्नादिष्विप भवतः ॥ ७ ॥

> विष्णो माषपयोधिकं स्मृतिमहार्घं पद्मपत्रादिके-स्तान्याच्छाद्य गुरुं समृतिपमग्रं संवन्द्य द्द्यात् ऋमात्। पाद्याचामकमर्घ्यकं स्वमनुतो हुच्छिषिशैखैस्तु वा वस्त्रे द्वे कवचाणुनास्त्रमनुना स्वर्णाङ्गुलीयं तथा।। ८॥

विमंशिनी

विष्णो इह वरणे अर्ध्य माषपयोधिकं स्मृतम् । तानि पात्राणि पद्म-पत्रादिभिराच्छाद्यामुं गुरुं समूर्तिपं मूर्तिपेः सहितं संवन्य । पाद्याचामकमर्ध्यकं कमात् पाद्याचमनीयार्ध्यकमात् । स्वमनुतः गुरुमूर्तिपानां मन्त्रैः । तेभ्यो दद्यात् । इच्छीर्षशैलेस्तु वा हृदयशिरशिखामन्त्रैर्वा । त्विति पाद्यादिना पादशोचादिकं कर्तव्यमिति विशेषद्योतकः । तस्मिन् पक्षे वस्ने द्वे द्वे वस्ने कवचाणुना कवच-सन्त्रेण । तथा स्वर्णाङ्गुलीयं सुवर्णशलाकादिभिवद्धं पवित्रमयमङ्गुलीयकम् । अस्त्रमनुना पञ्चाङ्गुस्यावसेयत्वात् ॥ ८ ॥

विवरणम्

इहार्ध्यमिति । वरण एवं, न तु सपर्यादिष्वित्यर्थः । पद्मपत्रादिभिरिति पठाशपत्रादिभहणम् । स्वमनुत इति । मूलेन गुरवे वासुदेवादिमन्त्रैर्विष्ण्वादि-मन्त्रवी तत्तनमूर्तिपेभ्य इत्यर्थः । हृच्छिषिशैखैस्तु वेत्यङ्गाभिमन्त्रणपक्षे द्रष्टन्यम् । स्वमनुत इत्यस्य वेत्यस्य च भूषान्तमनुवृत्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

> दन्तास्तरः कुण्डलयञ्चस्त्र-भूपास्ततः स्वाणुभिरचियत्वा । अध्ये च दन्ता सहमूर्तिपाठं सम्भोजयेत् साज्यमम् पयोजम् ॥ ९॥

^{। &#}x27;द्याथामुं' गं पाठः. २. 'कं पा' क. ख. पाठः.

विसर्शिनी

कुण्डलादीनां को मन्त्र इत्यत्राह— दस्याख्नत इति । कुण्डलयज्ञस्त्रभूषाः स्वर्णमयं कुण्डलयुगं यज्ञस्त्रं चन्दनादि च अस्रतो दस्वा । ततः स्वाणुभिः
स्वस्वमन्त्रेजलगन्धपुष्पधूपदीपाक्षतैरचियत्वा । पुनरप्यर्ध्यं दस्वा सहसूर्तिपालं
मूर्तिपालेः सहितमम् गुरुं साज्यं पयोकं पायसं सम्भोजयेत् सम्यग् यथाभिलिवं
भोजयेत् ॥ ९ ॥

विवरणम्

भूषाः उष्णीषकटकाद्यरुङ्काराः । ततः स्वाणुभिरित्येतदक्कपक्षेऽपि समा-नम् । स्वाणुविदिति वा पाठः । अक्कपक्षे गुरुमूर्तिपानामप्यर्चने मूरुमेव मन्त्र इह रूभ्यते। सप्तृतं पयोत्रामिति। पायसं घृतप्रधानसुपसेचनादियुक्तमिति भावः॥ ९॥

> भुक्त्वाचान्तेष्वेषु दस्वावसानी-यार्घ्यं तेभ्यो भुक्तसत्कारपूर्वम् । आलिप्योर्वां तान् प्रणम्याभिवाद्य प्रार्थ्यानेनालम्ब्य पाणौ वृणीत ॥ १० ॥

> > विमर्शिनी

मुक्तवा एषु गुरुमूर्तिपेषु आचान्तेषु कृताचमनेषु सत्सु । तेभ्यो भुक्त-सत्कारपूर्व मोजनानन्तरं योग्याः सत्कारास्ताम्बूलापूपादयः ते पूर्व यथा भवति तथा । अवसानीयार्ध्य अवसानभवमर्ध्यं दत्त्वोच्छिष्टादिकमुद्धृत्य उर्वी भूमिमा-लिप्य तान् प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्याभिवाद्य प्रसादं प्रार्थ्य । पाणौ दक्षिणकरे दक्षिणकरेणालम्ब्यानेन मन्त्रेण वृणीत ॥ १० ॥

विवरणम्

भुकत्वाचान्तेष्विति करमुखशोधनादिपूर्वमाचमनमुक्तम् । भुक्तसरकार-पूर्वमिति । ताम्बूलपूराफलमोदकादिदानमुक्तम् । दक्षिणापि यथाशक्तीप्यत , एव । यदाह— "शक्त्या दक्त्वा च दक्षिणाम्" इति । तान् प्रणम्येति । तत्त-न्मन्त्रीरिति शेषः ॥ १० ॥

मया सम्पूजितेरत्र दक्षिणाभिश्व तोषितैः । क्रियतां विष्णुयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत ।। ११ ॥

विमर्शिनी

वरणमन्त्रं पठति मया सम्पूजितैरिति ॥ ११ ॥

विवरणम्

प्रार्थनामन्त्रमाह — मयेति । सक्नन्मन्त्रप्रयोगः पाणावारुम्ब्य वृणीतेति कियतां विष्णुयागो म इति प्रार्थनायां वरणे च साधारणम् । ततश्च सक्नन्मन्त्रोच्चारणेन प्रार्थना गुर्वादिकरम्रहणरूपं वरणं च कार्यम् । वश्यित च — "सङ्ग्रहेण वरणिक्रियाक्रमः" इति । यद्वा प्रार्थनायान्मेवायं मन्त्रः । वरणं तु पुनः स्यात् । यदुक्तं— "इत्युक्त्वा दक्षिणे पाणावान् रूम्ब्य वरयेत् ततः" इति । वरणं त्वेवं वा स्यात् । 'ओं विष्णुयागे गुरुक्तमं क्रियताम् ओं विष्णुयागे मूर्तिपक्तमं कियताम् इति, ओं विष्णुयागे गुरुक्तमं क्रियताम् केति विष्णुयागे मूर्तिपक्तमं क्रियताम् केति विष्णुयागे मूर्तिपक्तमं क्रियताम् केति विष्णुयागे मूर्तिपक्तमं क्रियताम् इति, क्रियताम् इति वा ॥११॥

स्वस्वदोस्समवलम्बने वदन्त्वों तथेति गुरुमृतिपालकाः ।
इत्यभाषि हरिसुम्भविद्विषोः
संग्रहेण वरणिक्रयाक्रमः ॥ १२ ॥

विमर्शिनी

ते गुरुम्र्तिपालकाः स्वस्वदोस्समवलम्बने स्वस्वकरमहणे 'ओं तथा' इति वदन्तु । प्रथमं गुरोर्वरणं कृत्वा म्र्रितपालानिप प्रथक् प्रथम् वृणुयात् । तदा तदा स स म्र्रितपः 'ओं तथे'ति वदिवत्यर्थः । हरिसुम्भविद्विषोः विष्णु-दुर्गयोः वरणिकयाकमः वरणिकयाविधिः । संम्रहेण संक्षेपेण इति अभाषि उक्तः ॥ १२ ॥

विवरणम्

सङ्ग्रहेणेति । अनेन समाचारे विशेषोऽपि सूचितः ।

"दत्त्वा कूर्चान्यथैतेषामासनार्थं तु वाग्यतः ।

सपिवत्रैर्जिलेः पादौ क्षालयेद्धृदयेन तु ॥" इत्यादि ॥ १२ ॥

पाद्याद्यङ्गानि क्रमात् स्वाभिषेके

वक्ष्ये मूलं स्याद् गुरोर्मृर्तिपानाम् ।

मन्त्राः स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः शिवादि
व्विष्टे पाद्यादिकमान्न्यासदाने ॥ १३ ॥

१, 'याया वि' क. पाठः.

विमर्शिनी

पाद्याद्यङ्गानि पाधादीनां द्रव्यमेदान् । स्वाभिषेके स्वस्वद्रव्यकलशाविधीः कमाद् वक्ष्ये । गुरोः मूलं मन्त्रः स्यात् । मूर्तिपानां स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः वायु-देवादयो मन्त्राः स्युः । शिवादिषु देवेषु पाद्यादिकमात् पाधार्ध्याचमनीयकमात् न्यासदाने न्यासं सादनं प्रदानं च इष्टे भवतः ॥ १३ ॥

विवरणम्

स्वाभिषेक इति । विष्णुदुर्गयोः शिवादीनामि स्नपनप्रकरण इत्यर्थः । मूळं स्याद् गुरोरिति शिवाद्यभिप्रायमेव । तेन शिवादिषु मूळपक्ष एवास्ति नत्वक्रपक्ष इत्यपि प्रतिपादितं भवति । स्वे स्वे मूर्तिमन्त्रा इति । अयमिह मूर्तिविभागः । विष्णो वासुदेवादयश्चत्वारो विष्ण्वादयोऽष्टे केशवादयो द्वादश । दुर्गायां पौरुष्याद्याश्चत्वारो जयाद्या अष्टो । । शक्वे तत्पुरुषादयश्चत्वारश्चत्वारयोऽष्टे । उभये द्वादश । शक्करनारायणे तु शैवविष्णवा व्यामिश्राः । स्कन्दे सनत्कुमारस्कन्दादयः षद् । गणपतो विभविनायकादय-श्चत्वारो गणञ्चयादयोऽष्टे । उभये द्वादश । शास्तिर प्रभुगोप्नुमहाशास्तृरेवन्ताश्चन्वारो गोप्त्रादयोऽष्टे । उभये द्वादश । सर्वेष्वपि तु यावतासुपर्यधिवासहोमादिन्कार्य तावतामिह वरणम् । वक्ष्यति हि—"स्वहवनाद्यनुस्रत्ये"ति । न्यासदाने इति न्यासस्सम्पादनम् । सर्वेषु मूलमूर्तिमन्त्राः पूजाकर्मशेषमाविन एव ॥ १३ ॥

श्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णों डेनत्यन्तः स्यान्मूर्तिपाणुर्महेशे । तेषां नत्यां क्षित्यादिमन्त्रा गुरोस्तु शैवी गायत्री ज्यम्बकायेत्यणुर्वा ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

महेशे शिवे शर्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णः 'शर्वाय क्षिति' इत्यादिभिः सिम्मन्नो युक्त आत्मवर्णः आत्म इति वर्णः । छेनत्यन्तः, छे चतुर्थ्येकवचनं तद्, नितः नम इति च अन्ते अवसाने यस्य स तथा । 'शर्वाय क्षित्यात्मने नमः' इति द्रष्टव्यः । मूर्तिपाणुः मूर्तिपानामणुः मन्त्रः । तेषां मूर्तिपानां नत्यां नमस्कारे क्षित्यादिमन्त्राः क्षितीत्यादिः यस्य स क्षित्यादिः, क्षित्यादिरा-दियेषां ते क्षित्यादिमन्त्राः । गुरोस्तु तस्यां शैवी गायत्री तन्महेशायेत्याद्या मन्त्राः, त्रयम्बकायेत्यणुर्वा। त्र्यम्बकायेति मन्त्रः मङ्गलाङ्कुररोपणे वक्ष्यते ॥ १४ ॥

 ^{&#}x27;दिः क्षित्यादिरा' क, पाठः,

विवरणम्

शिवे त्वस्ति विशेष इति मन्यमानस्तिस्मन् मूर्तिमन्त्रानुद्धरित श्रवीय-श्चित्यादिप्रभिन्नात्मवर्ण इति । यथा— ओं शर्वाय क्षित्यात्मने नमः, ओं रुद्रायाग्न्यात्मने नमः, इत्यादि । मूर्तिपाणुरिति मूर्तिपानां मन्त्राः । न्यम्ब-कायेत्यणुर्वेति बीजवापे वक्ष्यमाणस्य महणम् ॥ १४ ॥

> श्वर्वो रुद्रः पशुपतिरथेशानयुक्तौ भवोग्रौ श्रोक्ताः शर्वादय इति महादेवभीमौ च ते स्युः । क्षित्यग्न्याख्यौ त्रिपुरजयिनो यज्ञस्यौ जलाख्यं वायुं सोमं समिद्धते व्योम चाप्यष्टमूर्तीः ॥ १५ ॥

विमर्शिनी

शर्वादीनाह— शर्व इति । अथ शर्वः रदः पशुपितः ईशानयुक्ती ईशानसित्तौ भवोग्री ईशानो भव उप्रश्चेत्यर्थः । महादेवभीमी महादेवो भीमश्च । ते शर्वादयः प्रोक्ताः स्युः । क्षित्यग्न्याख्यौ क्षितिमिंग्रं च । यज्ञसूर्यौ यज्ञं सूर्य च । जलाख्यं जलमित्याख्या यस्य स जलाख्यः, तं च । वायुं सोमं व्योम च । त्रिपुरजियनः शिवस्य । अष्टमूर्तीः अष्टमूर्तिसंज्ञाः । समिनद्धते श्रुवते । बुधा इति शेषः ॥ १५ ॥

विवरणम्

क्षितिर्वे धार्यते लोकान् लोकाः क्षितिमयाः स्मृताः । सर्वगं क्षितिरूपं ते क्षितिमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ अग्निर्वे धार्यते लोकान् लोका अग्निमया स्मृताः । सर्वगमाग्ररूपं ते अग्निमूर्ते नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥ यज्ञो धारयते लोकान् लोका यज्ञमयाः स्मृताः । सर्वगं यज्ञरूपं ते यज्ञमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥ सर्वगं धारयते लोकान् लोकाः सर्यमयाः स्मृताः । सर्वगं धारयते लोकान् लोकाः सर्यमयाः स्मृताः । सर्वगं धर्यरूपं ते सर्यमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥

जलं वै धार्यते लोकान् लोका जलमयाः स्मृताः ।
सर्वगं जलरूपं ते जलमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २० ॥ वायुर्धारयते लोकान् लोका वायुमयाः स्मृताः ।
सर्वगं वायुरूपं ते वायुर्मूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥
सोमो धारयते लोकान् लोकाः सोममयाः स्मृताः ।
सर्वगं सोमरूपं ते सोममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥
व्योम धारयते लोकान् लोका व्योममयाः स्मृताः ।
सर्वगं व्योमरूपं ते व्योममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

विमर्शिनी।

नमस्कारमन्त्रान् पठित — श्वितिर्वे धार्यत इत्यादि ॥ १६-२३ ॥ विवरणम् ।

मूर्तिपानां नमस्कारमन्त्रांनिप पठिति— क्षितिर्वे इति ॥१६—२३ ॥ स्वस्वनाम वरणाणुविष्णुशब्दास्पदेऽत्र सुयुनक्तु युक्तितः । वास्तुसंग्रहपुरःसराणुना बाहुलेयविषये दृणीत तान् ॥ २४ ॥ वास्तुसंग्रहमारभ्य तिर्थस्नानावसानिकम् । कियतां स्कन्दयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत् ॥ २५ ॥

विमर्शिनी।

अत्र वरणाणुविष्णुशब्दास्पदे वरणाणोर्वरणमन्त्रस्य 'मया सम्पूजितैरि'-त्यस्य विष्णुशब्दास्पदे विष्णुशब्दस्य स्थाने । स्वस्वनाम शिवादिनाम । युक्तितः पद्याविरोधेन । सुयुनक्तु 'कियतां शिवयागो मे' इत्यादिप्रकारेण युञ्ज्यादित्यर्थः। बाहुलेयविषये बाहुलेयः स्कन्दः तद्विषये वरणे । तान् गुरुमूर्ति-पान् । वास्तुसंग्रहपुरस्सराणुना वास्तुसंग्रहमिति पुरतः सरित गच्छतीति वास्तु-संग्रहपुरस्सरः। 'वास्तुसंग्रहमि'त्यादिना मन्त्रेण वृणीतेत्यर्थः ॥ २४–२५॥

विवरणम् ।

सर्वेषु प्रार्थनामन्त्रे विशेषं दर्शयति — स्वस्वनामेति । मया सम्पृ-जितिरित्ययं वरणमन्त्रः, तस्मिन् विष्णुशब्दस्य स्थाने । स्वस्वनाम युक्तितस्युयु-निक्त्वति । पूर्वानुरोधेनेति भावः । यथा दुर्गायागो मे क्रियताम् । शिवयागो मे (क्रियतां) हरीशयागः क्रियतामित्यादि ॥ २४ ॥ सङ्ग्रहेण तु मन्त्रान्तरमाह — वास्तुसङ्ग्रहेत्यादि । नाममन्त्रेणे-स्पर्थः ॥ २५ ॥

> एवं गुरुं गुरुनियोगकृतो विनीतान् विप्रान् विधानकुश्चलानिष मूर्तिपालान् । सर्वेष्वपीह चतुरो द्विगुणान् वृणीत षड्वा तथा खहवनाद्यनुसृत्य कर्ता ॥ २६ ॥

विमर्शिनी।

वरणकर्मीपसंहरन् मूर्तिपरुक्षणमाह— एवमिति । कर्ता सर्वेष्वपि देवेषु एवमुक्तेन प्रकारेण गुरुम् । इह मूर्तिपवरणे । गुरुनियोगकृतः गुरोर्नियोगं कुर्वन्तीति गुरुनियोगकृतः, तान् । विनीतान् स्वतः क्षमाशीलान् । विधानकुशलान् कर्मसु विदग्धान् विधिज्ञांश्च । विपान् ब्राह्मणानेव मूर्तिपालानपि । चतुरः चतुः-सङ्ख्यान् । द्विगुणान् तद्द्विगुणान् अष्टो वेत्यर्थः । तथा षड् वा द्वादश वा, यथा चतुःसङ्ख्योक्तिः । स्वहवनादि स्वस्वहोमादिकर्माणे । अनुस्रत्य विमृत्य वृणीत ॥ २६ ॥

विवरणम् ।

मूर्तिपानां रुक्षणं सङ्ख्यां च वदन् वरणमुपसंहरति— एवं गुरुमिति । पड्वेति स्कन्दिविषयम् । वक्ष्यिति च—"षाण्मातुरे पर्दस्व"ति । स्वहवनाचनु- स्त्येति । अधिवासहोमाचनुसारेणेत्यर्थः । यावन्तोऽधिवासहोमाः तावन्तोऽवश्यं मूर्तिपाः स्युः । यत उक्तम् —

"चतुर्भिर्मूर्तिपैस्साधमष्टद्वादशिमस्तु वा।"

इति । एकहोमोपपत्तौ तु अन्यत्रापि मूर्तिपोपयोगाद् एकोऽपि वरणीयः। आदिशब्देन दिशाहोमचतुर्थदिनस्नपनादि गृह्यते। तत्रापि बल्पिठद्रव्यकलश-बहुत्वात् तत्पूजौचित्येन मूर्तिपसङ्ख्यानियमात् प्रायश्चित्तहोमो वा दिशाशब्देना-मिप्रेतः। तत्राप्यनया रीत्या वरणं कार्यमित्यप्यर्थादवसीयते। यदुक्तम् —

"प्रार्थितस्त्वेवमाचार्यो मूर्तिपाछैः समन्वितः । स्थानशुद्धिं ततः कुर्याद्"

^{ं, &#}x27;न् अ' ख. पाठः. २. 'मीण वि' ग. पाठः.

इत्यादि । एवं जीर्णोद्धारेऽपि । अथवा स्वहवनाचनुसत्य वृणीतेति । स्वीयहोमपूजादौ स्वस्याधिकारे सित कर्ता स्वयं वृणीतेति । तदनिधकारे तु परेणैव वरणं कारयेत् । तत्रापि वरणमात्रं तु स्वयं कुर्यादिति । शूद्रादेने होमा-दाविधकारः । तदुक्तम्—

"व्याख्या(?)स्थापितदेवाचीहोमेष्वस्य न कर्तृता । दीक्षितस्यापि किन्त्वेष कामं विपेस्तु कारयेत् ॥" इति ॥ २६ ॥ यियश्चुणाचार्यवरो वृतोऽथ समूर्तिपः कर्म समातनोतु । प्रतिश्चतं भूमिपरिग्रहादि तीर्थाभिषकाविधकं ऋमेण ॥ २७ ॥

विमर्शिनी।

एवं यजमानस्य कर्माभिधाय गुरोः कर्मोद्दिशति — यियक्षुणेति । अथ यियक्षुणा यष्टुमिच्छावता । यजनं नाम भूपरिम्नहादि तीर्थस्नानपर्यन्तं कर्म विवक्ष्यते । यजमानेन वृत आचार्यवर इत्यनेन प्रतिष्ठादिकर्मण्याचार्यश्रेष्ठस्यैवाधिकार इत्युक्तम् । समूर्तिपः मूर्तिपैर्युक्तः । मूमिपरिम्नहादि मूमिपरिम्रहमारम्य । तीर्थाभिषेकावधिकम् उत्सैवान्तगततीर्थस्नानमवधीकृत्य । यत् कर्म स्वेन प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं, तत् क्रमेण समातनोतु कुर्यात् ॥ २७ ॥

विवरणम् ।

अथ वृतस्य गुरोः कृत्यं वदन् वक्ष्यमाणकर्मसु तस्यैव सम्प्रत्यय इत्यपि नियमयति— यियक्षुणेति । भूपिरेश्रहादितीर्थस्नपनान्तं कर्मेह यजनम् । प्रति-श्रुतं, वरणसमय ओं तथेति प्रतिज्ञातम् ॥ २७ ॥

तीर्थान्ते तटिनीतटे जलनिथस्तीरे सिरत्सङ्गमे शैलाग्रेडद्रितटे बनोपबनयोरुद्यानदेशे तथा। सिद्धाद्यायतनेषु वा गुरुवरो ग्रामे पुरे पत्तने देशेडन्यत्र मनोरमे सुरसमिज्याये क्षितिं कल्पयेत्॥ २८॥

विमर्शिनी ।

सर्वदेवानां सामान्येन प्रतिष्ठास्थानान्याह — तीर्थान्त इति । तीर्थान्ते तीर्थसमीपे । तिटनीतटे नदीतीरे । जलिनेधेस्तीरे, जलिनिधः समुद्रः तस्य तीरे । सिरत्सङ्गमे नचीर्मिथः सङ्गमे नदीसमुद्रसङ्गमे च । शैलाग्रे पर्वतोपरिभागें ।

१. 'द्वासान्त' ग. पाठः.

अदितटे पर्वतस्य पार्श्वप्रदेशे । वनोपवनयोः वने उपवने च । उपवनं प्रामसमी-पस्थारण्यम् । उद्यानदेशे उद्यानं कृत्रिमोपवनम् । वातथाशब्दौ विकल्पद्योतकौ । सिद्धाद्यायतनेषु, सिद्धास्तपआदिभिः कृतकृत्याः, तेषां तादृशानामन्येषां चाय-तनेष्वाश्रयस्थानेषु । प्रामे विप्रसमृहस्यावासे । पुरे राजधान्याः समीपे । पत्तने नगराभ्याशे । अन्यत्र मनोरमे च देशे । गुरुवरः सुरसमिज्यायै देवप्रतिष्ठाविधये क्षितिं कल्पयेत् । अत्र पूर्वपूर्वोक्तानि स्थानानि श्रेष्ठानीत्यवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

विवरणम् ।

तत्र प्रथमं भूपरिप्रहं विवक्षन् परिश्राह्याया भुवो रुक्षणपरीक्षाभ्यामव-धारणमिति तदिभिधित्सायाः पूर्वं तावत् तद्भूसमुचितान् प्रदेशानुपिदशित — तीर्थान्त इति । अन्तशब्दः समीपवचनः । तिटनी नदी । सिद्धाद्यायतनेषु वेति । यत्र सिद्धाः सिद्धिं प्राप्तास्तत् सिद्धायतनम् । सिद्धयाद्यायतनेषु वेति वा पाठः । आदिशब्देन धर्मायतनादिश्रहणम् । वेति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८ ॥

> प्राचि प्रतीचि च हरो निजिद्श्युमेशे वायो निसुम्भजिति तारकजित्सुदीच्याम् । प्रामादिकेषु निर्ऋतौ गणपार्यनाम्नो-र्गृह्णातु भूमिमखिलेष्विप मध्यतो वा ॥ २९ ॥

> > विमर्शिनी ।

अथ ग्रामे पुरे पत्तन इत्युक्तेषु ग्रामादिकेषु विष्ण्वादीनां देवानां स्थान-नियममाह— प्राचीति । हरौ ग्रामादिकेषु प्राचि प्राग्मागे प्रतीचि च प्रत्य-ग्मागे मूमिं गृह्वातु । उमेशे शिवे निजदिशि ईशमागे । निसुम्माजिति दुर्गायां वायौ वायुभागे । तारकजिति स्कन्दे उदीच्यां उदग्मागे । गणपार्यनान्नोः गणपतौ शास्तिरे च निर्ऋतौ निर्ऋतिभागे । अखिलेषु विष्णादिसप्तस्विप मध्यतो वा मध्यभागे वा ॥ २९ ॥

विवरणम् ।

सुरसमिज्याये देवप्रतिष्ठापनार्थं श्रामादिष्वपि प्रदेशिवशेषानाह — प्राची-ति । श्रामादिकेषु प्राचि प्रतीचि चेत्यन्वयः । उमेशे निजदिशीति । ऐशान्यामि-त्यर्थः । अखिलेष्विप मध्यतो वेति । शिवनारायणे मध्यतः । तदितरेषु सर्वे-प्वपि मध्यतो वेत्यर्थः । स्वपदे गिरीशे वायौ निसुम्भजिति इति वा पठनीयम् । तेन प्रागादि सर्वमिप वास्तुपदमिति विशेषो लभ्यते । श्रामपुरादिभूमण्डला सप्तवर्गकोष्ठतयाष्ट्रवर्गकोष्ठतया नववर्गकोष्ठतया वा विभज्य मध्यतः कोष्ठचतुष्कं कोष्ठनवकं वा ब्राह्मं पदं सङ्कल् य तत्पिरतों दैवमानुषपैशाचावरणान्येकैकपिर-पङ्त्या कल्पयेत् । तत्र पैशाचे प्राचि प्रतीचि चोद्देशे हरेः स्थानम् । सोमभृश-पदोपलक्षणमेतत् । न चैष निथमः । यदाह—

"अन्तरालेषु सर्वेषु दिश्च चैवं विदिश्च च। सर्वत्र वैष्णवं गेहं ग्रामस्य नगरस्य च॥"

इति । स्वपद इति पर्जन्यजयन्तपदोपलक्षणम् । नाप्येष नियमः । यद्प्याह —

"अष्टदिक्षु च कर्तन्यं प्रामादिषु शिवालयम् । पैशाचिकपदे कुर्यादालयं तु पराङ्मुखम् ॥" इति ।

"मानुषे तु पदे वार्थं कर्तन्यं शिवमन्दिरम् ।" इति । "स्वयम्भुदैविकं चार्षं यत्र तत्र स्थितं तु वा । न दोषाय भवेत् तस्याप्ययं वर्ज्यं शुभार्थिभिः ॥"

इति । वायाविति मुख्यसोमोपळक्षणम् । उदीच्यां सोमपदे यमवरुणेन्द्राभिपदो-पळक्षणमेतत् । निर्ऋताविति । विभे शोषनागमुख्यमहाटसोमपदोपळक्षणम् । शास्तिरि तु यमादितिपदोपळक्षणम् । शिवोक्तस्थानेष्विप शिवनारायणः स्यात् । दैवमानुषयोरिप शोक्तस्थानेषु स्कन्दस्थापनिष्यते इति ॥ २९ ॥

गोमत्यैः फलपुष्पदुग्धतरुभिश्वात्या समा प्राक्ष्यवा स्निग्धा धीररवा प्रदक्षिणजलोपेताश्चवीजोद्गमा । सम्ब्रोक्ता बहुपांसुरक्षयजला तुल्या च शीतोष्णयोः श्रेष्ठा भूरधमा समुक्तविपराता मिश्रिता मध्यमा ॥ ३० ॥

विसर्शिनी ।

अथ भ्मेरुत्तमादित्वमाश्रित्य मेदमाह— गोमत्यैंरिति । गोमिर्मत्यैं-श्वाख्या आश्रिता । फलपुष्पदुग्धतरुभिः फलवद्भिः पुष्पवद्भिः क्षीरवद्भिश्च वृक्षै-राख्या पूर्णा । समा निम्नोन्नतवीर्जता । प्रावध्वा प्राग्मागनिम्ना । स्निग्धा निविद्धा । धीररवा गम्भीरस्वरा । प्रदक्षिणजलेपेता प्रादक्षिण्येन नचादिनोपलक्षिता । आशुर्वाजोद्भमा बीजावापे शीष्ठमुद्गच्छदङ्कुरा । बहुपांसुः खात्वा तत्पांसुमिरेव पूरिते गर्तातिरिक्तपांसुयुक्ता । अक्षयजला प्रीष्मेऽपि प्रमूतजलयुक्ता । शीतोष्ण-योस्तुल्या शीतकाले चोष्णकाले च तुल्या, शैत्याधिक्येनौष्ण्याधिक्येन च

रहिता । एवम्मूता भूमिः श्रेष्ठा उत्तमा सम्प्रोक्ता । समुक्तविपरीता उक्तलक्षण-वैपरीत्ययुक्ता अधमा । मिश्रिता मिश्रलक्षणयुक्ता मध्यमा ॥ ३०॥

विवरणम् ।

हेयोपादेयभूविशेषलक्षणमाह— गोमत्यैरिति । फलपुष्पदुग्धतरुभि-रिति । फलतरुभिः पुष्पतरुभिः दुग्धतरुभिश्च । समा निम्नोन्नतरिहता । प्राग्ज-लस्य प्रवो यत्र सा प्राक्ष्रवा । प्रागित्युदगैशोद्देशोपलक्षणम् । स्निग्धता चिक्क-णता । यस्यां दण्डाचावाते गम्भीरो ध्वनिः प्रवर्तते सा धीररवा । आशुबीजो-द्रमेति । यदुक्तम्— 'यत्र बीजानि त्रिरात्रेण प्ररोहन्ति सोत्तमा' इति । बहु-पांसुरिति । यदप्युक्तम् —

> "हस्तमात्रं समं खात्वा तन्मृदा पूरयेत् पुनः । मृत्सयाधिकया श्रेष्ठा समया मध्यमा हि भूः॥"

इति । अक्षयजलेति । यदि चोक्तम् —

"तत्स्वातं वा जलापूर्णं कृत्वा पादशतं व्रजेत् । पुनरागच्छतः प्राग्वत् पूर्णं चेद् भूमिरुत्तमा ॥"

इति । समुक्तिविपरीतेति । यथा गोमर्त्यव्यतिरिक्तसत्त्वेरत्यन्ताविद्यमानफलपुष्पदुग्ध-तरुमिश्च युक्तेत्यादि । मिश्रिता मध्यमेति पूर्ववदू धम् । द्वयोर्लक्षणयोर्मध्यभाक्त्वं मिश्रितत्वम् । यदुक्तम् । "समया मध्यमा हि भूः" इत्यादि । किं च नाना-लक्षणद्वयसन्त्रिपातोऽपि मिश्रितत्वम् । यथा—गोमर्त्येरफलपुष्पदुग्धतरुमिश्चाद्या" इत्यादि ॥ ३०॥

वृत्तार्धेन्दुनिभा त्रिपश्चरसकोणा ग्रूलग्रूपीकृति-मत्स्यानेकपकीलपृष्ठकपिलावक्त्रोपमा मेदिनी । भस्माङ्गारतुषास्थिकेशकृमिवल्मीकादिभिः संयुता वर्ज्या मध्यनता सगर्भकृहरा विस्ना विदिवस्थापि च ॥

विमर्शिनी।

अथ मूमेर्वर्जनीयलक्षणान्याह— वृत्तेति । वृत्ता स्वत एव वृत्ताकारा। अर्धेन्दुनिभा अर्धचन्द्राकारा । त्रिपञ्चरसकोणा त्रिकोणा पञ्चकोणा पट्कोणा च । श्लुरुशूर्पाकृतिः शूलाकृतियुक्ता शूर्पाकृतियुक्ता च । मत्स्यानेकपकोलप्रष्ठकापिला-

१. 'कूर्मपृ इति मूलकोशपाठः.

विवरणम् ।

स्वतन्त्राधमभूमिमाह — द्वृत्तेति । अनेकपो गजः । कोलः स्करः । किपिला गौरेव । सगर्भकुहरेति गर्भवती बिलयुक्ता च । विस्ना आम-निधनी । विदिक्स्थेति । आग्नेयादिविदिग्गतपार्श्वचतुष्टया । यदा तु प्रागुक्तोत्तम-भूमिरप्येतद्धमलक्षणयोगिनी तदा साप्युपेक्षणीयैवेति बोद्धव्यम् । सर्ववर्ण-सामान्यतो भूलक्षणमेवमुक्तम् ॥ ३१ ॥

वित्रादिक्रमतः कुशेषुवनद्र्वीकाशयुक्ता भ्रव-स्तुल्यातानवितानसिन्धुररसाब्ध्यंशाधिदीर्घा अपि । श्रेतापाटलपीतमेचकरुचश्राज्यास्यगन्नासवा-मोदाः स्वादुकषायतिक्तकदुकास्त्रादान्विताश्र स्यृताः ॥ ३२ ॥ विमर्शिनी ।

अथ ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन भूमेर्रुक्षणमाह — विप्रादीति । कुरोषु-वनदूर्वाकारायुक्ताः कुरोरिषुवनेन दूर्वाभिः कारोध्य युक्ताः । भुवः भूमागाः । विप्रादिकमतः ब्राह्मणक्षित्रयवैश्यशूद्रक्रमेण स्मृताः । तुल्यातानिवतानिसन्धुर-रसाङ्घ्याधिदीर्घाः तुल्यदैर्ध्यविस्तारचतुरश्राः । सिन्धुरा गजाः । सिन्धुररसा
छिँश्रञ्दैः अष्टषट्चतुःसङ्क्ष्या लक्षिताः । विस्तारादष्टषट्चतुरंशाधिकं दैर्ध्ययुक्ताः । अपिः समुच्चये । समचतुरश्रादिचतश्रो भुवो विप्रादिकर्मतः स्मृता इत्यर्थः । श्वतापाटलपीतमेचकरुचश्च धवळरक्तपीतकृष्णवर्णाश्च । विप्रादिकमतः आज्यासग
ब्रासवामोदाश्च चृतरुधिरहविस्सुरागन्धाश्च । स्वादुकषायितक्तकदुकास्वादान्वित्याश्च । (സ)०६=०००० क्ष्यः क्ष्यः । स्वाद्वकषायितक्तकदुकास्वादान्वित्याश्च । (स्वाद्वकषायितक्तकदुकास्वादान्वित्याश्च । (स्वाद्वकषायितक्तकदुकास्वादान्वित्याश्च । विप्रादिकमतः समृता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१. 'क्ता । तथाच प्रसिद्धेवी' घ. पाठः. २, 'त्र घार्थः ... द्वेवा', ३. 'दि', ४. 'मेण स्मृ' ग. पाठः.

विवरणम् ।

अथ वर्णभेदतो भूळक्षणमाह विशादिक्रमत इति । इषुः शरस्तम्बः । सिन्धुरो गजः । विस्तारादष्टमषष्टचतुर्थाशैरिषकायामाः क्षित्रियादिभूमयः । मेचका कृष्णा । अस्रग् रुधिरम् । आसवस्सुरा । आसोदस्सौरभ्यम् ॥ ३२ ॥

सङ्कीर्णरूपा वसुधात्र वर्णेर्गन्धै रसर्वाखिलवर्जनीया। एनामनालक्षितवर्णचिह्नां नक्तं परीक्षेत निमित्तत्र्यः॥ ३३॥

विसर्शिनी।

वर्णसाङ्कर्ययुक्ता सर्ववर्णेर्वर्जनियेत्याह—सङ्क्रीणेति । अत्र भूपरीक्षायाम् । वर्णेः रूपेः । गन्ये रसेः । वाशञ्देन कुशादिभिः समचतुरश्रादिसंस्थानभेदेश्च । सङ्कीर्णरूपा मिश्रिता वसुधा अखिलवर्जनीया सर्ववर्णेस्त्याज्या । चिह्नराहित्ये कथिमत्यत्राह—एनामिति । अनालक्षितवर्णचिह्नाम् अपरिस्फुटवर्णलक्षणयुक्ताम् । एनां वसुधाम् । नक्तं रात्रो । निमित्ततः वक्ष्यमाणनिमित्तेनापि । परिक्षेत परीक्ष्य जानीयात् ॥ ३३ ॥

विवरणम् ।

वर्णिनामेव भूमिस्तत्तद्मेदव्यामिश्रणादनुलोमजस्त्तभूमिरिप स्यात् । वर्णे-श्रीन्धेरिति । सजातीयसङ्करे तु दोष इति भावः । वर्णाद्युपादानाच्च कुशादि-सङ्करे तु न दोषः । अखिलवर्जनीयेति । ब्राह्मणादिसर्ववर्णेरनुलोमस्तैरिप हेये-त्यर्थः । मानुषी परीक्षामुक्तवा देवीं परीक्षामाचष्टे—एनामिति ॥ ३३ ॥

उपलिप्य महीतलेऽवटे घटमामं भृतधान्यकं न्यसेत् । तदुपर्यपि वर्धमानकं न्यसतु प्राग्वदनो मृदात्मकम् ॥ ३४ ॥

विसर्शिनी।

परीक्षणरीतिमाह उपिक्टियेति । महीतलेऽवटे गतें गोमयजलेनोप-लिप्य प्राग्वदनो मन्त्री मूलमन्त्रं जपन् मृदात्मकं मृण्मयम् आमम्रपकं घटं कलशं न्यसेत् । तदुपरि मृदात्मकं वर्धमानकं शरावं न्यसतु ॥ ३४ ॥

विवरणम् ।

अवटे हस्तमात्रलाते । आममपकम् । मृतधान्यकं यवमुद्गादिभिर्वीज-ग्रेन्वितर्धान्यरापूरितम् । वर्धमानकं शरावम् । मृदात्मकमिति । न छौहम् । प्राग्वदनप्रहणात् सामान्यसिद्धोऽनुष्ठानकमोऽपि गम्यते । पूर्वमात्मनः सक्छी- करणादि कृत्वा गणपितं प्रदीपं च सम्पूज्य अवलिसेऽवटतले स्वस्तिकाद्या-लिख्याक्षतं निक्षिप्य तत्र घटं शरावं च न्यम्बिलं सादियित्वेत्यादि ॥ ३४ ॥ किप्लाघृतमात्ममूलतः शतसञ्जप्तमग्रुत्र सिश्चतु । चतसृष्विप दिश्च वर्तिकास्तनुयाद् वर्णवशात् सितादिकाः ॥ ३५ ॥

विमर्शिनी।

अग्रुत्र शरावे । आत्ममूलतः स्वस्वमूलमन्त्रेण । शतसंजप्तं शतवारं संज-प्तम् । कपिलावृतम् कपिलवर्णायाः पशोर्वृतम् । सिञ्चतु पूरयतु । वर्णवशाद् द्विजादिवर्णक्रमेण । पूर्वादिचतस्रषु दिक्ष्विप सितादिकाः श्वेतरक्तपीतकृष्णवर्णाः वर्तिकाः वर्तीकृतांस्तन्तून् तनुयात् ॥ ३५ ॥

विवरणम् ।

सितादिका इति । "श्वेतापाटलपीतमेचकरुचः" इति ह्युक्तम् ॥ ३५ ॥ प्रज्वाल्य दिश्यस्वकमृतिभिस्तास्ततः समभ्यर्चयतु क्रमेण। देवं निजं वाथ दिवाकरं वा विज्ञापयैच्चैनमनेन मन्त्री ॥ ३६ ॥

विमर्शिनी ।

दिश्यस्वक्रम्तिभिः दिग्भवाभिः स्वस्वमृतिभिः पूजापटले वक्ष्यमाणाभिः । ताः वर्तिकाः । क्रमेण पूर्वादिक्रमेण प्रज्वाल्य । ततः मध्ये निजं देवं, यं देवं स्थापियतुमेतत् करोति, तं देविमत्यर्थः । दिवाकरं सूर्यं वा समभ्यर्चयतु । अथ प्रसन्नपूजानन्तरम् । एनं देवम् । अनेन मन्त्रेण । विज्ञापयेत् प्रार्थयेत् ॥ ३६ ॥ विवरणम् ।

दिश्यस्वक्रम्तिभिरिति । दिश्याः दिश्च भवाः । विष्णौ वासुदेवादयः, शिवे तत्पुरुषादय इति । तैर्म्तिमन्त्रैः । प्रागादिषु ज्वालाः प्रज्वाल्य तैरेव ताः पूज-येत् । निजं देवं वेति । समभ्यर्चयत्विति सम्बन्धनीयम् । मन्त्रीति तत्तन्मन्त्रपूर्वै विज्ञापनमुक्तम् ॥ ३६ ॥

> निमित्तं ब्र्हि मे देव! कल्पत्रोक्तं द्विजादिकम् । वर्णार्थं तु प्रयुक्तेऽस्मिस्ततो वर्तिचतुष्टये ॥ ३७॥

> > विसर्शिनी।

मन्त्रं पठति निमित्तमित्यादि ॥ ३७॥

१. 'दि' ग. पाठः.

आच्छाद्य नीतेऽत्र मुहूर्तमात्रे . यस्योज्ज्वलेद् वर्तिरमुष्य सा भूः। दीप्तासु सर्वास्तुवर्णयोग्या त्याज्यां विशीणीसु समस्तवर्णैः ॥ ३८ ॥

विमर्शिनी।

फलकादिभिराच्छाद्य मुद्धर्तमात्रे काले नीते अतीते । अत्र एषु वर्णेषु यस्य वर्तिरुज्ज्वलेद्, अमुष्य वर्णस्य सा भूर्भवति । सर्वासु वर्तिषु दीप्तासु सतीषु अनुवर्णयोग्या सर्ववर्णं प्रति योग्या । विशीर्णासु अनुज्ज्वलितासु समस्त-वर्णेस्त्याज्या भवति ॥ ३८ ॥

विवरणम् ।

विशीर्णासु उपशान्तासु वर्तिषु । कदाचित्तु विशेषः । यदुक्तम्— "अथ सर्वा विशीर्णास्ताः पुनः प्र(ज्वाल्य ! ज्वलि)ता अपि । वर्जनीया तु सा नित्यम्"

इति ॥ ३८ ॥

कर्पूरागरुनालिकेरितलिकेर्दभैंः कदम्बार्जुनै-मिलेयेः क्रमुकेक्षुकेतककुयैः कुन्दारिवन्दोत्पलैः । पूर्वोदक्षप्रवद्यालिनी बहुजला वा या दरीदृश्यते सेयं शान्तिकरी सुरेशयजने सक्ता सुपद्मा मही ॥ ३९ ॥

एवं वर्णवशाद् भूमेर्लक्षणमुक्त्वा कामवशाद्य्याह—कर्पूरेति । या मही कर्पूरादिभिरुपलक्षिता दरीदृश्यतेऽत्यर्थं दृश्यते, सेयं सुपद्मा नाम । सुरेशयजने, देवं प्रतिष्ठाप्य यजनात् शान्तिकरी दुरितरोगानर्थादिशान्तिकरी । सूक्ता आग-मेप्निमिहिता । कर्पूरः स एव । (अ००००=००००) . തोലകം=००००। ०००० . कि००००=००००। . कर्षाः विद्यापाः । पूर्वोद्वस्वशालिनी पूर्व-माग उद्गमागे च निम्नतया युक्ता । बहुजला वा अक्षयजलयुक्ता वा ॥ ३९ ॥

अथ फरुमेदेनापि भूरुक्षणमाह—कपूरेति। पूर्वोदनप्रवशास्ति। प्रावप्तवेनोदनप्तवेनेशानप्रवेन वा युक्तेत्यर्थः। दरीदृश्यते अत्यर्थे दृश्यत इत्यर्थः। सुरेशयजनं प्रतिष्ठापनम् ॥ ३९॥

१. 'त इति । दशर्येङि रूपम् । स्पष्टतरं दश्यते अ' ग॰ पाठः.

तीरं वारिनिधेः श्रिताथ सरितस्तीर्थस्य वा दक्षिणे वीहिश्वेत्रविचित्रिताप्यदिशि यज्ञार्हाङ्घ्रिपैरङ्किता । कीर्णा पूर्णफलप्रस्नतरुभियोद्यानहृद्यापि वा भद्रा सा परिगीयते वसुमती प्रीतिप्रदा यज्वनाम् ॥ ४० ॥

या पुनरेवंभूता वसुमती भूमिः, सा भद्रा परिगीयते भद्रेत्यागमेषूच्यते । यज्वनां प्रीतिप्रदा इष्टदा । वारिनिषेः समुद्रस्य तीरं श्रिता आश्रिता । अथवा सिरतो नद्यास्तिर्थस्य प्रसिद्धस्य तीर्थस्य तीरं श्रिता । दक्षिणे दक्षिणमागे । ब्रीहिक्षेत्रविचित्रिता ब्रीहिक्षेत्रेण संयुक्ता । आप्यदिशि पश्चिममागे । यज्ञार्हा- ङ्ब्रिपैः पलाञ्चादिभिर्यज्ञयोग्येर्वृक्षेरिक्कता चिह्निता । पूर्णफलप्रस्नतरुभिः फलपुष्प- पूर्णिवृक्षेः । कीर्णा सङ्कीर्णा । अपि वा उद्यानहृद्या उद्यानवद्धृद्या ॥ ४०॥

विवरणम् ।

अथ सरितस्तीर्थस्य वेति । तीरं श्रितेत्यनुषद्गः । यज्ञार्हा अङ्ब्रिपाः पलाशिवकद्भतादयो वृक्षाः । कीर्णा व्याप्ता ॥ ४० ॥

प्रक्षन्यग्रोधनिम्बार्जनवकुलकुलस्थासनाशोकनिष्पा-वाङ्कोलैमीलतीचम्पकतिलखिदैरैः कोद्रवैर्म्चद्रिता वा । भूमिर्या भूधराधिश्वरशिखरगता पार्श्वसंस्थाथवादेः पूर्णा सा पुष्टिदात्री सुरनिलयसमाकल्पने खल्पतोया ॥ ४१ ॥

या च पुनरेवंभूता भूमिः सा पूर्णा स्यात्। सुरनिलयसमाकल्पने देवाल्यनिर्माणे। पृष्टिदात्री धनधान्यप्रदानशीला। प्रक्षन्यप्रोधनिम्बार्जुनवकुलकुल्स्थासनाशोकनिष्पावाङ्कालेः (क्ष्रिक्यः०=ळळाळो. തുംഗോധം=പേരാൽ തിരബം=വേപ്പ്. അർത്തനം=മതത്. വകളം=തലത്തി. കല-സ്ഥം=മതിര. അസനം=വേങ്ങ. അശോകം=സ്വയമേവ. നിഷ്പാ-വം=തവര അങ്കോലം=അഴിഞ്ഞെൽ) एतिमुद्रिता अङ्किता वा। मालतीचम्पकतिल्खिद्रैरः (മാലതി=മല്ല. ചന്ഥകം=സ്വയമേവ. തിലം= എള്ള്. ഖരിരം=കരിഞ്ജാല്) कोद्रवेवां (കോരവം=വരക്) एतेर्वा। मृथराधीश्वरशिखरगता भूधराधीश्वरः पर्वतश्रेष्टः तस्योध्वभगस्था वा। अथवा अद्रेः पर्वतस्य पार्श्वस्थिता वा। स्वल्पतोया सुतरामल्पं तोयं यत्र सा॥ ११॥

विवरणम् ।

मुद्रिता अङ्किता ॥ ४१ ॥

अर्केर्नेणुविभीतकैः स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः पीछिभिः संकीर्णा बहुशकेरा च कठिना गर्भान्त्रिता सोषरा । गृश्रक्येनवराहवायसिशवाश्चाखामृगैः सन्ततं जुष्टा यण्डुरानिष्टदा निगदिता धृष्ठा मही स्नरिभिः ॥ ४२ ॥ विमर्शिना ।

या तु पुनरेवंभूता मही, सा स्रिभिविद्वाद्धिः घूश्रा निगदिता उक्ता । यष्टुः यजमानस्यानिष्टदा दुःखदा । अर्कैः सङ्कीणी । (काळें = क्किं -) वेणुविभीतकैः वेणुभिविभीतकैश्र । (ध्यक्तं = क्ष्ट्रः व्यक्तिः केष्ट्रमातकैः (र्लणं काळो = किष्ट्रक्रोः द्वु क्षं व्यक्तं कर्करा (र्लणं काळो = किष्ट्रक्रोः द्वु क्षं व्यक्तं व्यक्तं यत्र सा । किरिना कर्कशा। गर्भान्वता गुहायुक्ता। सोषरा ऊषरयुक्ता। गृध्वश्येनवराह-वायसशिवाशाखासृगैः (ध्याः = किष्ट्रक्षः व्यक्तं व्यक्तं । गृध्वश्येनवराह-वायसशिवाशाखासृगैः (ध्याः = किष्ट्रक्षः व्यक्राः व्यक्तं व्

विवरणम् ।

शिवा गोमायवः । शाखामृगा वानरा इति ॥ ४२ ॥
आचार्योऽथ यथोचितां वसुमतीं लब्ध्वा निशायां समिष्टात्माभ्यच्यं गणेशमस्त्रमनुनाराध्य स्विधत्यादिकम् ।
प्राकाराविधकां प्रकल्प्य परितस्तां देवताभ्योणुना
मध्येऽष्टासु च भृतक्र्रहविषा दिक्षु प्रदद्याद् बलिम् ॥ ४३ ॥
विमर्शिना ।

एवं भूरुक्षणं भूपरीक्षाविधानं चोक्त्वा भूपरिग्रहविधानमाह—आचार्य इति । अथशब्द आरम्मार्थः । अथ आचार्यः यथोचितां यथायोग्याम् । वसु-मतीं प्रशस्तां भूमिं छव्ध्वा । निशायां रात्रौ क्वचित् प्रदेश उपविश्य । सिम-ष्टात्मा शङ्खपूरणानन्तरमात्मानमिष्ट्वा । गणेशं गुरुगणेशदीपानभ्यर्च्य अग्रतः स्वित्विकम्थं स्विधित्यादिकं खङ्गपरश्चादिकम् । अश्वमनुना स्वस्वास्त्रमन्त्रेण आराध्य । प्राकाराविकां महामयीदाप्राकारावसानभूतां तां भूमिं प्रकल्प्य । देवताभ्योणुना 'देवताभ्य' इति मन्त्रेण । मध्ये भूप्रदेशस्य मध्ये । परितोऽष्टासु दिक्षु च । भूतकूरहविषा भूतकूरयुक्तेन हविषा । बिंछ प्रदद्यात् ॥ ४३ ॥

एवं परिप्राह्यां भुवमुक्तवेदानीं तत्परिशोधनप्रकारमाह — आचार्यो-Sशेति । वसुमती भूमिः । छ्रब्धित । प्रतिष्ठोचिततयावरोधो छामः । यद्वा तत्र प्रवेशसमये सक्कद्वाविप्राकारसीमपर्यन्ते प्रदक्षिणेन तस्याः परिग्रहो छामः । निशायां बिछं प्रदद्यादिति सम्बन्धः । सिमिष्टात्मेति । आत्मनः सक्रिकरणादिकमुक्तम् । स्नानाद्यशिसद्धम् । दृष्ट्यादिपरिमिते आयतने नैर्ऋतोह्रेशे क्छते स्थण्डिछे उपवि-स्यैतत्सक्रिकरणादि कार्यम् । स्विधत्यादिकमिति वृक्षशिछागुरुमादिशोधनीप-यिकशस्त्राणां ग्रहणम् । तेषामस्त्रप्रोक्षणशोषणादि सर्वमप्यर्थसिद्धम् । तां परितः प्राकाराविधकां प्रकर्ण्यत्यन्वयः । तां वस्त्रमतीं दृष्टिपरिमित्या वंश्यादिपरिमित्या वा कथंचिदवधारणमिह करुपनम् । देवताभ्योणुनेति । 'देवताभ्यः पितृभ्यो-ऽथे'त्यनेन मन्त्रेणत्यर्थः । भूतकूरहविषेति । वक्ष्यति च—'हारिद्धं दिधिछाज-सक्तुपळळाळ्यं भूतकूराह्वयम् " इति बिछप्रिक्रियोत्सवे द्रष्टव्या । प्रवेशबिठरयं भवति ॥ ४३ ॥

> देवताभ्यः पितृभ्योऽथ भृतेभ्यः सह जङ्गमैः । एतत्स्थाननिवासिभ्यः प्रयच्छामि वर्लि नमः ॥ ४४ ॥

> > विमर्शिनी।

बिलमन्त्रं पठित -देवतास्य इति ॥ ४४ ॥

आचम्य सम्यक् सकलीकृतात्मा कृतात्मरक्षो रचिताज्जलिः सन् । मध्ये स्थितस्तत्स्थितभूतजातं प्रवासयेतेति निवेदयंस्तिः ॥ ४५ ॥

विमार्शेनी।

अथ आचम्य सकलीकृतात्मा सम्यक् कृतात्मरक्षः कृता आत्मरक्षा येन सः । मध्ये स्थितस्तिष्ठन् । रचिताङ्गलिः सन् भूत्वा । इति वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

१. 'त्कृतवासभूतप्रवासनायेति निवेदयेत् त्रिः' इति मूलकोशपाठः

^{* &#}x27;आचम्य मन्त्री' इति विवरणरीत्या पाठः प्रतिभाति ।

त्रिः त्रिशः निवेदयन् । तत्स्थितभूतजातं भूतसमूहम् । प्रवासयेत वियोजयेत ॥ ४५ ॥

विवरणम्।

मन्त्रीति प्रतिष्ठापनीयदेवमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम् । कृतात्मरक्ष इति सुदर्शनाद्युदितास्त्रमन्त्रन्यासजपभावनातास्त्रत्रयादिभिरात्मरक्षणमुक्तम् । तित्थितभूतजातमिति । त्रिर्निवेदयन् प्रवासयेतेति योजना । इतिशब्दो वक्ष्यमाणमन्त्राभिप्रायः ।
त्रिरिति मन्दमध्यमताराभिप्रायम् । प्रवासयेतेति । मन्त्रान्तरे पुष्पेणोद्वासनमुद्रया
आकाशे समुद्रासनमभिषेतम् । यद्वा पुनरस्त्रेणोद्वासनमिष्यते । यदुक्तम्—

"इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् पुष्पमस्रोण खे क्षिपेदि"ति ॥ ४५ ॥ भूतानि राश्वसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन । ते सर्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥ ४६ ॥ इति ॥

विमर्शिनी।

प्रार्थनामन्त्रं पठति—भूतानीति ॥ ४६ ॥

यद्यर्थिमिह गृह्यते मही तत्पदं हरिपदेऽत्र योजयेत् । स्कन्दभूतपतिसुम्भजित्सु येयेत्रदेवपदपूर्वतोऽर्थयेत् ॥ ४७॥

विमर्शिनी।

इह यद्यवर्षं यस्य यस्य देवस्य कृते । मही गृह्यते । अत्र मन्त्रे । हरि-पदे हरेरिति पदे । तत्पदं तस्य तस्य देवस्य नाम योजयेत् । स्थानं कुर्यां कप-दिनः, स्थानं कुर्यां हरीशयोः, स्थानं कुर्यां गणेशितुः इति योजयेदित्यर्थः । स्कन्दभूतपतिसुम्भजित्सु स्कन्दे शास्तिर दुर्गायां च । क्रमेण येयेत्रदेवपदपूर्वतः येपदपूर्वो येत्रपदपूर्वो देवपदपूर्वश्च येयेत्रदेवपदपूर्वाः, तैस्तैः । अर्थयेत् प्रार्थयेत् ॥ ४७ ॥

विवरणम्।

अत्र हरिपद इति । युक्तितः ज्ञेयम् । यथा — स्थानं कुर्या हरीज्ञयो-रित्यादि । येयेत्रदेवपदपूर्वत इति त्रयाणां प्रतीक्ष्महणम् ॥ ४७ ॥

> ये वसन्ति वने त्वत्र भूताः प्रेताश्च राश्वसाः । क्रमाण्डाश्च पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराश्वसाः ॥ ४८ ॥

निर्गच्छन्त्वन्यतः शीघ्रमितः क्राः सुखं पुनः ।
भवनं कुर्महे त्वत्र गुहस्य परमात्मनः ॥ ४९ ॥
येऽत्राग्चभकराः सन्ति भूतवेतालराक्षसाः ।
व्यपगच्छन्तु ते शास्तुः कुर्महे भवनं त्विह ॥ ५० ॥
देवदानवगन्धर्विपशाचा वापि राक्षसाः ।
नागाः सर्पास्तथा कीटा येऽत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ५१ ॥
ते सर्वेऽन्ये च जानन्तु प्रयान्त्वस्माद् यथासुखम् ।
देव्यर्थं प्रतिगृह्णामि सास्माकं क्षम्यतामिति ॥ ५२ ॥

विमर्शिनी।

प्रार्थनामन्त्रान् पठिति—ये वसन्तीत्यादि ॥ ४८—५२॥ विवरणम् ।

तानेव क्रमेणाह— ये वसन्तीति । क्षम्यतामितीति । अत्रेतिशब्दो मन्त्र-परिसमास्यर्थ एव । वृत्तानुरुरुत्सायां क्षम्यतामपीत्येवमेषणीयम् ॥ ४८—५२ ॥

> तद्वृक्षगुल्मादिकिमष्टशस्त्रे-रुच्छिद्य संशोध्य निजास्त्रजापी । क्षमां क्षमीकृत्य दिशश्च सम्यग् ज्ञात्वेष्टगुकत्याः प्रिमिनीत चैनाम् ॥ ५३ ॥

> > विमर्शिनी

ततो निजास्रजापी स्वस्वास्नमन्त्रं जपन् । इष्टशस्त्रेः पृजितैः खङ्गादिभिः । तद्वृक्षगुल्मादिकं तत्रत्यवृक्षवनगैह्वरादिकम् । उच्छिद्य संशोध्य । क्षमां क्षमी-कृत्य समीकृत्य । दिशः सम्यक् शङ्कुस्थापनपूर्वकं ज्ञात्वा । एनां भूमिम् । इष्ट-युक्त्या स्वेच्छायोगेन । प्रमिमीत मानं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

विवरणम्।

इष्टशस्त्रेरिति । पूजितैः स्वधित्यादिभिः । उच्छिचेत्युपरिच्छेदनं समूलोन्मुलनमप्युक्तम् । संशोध्येति । विषमप्रस्तरादिपरिर्हाणत्वमुक्तम् । तृणादि-

१. 'शबरा', २. 'रिहरणमु' ग. पाठः.

संशोधनं तु कर्षणे कृत एव वा स्यात् । यद्वा संशोध्येति कर्षणादिशोधन-मप्युक्तम् । यदुक्तम्—

> "शतशः कर्षयित्वा च गोकुरुं तत्र वासयेत् । ततो वर्षोषितां कृत्वा तिलादीन्यत्र वापयेत् ॥ यदा सस्येषु पुष्पाणि फलान्यपि मवन्ति हि । तदा कृष्टा पुनर्भूमिः शुद्धिमुच्छत्यसंशयम् ॥"

इति । क्षमां क्षमीकृत्येति । तां भुवं देवायतनयोग्यां कृत्वेत्यर्थः । सूमेर्ऋजूकरणी-द्यभिप्रायमेतत् । दिशश्च सम्यग्विज्ञायेति । तत्र समतले शङ्कुन्यासादिभिर्दिगव-धारणं तत्स्थैर्यसिद्धये जगति क्षेत्रवाद्यतः शिलासु तिद्दिग्रेखोत्किरणं चोक्तम् । शङ्कुन्यासस्तु कर्मशेषे वक्ष्यते । एनामिष्टयुक्त्या प्रमिमीत चेति । विम्बजन्य-स्वतन्त्रो वा प्रासादः । तदीयदण्डेन प्राकारपर्यन्ता भृमिः प्रमातन्या । ततश्च विम्बस्य प्रासादस्य वा स्वेष्टमानकृष्ट्यत्वम् । तदुपपत्त्या च भूमिमानमिति । सर्व चैतद् द्वितीयपटले वक्ष्यते ॥ ५३ ॥

> पुनामैकतरूद्भवान् करमितांस्तत्पादनाहान् दृढान् शङ्कृन् प्राग्वदनोऽस्त्रमन्त्रमहितान् मध्यादिश्चर्वान्तिमम् । कृत्वा कल्पितसालसीम्नि परितः शङ्कुद्विसंवेष्टितं स्वास्त्रेण प्रविसार्य स्त्रमपि गृह्णातु क्षितिं सर्वतः ॥ ५४ ॥

> > विमर्शिनी।

पुनः सर्वतः सर्वदेवेषु । प्राग्वदनः प्राङ्मुखो भूत्वा । मध्यादिशर्वा-नितमं मध्ये पूर्वाद्यष्टदिश्च च । पुन्नामैकतरूद्भवान् एकस्मादेव तरोर्वृक्षादुद्भवान् । (क्वाक्राव्यक्ष्यक्रान् । अक्षमन्त्रमहितान् पूर्वमेवाक्षमन्त्रेण पूजितान् । दढान् शङ्कृत् स्वाक्षेण कृत्वा स्थापियत्वा । परितः किष्पतसालसीि किष्पतप्राकारावधौ । सूत्रमपि त्रिगुणितं सूत्रम् । शङ्कृद्धिसंवेष्टितं शङ्कौ शङ्कौ द्विद्विसंवेष्टितं यथा भवति तथा । स्वाक्षेण प्रविसार्थ अविच्छिनं प्रसार्थ । क्षितिं गृह्वातु परि-गृह्वीयात् ॥ ५४ ॥

विवरणम्।

एवं भूसंस्कारमुक्त्वेदानीं तत्परिग्रहमाचष्टे — पुत्नामैकतरूद्भवानिति। पुत्नागनागादयः पुत्रामानस्तरवः। न द्विवृक्षजा बहुवृक्षजा वेते शङ्कादयः स्युरित्येकग्रहणम्। करमितान् हस्तमात्रायतान्। तत्पादनाहस्तेषां परिणाहः। नाहग्रहणाद् वृत्तत्वमपि लभ्यते। तदनिभिधानं तु चतुरश्रविकल्पनार्थम्। यदुक्तम्—

"अधोम्लोध्वेशाखास्तु चतुरश्राश्च वर्तुलाः"

इति । तनिशायामेव चेद् एवं स्यात् । दिनान्तरे तु चेत् स्नानसकर्शकरणाद्यपि प्राग्वत् कार्यमेव । अग्रतो दर्भसंस्तरे शङ्कून् मुद्गरं त्रिगुणसूत्रं च संसाद्यास्त्रपो-क्षणशोषणादिपूर्वकमस्त्राचनादिभिर्मन्त्रणं कार्यम् । प्राग्वदनः प्राङ्मुखः । प्राग्वाद्यवादनमप्यनेनोक्तम् । यद्वा वदति शङ्कुतादनतः शब्दं करोतीति वदनो लोह-मुद्गरः । प्राङ्मुखतया वदनो यस्येति समासः । मध्यादिशर्वान्तिममिति । प्रासाद-मध्योद्देशे पूर्वकल्पितप्राकारसीमिन तु पूर्वाद्यष्टदिक्षु चेति भावः । पूर्वादिशर्वान्तिममिति वा पाठः । क्षित्वेति । म्मावमप्रवेशनेन स्थापयित्वेत्यर्थः । सुद्गरेणाष्ट्रधा ताद्यनेन कार्यमेतत् । सुल्ये चैतदिष्यते । तदुक्तम् — "भूपरिम्नहार्थं कर्षणार्थं खननार्थं प्रथमेष्टकार्थं गर्भाधानार्थं प्रतिमाद्रव्यसङ्गहार्थं देवप्रतिष्ठापना-र्थम्" इति । स्वास्त्रेणेति सर्वत्र सम्बध्यते । शङ्कुद्विसंवेष्टितं सूत्र-मपि प्रसार्येति । सूत्राग्रं मध्यशङ्कौ प्राच्यशङ्कौ वा द्विगुणपरिवेष्टनेन वद्ध्वामिनकोणान्तं प्रसार्यं आग्नेयशङ्कौ द्विगुणपरिवेष्टनेन वद्ध्वत्यादि बोद्धव्यम् । सर्वत्रान्तिकाणान्तं प्रसार्यं आग्नेयशङ्कौ द्विगुणपरिवेष्टनेन वद्ध्वत्यादि बोद्धव्यम् । सर्वत्रान्तिकाल्ययादि कार्यमिति सामान्यसिद्धम् । गृह्णातु क्षिति सर्वत इति । एवमुक्तो भूपरिम्नह इत्यर्थः । यद्वा मूपरिम्नहकुद्ध्या सकृत् प्रदक्षिणकरणमनेनोक्तम् ॥ ५४॥ ॥

आचार्यो मनुभावितोऽह्वि सुग्धभे लग्ने दृषाभ्यां मिथ-स्तुल्याभ्यामसनादिजैईलयुगाद्यैर्दभेमालासितैः । प्रागास्यो मिहिरार्णतिस्त्रिथवा कृष्ट्वा क्षितिं पश्चधा सुद्गादीनि ससुप्य मूलमनुना सिश्चेज्जितन्ताणुना ॥ ५५ ॥

विमर्शिनी

एवं भूमिं परिगृह्यापरिसान् मुहूर्ते तस्याः संस्कारं कुर्यादिति वदन् पूर्व विष्णो विशेषमाह — आचार्यः इति । आचार्यः सुशुभेऽह्वि सुशुभे रुमे

[🍍] कृत्वेत्यस्य स्थाने भित्वेति विवरणपाठः । (मित्र् प्रक्षेपणे)

राशौ । मनुभावितः सकलीकरणात्माराधनकृद् भूत्वा । असनादिजैः असनवृक्षा-दिकृतैः । (क्षाठणणण=दिक्षाः) हलयुगाद्यैः हलयुगयष्ट्यादिभिः । (व्याव्याः किलीव्याः), व्याव्याः विकासितेः दर्भपाशेन बद्धैः उपलक्षिताभ्यां मिथः अन्योन्यं तुल्याभ्यां वृषाभ्याम् । प्रागास्यः प्राङ्मुखो भूत्वा । मिहिराणितो द्वादशाक्षरं जपन् । त्रिः त्रिधा अथवा पञ्चधा क्षितिं कृष्ट्वा । 'कृषि लेखन' इति धातुः । मुद्रादीनि वीजानि मूलमनुना समुप्य वपनं कृत्वा। जितन्ताणुना सिञ्चेत् ॥ ५५ ॥

विवरणम्

प्राक्परिम्रहाभावे चैतत् कर्षणं प्रस्तौति— **स्तातो गुरुरिति । स्नात्वा गुरुरिति वा पठनीयम् । मन्त्रविदिति । वृषादिपूजने प्रणवो योजने मूळं यष्ट्या ताडने फडन्तप्रणव इत्यादि सर्वं विद्वानित्यर्थः । अश्चितात्मेति स्नानादिपूर्वकं सक्छीकरणादिकमुक्तम् । तत्र पश्चिमत उपविश्येतत्सर्वं कार्यम् । संस्कृत्येति क्षालन-पूर्वकमस्त्रप्रोक्षणादिकमुक्तम् । सुतुल्याविति । मिथः सुसदृशौ वर्णतो यजमानस्य सुसदृशौ ।

"श्वेतौ रक्तौ च कपिलो कृष्णो जात्यनडुत्कमात्" इति । अयुक्तपूर्वौ पूर्वमन्यत्र वाहनकर्षणादावयोजितौ । असनादिक्छप्तं हलादीति । सामान्यतोऽसनाश्वत्थवटादिकृतम् । वर्णवशान्तु पलाशादिकृतम् । यदुक्तम्—

> "हरुं युगं च पालाशं ब्राह्मणस्य विधीयते । न्यमोधं क्षत्रियस्य स्यात् प्राक्षं विद्शूद्रयोभेवेत्॥"

"आचार्यो' इत्येतत्पद्यस्थाने
स्नातो गुरुमेन्त्रविद्वितात्मा ग्रुमेऽहि संस्कृत्य वृषौ सुतुत्यौ ।
अशुक्तपूर्वावसनादिकस्त्रमं हलादि मुद्गादि च बीजजातम् ॥
बद्धालङ्कृतयोनंवं युगहलाग्रुक्ष्णोस्तयोयोगिवित्
तिष्ठन् पश्चिमतोऽत्र दर्भमयमालाभिः सुलम्ने ततः ।
प्रागास्यो मिहिराणतस्त्रिरथवा कृष्वा क्षितिं पश्चमा
बीजानीह समुप्य मूलमनुना सिश्चेज्जितन्ताणुना ॥

इति क्शेंकद्वयपाठमवलम्ब्य प्रवृत्तं विवरणव्याख्यानम् । अमुमेव पाठमङ्गीकृत्य गर्तवनस्थ (Kuzikatu)तन्त्रसमुचयकेरलभाषाव्याख्यापि प्रवृत्ता । परन्तु पूर्वस्मिन् पद्ये 'स्नातो ग्रुकः' इत्यस्य 'ततो मुकः' इति 'वृषौ सुतुल्यौ' इत्यस्य 'वृषौ तु तुल्यौ' इति चाहतः पाठभेदः ।

इति । आदिशब्देन युगशम्यालाङ्गलयष्टिप्रहणम् । मुद्गादि बीजजातमिति मुद्गितिलसर्षपप्रहणं, सर्वधान्यभिष्टायं वा । वक्ष्यति च सर्वौषधानि यव-माषेत्यादिसप्तधान्यानि निजनिजबीजवापोक्तानि वा प्राह्माणि । चकारः संस्कृत्ये-त्येतद्नुकर्षणार्थः ॥

वद्ध्वेति । तयोरुक्णोर्युगहलाद्यं दर्भमालाभिर्वद्ध्वेत्यन्वयः । अलङ्कृ-तयोरिति । हिरण्मयशृङ्गखुरादिभिर्गन्धमाल्यादिभिश्च शक्तितोऽलङ्करणमुक्तम् । योगविदिति । युगहलादियोजनाभिज्ञत्वमुक्तम् । वाद्यप्रयोगविदिति वार्थः । यद्वायोगो ध्यानविशेषः । यद्वक्तम्— 'भूसरोजे च मां ध्यायेद्' इति । तं देवं ध्यायेदिति च तद्र्थः । पश्चिमतास्तिष्ठंस्ततः प्रागास्यास्त्रः कृष्ट्वेत्यन्वयः । प्रागविध सक्वत्कर्षणं कृत्वा पुनः प्रादक्षिण्येन कृषन् पश्चादविध गत्वा पुनिर्द्वतीयं प्रागविध कृषेदित्यादि बोद्धन्यम् । तदुक्तम्—

"त्रिपञ्चसप्तमार्गेण कर्षयेच प्रदक्षिणम्" इति । स्थलविस्तारापेक्षया सङ्ख्याधिक्यम् ।

"पञ्चधा दशधा चापि कर्षयेलाङ्गलेन तु।"

इति च । यावदन्तं मण्डलमिष्यते तावदवश्यं कर्षणीयम् । पुनर्दक्षिणतोऽपि प्रक्रम्य तथोदगवधि प्रादक्षिण्येन कर्षणम् । यदाह् — 'प्राङ्मुखो वाप्युद्र- ङ्मुखः कर्षयेदि'ति । सुलम इति । गोहिरण्यादिदानमपीष्यते । कर्षणे कृते तदायतनेऽस्त्रपोक्षणमप्युचितम् । इहेति । कृष्टायां भूमौ । जितन्ताणुना सिञ्चेदिति । तत्र यावदर्थमालवालान् विधाय जितन्तेन सेचनं कार्यम् । ततः प्रतिदिनं यावत्फलनिष्पत्ति सेचनमपि कार्यम् ॥ ५५ ॥

चके संरक्ष्य फलान्त्रितानि गोत्रह्मसात्कृत्य च गा निवास्य । क्मां साधयेदित्यजिते विधिः स्यात् तद्नयदेवेषु भिदां वदामि ॥ ५६ ॥

विमर्शिनी

चक्रिण सुदर्शनमन्त्रेण । संरक्ष्य वृतिं कृत्वा । फलान्वितानि फलिते सित तानि बीजानि । गोब्रह्मसात्कृत्य । 'विमाषा साति कात्स्न्यें' (५-४-५२) इति सातिप्रत्ययः । गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा । गाश्च निवास्य तत्र गवां निवासं कृत्वा । क्ष्मां साधयेत् । एवं कृते सितं क्ष्मे साधिता भवतीत्यर्थः । इत्यजिते विष्णौ विधिः स्यात् । तदन्यदेवेषु भिदां भेद वदामि ॥ ५६ ॥

विवरणम्

चक्रेण संरक्ष्येति । समन्ताद् वृतिकल्पनं तालत्रयादिकं चोक्तम् । फला-न्वितानि गोब्रह्मसात्कृत्येति । तानि बीजानि उत्पन्नानि फलान्वितानि गोभ्योऽधं ब्राह्मणेभ्यश्चार्धं विभज्य दचादित्यर्थः । तदधीनवचने सातिः । मूल्रमेव मन्त्रः । गा निवास्येति । एकदिनं त्रिदिनं वा तत्र गोकुलवास उक्तः । सम्भवे ब्राह्मणभो-जनमपीष्यते ॥ ५६ ॥

सद्यवामबहुरूपिशवास्थैः कर्षबीजवपनोक्षणरक्षाः। स्पर्शनं च गिरिशे निजमूलेनाखिलं तदितरेषु विदध्यात्।। ५७॥ हरीशेऽपि गिरीशोक्तक्रमाद् गुह्याणुभिर्निजैः। कर्षणादिक्रियाः पश्च कुर्यान्मूलेन वा गुरुः॥ ५८॥

विमर्शिनी

गिरिशे शिवे । सद्यवामबहुरूपशिवास्यैः सद्योजातवामदेवाघोरेशान-तत्पुरुषस्त्रक्तैः । कर्षनीजवपनोक्षणरक्षाः कर्षणं नीजवपनमुक्षणं रक्षणं च । स्पर्शनं च । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनिम'त्यमरः । दानं विद्यात् कुर्यात् । तदितरेषु देवेषु । तदिखलं कर्म । निजमूलेन स्वस्वमूलमन्त्रेण विद-ध्यात् ॥ ५७॥

गुरु: विशेषेण ज्ञातुं शक्तः । हर्राशेऽपि निजेर्गुह्याणुभिः पञ्चतक्तेः । गिरिशोक्तकमात् शिवोक्तमार्गेण । प्रातिलोम्याचतुर्थेन दानिमत्यभिप्रायः । कर्षणादिपञ्चक्रियाः कुर्याद्, मुलेन वा सर्वमूलमन्त्रेण वा ॥ ५८ ॥

विवरणम्

बहुरूपोऽघोरः । शिवः ईशानः । आस्यं तत्पुरुषः उक्षणं सेचनम् । स्पर्शनं गोबाह्मणेभ्यो दानम् ॥ ५७॥

गुद्धाणुभिरिति स्वपञ्चतत्त्वश्रहणम् । गिरीशोक्तकमादिति । अन्त्यतुर्थे मध्यमाद्यद्वितीयक्रमेणेत्यर्थः । यद्वा शिवोक्तं ब्रह्मणां क्रममप्यनुरुध्येति । सद्योजातादितत्तद्ब्रह्मयोगोऽपि गुह्यमन्त्राणामुक्तः ॥ ५८ ॥

खात्वा क्षिति तां पुरुषप्रमाणं जलान्तमञ्मायधि वा सुलग्ने । पादोनमापूर्य विशुद्धवेद्यां रात्रौ यजेद् दिश्यथ वास्तुमैश्याम् ॥५९॥

१. 'षं ज्ञा' ग- पाठ:-

अथ सुरुप्ने शोभने मुहूर्तान्तरे । तां क्षितिं पुरुषप्रमाणं जलान्तमश्मा-विध वा खात्वा पादोनं यथा तथा आपूर्य । विशुद्धवेद्यां मार्जनालेपनादिभिः विशुद्धायां वेद्याम् । ऐश्यां दिशि रात्रौ वास्तुं यजेत् ॥ ५९ ॥

विवरणम्

एवमायतनभूमेर्बोह्यं संस्कारमुक्त्वा आन्तरं संस्कारमाह— खात्वेति । तां क्षितिं सुलमे पुरुषप्रमाणं खात्वा पादोनमापूर्याथ रात्रावेश्यां दिशि विशुद्ध-वेद्यां वास्तुं यजेदित्यन्वयः । स्नानसकलीकरणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । अस्रोण तत्संस्कृतखिनेत्रेण खननमर्थाद् भवति । पुरुषप्रमाणिनत्युद्बाहुकपुरुष-मात्रम् । पुरुषप्रहणं तदवयवोपलक्षणम् । तदुक्तम् —

"खात्वा पुरुषमात्रं तु कण्ठहृन्मात्रमेव वा । तत्रामिजानुमात्रं वा जलाइमान्तमथापि वा ॥"

इति । ब्राह्मणादिवर्णवशाद्वा मुखबाह्ररुजानुमात्रं स्यात् । भूम्यन्तर्गतशल्यपरिहा-रार्थे प्रासादीयस्थलहढीकरणार्थं चैतत् खननम् । अत एवैतत् प्रासादाभ्यधिक-ततं स्यात् । तदुक्तम् —

"प्रासादस्य तु विस्ताराद् द्विहस्ताधिकविस्तृतम् ॥"

इति । भुवो दृढीभावोपपत्त्या पुरुषप्रमाणादिविकल्पः । स्वतो दृढे तु स्थले शि-लाप्रस्तरसम्भवे च यावद्धं खननं स्यात् । पादोनमापूर्येति । पुरुषप्रमाणविषयमेतत् । शेषेष्वेतन्मानतुल्यं पूरणम् । यद्वा पादोनमिति पादशब्देन पुरुषपादप्रमाणप्रहणम् । तच्च हस्तमात्रम् । यत उक्तं 'हस्तमात्रं खनेद् विप्रः' इति । पूरणक्रुतिं तु वक्ष्य-ति — गर्तमृत्तिकयेत्यादि । विशुद्धवेद्यां पादोनमापूर्येत्यपि वा योजनीयम् । खातमूल्रस्थलीमस्त्रप्रोक्षणेनास्त्रगव्यसेचनेन च विशोध्य तत्रास्त्रप्रोक्षितमृद्वादिभि-रापूरणं कार्यम् । विशुद्धवेद्यामिति मार्जनालेपनाभ्यां मुष्ट्यादिभिर्वा स्थल-शुद्धिरुक्ता । स्नानसकलीकरणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् ॥ ५९ ॥

क्षेत्रे रन्ध्रपुटे प्रकल्प्य नवकं मध्येऽस्य बाह्यावृती षट्कं दिश्च विदिश्च युग्मयुगलं चैकैकशस्तद्वहिः । तिसन्निर्पतदर्भके महितपीठे सादिवांवास्तुना वास्तुं प्राक् पुरुषेण ङेनतिमता वामादिकाङ्गैर्यजेत् ॥ ६० ॥

रन्ध्रपुटे आयामतो विस्तारतश्च दशिमः सूत्रपातैर्नवपुटं कृत्वा तत्र क्षेत्रे । मध्ये नवकं पदानां नवकं स्वस्तिकत्वेन प्रकल्प्य । अस्य नवकस्य । बाह्यावृतौ दिश्च पदानां पट्कं, विदिश्च युग्मयुगलं द्विकद्वयं, तत्राभिवायुकोणयोः पूर्वापरायतिमतरकोणयोदिक्षिणोत्तरायतं च प्रकल्प्य । तद्विहरेकैकशश्च पदानि प्रकल्प्य । अर्पितदर्भके दर्भान् विन्यस्य । तिस्मन् महितपीठे पूजितपीठे । पाक् प्रथमम् । सादिवांवास्तुना आदिवांवास्तुयुक्तेन । आदिः प्रणवः । केनितिमता चतुर्थ्येकवचननमोयुक्तेन । पुरुषेण पुरुष इति पदेन, 'ओं वां वास्तुपुरुषाय नमः' इति मन्त्रेण आवाह्य । वामादिकाक्षेः वां हृदयाय नमः इत्याद्यक्षेः सह वास्तुं यजेत् ॥ ६० ॥

विवरणम्

क्षेत्र इति वास्तुमण्डलकथनम् । सर्वतो नवपुटं क्षेत्रमास्फाल्य तत्र मध्यतो नवपदेरेकं पदं मार्जनतस्सम्पाद्य तत्र स्वस्तिकमष्टदलकमलं वा लिखेत् । तत्थ्यतुर्दिश्च द्विद्विपुटगतेन षट्केनैकैकं पदं सम्पाद्यम् । कोणेषु द्विद्विपदतो द्वे द्वे पदे स्याताम् । ततः परितो बाह्यपङ्कतो चतुर्दिश्च पदानि द्वात्रिशद् भवन्ति । पुनरष्टदिश्च शर्वस्कन्दादीनामेकैकं पदमुपजनयितन्यमिति। प्रकल्प्येन्त्यनेनैव रजोभिश्चित्रीकरणमप्युक्तम् । पदानां महत्त्वे स्वस्तिकानि कार्याणि । अपितदर्भक इति । मुष्टिमात्रेर्दभैः प्रतिपदमास्तरणमुक्तम् । दर्भकशाञ्देन कूर्चोऽपि वा अभिप्रेयते । महितपीठ इति । दैन्येव पीठपूजा प्रासादपुरुषपी-ठोचितत्वात । यद्वा महितपीठ इति महीं करोति महयति ततो निष्ठा महिते पीठे इति, तस्य पीठ एव पृथिन्यन्तं पीठं प्रपूज्य । तत्र वास्तुपुरुषं पूजये-दिति मावः। सादीति। प्राग्वास्तुं यजेदिति सम्बन्धः । यजेदित्यावाहनादिपूर्वकं पूजनमुक्तम् । सादिवांवास्तुना ङेनतिमता पुरुषेणेति वास्तुदशाक्षरोद्धारः। आदिः प्रणवः। ओं वां वास्तुपुरुषाय नमः इति मन्त्रः। वां वीं इत्यादीन्यक्तानि । वामादिकाङ्केरिति । सहेत्युपस्कारः॥ ६०॥

तत्सन्नमःप्रपुटितं निजनाम छेन्तं तारादिकं निजपदाङ्गकमकेवर्णम् । ब्राह्मं मनुं विदुरथ प्रणवप्रणाम-पूर्वं स्वनाम रसवर्णकमक्षराङ्गम् ॥ ६१॥

ब्राह्मं मनुमुद्धरित — तत्सन्नम इति । तारादिकं प्रणवादिकं तत्सन्नमःप्रपुटितं तत्सन्नम इत्यनेन रुद्धम् । डेन्तं चतुर्थ्येकवचनान्तम् । निजनाम ब्रह्मोति
नाम 'ओं तत्सन्नमो ब्रह्मणे तत्सन्नमः' इति । अर्कवर्णं द्वादशाक्षरं ब्राह्मं
मनुं विदुः । निजपदाङ्गकम् अस्य मन्त्रस्य निजपदानि अङ्गानि 'ओं हृदयाय
नमः', 'तत्सत् शिरसे स्वाहा' इत्यादि । अथेति पक्षान्तरद्योतकमव्ययम् ।
प्रणवप्रणामपूर्वम् 'ओं नमः' इत्यादिकम् । स्वनाम ब्रह्मोति नाम । चतुर्थ्यन्तमित्यर्थात् सिद्धं मवति । 'ओं नमो ब्रह्मणे' इति । रसवर्णकं षडक्षरम् अक्षराङ्गम् अस्याक्षरैरङ्गानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

विवरणम्

वास्तुद्वादशाक्षरमाह — तत्सिदिति । तत् डेन्तं निजनाम इति । वास्तुपुरुषायेत्येवं स्थितस्य पूर्वोक्तस्य नाम्नो म्रहणम् । तारादिकमिति पुट-निक्रयाविशेषणम् । 'ओं नमो वास्तुपुरुषाय ओं नमः' इति मन्त्रः । निज-पदाङ्गकमिति। षड्भिः पदेरङ्गान्युक्तानि । ब्राह्मं द्वादशाक्षरमप्यनेनैवोद्धृतम् । तत् सन्त्रमः प्रपृटितमित्येकं पदम् । निजनाम ब्रह्मपदम् । 'ओं तत्सन्नमो ब्रह्मणे तत्सन्नम' इति । निजपदाङ्गकमिति । अत्र तत्सदित्येकमेव पदं द्रष्टव्यम् । रसवर्णं षडक्षरम् । अक्षराङ्गमिति । अत्र पञ्चमवर्णन नेत्रद्वयमस्नान्ते इप्यते ॥ ६१ ॥

तत्र वास्तुतनुक्लप्तविष्टरेऽथार्यकादिवृतमात्मसम्भवम् । सन्निधाप्य मनुनाम्रनोदितेनाङ्गयद्कसहितं समर्चयेत् ॥ ६२ ॥

वियर्शिनी

एवं मन्त्रीदिकमुक्त्वा ब्रह्मादीनां पूजामाह — तन्नेति । अथ वास्तु-पूजानन्तरम् । वास्तुतनुक्ळसविष्टरे वास्तुतन्वा क्ळसे विष्टरे । आर्यकादिवृतम् आर्यकादिभिः परिवृतम् । आत्मसम्भवं ब्रह्माणम् । उदितेन उक्तेन । अमुना मनुना । सन्निधाप्य आवाहनादि कृत्वा, अङ्गपट्कसहितं यथा भवति तथार्च-येत् ॥ ६२ ॥

विवरणस्

तत्र वास्तुतनुक्रुप्ताविष्टर इति । वास्तुपुरुषस्य शरीरेणैव कल्पिते पीठे । तदेव ब्रह्मादिदेवतानां पीठमिति भावः । यद्वा वास्तुपुरुषशरीरेऽपि क्रुप्ते

१. 'न्त्राजुक्त्वा' ग. पाठ:,

पीठ इति । तदुपिर ब्रह्मणः स्वकं धर्माधर्मादिरूपं पीठं प्जयेत् । अणिमादिसर्व-सिद्ध्यन्ता नव शक्तयः । 'सर्वज्ञानिकयाव्यक्तकमलासनाय योगपीठात्मने नम इति समष्टिमन्त्रः । आर्यकादीनां पद्ममात्रं पूजनीयम् । आत्मसम्भवं स्वाङ्गषट्क-सिहतमार्यकादिवृतमिति सम्बन्धः । आत्मसम्भवो ब्रह्मा । स च खुक्खुव-दण्डकमण्डलुधरो रक्तः प्रतिपक्तव्यः । सिन्नधाप्येति मूर्तिकल्पनावाहनादि-कमुक्तं स्वस्वमन्त्रेण । आर्यकादीनामाराधनमात्रेण सिन्नधापनम् । उदितो मन्त्रो द्वादशाक्षरः षडक्षरो वा ॥ ६२ ॥

आर्यकसावित्राख्यौ सविता सविवखदिन्द्रजय इन्द्रः । मित्रो रुद्रजयाभिधरुद्रमहीधरयुतापवत्सापाः ॥ ६३ ॥

विमर्शिनी

प्रस्तुतमार्यकादिकं पठिति—आर्यकसावित्राख्याविति । आर्यकसावि-त्राख्यो आर्यकः सावित्रश्च आर्यकाय नमः, सावित्राय नमः, सविता सवित्रे नम इत्यादि । सविवस्वदिन्द्रजयः विवस्वदिन्द्रजयाभ्यां सहितः । इन्द्रः मित्रः । रुद्रजयाभिषरुद्रमहीधरयुतापवत्सापाः रुद्रजयो , रुद्रो महीधर आपवत्स आ-पश्च ॥ ६३ ॥

विवरणम्

आर्यकसावित्राख्याविति । सविता सावित्र इति केचित् । सविवस्व-दिन्द्रजय इति । विवस्त्रानिन्द्रजयश्च । आपवत्स आपश्च देवताद्वयम् ॥ ६३ ॥

त्रागादीशान्तममी ऋमशः स्युरथापपूर्वयजनविधौ । कोणगतद्वितयानां सक्षेत्राणां ऋमो विपर्येयः ॥ ६४ ॥

विमर्शिनी

अमी प्रागादीशान्तं कमशः स्यः । अथेति पक्षान्तरचोतको निपातः । आपपूर्वयजनविधो बहिरारब्धपूजायाम् । कोणगतद्वितयानाम् आपवत्सापादीनां सक्षेत्राणां स्थानैः सहितानां कमो विपर्येयः व्यत्यसनीयः । अत्र नमोन्ताश्च मन्त्रा प्राह्याः ॥ ६४ ॥

विवरणम्

प्रागादीति । हरिमहिषनिहन्त्र्योरिति वक्ष्यमाणत्वात् तद्विषयमेतत् । कमशः स्युरिति । अत एवाभेयवायव्यद्विकानां प्रागायतत्वं नैऋतैशानद्विकान

नामुद्रगायतत्वं च लभ्यते । अथाप्पूर्वयजनविधाविति । शिवादिविषयमेतत् । ऐशाद्विकयोः पूर्वसिन्नापः पश्चिम आपवत्सः पूर्वपद आर्थक इत्यादि ॥ ६४॥

ईशानः पर्जन्यो जयन्त इन्द्रः सस्र्यसत्यभृशः । भूयोऽन्तरिक्षवृद्धी पूषा वितथो गृहक्षतोऽथ यमः ॥ ६५ ॥

विमर्शिनी

ईशानः पर्जन्यः जयन्तः इन्द्रः । ससूर्यसत्यभृशः सूर्यः सत्यो भृशश्च । भृयः पुनः । अन्तिरिक्षवही अन्तिरिक्षो विहिश्च, अमये नमः इति । पूषा वितथः गृहक्षतः अथ यमः यमश्च ॥ ६५ ॥

विवरणंम

ईशान इति । अत्र ईशानिमिपितृवाय्वादयोऽन्न्यादिकोणपदमारभ्य प्रतिदिशमष्टाष्ट स्यु । गृहक्षतो गृहरक्षको वा ॥ ६५ ॥

गन्धर्वमृङ्गराजौ मृगपितृदौवारिकाः ससुग्रीवाः । अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोषा रोगवायुनागाश्च ॥ ६६ ॥

विमर्शिनी

गन्धर्वमृङ्गराजी गन्धर्वी मृङ्गराजश्च मृगपितृदौवारिकाः मृगः । पितरो दौवारिकश्च । ससुग्रीवाः सुग्रीवश्च । अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोषाः पुष्पदन्तो वरुणोऽसुरः शोषश्च । रोगवायुनागाः रोगो वायुर्नागश्च ॥ ६६ ॥

विवरणम्

पितृशब्दो बहुवचनान्तः। रोगः पापयक्ष्मा । वा(यः)नाग(श्रे)ति ॥ ६६॥
ग्रुक्यो भक्षाटकसोमार्गलका दित्युदित्युपेताः स्युः।

ईश्चाद्यैकैकपदे द्वात्रिंश्चदेवता बहिः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

विसर्शिनी

मुख्यः महाटकसोमार्गलकाः महाटकः सोमोऽर्गलश्च । दित्युदित्युपेताः दितिरुदितिरित्याभ्यां युक्ताः । बहिरीशाधैकैकपदे ईशकोणमारभ्य प्रादक्षिण्यक-मेणैकैकस्मिन् पदे । एता द्वात्रिंशदेवताः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

विवरणस्

दित्युदित्युपेता इत्येकं पदम् । यद्वा मलाटकाचेकं पदं दित्युदिती वान्त्ये देवते । अदितिदिती वा । एवमन्यदप्यवबोद्धव्यम् ॥ ६७ ॥

 ^{&#}x27;रुद्रको' ख. पाठः.

इति हरिमहिषानिहन्त्र्योरन्तर्वहिरर्चने ऋमोऽन्येषु । ईश्चानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ॥ ६८ ॥

विमर्शिनी

हरिमहिषिनहन्त्र्योरन्तर्बहिश्चार्चने इति कमः स्यात् । अन्येषु पञ्चसु । ईशानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ईशानादिबहिष्ठ आपादिधरान्तान्त-रोऽन्तरजनिष्ठश्च कमः स्यात् । ईशानादिद्वात्रिश्चदेवताभिर्वहिष्ठाभिर्युक्तः, आपापवत्सादिधरो महीधरः तदन्तो धरान्तस्ताभिद्वीदशिभरन्तरे अन्तरान्ने स्थि-ताभिद्वीवताभिश्च युक्तः, अन्तरजनिष्ठः अन्तरस्थितब्रह्मावसितः कमः स्यात् [॥ ६८ ॥

विवरणम्

हरिमहिषानिहन्त्र्योरिति । एवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वमीशानादि-बहिष्ठास्तत आपादिमहीधरान्ता आभ्यन्तराः पुनरन्तर्बक्षा । अनया व्यवस्थया युक्तः कम इति ॥ ६८ ॥

श्रविस्कन्दार्यमणौ जम्भकिपिञ्छकौ दिशि बहिः स्युः । विदिशि चरकी विदारी पूतिनका पापराक्षसीशाद्यम् ॥ ६९ ॥ अथ देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः सनागराक्षसकाः । पूर्वाद्यष्टिदशासु क्रमशः सिपशाचका ग्रहाः सकले ॥ ७० ॥

विमर्शिनी

अश्च सकले बहिः द्वात्रिंशहेवतानामि बहिर्दिशि । शर्वस्कन्दार्यमणौ शर्वस्कन्दश्चार्यमा च, जम्मकिपिलिपिञ्छकौ जम्मकः पिलिपिञ्छकश्च स्युः । विदिशि ईशाद्यं यथा मवति तथा । चरकी विदारी । पूर्तानका इति पूर्तना । पापराक्षसी च स्युः । पूर्वाद्यष्टदिशासु कमशो देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः देवा असुरा गन्धर्वा यक्षाः पितरश्च । सनागराक्षसकाः नागा राक्षसाश्च । सिपशाचकाः पिशाचाश्च । महा इति देवम्रहेभ्यो नम इत्यादिमन्त्रा उक्ताः ॥ ६९,७० ॥

विवरणम्

दिशीति । पूर्वादिदिश्च ईशाद्यम् । विदिशीति । ऐशान्यादिविदिश्च । ,पूरानिका पूर्तना । म्रहाः सकल इति । म्रह्महणेन देवमहेभ्योऽसुरमहेभ्य इत्येवं प्रयोग उक्तः ॥ ६९,७०॥ विरिश्चं द्विपश्चाशता देवताभिर्द्वतं चार्चियत्वा यथोक्तऋमेण । अमुष्मे निवेद्याथ तद्देवताभ्यस्त्रिपश्चाशते तत्र दद्याद् बिंठं च ॥ ७१॥ विमर्शिनी

द्विपश्चाशता देवताभिर्वृतं विरिश्चं ब्रह्माणम् । यथोक्तकमेणार्चियत्वा पूजियत्वा । अमुष्मे ब्रह्मणे निवेद्य । अथ त्रिपञ्चाशते तद्देवताभ्यस्तत्र बींरु च दद्यात् ॥ ७१ ॥

विवरणम्

द्विपश्चाञ्चतेति देवप्रहाद्युपरुक्षणम् । वाद्ययोगो बल्टिक्छिपश्च सामान्यतो रूभ्यते । *विद्वानिति ब्रह्मणो निवेद्यविकरुपः सूचितः । यद्वा वास्तुशारीराद्यभि-ज्ञात्वमुक्तम् । तदुक्तम् ।

> "ईशानेऽस्य शिरः क्षिप्तं पादौ निर्ऋतिगोचरौ। जानुनी कीर्परे (१) चास्य वायव्याभेयकोष्ठयोः ॥ करौ वक्षसि निक्षिप्य प्रोत्तानः शयितस्तथा।"

इति । नीचीनः शयित इत्येके।

"मूर्झीशो दितिपर्जन्यो दशोरापश्च तन्मुखे । आपवत्सो गरुंऽसस्थो जयन्तश्चादितिस्तथा । इन्द्रार्गलादयो बाह्वोः स्तनयोरार्यभूधरौ । कुक्षो मित्रविवस्वन्तो मेढ्रेऽण्डे चेन्द्रतज्जयो ॥ सा(वि)त्रः सविता रुद्धस्तज्जयश्च प्रकोष्ठयोः । पादयोः पूषपापाचास्तदमे पितरः स्थिताः ॥ शिरोंऽसाद्यपान्तेषु चरकीशर्वस्कन्दादयः । हृदये ब्रह्मा ...॥

इति । यद्वा तद्देवतारूपाभिज्ञत्वं विद्वच्छब्देनाभिप्रेतं, यदुक्तम् —

"ब्रह्मा चतुर्भुस्तो रक्तो रुम्बकूर्चश्चतुर्भुजः ।

अक्षमार्खा सुवं दक्षे वामे दण्डं कमण्डस्तुम् ॥" इति ॥

"सर्वे चतुर्भुजा ध्येया वास्तुदेहे व्यवस्थिताः ।

"सव चतुभुजा ध्यया वास्तुदह व्यवास्थताः। हृदञ्जलिपुटास्सर्वे खड्गखेटकपाणयः॥

^{* &#}x27;अमुष्मै निवेदाथ विद्वानः प्रद्याद् बार्ले चाखिलाभ्योऽथ तद्देवताभ्यः इति वैवरणपाठः.

खड्गं च पानपात्रं च क्षुरिकां कर्तरीं तथा। दधाना भीमरूपास्ता राक्षस्यः परिकीर्तिताः॥ वज्रं शक्तिं च खड्गं च पौशं च विकृताननाः। दधाना भीषणाः प्रोक्ता महा स्कन्दादिकाश्च ते॥"

इति । यद्वा विद्वच्छञ्देन प्रतिदैवतं विरुद्धव्याभिज्ञत्वमुक्तम् । दध्याज्यगुरुमि-श्रमन्तं ब्रह्मणः, पायसक्कसरमाषान्तगुळान्नघृतान्नद्ध्यन्नैरेकैकवर्गस्य बिरिति । अयं संक्षेपवार्छः । अथ विस्तारबिरः ।

> आज्याक्षतैर्यजेदीशमुत्पलाभिः पताकया । रत्नैर्वितानैः कोसुम्भैर्माषेमाँसैः स्रुचानलम् ॥ ळाजैस्सुवर्णेर्भूयोऽपि ळड्डुकैः पिशितैरपि । गन्धेश्च खगजिह्वाभियवैश्च तिलवारिभिः॥ दौवारिकं दन्तकाष्ठेर्धूपैर्दर्भेश्च पङ्कजै:। सुरया च घृतान्नेन यवैश्च घृतमण्डकैः ॥ नागं नागप्रसृतेश्च भक्ष्येर्मुद्गोदनेन च । मधुपायसेस्तण्डुछेश्च शाल्यनेर्माषसंयतैः ॥ क्षीरेणापमथैशान्यां पादार्घे वा पदद्वये । तत्पूर्वे सर्पिषा प्राच्यां लड्डुकैश्च कुशोदनैः ॥ अमो तु दक्षिणे पुष्पगुलैररुणचन्दनैः। हरिद्रान्नेन नैर्ऋत्यां चित्रान्नेस्तस्य पश्चिमे ॥ घृतान्नेन गुळान्नेन वायव्यां तस्य चोत्तरे । पकामयाभ्यां मांसाभ्यां माष्मुद्गौदनैरुदक् ॥ मांसैस्सहार्चियत्वा तु ब्रह्माणं मध्यतो यजेत् । तिलगव्याक्षताज्यानैर्वाह्ये शर्वादिकान् यजेत् ॥ पायसैः कृसररुधिरैर्वसारक्तपसूनकैः । मक्ष्यमांसैर्मांसिषत्तेर्द्धयन्नेन तु पूतनाम् ॥ दुग्धिपत्तास्थिमांसान्नैर्वायव्यां पापराक्षसीम् ।

इति । अत्र सर्वत्राज्याक्षताद्युक्तद्रव्यप्रधानेनान्नेन बलिः । मांसरुधिरादीनां मोदकरक्तजलादयः प्रतिनिधयः स्युः । तत्पूर्वे सर्पिषेत्यापवत्सस्यापपाग्मागेऽवस्था-

नमुक्तम् । कोणगतद्वितयानां विपर्यासोऽत्राभिप्रेयते । क्रसररुधिरेरिति द्रव्यद्वय-मुक्तं रावादिष्वेव । वेष्णवादिषु तु भेदः । सत्यकस्य गोधूमान्नं मृगस्य तिल्यवान्नं पितॄणां क्वसरः सुग्रीवस्य धूपापूपान्नं पुष्पदन्तस्य कुशस्तम्बद्यतान्नम् । अर्गलस्य अक्षतशाळकान्नम् , आपवत्सस्य हविर्दध्यन्नमिति ।

"भक्ष्यान्नाज्यं चरक्ये तु विदार्थे पद्ममांसकम् । रक्तान्नं दिधमांसं च क्षीरिपत्तारुणोदनम् ॥ पूतनापापयोर्दिक्षु दद्यान्मांसाज्यपायसम् । परुरुष्कुसरं मांसिपत्तास्त्रगान्त्रकम् ॥ सरक्तकुसुमान्नं च ततो दिक्षु बिंहं हरेत् । पायसं रक्तमितं हारिद्रं क्रसरं सितम् ॥ समक्ष्यं सतुषोदं च प्रहेभ्योऽन्नं क्रमाद् भवेत् ॥"

इति ॥ ७१ ॥

कुश्रप्रस्नाक्षतवारिहन्यैस्त्रिशः किरेद् वास्तुचतुर्धुखाभ्याम् । सकृत् सकृत् तत्परितः परेभ्यो बहिर्प्रहेभ्योऽश्चितपञ्चक्ररैः ॥ ७२ ॥ विमर्शिनी

कुश्रप्रस्ताक्षतवारिह्न्यैः कुशपुष्पाक्षतजलमिश्रेई विर्मिः । वास्तुचतु-र्मुखाभ्यां वास्तुपुरुषाय ब्रह्मणे च । त्रिशः बलिं किरेत् । तत्परितः तस्य परितः । परेभ्य आर्यकादिभ्य ईशानादिभ्यो वा । सकृत् सकृत् एकशः । बहिः शर्वस्कन्दादीनां बहिः । प्रहेभ्यः देवप्रहादिभ्यः । अञ्चितपञ्चकूरैः पञ्चकूरमिश्रे-ईविर्मिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विवरणम्

परेभ्य इति । कुशपस्नाक्षतवारिहन्यैरित्यनुषङ्गः । एवम् अञ्चित-श्चकूरैग्त्यत्रापि । अञ्चनं पूजनं सकलिनेवेचसंस्कारोपलक्षणमेतत् । ब्रह्मादिहिन-षामप्येतत् समानम् ॥ ७२ ॥

> कृत्वा बर्लि सालिलमत्र सकृत् सकृच दत्त्वा प्रसन्नयजनं प्रविधाय धातुः । तद्वास्तुदैवतकद्म्बकृतावलम्बं प्राकारमध्यमवबुध्य करोतु रक्षाम् ॥ ७३ ॥

विलं कृत्वा अत्र देवतासु । सकृत् सकृत् सिललं च दत्त्वा । घातु-र्ब्रह्मणः प्रसन्नयजनं प्रविधाय । प्राकारमध्यं महामयीदान्तर्भागम् । तद्वास्तुदैवत-कदम्बकृतावलम्बं पूर्वोक्तवास्तुदेवतानां समूहेन प्राप्ताश्रयम् । अवबुध्य ध्यात्वा रक्षां करोतु ॥ ७३ ॥

विवरणम्

धातुः प्रसन्नयजनं प्रविधायेति धाता ब्रह्मा । इतरेषामप्य-विशेषादेतत् सामान्येन कर्तव्यम् । तद्वास्तुदैवतकदम्बक्कतावरुम्बमिति । कदम्बः समूहः । प्राकारमध्यं प्राकारचतुष्ट्याभ्यन्तरस्थरुम् । अयमिभप्रायः— नैषामुद्वासनमिति, किंतु बास्तुपुरुषस्य प्राकारपर्यन्ततया प्राग्व्याख्यातवदव-स्थानं तदुपरि यथोक्तपदकरुष्ट्या ब्रह्मादीनामवस्थानं च वर्गशो व्यापकपुष्पारा-धनभावनामिः कल्पनीयमिति । यद्वा, श्रृङ्कातिः पूजा अलंबो विनिपाता-भावः । वास्तुदेवतानामित्थं पूजायां विनिपाताभावः प्राकाराभ्यन्तरस्य विभाव्य इति । अयं भावः । वास्तुदेवतानां प्रसन्नपूजान्ते विद्यादिभिर्विनिपाताभावादि प्रार्थनीयमिति । तदुक्तम् । 'विहितो वास्तुबिलः स्याद् रक्षोविद्योपशान्ति-सम्पद्भ्य' इति । कृतस्नप्रासादादिनिर्माणाङ्गमेष वास्तुयाग इति ज्ञेयम् ॥ ७३॥

गर्ते तत्र विशोधित विनिहिताधाराश्ममध्यावटे धान्याद्याहितविष्टरेऽथ निधिकुम्मं ताम्रजं वाश्मजम् । मूलेन प्रणिधाय तत्र विधिवद् रत्नादिपूर्णेऽर्णजं सम्पूज्याब्जमिहाभिराध्य अवनेशीमर्थयेतामुना ॥ ७४ ॥

विमर्शिनी

निधिकलशादिस्थापनमाह — गृतं इति । अथ विशोधितं विशेषेण शोधितं तत्र गर्ते । विनिहिताधाराइममध्यावटे स्थापिताया आधारशिलाया मध्यस्थे गर्ते । धान्याद्याहितविष्टरे धान्यतण्डुलादिभिः क्छप्ते पीठे । ताम्रजं ताम्रमयम् । अश्मजं वा शिलानिर्मितं वा निधिकुम्मं निधिकलशम् । मूलेन प्रणिधाय न्यस्य । तत्र पीठे । विधिवत् कलशन्यायेन । रत्नादिपूर्णे रत्नकनकादिभिः पूर्णे निधिकलशे । अर्णजमञ्जं ब्रह्मकलशपूजायां वक्ष्यमाणं लिपि-पङ्कजं सम्पूज्य । इह लिपिपद्मे भुवनेशीं शक्तिम् । अभिराध्यावाद्य सम्पूज्य । अमुना वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । अर्थयेत प्रार्थयेत् ॥ ७४॥

 ^{* &#}x27;तद्वास्तुदैवतकदम्बकृतेरलम्बम्' इति पाठमङ्गीकृत्येदं व्याख्यानं प्रतिभाति ।

विवरणम्

इदानीं प्रासादशरीरमूलावयवमूताधारशिलादिनिष्पादनरूपां पातालप्र-तिष्ठां प्रस्तौति — गर्ते तन्नेति । विशोधित इति । मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धि-रुक्ता । स्नानसकलीकरणादि सर्वं दिनान्तरे चेद् अर्थासिद्धम् । विनिहिताधारा-रममध्यावट इति । आधारशिलादिलक्षणं कर्मशेषे मविष्यति । तत्र गर्ते प्रथमं तावद् माविनपुंसकशिलासमस्त्रलक्षणं स्थाने सुदृदीकृते प्रासादम्लावयवमृता-माधारशिलां विनिद्ध्यात् । शिल्पिना प्राग्विनिहितामपि विनिधानिधया स्पृ-शेत् । तस्यास्तथा विनिहिताया यो मध्यदेशे निधिकलशिश्वलतार्थं प्रागेवकृतोऽवटस्तिसिक्तित्यर्थः । यद्वा विनिहित आधारो यसिक्तित्यपि समसनीयम् । विनिधानं विशेषतस्सिक्विष्पपनम् । कृत्सनस्य निधिकलशप्रिवीनपुंसकशिलादिमानिशक्तिस्पण्डलस्य नानाविशेषलक्षणस्य यत् सामान्यं तद्विशेषाणां स्वसामान्याश्र-यत्वाद् आधारोऽभिप्रेयते । अयमिहाशयः । यद्विगिमसुखतया माविनी प्रतिमानिमता तद्विगिभसुखतयैवाधारशिलानिधिकलशादि सर्वं प्रतिष्ठापनीयम् । तथा-वोक्तम् ।

"द्वारिदिग्वीक्षमाणं तु मध्ये मन्त्रघटं न्यसेद्"।

इति । निधिकलशाभिप्रायमेतत् । ततश्च स्थलशुद्धौ कृतायामेतदुचिते पूजा-स्थान उपिवश्य आत्मनः सकलीकरणादि सर्व विधाय गणपातिपूजाद्यनन्तरं तामाधारशिलां गव्यादिभिरश्लेण संशोध्य शोषणादि कृत्वा प्रणवेन शक्त्या वा सम्पूज्य तेनैव प्रतिष्ठाप्य "ध्रुवा द्यौ"रित्याभिमृश्य येन पूजिता तेनैव भाविकृत्सनशक्तिम-ण्डलसामान्यलक्षणं परं महोऽभिवाद्य संपूज्य सिश्चापयेदिति । यदुक्तम् ।

'या शिला कलशाधारसंज्ञा तां विद्धि सर्वगाम् । सामर्थ्यशाक्तिं सामान्यां निष्कलां परमेश्वरीम् ॥' इति । 'संसारन् मन्त्रचक्तं तु सानन्तं प्रणवेन वै । बीजभूतं तदन्तस्थमध्वषट्कं सारन् यजेत् ॥'

इति च । धान्याद्याहितविष्टर इति वस्त्रादिग्रहणम् । तदवटे स्वस्तिकमष्टदरु-कमरुं वालिख्य त्रीह्यादिमिर्यथान्यायं पीठं विरचय्य तत्र पीठपूजां विद्ध्यात् । ताम्रजमरुमजं वेत्यन्वयः । म्लेन प्रणिधायेति । तत्र कुम्भसंस्कारपूर्वकं यथा न पुनश्चलनं स्यात् तथा मूलमुचंरन् विन्यस्येत्यर्थः । मूलग्रहणं भ्रुवा द्यौरित्या-दिजपोपलक्षणम् । विधिवदिति सकलकल्यान्यायप्रास्यर्थमुक्तम् । रत्नादिपूर्ण इति सुवर्णधान्यादिग्रहणम् । हिरण्मय्याधारशक्तिरिप तिसान् विधीयते । अर्ण-जमञ्जं लिपिपङ्कजम् । तच्च स्नपनपटले वक्ष्यते । इह सुवनेशीमिभराध्य हरि-हरादिषु सर्वेष्विप हींबीजेन मूर्तिकल्पनावाहनादिपूर्वकमाराध्येत्यर्थः । आधारश-किरियमिति सम्प्रदायः । त्वमेवासनधारिकेति च तत्र लिङ्गम् । अङ्गलोकपाला-दिभिः पूजा स्यात् । अर्थयेतासुनेति । त्वमेव परमा शक्तिरित्यसुनेत्यर्थः । प्रागव-सानीयाध्येदानादियमर्थना ॥ ७४ ॥

> त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका । सन्द्वप्तया त्वया देवि ! स्थातव्यमिह सर्वदा ।। ७५ ॥ इति । विमर्शिनी

मन्त्रमाह — स्वमेवेत्यादि ॥ ७५ ॥ तद्दक्षिणे दर्भमृदादिशोधितं निधाय कूर्मं कृतधान्यविष्टरे । विशोध्य तं धारणयात्ममन्त्रतः प्रार्च्याधिवास्थेति घटोपिर न्यसेत् ॥ ७६ ॥

विमर्शिनी

तद्क्षणे कृतधान्यविष्टरे धान्यादिभिर्विरिचितपीठे, अर्थात् पूजितपीठे । दर्भमृदादिशोधितं दर्भमृत्त्विभाः संघृष्य क्षालितम् । कूर्म शिलापद्मं शिलाकूर्मे रजतपद्मं रजतकूर्म स्वर्णपद्मं स्वर्णकूर्म च निधाय। धारणया शोषणादिभिः, तानि विशोध्य । आत्ममन्त्रतः कूर्मस्यं मन्त्रेण प्राच्यं सम्पूज्य । वस्रेणाच्छाद्याधि-वास्य । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । घटोपिर निधिकलशस्योपिर न्यसेत् ॥ ७६ ॥ विवरणम्

द्भेमृदादिशोधितमिति । पूर्व दभेमृत्विभिष्टेष्ट्वा क्षालितं पुनर्धतेना-ङ्कत्वा मस्रमुद्रादिपिष्टेनोद्वर्तनपूर्वकमि क्षालितमित्यर्थः । कूर्ममित्येकवचन-मेककूर्मामिप्रायम् । स चारमजो राजतो हैमो वा । यद्वा द्वयोख्नयाणां वा सामान्यतो निर्देशः । पद्ममि तद्वद् द्रष्टव्यम् । क्रतधान्यविष्टर इति । स्वस्तिके पीठं विरचय्य तत्रेत्यर्थः । धारणयेति । भूतसंहारशोषणादि, भूतसर्गाद्यमिधानं जीवाहरणादि सर्व न्यायसिद्धम् । आत्ममन्त्रतः प्राच्येति । प्रणवो वक्ष्यमाण-निजमन्त्रो वा आत्ममन्त्रोऽभिष्ठेतः । तेन मन्त्रोदयादिसर्वपूर्वकमावाहनादि

^{🦡 &#}x27;स्य मणेर्मन्त्रे' क. पाठः.

कृत्वाङ्गलोकपालादिभिः सह पूजां कुर्यात् । अधिवास्येति । वस्रोणाच्छादनादिकं तथा भावनाविशेषश्चोक्तः । इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकारार्थः । शिलादिपद्माना-मपि यथास्वं दर्भमृदादिशोधनं शोषणादिकं प्रणवेन शक्त्या वा पूजनमपि कार्यम् ॥ ७६ ॥

शिलापग्नं कुम्भोपरि सुविनिधायार्णकमलं
समर्च्यास्मिन् भाव्याळयवदुपधायाश्मकमठम् ।
अक्कबारायेति प्रणवनमसोरन्तरभ्रवाणुनावाह्यानेन प्रणविविहिताङ्गं यजतु च ।। ७७ ।।

केन प्रकारेणेत्यत्राह — शिलापद्मिति । कुम्भोपरि निधिकलशोपरि । शिलापद्मे शिलामयं (पद्मे) सुविनिधाय सुस्थितं यथा भवति तथा विनिधाय । अर्णकमलं लिपिपक्कजं समर्च्ये । अस्मिन् पद्मे । अश्मकमठं शिलाकूर्मम् । भाव्यालयवद्, भविष्यत्प्रासादं यन्मुखं तद्वदित्यर्थः । प्रणवनमसोः अन्तरभुवा मध्यस्थेन अकूबारायेत्यणुना । उपधाय सुस्थितं स्थापयित्वा । अनेन मन्त्रे-णावाद्य । प्रणविविहिताक्कं प्रणवेन कृताक्कं तं यज्ञतु च ॥ ७७ ॥

विवरणम्

शिखापग्नं कुम्भोपि सुनिनिधायेति । निधिकलशमुखे पहानाल-इकृते यथा पुनश्चलनं न स्यात् तथा निधायेत्यर्थः । अर्णकमलं समर्च्येति तस्मिन् पद्मे लिपिपङ्कजपूजोक्ता । यद्वा, अर्णेषु कमला श्रीर्थत्रेत्यपि समसनीयम् । लिपिपङ्कजाकारेऽक्षरजाते मूलप्रकृतिलक्षणा श्रीरप्यावाद्य पूजनीयेति तदाशयः । कमलागृहं वैप्णवपस्थानापेक्षमेव । शैवपस्थाने तु हृक्षेखोपलक्षणमेतत् । 'त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेव प्रकृतिः परा। सन्तृप्तया त्वया देवि स्थातन्यमिह सर्वदे'त्येवमर्थनापि स्यादिति । भाव्यालयवद् भावी प्रासादो यहिङ्मुखः तहिङ्मुखमित्यर्थः । अश्मकमठः शिलाकुर्मः । प्रणवनमसोरन्तरभुवा अकृवारायेत्यणुनेत्यन्वयः । वर्णै-रष्टाक्रदेहं कल्पनीयम् ॥ ७७ ॥

> तदृष्वस्थे पद्मे रजतरचिते सार्णकमले न्यसेद् रीप्यं कूर्मं प्रयजतु च तेनेव मनुना । तथा स्वर्णाम्भोजेऽचितलिपिसरोजे कनकजं तिधायेष्ट्वा कूर्मं विश्विवदश्चना प्रार्थयतु च ॥ ७८ ॥

नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे विश्वधारिणे । करिष्यमाणं पासादमिह त्वं धर्तुमहिसि ॥ ७९ ॥

तदृध्वस्थे शिलाकूर्मोपरिस्थिते रजतरचिते पद्मे । सार्णकमले पूजितलिपिपक्कजे । रीप्यं रूप्यमयं कूर्मे तेनैव मनुना न्यसेत् प्रयजतु च । तथा
तद्वदेव स्वर्णाम्मोजे सीवर्णं पद्मं निधाय । तत्र अर्चितलिपिसरोजे पूजितलिपिपक्कजे । कनकजं कनकमयं कूर्मम् । विधिवत् पूर्वविधिना निधाय ।
इष्ट्वा सम्पूज्य । अमुना वक्ष्यमाणमन्त्रेण । प्रार्थयतु प्रार्थनं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

पार्थनामन्त्रमाह - नमस्त इत्यादिना ॥ ७९ ॥

विवरणम्

तद्ध्वस्थ इति कूर्मोपरिजराजतपद्मनिधानमुक्तम् । सार्णकमल इति तस्मिन् लिपिपङ्कजपूजोक्ता । तथा स्वर्णाम्भोज इति । राजतकूर्मोपरि निहित इति भावः । विधिवादिति सर्वत्र स्वमन्त्रेण प्रतिष्ठापनं ध्रुवादिजप-श्रोक्तः । पद्मानामपि मूलप्रकृतिपक्षे समानमेतत् । पद्मानामेव त्रित्वे तु हेमपद्मे मूलप्रकृतियागानन्तरमेव कूर्मवदुपस्थानमिति ज्ञेयम् । निवेद्यं प्रसन्तपूजां च कृत्वा अवसानीयार्ध्यदानात् पूर्वमुपस्थानं भवति । कर्मावसानेऽस्त्रेण तालत्रया-दिकरणं सर्वत्र समानम् ॥ ७८,७९॥

विभेशापिचितिं विधाय यमदिग्द्वार्यग्रतः स्वस्तिके
देवं च प्रसमर्च्य शेषहविषा हुत्वा प्रसाद्याथ तम् ।
क्रमस्योपिर योगनालग्रुपधायाजन्मभूम्युद्धतं
गर्ते मृत्तिकयाभिपूर्य दषदा चाकोट्य दार्ट्य नयेत् ॥ ८० ॥

विमर्शिनी

अश्र यमदिग्द्वारि भविष्यदक्षिणद्वारे स्थाने । विन्नेशापचितिं गणपित-दक्षिणामृत्तिपूजां विधाय । अग्रतः कूर्मस्याग्रतः स्वस्तिके देवं च प्रसमर्च्य निवेद्य । शेषहविषा हुत्वा पूँजाङ्गहोमं कृत्वा । तं देवं प्रसाद्य कूर्मस्योपिर । आज-इसभूम्युद्गतम् अजन्मा त्रक्षा तस्य मृमिः स्थानं, नपुंसकशिकेत्यर्थः, तत्पर्यन्त-मुद्गतमुर्ध्वगतं योगनालम् । उपधाय स्थापियत्वा । आजन्मभूम्युद्गतं जन्मभू -

१. 'देवेशं च स' क, पाठः २. 'पूजां गणहो' ख. पाठः,

मिरुपानर्पर्यन्ता म्मिः, तदन्तमिति केचित्। गर्तं मृत्तिकया दृपदा च शिलयाभि-पूर्य । आकोठ्यायःकृटेन संताज्य । दार्ढ्यं स्थिरताम् । नयेत् प्रापयेत्।। ८०॥

विवरणम्

यमदिग्द्वारि विश्वेशापचितिं विधायेति । अपचितिः पूजा । मावि-प्रासाददक्षिणद्वारोदेशे स्वीस्तिकमष्टदलं वालिख्य तत्र पूजापटलभाविरीत्या गण-पतिपृजां विदध्यात् । कृत्स्नस्य प्रासादादिविधेस्साक्षितया सकळविन्नपरिहारार्थमसौ गणपतिस्तत्र स्वायतने सन्निधाप्यत इत्यवबोद्धव्यम् । अग्रतः स्वस्तिके देवं प्रसम-च्चेंति भाविपासादामियद्वारोद्देशे स्वस्तिकेऽष्टदले वा तत्तद्देवस्य पृजापटलभावि-रीत्यैवाराधनमुक्तम् । कृत्सनस्य स्वकीयपासादादिविधेः साक्षितया सकल्यवृत्त्यनु-महार्थमस्य सन्निधापनमेतदित्यवबोद्धव्यम् । शेषहविषेति निवेधावशेषहविषः पूजा-क्रतया होमोऽयमुक्तः। कूर्मस्योपराति योगनाळलक्षणमपि कर्मशेषे वक्ष्यते। उपधानं विनिधानम् । आजन्मभूस्युद्गतमिति तदीयायामपरिमाणमुक्तम् । यद्वाजन्मभृमिः प्रासादाधिष्ठानं सैव च पृथिवी तद्धारितयास्यावस्थापनमनेनोक्तम् । तेनास्यानन्त-रूपत्वमपि सृचितं भवति। तथा चास्त्रपोक्षणशोषणादिपूर्वकमनन्तमन्त्रेणार्चनाद्यपि कार्यम् । 'नमस्तेऽनन्तरूपाय विष्णवे विश्वधारिण' इत्येवमादिना पार्थनेति । गर्न मृत्तिकया द्यदा च अभिपूर्येति सारमृत्साभिन्नतपाषाणैश्च यथोचितम-मिपूरण मुक्तम् । निशिक लशे प्रतिष्ठापिते तदवधिपूरणम् । पद्मकूर्मे तु तद-विषपूरणं योगनाळे निहिते च । कृत्स्नाभिपूरणमस्त्रपोक्षितमृद्दषद्भिरौचित्यात कार्यमिति च ज्ञेयम् । आकोटनमुपरिदेशे सम्यगृज्करणम् । दार्ढ्यं नयेदिति । यथा चिरकाळात्ययेऽपि पादुकादेरवनतिर्न स्थात् तथा याज्ञिकैईस्तिपादैसतस्थ-लस्य दृढतापादनम् । जलादिपूरणमप्यर्थात् सूचितम् । यदाह — 'पूरयेद्वालुका-मिश्च जलैश्चोपरि पूजयेदि'ति ॥ ८०॥

पूर्णप्रासाददेशे त्रिणयनपदसंप्रीणिताभीष्टवास्तौ भाव्येतद्द्वारशाखापदमपि परिकल्प्योत्तरेणाथ चैतत् । उक्केखादिक्रमेण ज्वलनप्रपसमाधाय गव्यादिसिक्ता-स्तद्याम्येऽष्टेष्टकास्तद्यमदिशि कलशं च न्यसेत् क्लप्तपीठे ॥

विमर्शिनी

अध पूर्णप्रासाददेशे पूर्णप्रासादस्थाने सत्यपरिसान् मुहुर्ते शात्रो । त्रिन-यनपदसंप्रीणिताभीष्ट्रवास्तौ ईशभागकृतस्वस्ववास्तुवस्रो च सति । भाव्येतदृद्वार- शालापदं भविष्यत्प्रासादद्वारस्य दक्षिणशाखायाः स्थानमपि परिकल्प्य । एतदुत्तरेण तस्योत्तरभागे । उन्नेवादिक्रमेण उन्नेवनमारभ्य क्रमेण । ज्वलनमारभ्य क्रमेण । ज्वलनमारभ्य तद्दक्षिणभागे । उपसमाधाय स्थापयित्वा । परिधिस्थापनात् प्राक् तद्याम्ये तद्दक्षिणभागे । प्रतिधिस्थापनात् प्राक् तद्याम्ये तद्दक्षिणभागे । प्रतिधिस्थापनात् प्राक् तद्याम्ये तद्दक्षिणभागे । प्रतिधिक्ताः पञ्चगव्याष्टगन्धजलैः सिक्ता अष्टे- एकाः । तद्यमदिशि तासां दक्षिणे कलशं च न्यसेत् ॥ ८१ ॥

विवरणम्

तावता स्थलस्य दृढताभाव उपपीठवन्धनमपि कर्तव्यमिति पाताल-प्रतिष्ठामुक्त्वां प्रासादमध्यमावयवप्रक्रमरूपं प्रथमेष्टकोपधानं प्रस्तौति — पूर्ण-प्रासाद्देश इति । गतं मृतिकया प्रपूर्व दृषदेत्येवं पूर्णे सति पाला-दोचितोइेहो यदोपपीठयोगस्तदा पूर्णे तदुपरितने पासादोचितोदेश इत्यर्थः । त्रिनयनपद्सम्प्रीणिताभीष्टवास्ताविति । त्रिनयनपदं तत्र ईशानप्रदेशः । अभीष्ट-शब्देन स्वस्वोचितग्रहणम् । तत्र रात्रौ वास्तुपूजां प्रागुक्तवत् कृत्वेत्यर्थः । स्ना-नादि सर्वमर्थसिद्धम्। भाज्येतदृद्धारशाखामपि परिकरुप्येति। एतच्छब्देन प्रकान्त-भासाद्ग्रहणम् । द्वारशाखाकवाटयोगः भाविन्याः प्रासादप्रधानद्वारशाखायाः स्थानमपीष्टकाधानोपयोगितया शिलिपभिः सहावधार्येत्यर्थः । प्रासादपरिश्रहाच गर्भगृहद्वारशाखाया मुखमण्डपोपपत्तो तदीयद्वारशाखायाश्च न यहणोपपत्तिः । प्रासादद्वारस्य वामेतरसिन्नित्यादि वक्ष्यति । ततश्च दक्षिणेयं द्वारशास्त्रावः सीयते । अथतद्तत्तरेणेति । एतत्पदसन्निधावुद्रमागे इत्यर्थः । 'एनपा द्वितीये'ति एतच्छब्दस्य द्वितीया । तत्र मण्डपं परिवृत्तं स्थलं वा प्रागेव कृत्वा तत्रेष्टका-गर्भहोमी स्याताम् । ज्वलनसुपसमाधायेति । परिधानादवीचीनं सर्वमपि निर्वद्धिति भावः । तद्याम्ये क्लप्तपीठे गन्यादिसिक्ता अष्टेष्टकाः, तद्यमदिशि क्लप्तपीठे कलशं च न्यसेदिति योज्यम् । स्वास्तिकेऽष्टदलपद्मे वा बीहिवस्नादिभिः पीठं कल्पनीयम् । पञ्चगव्येन मृज्जलगोम्त्रपञ्चगव्येर्हेमरत्नोदक्युतैसीर्वेष्टकाः स्वास्त्रेण शोधनीयाः । खे पीठे यथादिशं प्रागमतया च न्यासः । गन्धविकेपनं सन्धपन-मपि कार्यम् । न्यम्बिलतया च कलशन्यासः ॥ ८१ ॥

भारणाक्रमविशोधितास्ततः स्वाणुतः समाभिपूज्य चेष्टकाः । प्राच्ये रत्नजलपूरितं घटं त्रारभेत हवनं विधानेतः ॥ ८२ ॥

^{ু &#}x27;नं च मन्त्रवित् ॥ '' क. पाठः, ২. 'नवित् ॥' ख. पाटः.

ततो धारणाकमिवशोधिताः शोषणादिभिः शोधिताः इष्टकाः । स्वाणुतः स्वस्थापनमन्त्रतः समिपपूज्य । रत्नजलपूरितं रत्नेजलेश्च पूरितम् । घटं कलशं प्रार्चि । हवनं होमम् । विधानतः परिधिस्थापनादिकमेण प्रारमेत ॥ ८२ ॥

विवरणभ्

ततो धारणाऋमविद्योधिता इति । पीठपूजानन्तरं शोषणदहनप्रावनकाटिन्यकरणेः कमतो विशोधिता इत्यर्थः । स्वाणुतः समिभूज्य च
इति स्वमूलमन्त्रेणावाद्य साङ्गाराधनमुक्तम् । यद्वा 'ईशेऽष्टाभिरि'ति वक्ष्यमाण
मन्त्रेः पूजनं प्रतीष्टकं मूलमध्याप्रेषु भागेषु त्रितत्त्वपूजापि परतत्त्वादिक्रमेण मन्त्रविदा कार्या । प्राच्येति मूलेनावाहनादिपूर्वकं पूजनमुक्तम् । प्रारभेत हवनमिति
ततः परिधिनिधानादिकमुक्तम् । विधानविदिति होमविधानम् । वक्ष्यति च
'प्रारब्धामिमुखा स्वगृह्यविहितेने'त्यादि । यद्वा, द्वास्थानोद्रग्सागे मण्डपस्य
संस्करणम् । तद्वेद्यामिष्टकाद्यधिवासस्तदुद्यगळिन्द एव वा । नागपदे स्वकुण्डे
हवनमित्येतदिप सर्व विधानविदित्युक्तम् ॥ ८२ ॥

पकात् प्राग् अर्गदुर्गास्मरम्धरिभदि मूलाक्षरैविद्यराजे
पकान्ते द्वादशारूयाभिरिह हरिहरे पश्चतत्त्वेसिधामि ।
मृलार्णेस्त्र्यम्बके ब्रह्मभिरिष घृतमाहुत्य भूरादिमन्त्रैराज्यं द्रच्याहुतेः प्राङ् मुरभिदि जुहुयादुर्धतश्चेतरेषु ॥ ८३ ॥

विमर्शिनी

भगेदुर्गास्मरमुरि शिवदुर्गाशङ्करनारायणेषु । पकात् पकहोमात् । प्राक् पूर्वम् । मूलाक्षरेः मूलमन्त्रस्याक्षरेः 'ओं स्वाहा' 'नं स्वाहा' इत्यादिभिः । विद्यराजे गणपतो । पकान्ते द्वादशाख्याभिः 'ओं वज्जदन्ताय स्वाहा' इत्यादिभिः । दशनामिभिः । हरिहरे शङ्करनारायणे । इह पकान्ते पश्चतत्त्वैः । त्रिधान्नि विष्णो । इह मूलार्णेः मूलमन्त्रस्याक्षरेः। व्यय्वके शिवे । इह ब्रह्मभिः पश्चब्रह्ममन्त्रेः घृतहोमः स्यात् । अथ मुरिभदि विष्णो । द्रव्याहुतेः प्राक् पुरः । भूरादिमन्त्रैः वक्ष्यमाणेराज्यं जुहुयात् । इतरेषु तदन्येषु । ऊर्ध्वतः द्रव्यहोमाद्ध्वतश्च जुहुयात् ॥ ८२ ॥

विवरणम्

तत्र होमे विशेषं दर्शयति—पक्कात् प्रागिति । इह भर्गदुर्गासारमुरिमिद् पकात् प्राङ्ग मूलाक्षरेष्ट्रितहोम इति सम्बन्धनीयम् । कर्तव्य इति शेषः । मूलाक्षराणि च सिवन्दुकानि प्रणवपुटितानि स्युः । 'प्रारमेत हवनं च मन्त्रविदित्ये'वं-निर्देशेन वैतल्लभ्यते । शिवे पीठमन्त्रेभ्लाक्षरैश्चाज्यं हुत्वा तत्पुरुषेण पकं हुत्वा पुनः सद्यादिक्रक्काभिः प्रणवस्थाणुमन्त्रादिभिः पूजामन्त्रेश्च आज्यं हुत्वा व्योमव्यापि-दशार्णेन पूर्णा जुहुयादिति 'क्रमः । एवं दुर्गादिष्विप प्रयोगो विवेचनीयः । द्रव्याहुतेः प्रागिति । 'गायच्या सक्लेष्वि'ति वक्ष्यमाणस्य द्रव्यहोमस्य प्रहणम् । कथ्वतश्चेतरेष्विति । शिवादिषु चतुर्द्वव्यहोमं कृत्वा भूरादिमन्त्रैराज्यहोम इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भूराद्याः पृथगेव लोकपतयश्चामिश्च सोमो ग्रहा नक्षत्राणि ससंप्रदान*ठयुगा भूतानि नागा हरी। सर्वाश्चाप्यथ देवतास्तदनु विश्वे चापि देवाः पुन-विष्णुर्व्याहृतयश्च विष्णुपद्मूलास्तेऽणवोऽन्येष्वतः॥ ८४॥

गायत्र्या सकळेषु प्रजुहोतु समिद्घृतान्नसर्पीषि । पूर्णान्तं साष्ट्यतं दुर्गायां तानि मूलमन्त्रेण ॥ ८५ ॥

विमर्शिनी

भ्रादिमन्त्रानाह—भृराद्या इति । हरों भ्राद्याश्चत्वारोऽणवः । अथ लोकपतयः इन्द्राद्याः । पृथगेव 'इन्द्राय स्वाहा' 'अथये स्वाहा' इत्याद्याः । अथिः सोमः प्रहा नक्षत्राणि भूतानि नागाः सर्वाश्चापि देवताः तदनु विश्वे चापि देवाः पुनर्विष्णुश्च । एते ससंप्रदानठयुगाः संप्रदानेन चतुर्थ्या ठयुगेन स्वाहाकारेण च युक्ताः पुनर्व्याहृतयश्च । अत्र 'सर्वाभ्यो देवताभ्य' इत्येक एव मन्त्रः । 'विश्वेभ्यो देवेभ्य' इति च । अतोऽन्येषु देवेषु । विष्णुपदम्लाः विष्णुस्थाने मृलमन्त्राः । तेऽणवो मन्त्राः ॥ ८४ ॥

१. गाः प्रसिद्धवत् **सं**'ख. पाठः.

^{* &#}x27;ठद्व श्रं स्वाहा । द्विठमेव चेत्यस्य व्याख्याय द्विठं विसर्गस्तस्य बिन्दुद्वयात्मक-त्वात् । विसर्गशब्देन च ळक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लक्ष्यते । स्वाहाशब्देनैव वह्नौ त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्यायत्वाद् इस्वेवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः ॥' इति बृहद्विभानम् ।

पुनहों मशेषमाह — गायज्येति । सक्छेषु समिद्धृतान्नसपीं पि चत्वारि द्रव्याणि । गायज्या स्वस्वगायज्या । साष्टशतेम् अष्टसहितशतं पूर्णान्तं प्रजुहोतु । दुर्गायां मूलमन्त्रेण तानि द्रव्याणि प्रजुहोतु ॥ ८५ ॥

विवरणम्

भूराद्या इति । चतस्रो व्याहृतयः पृथगेव । लोकपतय इति । इन्द्रादि-दशदिक्पालाः । अत एव नक्षत्राणां (न?) पृथक् परिम्रहो भवति । ससम्प्र-दानठयुगा इति सर्वत्र सम्बध्यते । सम्प्रदानं चतुर्थीं, ठयुगं स्वाहाकारः । सर्वा देवता इति सम्बन्धनीयम् । एवं विश्वे देवा इति । अतोऽन्येषु तेऽणवो विष्णुपदम्गूला इत्यन्वयः । शर्वादिष्विप त एव मन्त्राः, किन्तु विष्णुपदमन्त्रस्थाने स्वं स्वमूलं योज्यमिति भावः ॥ ८४,८५ ॥

पक्वान्ते नामद्विषद्केन दिक्पेभृतिश्वाज्यं बाहुलेये महाद्भः। चन्द्राक्रीभ्यां कालबह्विग्रहैर्दिङ्नक्षत्रैर्द्रव्यं हुनेन्मूलतोऽन्ते।। ८६ ॥

विमर्शिनी

बाहुलेये स्कन्दे पकान्ते । नामद्रिषद्केन नाम्नां द्वादशकेन । दिक्पेरि-न्द्राचैः । भूतैर्महाद्भः चन्द्राकीभ्याम् । कालविद्यम्हैः कालेन विद्वा महैश्च । दिङ्नक्षत्रैः दिग्भिनिक्षत्रैश्चाज्यं हुनेत् । एतेषां नाममन्त्रेराज्यं हुनेदित्यर्थः । अन्ते मूलतो द्रव्यं हुनेत् ॥ ८६ ॥

विवरणम्

सर्वेष्विप सप्तिवंशितरेव मन्त्रा भवन्ति, स्कन्दे तु भेदमाह — प्रकान्ति हिति । नामद्विषद्कं द्वादशनामानि । वक्ष्यिति च — स्कन्दो बाण इत्यादि । अत्र पकं हुत्वा द्वादशनामभिराज्यहोमः । पूजामन्त्राज्यहोमं पूर्णाहुतिं च कृत्वा छोक-पालादिभिराज्यहोमः । सम्प्रदान्ठयुगयोगोऽत्रापि स्यात् । महद्भिरिति प्रथक्पदम् । पूर्णा हुत्वान्ते मूळतश्चतुर्द्वन्यहोम इति ॥ ८६ ॥

पक्वान्ते षण्मन्त्रकैराज्यमार्ये हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यकं च । गोप्त्राद्याख्या पड्युजेन्द्रादिन-श्रत्रान्तैः स्कन्दोक्तेश्र सर्पिर्जुहोतु ॥ ८७ ॥

विमशिनी

आर्ये पकान्ते पण्मन्त्रकैः रेवन्तादिभिः आज्यं हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्वव्यकं च हुत्वा । गोप्त्राद्याख्यापड्युजा गोप्त्रादिनामद्वादशकेन । इन्द्रादिनक्षत्रान्तेः स्कन्दोक्तैः स्कन्दस्योक्तैर्मन्त्रैश्च सार्पर्जुहोतु ॥ ८७ ॥

विवरणम्

शास्तर्थि भेदमाह पक्कान्त इति । षण्मन्त्रकेरिति । बक्ष्यति च 'रेबेन्तश्च तथा शास्ते'त्यादि । पूजामन्त्रतदीयपूर्णानन्तरमेव द्रव्यहोमः । गाँप्ता- बास्यावड्यजेति द्रादशनामानि च । वक्ष्यति च गोप्ता च पिक्रलाक्षश्चे-त्यादि ॥ ८७ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे प्रार्प्य सर्पिरिप तासु घटे च । तद्द्रयं समधिवास्य निशीति स्थापयेत् तद्तु ताः सुविलग्ने ।।

स्वष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे स्विष्टकृदादिहोमावसाने । सिर्पः संपात मि । तास्विष्टकासु । वटे कल्हों च प्रार्प्य । तद्द्वयं निशि समधिवास्य तदनु ताः इष्टकाः । सुविलमे शोमने मुहूर्ते । इति वक्ष्यमाणविधिना स्थापयेत्।।८८।।

विवरणम्

सिद्धें। तद्द्वयं समधिवास्येति वस्त्राच्छादनादिकमुक्तम्। निशीति। अधिवास्येति सम्पातस्पर्शनमुक्तम्। निशीति। अधिवास्येति सम्बन्धनीयम् । रात्रावेवमधिवास्येत्यर्थः । तदनु ततः पश्चात्। परेद्यवीति सम्बन्धनीयम् । रात्रावेवमधिवास्येत्यर्थः । तदनु ततः पश्चात्। परेद्यवीति सावत्। यदुक्तं 'श्चोभूते पासादद्वारदेशं चे'त्यादि । सुविल्ग्ने मुहूर्ते ॥ ८८ ॥

प्रासादद्वारस्य वामेतरस्मिन् पाश्चोदेशे भावितत्पादुकांन्तः। भूमिं कृत्वा सुस्थिरां शोधयित्वा मात्वा क्षेत्रं कल्पयेदिष्टकानाम्।। ८९॥

विमर्शिनी

प्रासादद्वारस्य वामेतरिसन् दक्षिणे पार्श्वोद्शे द्वारशाखायोगागे । भा-वितत्पादुकान्तः भविष्यतः पादुकस्यान्तर्भागे। भूमिं सुस्थिरां कृत्वा । शोधियुत्वा मार्जनादिभिः संशोध्य । मात्वा मार्न कृत्वा । इष्टकानां क्षेत्रं यथा, तथा कल्पयेत् ॥ ८९ ॥

विवरणम्

वामेतरस्मिन्नित्यसन्देहार्थमिभिधानम् । प्राग्हारे प्रासादे याम्याया द्वार-शाखाया दक्षिणतः प्रत्यगृद्धारे सौम्याया द्वारशाखाया उत्तरत इति । प्रासादश्रहणा-म्मुखमण्डपसम्भवे तद्श्रहो न भवति । भावितत्पादुकान्तरिति । भाविनः प्रासादी-यपादुकस्य आभ्यन्तरोहेशे । भूमिं सुस्थिरां कृत्वेति यत्नतोऽपि स्थलहढी-करणमुक्तम् । यद्वाधारेष्टकौनिधानमुच्यते । शोधियत्वेति । मुष्ट्यादिभिः तत्-स्थलशुद्धिरुक्ता । मात्वा क्षेत्रं करूपयेदिति । सवर्ष्टकााचित्युपपत्त्या चतुरश्रस्य मानमेकैकेष्टकोपधानोपपत्त्या च तदवान्तरचतुरश्राणां मानमिति क्रेयम् । क्षेत्रं च तथाविधं गृद्धते । करूपनं च रेखे लिखेदित्येदलेखनसौकर्यसिद्धये मूलाग्राद्यचितो-हेशाङ्कनं तदुचितरेखोत्किरणं वा भवति । मानकरूपने चौचित्यात् पुरैव तक्षभिः सह कार्ये ॥ ८९ ॥

क्षेत्रे चतुष्पद्युते चतुरश्ररूपे
रेखे लिखेच्छिखिमरुत्पद्योः पुरोग्रे ।
तिच्छिष्टकोष्ठयुजि पिप्पलशङ्कनोदगग्रे ध्रुवेण सकलेपु शिवेऽस्ततो वा ॥ ९० ॥
विमर्शिनी

चतुष्पद्युते चतुरश्ररूपे क्षेत्रे । शिखिमरूत्पदयोः अग्निवायुकोणगत-पद्योः पुरोग्ने प्रागमे । तिच्छष्टकोष्ठयुजि तिच्छष्टयोर्नैर्ऋतीशकोष्ठयोः द्वये उदगमे । पिप्पलशङ्कुना अश्वत्थवृक्षनिर्मितशङ्कुना । सकलेषु देवेषु । ध्रुवेण प्रणवेन । शिवेऽस्ततो वा रेखे लिखेत् । अयं भावः — त्रिकरवर्गभवे प्रासादे चतुरङ्गुलाधिककरमानेन समचतुरश्रं क्षेत्रं कृत्वा 'यहार्काहियुगेर्मिता तिवित-त्युत्सेधवत्योऽङ्गुलेरि'ति कर्मशेषे वक्ष्यमाणरीत्या द्वादशाङ्गुलदीर्घा अष्टा-ङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोत्सेधाश्चाष्टेष्टका ईशवाय्योः पूर्वापरायता इतस्योरन्य-थारूपाश्च स्थाप्याः । तथा सति मध्ये चतुरङ्गुलसमविस्तारस्य गर्भपात्रस्य गर्त भवतीति ॥ ९० ॥

९. 'थेपिश्य' क. ख., ২০ 'काधा' ख., ३. 'ति। न मा' ग. पाठः।

विवरणम्

क्षेत्रे इति । प्रागादिचतुष्पर्यन्तेषु प्रागुदगग्रतया प्रदक्षिणक्रमेण रेखा लिखंश्चतुरश्रं विद्ध्यात् । पुनस्तसिन्नायतचतुरश्ररूपपदचतुष्टययुततया प्रागेव काल्पते सत्याग्नेयपदे प्रागग्ने हे रेखे नैक्ट्रतपदे सीम्याग्ने वायव्यपदेऽपि प्रागन्ने पुनरेशानपदे च उदगन्ने प्रदक्षिणक्रमतो लिखेदिति प्रयोगक्रमोऽभिन्नेतः । तथाच तत्क्षेत्रोदरे परमल्पचतुरश्रं निष्पन्नं भवेदिति । ध्रुवः प्रणवः ॥ ९० ॥

पीठं वर्मसम्रक्षितेऽत्र परिपूज्यान्तःस्थितः संस्मरन् देवं साञ्जिलिरीश्वरे गिरिश्चवारं यूलमष्टावरम् । अन्येष्वप्यभिजप्य विद्वचितिमासद्भास्य चाष्टेष्टका-श्विन्वीतोन्नतिनिम्नते परिहरंस्तुल्या यथोपानहा ॥ ९१ ॥ विमर्शिनी

अथ वर्मसमुक्षिते अत्र स्थले पीठं परिपूज्य । अन्तःस्थितः अन्तर्भागे तिष्ठत् । साझिलरङ्गलियुक्तो देवं संस्मरत् । ईश्वरे शिवे । गिरिशवारम् एकाद-शवारम्, अन्येष्वष्टावरमपि मूलमाभेजप्य । विह्वचितिं विह्वचैतन्यम् । आसु इष्टकासुद्धान्याष्ट्रेष्टकाश्च यथा उपानहा तुल्या भवन्ति तथोन्नतिनिन्नते परिहरन् उन्नतिं निन्नतां चं परिहरंश्चिन्वीत ॥ ९१ ॥

विवरणम्

अत्र वर्मसमुक्षिते पीठं परिपूज्येत्यन्वयः । अन्तः स्थितः साञ्जाल्ठेदेवं संस्मरित्रति । प्रासादान्तर्ज्ञह्मभागे स्थितस्य देवस्य तत्सिन्निधावव-स्थितेनााभिध्यानमेतत् प्रासादिनर्माणप्रारम्भाभ्यनुज्ञापनार्थमिति । यद्वान्तर्देवं संस्मरित्रति स्वहृद्येव पश्चात् ब्रह्मस्थानभाजि विग्वे समावाह्यस्य देवस्थानुसन्धानम् । चिन्वीतेति । चयनमुपधानम् । उन्नतिनिम्नते परिहरिन्निति परस्परापेक्षं, मिथस्समा यथा स्युः तथा चिन्वीतेति स्वसीमापेक्षं वा । तदेतदाह—तुल्या यथोपानहेति । तथा चिन्वीतेति सोपस्कारमन्वयः । यदुक्तम् — "उपान(ध्वशद्व)त् प्रयुञ्जीत वर्जयेनिम्नमुन्नतम् " इति ॥ ९१ ॥

ईशेऽष्टाभिः सद्यजाभिः कलाभि-वृद्धचंशादीशांशनिष्ठं क्रमेण। लक्ष्मीशोमाश्रीशयोर्म्, लवर्णे-श्रिन्वीतान्येषु स्वमूलेन चैनाः॥ ९२॥

दि**मशि**नी

एना इष्टकाः । वह्वयंशादीशांशिनष्ठं वह्वयंशमारभ्येशांशेऽवसानं यथा मवित तथा क्रमेण । ईशे सद्यजाभिः कलाभिः अष्टाभिः सद्योजातकलाभिः । रहस्मीशोमाश्रीशयोः विष्णुशङ्करनारायणयोः । मूलवर्णेर्मूलमन्त्रस्याक्षरैः । अन्येषु स्वस्वमूहेन च चिन्वीत ॥ ९२ ॥

विवरगम्

क्रमेणेति । विह्निगागे द्वे इष्टके उत्तरदक्षिणपदयोरुपधेये । नैर्ऋतमागे प्राक्पश्चिमपदयोरित्यादिरूपः कम उक्तः । प्रणवरुद्धा नमोन्ता इह मन्त्राः स्यः ॥ ९२ ॥

आवाद्यात्र निजेन मूलमनुना देवं सहाङ्गं यजेदा-लिप्यामलया मृदा कलश्रवारापूर्य गर्मावटम् । वीक्षेताक्षतस्नमोमिति जपन् क्षिप्त्या जलावर्तकं वामावर्तसमुद्भवेऽस्नहुतसंपातं च संपातयेत् ॥ ९३॥

अत्र निजेन मूलमनुना देवमावाद्य। सहाक्रम् अक्नैः सहितं यजेत्। अम-लया मृदा तद्विवरमालिप्य। कलशवारा कलशजलेन। गर्भावटं गर्भस्थानगर्तमा-पूर्व ओमिति जपन् अक्षतसूनं तत्र जले क्षिप्त्वा जलावर्तं विक्षेत। वामा-वर्तसमुद्भवे वामगत्यावर्ते जाते सित तत्यायश्चित्तार्थम् अस्नहुतसंपातं चास्ने-णाच्यं हुत्वा तत्संपातं च संपातयेत्॥ ९३॥

यजेदिति मूळजपोपळक्षणम् । ओमिति जपन् अक्षतसूनं क्षिस्वा जला-वर्तकं विक्षेतेत्यन्वयः । सूनं पुष्पं, तच शुक्कमिति सम्प्रदायः ॥ ९३ ॥ मनुवरमहितं महास्त्रगुप्तं विश्वमभिकल्प्य तथेष्टकाश्रतस्रः । तदुपरि विनिधाय धान्यमृद्भिर्देढमवटं परिपूर्य साधु रक्षेत् ॥ ९४ ॥ विमर्शिनी

मनुवरमहितं महास्रगुप्तं मूलमन्त्रपूजितं स्वस्वमहास्रोण रक्षितम्। विमुं देवमभिकल्प्य। तथा तदुपिरे तासामिष्टकानामुपिरे चतस इष्टकाश्च विनिधाय। धान्यमृद्धिर्धान्यैमृद्धिश्च। अवटं गर्तं दृढं पिरपूर्य। साधु यथावद् रक्षेत्॥ ९४॥

मनुवरमहितमिति । पुनरिप मूलेन किञ्चिद्यजनमुक्तम् । महास्त्रगुप्त-मिति स्वास्त्रेण तालत्रयादिकमुक्तम् । महद्विशेषणं त्वादर्राथम् । साधु रक्षेदिति । पुनरिप तालत्रयादिकं लौकिकपुरुषे रक्षाकरणं चोक्तम् । यदुक्तम् — 'त्रिरात्रं रक्षाविधानं कृत्वा ततः कर्म समारभेत' इति । 'त्रिरात्रं विष्णुमूतास्तत्र क्रीडन्तीति' च । विष्णुत्रहणं शिवाद्युपलक्षणार्थ-मिति ॥ ९४॥

ततः समभ्यर्चितवास्तुरत्र शुभेऽह्वि गर्भोचितसाधनानि । संभृत्य मन्त्री विनिधाय वह्विं समारभेतोत्तरतोऽग्निकार्यम् ॥ ९५ ॥

ततः शुभेऽहि शुभदिवसे रात्रावत्रापि । समभ्यर्चितवास्तुः सम्यग् वास्तुबलिकृत् । मन्त्री आचार्यः । स्वयं गर्भोचितसाधनानि गर्भाधानयोग्यानि साधनानि संभृत्य तस्य गर्भन्यासस्थानस्योत्तरतो विह्नं विनिधाय। अभिकार्यं होमकर्म समार्भेत ॥ ९५ ॥

विवरणम्

गर्भाधानं प्रस्तौति । ततं इति । समभ्यचितवास्तुरिति । पूर्वस्यां रात्रावियं वास्तुपूजा भवति । गर्भोचितसाधनानि सम्भृत्येति । दुस्सम्पादसम्भारसम्भवात् सम्भारभृयस्त्वाद् वा एतदभिधानम् । यद्वा नात्र प्रतिनिधानमुचितमिति । मन्त्रीति स्नानादिपूर्वकमात्मनः सकलीकरणादिकमुक्तम् । समारभेतेन्ति परिधिनिधानादर्वा-क्तमुक्तम् ॥ ९५ ॥

न्यस्य न्यग्विलमग्निदक्षिणादिशि त्रीह्यादिमन्मण्डले पात्रं ताम्रमयं पिधानसिहतं गव्यादिसंशोधितम्। पीठाराधनपूर्वमत्र कृतसंस्कारे सम्रत्तानिते कुर्यात् सागरमृद्वतिं धृतिहरण्येनाम्रदोष्णा सुधीः ॥ ९६॥

अग्निद्शिणादिशि अमेर्दक्षिणमागे । त्रीह्यादिमन्मण्डले त्रीह्यादिभिर्विर-चितपीठे मण्डले । ताम्रकृतं ताम्रेण कृतम् । पिधानसहितमुत्तरच्छदेन सहितम् । गव्यादिसंशोधितं गव्याष्टगन्धजलैः क्षालितम् । पात्रं गर्भपात्रम् । न्यग्विलम् अधोमुखं न्यस्य । पीठाराधनपूर्वं पीठाराधनं पूर्वं यथा भवति तथा । कृतसंस्कारे प्राणायामादिभिः संस्कृते। समुत्तानिते सम्यगुत्तानीकृतेऽत्र। धृतहिरण्येन हिर-ण्मयपित्रसहितेन। अग्रदोष्णा कराग्रेण। सागरमृद्वृतिं समुद्रमृत्तिकया वृतिं सीमानं कुर्यात्। सुधीरिति सागरमृदा वृतिकल्पनायां तस्य पात्रस्य भूमण्डल-रूपेण ध्यानमुक्तम्॥ ९६॥

विवरणम्

त्रीह्यादिमन्मण्डल इति । स्वस्तिकमष्टदलकमलं वा मण्डलमालिख्य तत्र वस्त्रान्तिरतिर्वीहितण्डलादिभिः पीठं विधाय तस्मिन्नित्यर्थः । गर्भपात्रलक्षणमपि कर्मशेषे भविष्यति । गव्यादिसंशोधितमिति केवलोदकगोम्त्रगव्यगन्धजलादय उक्ताः । कृतसंस्कार इति , गन्धालेपनसन्धूपनशोषणादयः । अग्रदोष्णेति । इस्ताग्रेण । सुधीरिति । "भूमण्डलमनन्तस्थं सशैलाम्भोधिदिग्गजम् " इत्येव-मिभिध्यानकुशल इति भावः । अनेन तत्र प्रथममनन्तसन्निधानमपि समुचितमिति स्चितम् ॥ ९६ ॥

कुड्यश्लेषमिह प्रकल्प्य वृतिमादावन्तरालस्थितं

प्रत्यक्प्राक्स्थमवागुदक्स्थमपि रेखाद्वन्द्वमापाद्येत्। पात्रेऽस्मिन् नवखण्डमण्डितमहीसंस्थानरूपे स्फुर-द्वर्णीम्भोजचितीति तत्तदुदितद्रच्याणि विन्यस्यतु ॥ ९७ ॥

इह गर्भपात्रे आदौ वृतिम्। कुड्यक्षेषं कुड्ये किष्टं यथा तथा प्रक-ल्प्य। प्रत्यवप्रावस्थं प्रावप्रत्यगतम्। अवागुदवस्थं दक्षिणोत्तरगतमप्यन्तराल-स्थितं रेखाद्वन्द्वम्। आपादयेत् कुर्यात्। नवलण्डमण्डितमहीसंस्थानरूपे नविभः लण्डमण्डितायाः पृथिव्याः संस्थानस्वरूपे। स्फुरद्वणीम्भोजिचिति लिपिपङ्कज-पूजया स्फुरल्लिपिपङ्कजचैतन्ययुक्तेऽस्मिन् पात्रे। तत्तदुदितद्वव्याणि तस्य तस्य देवस्योक्तानि द्रव्याणि। इति वक्ष्यमाणविधिना विन्यस्यतु॥ ९७॥

विवरणम्

सागरमृद्कृतिप्रकारं दर्शयति—कुड्यश्लेपामिति । कियाविशेषणमेतत् । इहेति तस्मिन् पात्रे । गर्भपात्रस्य चतुर्दिशमुत्रतो मित्तिस्थानीयोऽवयवः कुड्यमि प्रेयते । तत्र श्लेषो यथा भवति तथा प्रथमतः प्रागादिप्रदक्षिणतया वृतिं विधाय पुनस्तदन्तर्भागे पश्चादारभ्य प्राक्संस्थं दक्षिणत आरभ्य उदगन्तं च रेखाद्वयं सागरमृदेव रचयेत् । प्रत्यक्पागित्येवमाकारेण तिष्ठतीति प्रत्यक्पाक्स्थम्

१. 'क्षेषं य' ख. पाठः.

एवमवागुदक्स्थम् इत्येतद्पि । अवाग् दक्षिणम् । नवखण्डमण्डितमहिसंस्थानरूप इति । भारतादिनवखण्डिमिण्डिता मही इयं भूमिः तस्या एवेयं गर्भपात्रतलाकारेण नवखण्डयोगितया स्थितिश्चिन्तनीयेति भावः । पूर्वमिह् सित्रधापितानन्तिशिरो-वर्तितया सूमेस्तन्मन्त्रेणास्मिन् पात्रे सित्रधापनमपि सूचितम् । स्फुरद्वर्णाम्मो-जिचतीति, लिपिपङ्कजपूजनमुक्तम् । इतिशब्दो वक्ष्यमाणपूजनपकारार्थः ॥ ९७ ॥

> मृन्मृलधातुमणिबीजकलोहक्रुप्त्या द्रव्यापणं मवति सर्वसुपर्रगर्भे। स्कन्देऽथ वाहमणिलोहकधातुबीज-मृत्कन्दकक्रमतयेत्यपि वा प्रमेशे॥ ९८॥

> > विमर्शिनी

सर्वसुपर्वशभें सर्वेषां सुपर्वणां देवानां गर्भे । मृन्मूळधातुमणिबीजकलो-हक्टप्त्या मृदः मृट्याने धातवः मणयो रत्नानि बीजानि लोहानि इति क्टप्त्या द्रव्यापणं द्रव्याणामपणं भवति । अथ स्कन्दे वाहमणिलोहकधातुबीजमृतक-न्दकक्रमतया (स्वः) वाहाः स्ववाहनादीनि मणयः लोहानि धा(तृनिःतवः) बी-जानि मृदः कन्दाः इति कर्मतया भवति । प्रभेशेऽपीति द्रव्यापणम् ॥ ९८ ॥ विवरणम्

अथ तत्तद्द्रव्याणि समुच्चयतो विवक्षन् प्रथमं तेषां हरिहरादिविषयं कमं दर्शयति—मृन्म्लेति । मणयो रत्नानि लाहराब्देन सुवर्णादीनां तद्वि-कृतवाहनादीनामपि श्रहणम् । सुपर्वाणो देवा हरिहरादयः, कन्दकानि मूलानि इति । अपि वा प्रमेश इति । एवं स्कन्दोक्तकमेण वेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

भूभृत्तीर्थतरिङ्गणीहदकुलीरावासवल्मीकभू-धान्यागारगजोक्षशृङ्गजमृदो दिक्कोणमध्ये न्यसेत्। सेनानीतरदेवतास्त्राधिदिशं पाथोजनीलोत्पलो-त्पन्ने कैरवलोहितोत्पलसम्रत्यने च मूलान्यपि॥ ९९॥

विमर्शिनी

सेनानीतरदेवतासु स्कन्देतरेषु । भृमृत्तीर्थतरिक्कणीहदकुळीरावासव-ल्मीकभृधान्यागारगजोक्षश्रक्षजमृदः म्भृत् पर्वतः तीर्थं प्रसिद्धं तरिक्कणी नदी कुरीरावासः कर्कटकगुहा वल्मीकभ्ः वल्मीकभ्मिः धान्यागारं खळः गजोक्ष-श्रक्के गजश्रक्रमुक्षश्रक्कं च तेभ्यो जाता मृदः । दिक्कोणमध्ये पूर्वीदिदिक्षु अग्न्या- दिकोणेषु मध्ये च न्यसेन्। अधिदिशमिति सप्तम्यथेऽज्ययीमावः, दिक्षिव-त्यथः। तत्पूर्वादित्यर्थात्। पाथोजनीकोत्पकोत्पन्ने पाथोजं पद्मं नीकोत्पकं कुव-कयं ताभ्यामुत्पन्ने द्वे, कैरवलोहितात्पलसमुत्पन्ने च कैरवं कुमुदं (क्ष्णेकिक) स्राध्याम् उत्पन्ने च द्वे इति चत्वारि म्लान्यपि न्यसेत्॥ ९९॥

विवरणम्

भूभृत् पर्वतः तरिङ्गणी नदी धान्यागारं खरुं वरुमीकादिभ्यो भवन्ति धान्यागारादिभ्यो जायन्त इति च कृत्समासः । सेनानीतरदेवतासु स्कन्द-व्यतिरिक्तेषु देवेषु पूर्वत्रापि सम्बन्धनीयमेतत् । अधिदिशामिति । पूर्वादि-चतुर्दिश्च ॥ ९९ ॥

न्यस्थेन्मनोह्वां हरितालमञ्जनं इयामं च पूर्वादिशिवान्तिमं क्रमात् । ससीससौराष्ट्रचभिधानरोचनं सगैरिकं पारतमत्र मध्यतः ॥ १००॥

विमर्शिनी

विवरणम्

पारतं रसम् । सेनानीतरदेवतास्वित्येतदिहाप्यनुवर्तते ॥ १००॥

वजं मौक्तिकवैड्र्यकशङ्खस्फिटिकपुष्यकं पर्सु । चन्द्रोपलं महानीलं तद्वन्न्यसतु चाब्जरागमपि ॥ १०१ ॥

विमर्शिना

विवरणम्

पद् स्वित्यनुवादमात्रम् । तद्वदिति पूर्वादिशिवान्तिमं क्रमादित्यर्थः ॥ १०१॥

तथा शालिनीवारको कङ्कमाषी कुलस्थं सानिष्पावसंज्ञं तिलं च। सम्रदं ससिद्धार्थकं सन्निद्ध्या-द्वरौ साजितेशार्यसुम्भाभिमातौ॥ १०२॥

विसर्शिनी

साजितेशार्यसुम्भामिमातौ शङ्करनारायणशास्तृदुर्गासहिते हरौ । तथा कमेण । शालिनीवारकौ । (மാലിലനെല്ല് . നിവാരം വെരിനെല്ല്). कङ्कुमापौ (மிலக்க்கை). മാഷം உழமை .) कुलस्थं (குபாம் வை மில் சி பிரும் சிரும் சிரும் சிரும் சிரும் சிரும்

विवरणम्

तथेति। एतदि तद्वत्। सुम्मामिमातिर्दुर्गा ॥ १०२ ॥
सुवर्णरजतायसत्रपु निधाय दिक्ष्वन्यतः
सुवर्णमयमपयेद् गरुडकूमेशङ्कारि च ।
शरासनगदाम्बुजं न्यसतु हैममन्तर्हरी
सुपर्णपदसिंहकान्यपि तु तानि सुम्मद्विषि ॥ १०३ ॥

विमर्शिनी

हरों दिश्च सुवर्णरजतायसत्रपु। (സുവർണ്ണം=പൊന്നം. രജതം= പെള്ളി. ആയസം_ഇരുമ്പ്. തുപ-ചെമ്പ്രാകൊട്ടി)- एतानि निधाया-न्यतः कोणेषु। सुवर्णमयं सुवर्णकृतम्। गरुडकूमशङ्कारि च गरुडं कूम शङ्कां चकं च। अन्तः अन्तर्भागे । हैमं हेमकृतम्। शरासनगदाम्बुजं शरासनं धनुः गदामम्बुजं पद्मं च न्यसतु । सुम्भद्विषि दुर्गायामिष । सुप्णपदिसिंहकानि गरुड-स्थाने सिंहयुक्तानि तानि न्यसतु ॥ १०३॥

विवरणम्

अन्यत इति । कोणेषु । अरि चक्रम् । शरासनं धनुः । सुपर्णपद-सिंहकानीति । गरुडस्थाने स्ववाहनं सिंहम् । इतराणि तु तान्येवेत्यर्थः । अत्र हरिहरस्य शास्तुश्च व्यावृत्तिः ॥ १०३ ॥

त्रप्तन्तं हरिवद् विधाय विदिशास्त्रायेशनारायणे न्यस्येच्छ्रलपरश्चधं दररथाङ्गं चाथ शाङ्गीश्चरे । खद्वाङ्गाधिविध्रुक्षताक्ष्यकमठाश्वस्रग्गदाब्जं धतु-हींम शास्तरि हैमतोमरशराम्भोजं च मध्ये न्यसेत् ॥ १०४॥

आर्थेशनारायणे शास्तृशङ्करनारायणे। हरिवत् हराविव। त्रप्वन्तं सुवर्णरजतायसत्रपुपर्यन्तम्। दिक्षु विधाय कृत्वा। विदिशासु कोणेषु। शूलपर-ध्वधं शूलं कुटारं च। दररथाङ्गं च शङ्कं चकं च न्यस्येत्। अथ शाङ्गीधरे शङ्करनारायणे। हमं हेमकृतम्। खट्वाङ्गार्धविधूक्षतार्ध्यकमठाक्षसम्गदाञ्जं धनुश्च खट्वाङ्गं तदेव अर्धविधुः अर्धचन्दः उक्षा ऋषमः ताक्ष्यों गरुडः कमटः कूमः अक्षस्रग् अक्षमाला गदा सेव अञ्जं पद्मं धनुः तदेव एतानि मध्ये न्यसेत्। शास्तिर मध्ये। हमतोमरशंराम्भोजं च हमानि तोमरशराम्भोजानि। (६०००००००००००००) शरं तदेव। अम्भोजं पद्मं विन्यसेत्।। १०४॥

विवरणम्

अनयोस्त्वाह — त्रप्वन्तम् इति । सुवर्णरजतायसत्रप्वित्येतावत् समानमित्यर्थः । दरः शङ्खः । अथेति मध्ये न्यसेदित्यनेन सम्बन्धः । हैममिति सर्वविशेषणम् ॥ १०४॥

अथ शिवे सर्वमाह-

बीजे तानि न्यसतु नव नीवारकङ्कन्तरोद्य-च्छ्यामानीशे च्युतचरमराजीनि लोहेऽनुरूप्यम् । ताम्रं सायस्रपु कमठपाथोजशूलं च हैमं खद्वाङ्गर्धेन्दृवृषभधनुरन्तः कुठारं च पश्च ॥ १०५॥

व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुचये

विमर्शिनी

ईशे बीजात् पूर्वं सर्वं तथा न्यस्य बीजे बीजन्यासे । नीवारकङ्कन्त-रोचच्छ्यामानि नीवारकङ्कारेन्तरा मध्ये उद्यदुद्गछत् श्यामं येषां तानि तथा। (१०)०२० = ०,०००) च्युतचरमराजीनि च च्युतं चरममवसानीभृतं राजि येषां बीजानां तानि च्युतचरमराजीनि । तानि नवबीजानि तथा न्यसतु । लोहे लोह-न्यासे । अनुरूप्यं रूप्यानन्तरम् । ताम्रं सायस्त्रपु अयसा युक्तं त्रपु । (काळ्ळा = ळळळं।त्र्य्ये) त्रपु उक्तम् । हमं कमठपाथोजशूलं कमठं कूमं पाथोजं पद्मं शूलं तदेव । इति दिश्च न्यस्यान्तः हमं खट्वाङ्गार्थेन्दवृषमधनुः कुठारम् । (क्र००००=क०।काळ्षः) इति पञ्च न्यसतु ॥ १०५॥

विवरणम्

अथ शिवे सर्वमाह—गीज इति । बीजे प्राप्ते तान्येव शालिनीवारका-दीन्येव नव न्यस्येत् । किन्त्विह नीवारं कङ्कुं चान्तरा श्यामं न्यसेत् । चरम-स्सन् रााजिश्चेह च्युतः स्यादित्यर्थः । लोहेऽनुरूप्यमिति । रूप्यस्य पश्चात् सुवर्ण-रजतयोरनन्तरामित्यर्थः । अनेन दिगावारणमेव शूलपर्यन्तमिति गम्यते । हैमिमिति सर्वविशेषणम् । अन्तः पञ्चेति । सद्वाङ्गादिपञ्चकस्य स्थानमुक्तम् । अयमपरो गण इति चार्थादवसीयते ॥ १०५॥

बीजानि लोहानि च विघ्नराजे

महेशवन्न्यस्य ततो निद्ध्यात् ।

चाषस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि

दिशासु मध्येऽत्र गर्ज च हैमम् ॥ १०६ ॥

विमर्शिनी

विष्ठराजे बीजानि छोहानि च । महेशवत् शिववद् न्यस्य । हैमानि चाषस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि (०१००७०-०००) स्वदन्तं स्वस्य दन्तम् अम्बु रुहं पद्मम् (१००००-८०००) एतानि दिशासु निद्ध्यात् । अत्र मध्ये हैमं गजं च निद्ध्यात् ॥ १०६॥

विवरणम्

चापो मूपिकः । दिशास्विति चतसृषु । हेमामिति सर्वविशेषणम् ॥१०६॥

अथ गुहे सर्वमाह —

शिखिशक्तिताम्रचृडस्वरुकरिणः स्वर्णजान् गुहे न्यस्येत्। पूर्वादिमध्यनिष्ठं मध्यादीशान्तमथ नवैतानि ॥ १०७॥ वारिजरागं वज्रं मौक्तिकवैड्स्यसंज्ञिते स्फटिकम् । शङ्खं नीलं पुष्यं प्रवालसंइं च विन्यसेत् क्रमशः॥ १०८॥

विमर्शिनी

विवरणम्

अथ गुहे सर्वमाह—शिखिशक्तीति। शिली मयूरः। ताम्रचूडः कुक्कुटः। स्वरुवेजः। करी गजः॥ १०७॥

वारिजरागं पद्मरागम् ॥ १०८॥

तद्वाह्ये तपनीयं रजतं ताम्रायसी त्रपु सनागम्। पित्तलकांस्ये न्यस्येद् दिक्ष्वष्टास्वन्तरष्ट लोहानि॥ १०९॥

विमर्शिनी

तद्बाह्य पूर्वाद्यष्टासु दिश्च (ത പനിയം=പൊന്നം. രജതം=വെള്ളി) ताम्रायसी उक्ते । त्रपु उक्तम् । सनागम् । पित्तलकांस्ये । (പിത്തളം=പിത്തള. കാംസ്വം=വെള്ളോട്) अन्तरुक्तान्यष्ट लोहानि ॥ १०९॥

विवरणम्

तपनीयं सुवर्णम् । अन्तरष्ट लोहानीति । एतान्येवेति बोद्धव्यम् ॥१०९॥ न्यसतु रसं समनोह्वं हरितालाञ्जनकमाक्षिकश्यामम् । सौराष्ट्रीं राजावर्तं च तथा गैरिकं च मध्यादि ॥ ११० ॥

 ^{&#}x27;गं गगनं पि' ख. ग. घ. पाठः.

सिद्धार्थशालियवगोधूमांस्तिलमापको श्रियङ्गुं च । स्रुद्धं नीवारकमपि तद्धदिह न्यसतु पश्चमावरणे ॥ १११ ॥ सागरशैलसिरचीर्थहदकेदारदिनतखलजाताः । सृतस्ना न्यस्येत् परितो दिक्ष्वष्टास्वष्ट मृत्तिकाश्चान्तः ॥ ११२ ॥

विमशिनी

तथा मध्यांदीशान्तं, रसं तदेव । समनोहं हरितालाञ्चनकमाक्षिकस्यामं മനോഹാം—മനയോല. ഹരിതാലം— അരിതാലം. അഞ്ജനം—അത്യനക്കല്ല്. മാക്ഷികം— മാക്കീരം.) स्यामं तदेव (സൌരാഷ്ട്രീ—തിരുവട്ടപ്പയൻ) राजावर्तं तदेव । (ഗൈരികം—ചെങ്കൽധാത്ര) एतानि न्यसत् ॥ ११०॥

हह गुहे पञ्चमावरणे सिद्धार्थशालियवगोधूमान् । (६०००८००-६०००००) तिलमापको उक्तो । प्रियङ्गुम् । (८००००-६०००००) मुद्रं नीवार-कमिप उक्ते । तद्वद् धातुवद् न्यसतु ॥ १११॥

परितः पूर्वाचष्टासु दिक्षु । सागरशैलसिरत्तिथिहदकेदारदिनतसलजाताः । (സാഗരം=സമദ്രം. ഗൈലം=ചവ്തം. സരിൽ=നദി) तीर्थं तदेव । (ഹരം=കയം. കേടാരം=കണ്ടം. ദന്തി=ത്തനം. വലം=കളം.) एतेभ्यो जाताः । सुरक्षाः सृतिकाः न्यस्येत् । अन्तरुक्ता अष्ट मृत्तिकाश्च न्यस्येत् ॥ ११२ ॥

विवरणम्

मध्यादीति ईशान्तमिति शेषः । तद्वदिति । मध्यादीशान्तमित्यर्थः । अष्ट मृत्तिका इति । एता एव ॥ ११०-११२॥

नीलारुणोत्पलपयोरुहकैरवाणां मूलानि दिक्षु सकलं च निधाय मध्ये। प्रोक्ष्यास्त्रतः समवगुण्ट्य तनुत्रतोऽत्र तद् द्रव्यजातममृतीकृतमातनोतु॥ ११३॥

विमर्शिनी

नीलारुणोत्पलपयोरुहकैरवाणाम् । (നീലോല്പലം കര കോളം. അതരണോല്പലം = ചെങ്ങുറിനീർ. പയോരുഹം = താമര. കൈരവം = അ നാൽ) एतेषां मूलानि दिख्ल, सकलं मूलचतुष्कमपि मध्ये च निधाय। अत्र गुहे । अस्त्रतः प्रोक्ष्य । तनुत्रतः कवचमन्त्रेणावगुण्ट्याच्छाद्य । तद् द्रव्यजातं द्रव्यसमूहम् । अमृतीकृतं सुरभिमुद्र्यामृतीकृतमातनोतु ॥ ११३ ॥

- विवरणम्

सकलं चेति । एतदेव मूलचतुष्टयम् । समवकुण्ट्य तनुत्रत इति कवचेन करद्वयेनीच्छादनमुक्तम् । द्रव्यजातं द्रव्यनिच्यं, अमृतीकृतमातनोत्विति । सुर्भि-मुद्रया तद्बीजेनामृतीकृतं भावयेदित्यर्थः । हरिहरादिसर्वेप्विप कार्यमेतत् सर्व-मिति सम्पदायः ॥ ११३ ॥

गायत्र्या स्मरशासने मुरारिपौ सस्वार्णमूलाणुना शेषेषु द्रविणानि विष्ठगुहयोर्म्लेन च न्यस्यतु । ईशे व्योमदशाणीवक्त्रबहुरूपाजान्धुवामेशस्-क्तोत्पन्नैश्च कलाणुभिर्द्रविणजातानि न्यसेद्वा ऋमात् ॥ ११४ ॥

विसर्शिनी

उक्तस्य द्रव्यन्यासस्य मन्त्रमाह- गायच्येति । स्मरशासने शिवे । मुरिरपो विष्णो च । गायच्या स्वस्वगायच्या द्रविणानि विन्यसतु । शेषेषु सस्वार्णम्ळाणुना स्वाक्षरसहितेन मूळेन । मूळाक्षरैर्मूळेन चेत्यर्थः । विव्नगुह्यो-र्मूलेन च । चशब्द एवार्थे । ईशे शिवे । व्योमदशाणवकत्रवहुरूपाजान्धुवामे-शस्कोत्पन्नेश्च कलाणुभिद्रविणजातानि न्यसेद्वा । व्योमदशाण व्योमव्यापि दशाक्षरम् । वक्त्रं तत्पुरुषः । बहुरूपोऽघारेः । अजः सद्योजातः । अन्धुरन्धु-स्थानस्थो वामदेवः । वामश्च देवः । ईश ईशानः । एतेषां सूक्तोत्पन्नैः, कला-णुभिः कलामन्त्रैः । तत्र व्योमव्यापिदशार्णस्य नवभिरक्षरैः सृदः, तत्पुरुष-कलाभिर्मृलानि, अघोरकलाभिः धातून्, सद्यकलाभी रत्नानि, वामकलाभिर्बी-जानि, पुनरपि वामकलाभिः स्वर्णादीनि, ईशकलाभिः खट्वाङ्गादीनीति विभागः तथा पाशुपते --

"व्योमव्यापिदशांणैस्तु मृत्पिण्डानि निधापयेत्।

१, 'न' ग- पाठः

मृयः पुरुषकळामिघोरकळामिस्तथैव सद्यामिः । न्यस्त्वा वामकळामिवामकळामिस्तथेशसंज्ञामिः॥"

इति ॥ ११४ ॥

विवरणस्

द्रव्यन्यासे मन्त्रानाह— गायज्येति। गायत्रां तत्पुरुषा(येति)। मुरिरेपौ सस्वार्णमूळाणुनेति। स्वाक्षरैः सहितेन मूळमन्त्रेण। तत्र दिक्षु मूळाक्षराणि मध्ये मूळमिति विभागः। दुर्गार्थेशहरौ चेति। सस्वार्णमूळाणुनेत्यनुषङ्गः। यद्वा विद्यमुह्योरित्यनेन सह योजनीयम्। शिवे मतान्तरमाह— ईश इति। व्योम-व्यापिदशाक्षरेण मृदः पुरुषाघोरसद्यवामकळाभिर्मूळधातुरत्नवीजानि पुनरिप वामकळामिर्छोहानि ईशकळामिस्तु खद्वाङ्गादिपञ्चकमिति विभागः। तुशब्दो विशेषसूचनार्थः। धातुरत्नानामन्त्यकळयेव मध्ये न्यासः, वीजळोहानामविशष्ट-कळामिरन्त्यँन्यास इत्यसौ च विशेषः॥ ११४॥

तद् द्रव्यजातमजिते द्विषडश्वरेण गव्येन मूलमनुनोक्षतु चेतरेषु । अभ्यर्च्य मूलमनुना सकलेऽधिवास्य पकावसानमनले तनुयात् पुरोवत् ॥ ११५ ॥

विमर्शिनी

ततस्तत्संस्कारादिकमाह — तद्द्रव्यजातमिति । अजिते विष्णौ । द्विषडक्षरेण द्वादशाक्षरेण, इतरेषु मूलमनुना च तद् द्रव्यजातं , गव्येनोक्षतु । सकलेऽपि मूलमनुनाभ्यर्च्याधिवास्य । अनलेऽभौ । पुरोक्तवद् इष्टकाहोमवत् पकावसानं तनुयात् ॥ ११५ ॥

विवरणम्

तद्द्रव्यजातमाजित इति । सुरिभमुद्रयामृतीकरणं तावदुक्तम् । ततो-नन्तरमेतत् कार्यम् । मूलमनुनाभ्यच्येत्यावाहनादिकमुक्तम् । अथ होमं वदन् तत्र प्रागुक्तहोमे विशेषमाह— पकावसानमिति । पकात् प्राग्मर्भदुर्गासारमुरिभदि मूलाक्षरैरित्येतत् सर्वमिहापि समानिमिति (पूर्व १ पुरो)वदित्यनेनोक्तम् ॥ ११५॥

^{9. &#}x27;त्र' क. पाठः. २. 'नि' ख, पाठः. ३. 'न्त्यस्य न्या' ख. ग. पाठः.

अर्काणीणाँश्रतुथ्यां सह दिगिधिपनारायणान् बीजयुक्तान् सर्वान् धात्ंश्र लोहां मनुविद्ध हुनेत् पर्वतान् वे समुद्रान् । सर्वाण्युद्दियं तीर्थान्यपि तदनु नदीश्र हदांश्र द्विठान्तान् पातालान् नागकान् दिग्गजदृषभयुतान् व्याहतीस्तारकं च ॥

होममन्त्रानाह— अर्काणाणीनिति । मन्त्रप्रयोगकुशलः अर्काणाणीन्
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णानुद्दिश्योक्ता । चतुर्थ्या सह चतुर्थीविमक्त्या सह ।
द्विद्वान्तान् स्वाहान्तान् । दिगिधपनारायणान् दिगिधपान् नारायणं च, इन्द्राय स्वाहा इत्यादीन् नारायणाय स्वाहा इति च । बीजयुक्तान् सर्ववीजेभ्यः स्वाहा इति । सर्वान् धातून् सर्वधातुभ्यः स्वाहा इति । छोहानिति । चकारेण सर्व क्षिप्यते सर्वत्र, सर्वछोहेभ्यः स्वाहा इति । अत्र छोहपदे छोकपदं केषु-चिदागमेषु दृश्यते । तत्र सर्वछोकेभ्यः स्वाहा इति । अत्र छोहपदे छोकपदं केषु-चिदागमेषु दृश्यते । तत्र सर्वछोकेभ्यः स्वाहा इति । सर्वाणि तीर्थान्युद्दिश्य इति सर्वतीर्थेभ्यः स्वाहा इति । तदनु नदीश्य सर्वनदीभ्यः स्वाहा । द्वान् सर्वद्वरभ्यः स्वाहा । पाताळान् सर्वपाताळेभ्यः स्वाहा । नागकान् सर्वनागेभ्यः स्वाहा । दिग्गजवृष्पमयुतान् सर्वदिग्गजेभ्यः स्वाहा, सर्ववृष्वभेभ्यः स्वाहा इति । व्याहृतीस्तारकं चोद्दिश्य हुनेत् ॥ ११६ ॥

विवरणम्

अर्कार्णाणीनिति । द्वादशाक्षरवर्णान् । दिगिधिपा अष्टाविन्द्वादयः । मनुविदित्यस्यायमाशयः—द्वादशाक्षरवर्णाः प्रणवपुटिताः बीजानि पृथग् देवता सर्वशब्दो धातुविशेषणं वृषमशब्दो बहुवचनमागित्यादि जेय-मिति ॥ ११६ ॥

एतैर्मन्त्रैः प्राग् घृतं शाङ्गिपाणां हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यहोमप्। कृत्वा संपातिधितं गर्भपात्रे प्रोद्वास्याधि मूलमावर्तयेच ॥ ११७॥

विमर्शिनी

शार्क्नपाणी विष्णी । एतैर्मन्त्रेः प्राक् पूर्व घृतं हुत्वा । गायच्या 'नारायणाय विद्यहे' इत्याद्यया । चतुर्द्रव्यहोमं समिदाज्यहविराज्यानां होमं कृत्वा । सम्पातिधिते सम्पातस्पृष्टे । गर्भपात्रेऽिं प्रोद्वास्य मूलमावर्तयेच जपेत् ॥ ११७॥

१. 'का', २. 'दि ना' ख. पाठः

सम्पातिधित इति । सम्पातो नाम द्रव्यकर्मापूर्वे तद् द्रव्यं येन कर्मणा देवतायामुपह्नियते तदेव तदेकात्म्यतस्तदीयफलक्ष्येण प्रत्यावृत्तमपूर्वे भवति । तेनैधनं स्वकार्यसमर्थतेति॥ ११७॥

दुर्गार्थे स्रोटकावद् द्रविणहवननिष्ठं सञ्चार्झाशाविष्ठे कृत्वेन्द्राद्येश्व नारायणपदिविलसत्स्वस्वम्लेर्जुहोतु । मूलेनेकादशाज्याहितिमिह सुविधायाथ लोकेशपूर्वे-रुक्तर्मन्त्रेश्व नारायणपद्बहुसच्छङ्करैः शङ्करे तु ॥ ११८ ॥

विमर्दानी

स्यार्ङ्गीशिविन्ने दुर्गार्थे शिवनारायणगणपतिदुर्गाशास्तृषु । द्रविणहवन-निष्ठं चतुर्द्वव्यहोमान्तम् । स्वेष्टकावत् स्वस्वेष्टकाहोमवत् कृत्वा । इन्द्राचैः 'दिगिधिपे'त्याद्युक्तैः । नारायणपदिविरुसत्स्वस्वमुकैः नारायणमन्त्रस्थाने स्वस्व-मूलेन च जुहोतु । शङ्करे तु इह द्रव्यहोमान्ते । मूलेनैकादशाज्याहुतिं सुवि-धाय । अथ तदनन्तरं लोकेशपूर्वेरुक्तैर्मन्त्रैः नारायणपदबहुसच्छङ्करैः नारायणपदे बहुवचनेन सता शङ्करपदेन च 'ओं शङ्करेभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रेण जुहोतु ॥ ११८ ॥

विवर्णम् ।

नारायणपद्विरुसत्स्वस्वमृतैरिति । नारायणपदस्थाने स्वं स्वं मूरुं योज्यमिति भावः । नारायणपदबहुसच्छद्धरेरिति । तत्पदस्थाने बहुवचनान्तं सच्छद्धरपदं योज्यम् । शङ्करेभ्यः स्वाहेतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

स्बेष्टकोदितवर्त्मनोडहुतान्तकृज्जुहुयाद् घृतं हेतिरत्नकलोहथातुकवीजकान्यपि मृत्तिकाः। मृलकान्यपि चोद्दिशक्रिजनामतोऽथ समिद्घृता-द्याहुति च करोतु तारकसूदने निजमूलतः॥ ११९॥

विमर्शिनी

तारकसूद्ने स्कन्दे। स्वेष्टकोदितवर्त्मना स्वेष्टकाहोमोक्तमार्गेण। उडु-हुतान्तकृत् नामद्विपद्रकेनेत्यादिदिङ्नक्षत्रैरित्यन्तैर्होमकृद् भूत्वा। हेतिरत्नकलो-हथातुकबीजकान्यपि मृत्तिकाः मूलकान्यपि च निजनामतः। उद्दिशन् उच्चरन् 'ओं हेतिम्यः स्वाहा' 'रलेभ्यः स्वाहा' 'छोहेभ्यः स्वाहा' 'घातुभ्यः स्वाहा' 'वीजेभ्यः स्वाहा' 'मृत्तिकाभ्यः स्वाहा' 'मूलेभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रानुचरन् घृतं जुहुयात्। अथ निजमूलतः समिद्घृताचाहुतिं चतुर्द्रव्यहोमं च करोतु॥ ११९॥

विवरणम्

स्कन्द आह—स्त्रेष्टकेति । पकान्ते नामद्विषट्केनेत्युक्तेर्द्वाशनामादिनक्ष-त्रान्तेर्हुत्वा हेतिरत्नादिम्लान्तेरिप हुत्वा पूर्णां जुहुयादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

> शिखिशक्तिपविस्थलस्थिताश्व-श्वरिकासीनि गुहोदितानि वार्ये । न्यसनेऽत्र निजेष्टकोडहोमा-वसितौ हेतिमुखाहुतिस्तथा स्यात् ॥ १२० ॥

विमर्शिनी

आर्ये न्यसने द्रव्यन्यासे। शिखिशक्तिपविस्थळस्थिताश्वश्चरिकासीनि मयूरशक्तिवज्रस्थानेषु अश्वश्चरिकाखङ्कानि। गुहोदितानि स्कन्दोक्तानि वा स्यः। अत्रैतत्पक्षे। निजेष्टकोङ्गहोमावसितौ स्वस्येष्टकाहोमवन्नक्षत्रहोमान्ते। हेतिमुखा-हुतिः हेत्यादीनामाहुतिः। तथा तद्वदेव स्यात्॥ १२०॥

विवरणम्

अथ यत् पूर्विमित्यिप वा प्रभेश इत्युद्दिष्टं तिददानीं विवृणोति—शिखिश-क्तीति । पविर्वेज्रम् । असिः श्चिरिका । न्यसने स्युरिति शेषः । अत्र निजेष्टको-डुहोमावसिताविति । सम्पातिथित इत्यादि सर्वेष्विप कार्यमिति ॥ १२०॥

हृत्वेष्टकागर्तगतं मृदाद्यं संशोध्य गव्यादिसमाप्छतेऽत्र । सविष्टरेऽम्यर्चितयोगपीठे शक्तिं समावाह्य निजां यजेत ॥ १२१ ॥

विमर्शिनी

एवं होमानन्तरं गर्भन्यासं कुर्यादित्याह—हृत्वेति । इष्टकागर्तगतम् इष्टकानां मध्यस्थगर्तगतं मृद्धान्यादिकं हृत्वा त्यक्त्वा । संशोध्य मार्जनादिकं कृत्वा । गव्यादिसमाप्छते गव्याष्टगन्धजलादिभिश्चाप्छुते । सविष्टरे विष्टरं निधा-यात्राभ्यर्चितयोगपीठे निजां शक्ति समावाद्य यजेत ॥ १२१ ॥

१, 'दा' इति मूलकोशपाठः.

गव्यादिसमाप्छतेऽत्रेति गोमूत्रपञ्चगव्यगन्धोदकश्रहणम् । निजां शक्तिं समावाह्येति । वक्ष्यति हि — श्रीबीजेन श्रकृतिमिनवाह्याजितेऽन्येषु शक्त्येति । यद्वा, विष्णो श्रियं शिवे गौरीं स्कन्दे देवसेनामित्याद्याभिश्रायमेतत् ॥ १२१॥

प्राज्ञाज्ञातः पिधानोत्तरमखिलजगद्गर्भि तद् गर्भपात्रं

तिष्ठन् कृत्वाञ्जलौ तत्तदणुशतजपं मन्त्रवित् संविधाय । गर्भायन्तीं जगन्मण्डलमखिलमनुध्याय शक्ति खयं त-द्वर्भाकारेऽत्र गर्ते न्यसतु निश्चि शनैः खोक्तमन्त्रप्रजापी ॥ १२२॥

सर्वभ्तधरे! कान्ते! इति सर्वत्र तन्मनुः। सर्वभ्तालये! भद्रे! इति स्कन्दप्रभेशयोः॥ १२३॥ सर्वभ्तधरे! कान्ते! पर्वतस्तनमण्डिते!। सम्रद्रपरिधाने! त्वं देवि! गर्भं समाश्रय॥ १२४॥ सर्वभ्तालये! भद्रे! सागराम्बरभूषिते!। उन्जङ्गाद्रिस्तनभरे! देवि! गर्भं समाश्रय॥ १२५॥

'विमर्शिनी

प्राज्ञाज्ञातः प्राज्ञैः विद्विद्धिराज्ञातः, विदुपां ब्राह्मणानां दानं कृत्वा तैः कृतं स्वस्तिकवचनं परिगृह्येत्यर्थः । पिधानोत्तरं पिधानेनोपर्थाच्छादितम् । आखि-लजगद्गर्मि अखिलजगत् तदन्तर्गतं स्मरन् । तत् प्रस्तुतं गर्भपात्रम् अञ्जलौ कृत्वा तिष्ठन् मन्त्रवित् । तत्तद्गुशतजपं तत्तन्मूलमन्त्रमष्टोत्तरज्ञातजपं संविधाय । शक्तिं स्वयं सर्वकारणभूतां स्वयं शक्तिम् । अखिलं जगन्मण्डलं गर्भीयन्ती-मात्मनो गर्भत्वेन काङ्क्षमाणाम् अनुध्याय । तद्गर्भाकारे तस्या गर्भाधानस्थाने गर्तेऽत्र । शनैः स्वोक्तमन्त्रप्रजापी स्वस्वोक्तमन्त्रं जपन् निश्चि निशायामेव न्यसतु ॥ १२२॥

स्वोक्तमन्त्रप्रजापीत्यत्र को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह सर्वभूतेत्यादिना। सर्वत्र सर्वदेवेषु। सर्वभूतघरे कान्ते इतीति इत्यादीत्यर्थः। तन्मनुः गर्भन्यास-मन्त्रः। स्कन्दप्रभेशयोः सर्वभूतालये भद्रे इति। इतीति पूर्ववद् व्याख्येयम्

॥ १२३॥

तौ मन्त्रौ पठति—सर्वभूतधर इत्यादिना ॥ १२४, १२५ ॥

प्राज्ञाज्ञात इति । प्राज्ञैहिरण्यदानादिभिरनुज्ञातः । यद्वा प्राज्ञैरप्यज्ञातः । सर्वान् दूरतो विस्छ्य रहो गर्भनिधानं कार्यमिति । अथवा प्राज्ञा वाचविदः तेषामाज्ञा च वाचध्वननमेव,तत इति । पिधानोत्तरमिति । तदा स्विपधानविहितम् । अिवलजगद्गर्भाति । सकलजगद्गरसारवस्तूनां तिस्मन् निहितत्वात् सकलजगदण्डसूक्ष्म-द्याया गर्भरूपत्वाद् वैराजविश्रहरूपस्य प्रासादमूर्तेस्तत्समुत्पत्त्यभिधानाच्चेव-मुक्तम् । मन्त्रविदिति कवचेन पिधानमुक्तम् । तथा विण्णावद्याक्षरद्वादशाक्षर-जपादिकं चोक्तम् । गर्भीयन्तीमिति । गर्भमात्मन इच्छन्तीम् । अिवलजगन्मण्डलमिति । यत् प्रासादपूरुपतया परिणामिनीति वक्ष्यमाणत्वादिदमवसीयते । सकलभुवनात्मा विराडेवात्रोत्पादनीयः । स एव प्रासादमूर्तिरूपेण परिमितो भवन्तीति । विम्ववच्चैतद्वगन्तव्यम् । यद्वक्ष्यति —तदेतदण्डं प्रणवेन विम्बमिति । अभिध्यायति । पृथिवीं ब्रह्माण्डरूपिणीं तद्वभक्तामामादिशक्तिं च ध्यात्वेत्यभिन्त्रायः । तद्वभक्तार इति । तस्या आदिशक्तेर्म्लप्रकृतेर्गभीशयाकारे । इह गर्भ समान्त्रयति । अयमपि गर्भशब्द एतदिभप्राय एवेत्यर्थलभ्यम् । १२२-१२५ ॥

प्रासादपूरुषतया परिणामिनीह मूलेन देवमभिवाद्य समर्च्य गर्भे । किञ्चित्रिवेद्य परितोष्य सुरक्ष्य तक्ष्णा प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बम् ॥ १२६ ॥

विमर्शिनी

प्रासादपूरुपतया प्रासादपूरुपत्वेन । परिणामिनि परिणाममाधास्यमाने । इह अस्मिन् गर्भे । मूळेन देवमिनवाद्य समर्च्य किञ्चिन्निवेद्य परितोष्य सुरक्ष्य । तक्ष्णा शिल्पिना । सहमन्त्रविम्बं मन्त्रमूर्त्या प्रतिमया सहितं प्रासादम् । आरच-यतां कारयेत् । सहमन्त्रविम्बमित्यनेन बहुवरे प्रासादेन सह मन्त्रविम्बरचना सूचिता ॥ १२६॥

विवरणम्

प्रासादपूरुपतया परिणामिनीहित । तदीयजीवरूपेण तत्र देवसित्रधांपन-मिति सूचितम् । सुरक्ष्येति तालत्रयादिकं लोकिकपुरुषे रक्षाकरणं चोक्तमिति । प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बमिति प्रासादिबम्बकरणप्रस्तावः । किं च समन-न्तरमेव प्रासादरचनमारब्धव्यमित्यपि सूचितम् । तदुक्तम् — प्रासादपारम्भ-काले गर्भाधानं कुर्यादिति ॥ १२६॥

१. 'ण्या', २. 'वर्प्रा' ख. पाठः

७६ व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुच्चये

आलिख्य मण्डलिमहाहितसिन्नधानं मूलेन देवमभिर्ण्ज्य चर्रु निवेद्य । तद्वामतोऽस्त्रमपि तत्सिविधे निधाय शस्त्राणि चास्त्रमजुना प्रयजेत तक्ष्णाम् ॥ १२७॥

विमर्शिनी

एवं प्रासादकरणात् पूर्वगतं क्रियाकलापमुक्तवा विम्बरचनात् पूर्वगतं क्रियाकलापमाह—आलिख्येति । कस्मिश्चित् प्रदेशे मण्डलमालिख्य इह आहितसिन्निधानं कृतावाहनं देवं मूलेनामिपूज्य चरुं पायसं हिविनिवेद्य । तद्घा-मतः तस्य मण्डलस्य वामे अस्त्रमिप स्वास्त्रमन्त्रेणापि तथा सम्पूज्य । तत्सिविधे पूजितास्त्रस्य समीपे । तक्ष्णां शस्त्राणि आयुधानि निधायस्त्रमनुना च तथा प्रयजेत ॥ १२७ ॥

विवरणम्

तत्र पूर्व तावत् तदीयद्रव्यसम्पादनमभिधत्ते—आलिख्य मण्डलमिति। यद्यप्येतत् प्रासादिवम्बकरणशेपत्वाद् उत्तरपटले वक्तुमुचितं , किन्तु म्यूजिदसम्बद्धावादिह पटलान्तेऽभिधानमिति शेयम् । स्वस्तिकमष्टदलं वालिख्य मण्डलमित्युक्म् । आहितसिन्धानमिति । आहितं कृतपीठपूजादिपूर्वकमावाहनादि कृत्वे-त्यर्थः । चरुमिति । पयोन्धसेति वक्ष्यमाणत्वात् पायसं निवेद्यमिति लभ्यते । तद्वामतोऽस्त्रमपीति । अपिशब्देनालिख्य मण्डलमित्यादिसर्वमनुकृष्यते । देववाम-भागे स्वस्तिकमालिख्य तत्र स्वस्वमस्त्रं पीठपूजापूर्वकमावाद्य पूजयेदित्यर्थः । तत्सास्त्रभाविति । तस्यास्त्रमूर्तेः सिन्नधी वामभाग एव स्थिण्डल इति भावः ॥

निवेद्यशिष्टेन पयोन्धसामौ हुत्वाशयित्वा मुखजान् प्रसाद्य । दध्यन्नमञ्जातु गुरुः सकर्ता तत्रार्चनीयः स्थपतिश्र तद्वत् ॥ १२८ ॥

विमर्शिनी

निवेचिशिष्टेन पयोन्धसा पायसहिवषामी हुत्वा । मुखजान् । ब्राह्मणान् । आशियत्वा भोजियत्वा । तान् दानेन च प्रसाद्य देवस्य प्रसन्नपूजां

^{1. &#}x27;वाह्य च', २. 'वि' इति मूलकोशपाठ:.

कृत्वा । सकर्ता कर्जा सिहतो गुरुः । दध्यन्नं दिधिविशिष्टमन्नम् अश्नातु । तत्र कर्मणि स्थपितः तक्षा च तद्वदर्चनीयः, तस्याप्यन्नदानादिना प्रसादं कुर्यादि-त्यर्थः ॥ १२८ ॥

विवरणम्

निवेद्यशिष्टेनेति पूजाहोमोऽयमवबोद्धव्यः । आशियत्वेति । भोजियत्वा तस्य पायसस्य एकं भागिमत्यर्थाद् अवसेयम् । मुखजा ब्राह्मणाः । प्रसाद्येति । देवं अस्रदेवता ब्राह्मणांश्चेति ज्ञेयम् । ब्राह्मणादीनां तु गोहिरण्यदानादि प्रसादनसाधनम् । स्थपतिस्तक्षा । तद्वदर्चनीय इति । पायसभोजनं वस्त्रारुद्धारैः प्रसादनिम्देयतदुक्तम् ॥ १२८ ॥

रक्षामङ्गलपूर्वकं शुभनिमित्तक्षें शिलार्थं ब्रजे-

नमन्त्री शिक्षिभिरन्वितः स्थपितिभिः कर्त्रापि चैन्द्रचादिषु । आसाद्याथ शिलाकरं सुमहितात्माणुं त्रिनेत्रादिकं जप्त्वान्विष्य शिलां निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां करपयेत् ॥ १२९ ॥

विमशिनी

अथ मन्त्री । शिक्षिमः शिक्षपाणिमिः । स्थपितिमः शिल्पिमः । कर्त्रा-प्यान्वितो युक्तः । रक्षामङ्गलपूर्वकं रक्षां कृत्वा किनकदादिमङ्गलानि जपन् । शुभनिमित्तर्क्षे शुभे निमित्ते शकुनादिके च शुभे मुद्धते च । शिलार्थं शिलां मही-तुम् ऐन्द्यादिषु पूर्वादिषु दिक्षु । क्रजेद् गच्छेत् । अथ शिलाकरं शिलायाः क्षेत्र-मासाद्य । सुमहितात्मा आत्माराधनादिकृत् । शिवे त्रिनेत्रादिकम् अन्येप्विप स्वस्व-योग्यमणुं जप्त्वा शिलामिन्वप्य निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां स्वस्येपिसतानां मन्त्रविम्ब-पीठादीनां शक्तां शिलां कल्पयेत् ॥ १२९॥

विवरणम्

रक्षामङ्गलपूर्वकिमिति । ऐन्द्यादिषु शिलार्थं त्रजेदिति सम्बन्धः । रक्षेह्र स्वास्त्रभावना तच्छतावर्तनममतोऽर्ध्यहस्ताया विद्याराङ्ग्याः स्मरणं च । मङ्गलं किन-कदत्तस्वस्त्यादिजपः, शङ्ख्यानं प्रदीपपूर्णकुम्भादि चेति । मन्त्रीति । प्रतिष्ठाप-नीयदेवतानुसन्धानमस्रेण दिग्विरेचनमप्युक्तम् । ऐन्द्यादिण्विति । प्राच्युदीच्ये-शानी च दिगुक्ता । तदसम्भवे याम्यादयोऽपि प्राद्धाः । सुमहितात्मेति । सानासुपलक्षणम् । जप्त्वेति । जपित्रत्येवार्थः । निजेष्टमनुविम्बादिक्षमामिति पीठ-शिलादिम्रहणम् ॥ १२९॥

त्रिनेत्राय च रुद्राय व्वजाधिपतये नमः । शिलां दर्शय देवेश! प्रसन्तो मे वृषध्वज ! ॥ १३० ॥ इति ॥

सिद्धाद्रचाकरसम्भवा वसुमतीमग्ना खन्नणीचिता स्निग्धा शस्त्रसहा गभीरनिनदा दिश्याहिताग्रा शिला। ग्राह्मा विम्बिनधी स्फुलिङ्गबहुलं तस्याः शिरोऽधो मुखं यत्काष्ट्राभिमुखी समुत्थितवती स्थाप्या च तहिङ्मुखी।। १३१।।

विमर्शिनी

त्रिनेत्रमन्त्रं पठति — त्रिनेत्रायेत्यादिना ॥ १३० ॥

शिलालक्षणमाह — सिद्धेति । विम्वविधी शिला शाह्या । सिद्धाद्या-करसम्भवा प्रसिद्धपर्वतस्थक्षेत्रे सम्भवी यस्याः सा । वसुमतीमग्नाः सूम्यां तिरो -हिता । स्ववर्णोचिता ब्राह्मणादिस्वस्ववर्णस्योचिता शोभनैरकाराद्यक्षरेरुपलक्षिता च । सिग्धा निविद्धा न तु कर्कशा । शस्त्रसहा शस्त्रप्रहारक्षमा । गभीरनिनदा गाम्भीयवन्नादयुक्ता । दिश्याहितात्राः दिग्गतात्रभागा च । तस्याः शिलायाः स्फुलिङ्गबहुलं स्फुलिङ्गबाहुल्यं यस्मिन् भागे तच्छिरोऽवगन्तव्यम् । अधो मुखम् अधोमागं मुखमवगन्तव्यम् । समुत्थितवती यत्काष्ठाभिमुखी तस्यामुत्थितायां यस्यां दिशि मुखं भवति तिहिङ्मुखी स्थाप्या च ॥ १३१ ॥

विवरणम्

शिलां रुक्षणमि दिङ्मात्रेणा चहे — सिद्धाद्र चाकरसम्भवेति। लोकसि-देषु अदिष्वाकरेषु च सम्भविनीत्यर्थः । सह्यमलयादयो लोके प्रसिद्धाः पुण्य-गिरयः । शिलाकरास्तु शिलाक्षयादयः । वसुमतीमभेति । म्म्यन्तर्गता । सि-द्धावाकरेषु आहितापि प्राह्या । तदन्यत्र भूमिमात्रे तु भूम्यन्तर्हिता प्राह्येति भावः । स्ववर्णोचितेति । तदुक्तम् —

> "श्वेताञ्जाभा मृगे श्राह्मा सौम्या विश्वस्य सा शिला। ऐन्द्री रक्ता कुलस्थाभा ज्येष्टायां क्षित्रयस्य तु ॥ फल्गुन्यां भगदेवत्या पीता वा हरिता विशाम्। कृष्णा मुद्रिनिभाश्विन्यां शुद्रस्यैवाश्विदेवता॥"

इति । अत्रानुरुोमा अपि श्राद्धाः । प्रतिरुोमास्सङ्कीर्णाश्च न प्राद्धाः । वर्णानव-भृतौ पुरोक्तपरीक्षया स्वमदर्शनेन विनिर्णय इति । शस्त्रसहेति । शस्त्रस्पर्शे तदनु- कूलैव न तु तदा स्फुटित जीर्यित वेत्यर्थः । दिश्याहितामेति। स्फुलिक्नबहुरु-मित्येतदमलक्षणम् । दिशि ऐन्द्यादौ न तु विदिशि । आहितममं यस्याः सा तथोक्ता । विम्वविधाविति पीठां धुंपलक्षणम् । यद्वा, स्ववर्णो चितेत्येतद् विम्ब विधावेव आवश्यकिमिति भावः । स्फुलिक्नबहुलमिति । तदुक्तम् —

"ध्वनिर्वण्यानिभा यत्र स्फुलिकारछेदने तथा। दृश्यन्ते तच्छिरस्तस्याः पृष्ठमूध्वमधो मुखम्॥"

इति । शिरोविज्ञानेऽर्थात्तद्विपरीतादिशि पादप्रदेशो विज्ञायते । यत्काष्ठामिमु-खीति । यदिगमिमुखी । समुत्थितवतीति । बिम्बोचितायाः शिलायाः समन्ततो भित्तवा समुत्थाप्यमानाया यद्दिक्सम्मुखं मुखं भवतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

दुष्टोदेशसमुद्भवान्यपरिश्चिष्टा दुर्ग्रहाद्याश्रिता वाताग्न्यर्ककराहतातिविपुला वाला च दृद्धासती । दृरेखाक्षरगर्भमण्डलयुता रूक्षस्वरा जर्जरा दुःस्पर्शापदिशं निवेशितशिरोदेशा च वर्ज्या शिला ॥ १३२ ॥

विसर्शिनी

वज्यां शिलामाह — दुष्टोहेशेति । दुष्टोहेशसमुद्भवा दुर्देशजाता । अन्यपिरिशिष्टा अन्यत्र गृहीताया अवशेषिता । दुर्श्रहाद्याश्रिता नेतालादिश्रहेरा-श्रिता । वाताग्न्यर्ककराहता वायुनाश्रिनादित्यकरैवी तथा । अिवियुला उद्धर्तम् श(क्ता ? क्या) । बाला दुर्वला । वृद्धासती च जीर्णावयवा च । दूरेखाक्षर-गर्भमण्डलयुता शास्त्रेषु निन्दितामी रेखाभिरक्षरेश्च गर्भेरन्ति इन्हेस्तथा निन्दितै-मण्डलश्च युता । रूक्षस्वरा परुषस्वरा । अर्जरा शस्त्रे किश्चिन्मात्रस्पर्शे शीर्णा । दुस्पर्शा परुषा । अपिदशं निवेशिताशरोदेशा च दिग्भ्योऽन्यत्र निवेशितिशरोन् मागा च शिला वर्ज्या स्थात् ॥ १३२॥

विवरणम्

अथ पादुकादिविषये शिलां दुष्टां वदन् शिष्टां ग्राह्मां दर्शयति—दुष्टोहे-शसमुद्भवेति । दुष्टोहेशाः प्रेतवनादयः । अन्यपरिशिष्टेति । अन्यत्र विनियुक्त-शेषा शिला । दुर्भहाद्याश्रितेति । ब्रह्मराक्षसादयो दुर्भहाः । वाताम्यर्ककराह-तेति । सदा वातेन अभिनातपेन वा स्पर्शतो दूषिता । बाला च वृद्धासतीति । तदुक्तम् —

असतीशब्दस्य व्याख्यात्र न दश्यते । चण्डालिकैवासतीति विवर्णे दर्शनात् रुद्धा सतीति मुद्रितपाठो नाहतः ।

"बाला शस्त्रासहा मृद्धी पिच्छिला पल्लवास्थिरा । सा हि मण्डूकखण्डा च वृद्धा रूक्षातिजर्जरा ॥ बहुवर्णातिनीला च धूमा च स्थूलरोमिका । हीनस्वरा च निन्धाङ्गी सोष्णा चण्डालिका स्मृता ॥"

इति । चण्डालिकैवासती । दूरेखाक्षरगर्भमण्डलयुतेति । दुरित्येतद् रेखाक्षर-पदाभ्यां सम्बध्यते । दूरेखा वकादिका दुरक्षराणि रेखादीनि । तदुक्तम् —

"वकस्थूलकृशा रूक्षाशिकैनामाश्च न शोमनाः।
सङ्कीणी बहुवणीश्च यस्यां नेष्टा च सा शिला॥"
इति । रोदोभिः पुष्टिशान्तयः या योगवाहेषूचाट(१) इत्यादि ।
सगर्भोत्पाट्यमाना या भिद्यते शिथिलध्वनिः।

"मण्डलादियुताष्णा वा विवर्णा वापि तां त्यजेत्।" इति । दुस्पर्शेति । कण्टिकतवदवस्थानादेतत् । अपिदशं निवेशितशिरोदेशेति । अदिक्वाहितामेत्यर्थः । इहैतदर्थादवसेयम् । शिष्टदेशोद्भवासु रेखाक्षरयुता माह्येत्यादि ॥ १३२ ॥

गुर्वी धीररवा स्फुलिङ्गबहुला न्यग्रोधबोधिच्छद-प्रख्या बिम्बविधौ विद्यालबहुला ग्राह्या शिला पौरुषी । रम्भापत्रनिभा नचातिबहला स्निग्धस्वरा शीतला स्रेणी पीठविधौ द्विलक्ष्मिथिदुरा क्षेत्री पदान्जापेणे ॥ १३३ ॥

विमर्शिनी

तत्र बिम्बविधी पौरुषी शिला शाह्या। सा तुं गुर्वी गुरुत्वयुक्ता। धीररवा गम्भीरनादा। स्फुलिङ्गबहुला बहुस्फुलिङ्गयुक्ता। न्यप्रोधबोधिच्छद-प्रख्या वटपत्रवद् वा अश्वत्थपत्रवद् वाकारयुक्ता। विशालबहुलातिविस्तारा च। पीठीवधी स्नेणी स्निशिला शाह्या। सा तु रम्भापत्रनिमा कदलीपत्राकारा। न चातिबहला अतिघनरहिता। स्निग्धस्वरा माधुर्यस्वरयुक्ता। शीतला शैत्ययुक्ता च। पदाब्जापणे पीठस्याधोगतनपुंसकशिलार्थम्। क्नैबी नपुंसकलक्षणयुता शिला शाह्या। सा तु द्विलक्ष्मिभिदुरा पुंसः स्नियाश्च लक्षणभेदिता च॥ १३३॥

ाववरणम्

पुरुषशिलादिलक्षणमाह — गुर्वीति । पौरुषी शिला बिम्बनिधौ प्राह्मे-त्यन्वयः । न्यत्रोधबोधिच्छदप्रख्या वटाश्चत्थपत्रानुकारा । विशालबहला विस्तृता

१. 'भिनाङ्गाश्च' क. पाठ:

धना च । स्त्रेणी पीठविधी माह्येति योज्यम् । क्वैबी पदाङ्जार्पणे इति । नपुंसकरूपा शिला पच्छिलाविधी माह्येत्पर्थः ॥ १३३ ॥

लब्धायां ग्रुभलक्ष्मलक्षितिश्वलायां शोधियत्वाञ्जसा सम्पाद्य ध्वजपद्धिकादिपरिवीतं मण्डपं मूलतः । मध्ये दिश्च दिगीश्वरानिप यजेत् सर्वेष्वथो वीजग्र-ख्यासिभ्यामिप मृत्युजिन्मजुवरेणेशे स्वमूलान्ततः ॥ १३४॥

विमर्शिनी

शिलापरिग्रहमाह — लब्धायामिति । शुभलक्ष्मलिक्षतिशिलायां शुभै-र्रुक्षणेर्युक्तायां शिलायां लब्धायां सत्यां दर्भमृदादिभिरज्ञसा शोधियत्वा । ध्वज-पिट्टकादिपरिवीतं ध्वजैस्तत्पताकाभिश्च परिवृतं मण्डपं सम्पाद्य सर्वेषु देवेषु मध्ये मूलतो दिक्षु दिगीश्वरानिन्द्रादीनिप यजेत् । अथो ईशे स्वमूलान्ततः स्वमूलयजनानन्तरम् । बीजमुख्यासिभ्यां द्वादशपटले वक्ष्यमाणेन बीज-मुख्यमन्त्रेण क्षुरिकया च । मृत्युजिन्मनुवरेण मृत्युज्ञयाभिधानेनापि यजेत्।।१३४॥ विवरणम्

शिलापरिमहक्लिसिमाह — लब्धायामिति । शिलान्वेषणस्यैव प्रकृत-त्वादिदानीं लब्धायामित्यभिधानम् । म्म्यन्तिहितायां तु शिलायां खात्वा लब्धायामित्यपि द्रष्टव्यम् । अञ्जसा शोधयित्वेति दर्भादिभिधेषणपूर्वकं बहुजलै-धेक्तिः शोधनमुक्तम् । गन्धजलेनापि क्षालनं, प्राक् पूजितेन कल्कशेन अभिषेचनं, पञ्चगव्येन पवमानीभिः प्रोक्षणमप्यक्तम् । मूलतो मध्ये यजेदिति । शिलायामि यत्र प्रतिमा गृह्यते स एव प्रदेशो मध्य इत्यभिप्रेतः । तत्र देवं विधिवत् सम्पूज्य पायसं निवेदयेदिति भावः । दिश्च दिगिश्वरानिप यजेदिति । स्थिण्डलेषु स्वस्तिकाद्विषु कल्कशेषु वेति भावः । शिव त्वधिक-माह—अथो विज्ञमुक्त्यासिम्यामिति । असिः श्चरिका । एतन्मन्त्रोद्धारस्तु कर्म-शेष एव । कल्पविदिति देवसिन्नधावेव बीजमुख्यादिपूजा तद्धहिरङ्काधावरण-पूजेत्युक्तम् ॥ १३४॥

तत्पश्चिमेऽस्नमनुनाष्टशताज्यहोमं
कृत्वाप्ये सर्पिरधिवास्य च श्रस्नजातम् ।
तद्देवताव्युदसनाय सभूतक्करमों देवताम्य इति दिक्षु बिंह किरेच ॥ १३५ ॥

^{*&#}x27;बीजमुख्यासिभ्यामि कल्पवित् त्रिनयने मृत्युजयेनापि तद्' इति विवरणपाठः.

विमर्शिनी

अथ सर्वेषु तत्पश्चिमे अस्त्रमनुनाष्ट्रशताज्यहोमं कृत्वा सम्पातसिर्परार्घ्यं संस्पृश्य । शस्त्रजातं शस्त्रसमृहम् अधिवास्य । तहेवताव्युदसनाय तत्रत्यानां देवतानामपासनार्थम् । सभूतकूरं भूतकूरेः सिहतं बिछं दिश्च ओं देवताभ्य इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण । किरेत् विक्षिपेत् ॥ १३५ ॥

विवरणम्

शस्त्रजातं चाधिवास्येत्यन्वयः । देवस्याधिवासनं चकारेण सूचि-तम्। यदुक्तं— 'इष्ट्वाहतवस्त्रेण दर्भैरप्याच्छाधे'ति । शस्त्राणामपि वस्त्रेणाच्छा-धाधिवासः । तद्देवताव्युदसनायेति । तद्गतानां भृतादीनां वनदेवतानां चेत्यर्थः । शिलाशोधनतोऽपि प्रागेव वेदानीं वा चिल्हरणमेतत् स्यात् । बिल्हरणान्तरं वोक्तरेधुर्वास्त्रेण तद्देवतापासनमपि व्युदसनश्रहणेनोक्तम् । ओं देवतास्य इति । भृपारिश्रह उक्त एव मन्त्रः । प्रणवेन सहोपादानं प्रदर्शनार्थम् । मया सम्पृजितैरि-त्यादिमन्त्रेष्वपि प्रणव आदितः स्यादिति ॥ १३५ ॥

देवाग्रतो जपतु निश्यधिशय्य दर्भशय्यां नमःसकललोकमनुं त्रिधामि ।
शम्भो नमःश्रमितिमन्त्रयुजार्थयित्वा
स्वमार्थमों हिलिहिलीति मनुं जपेच ॥ १३६ ॥
नमः सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
विश्वाय विश्वरूपाय स्वमाधिपतये नमः ॥ १३७ ॥
नमः शम्भो ! त्रिनेत्राय रुद्राय वरदाय च ।
विश्वाय विश्वरूपाय स्वमाधिपतये नमः ॥ १३८ ॥
आचक्ष्व देव ! देवेश ! प्रपन्नोऽस्मि तवान्तिकम् ।
स्वमे सर्वाणि कार्याणि हृदयस्थानि यानि वे ॥ १३९ ॥
ओं हिलिहिलि शूलपाणये स्वाहा । इति ।

विमर्शिनी

पुनानिशि देवामतः । दर्भशस्यां दर्भमयीं शस्याम् । अधिशस्याश्रित्य । त्रिधामि विष्णो । नमस्सकललोकमनुं नमः सकललोक इत्यादिमनुं मन्त्रं जपतु । शम्भी शिवे । नमश्शमितिमन्त्रयुजा नमः शम्भो इत्यादिमन्त्रद्वयेन अर्थयित्वा प्रार्थ्य । स्वप्नार्थं स्वप्नदर्शनार्थम् । ओं हिलि हिलि इत्यादिमनुं जपेच । अन्येषु स्वस्वमूलमन्त्रं जपेत् , ततः स्वप्नं पश्येत् ॥ १३६ — १३९ ॥

विवरणम्

निशि देवात्रतो दर्भशस्यामधिशस्य जपत्वित्यन्वयः । निशीत्यनेन पागुक्तं सर्व दिवेत्यप्युक्तम् । दर्भशस्यायां शियत्वेत्यर्थः ॥ १३६॥

स्थित्वैवार्थनेप्यते । नमः सकळळोकायेति, नमइशम्भो त्रिनेत्रायेति च स्वप्नमाणवको नाम मन्त्रः । हरिहरादिषु कथमिति । तेष्विप यथास्वं विष्णुं शिवं वापि सम्पूज्य तद्भतो यथोक्तं स्वपनं कार्यमिति ज्ञेयम् ॥

[१३७-१३९॥

दुःखमेऽस्रैशताज्यहोमकृद्थ प्रातः समभ्यच्ये ता-मुद्बुध्यस्त्रंमनुं जपन् वदनपादाद्यङ्गकेष्वङ्कयेत् । तक्ष्णा तां सहपीठपाददृषदुं प्रोद्धार्य कृत्वा रथे नीत्वात्रोत्तरक्लप्तशिल्पिनिलयं विम्वादिकं कारयेत् ॥ १४० ॥

विमर्शिनी

पुनः प्रातयिद दुःस्वमे दृष्टे । अस्त्रशताज्यहोमकृद् अस्त्रमन्त्रेणाष्ट्रशत-माज्यं हुत्वा । मूलमन्त्रेण समभ्यर्च्य । तां शिलाम् । वदनपादाद्यक्षकेषु वदनपा-द्वाँदिसवाक्षेषु । उद्बुध्यस्वाम इति मनुं जपन् अक्षयेत् चिहं कुर्यात् । पुन-स्तक्ष्णा सहपीठपाददृषदं पीठशिलापादशिलाभ्यां सहितां तां शिलां पोद्धार्य प्रकर्षेणोद्धरणं कारियत्वा । रथे रथस्थानीये शकटे वा । कृत्वा स्थापियत्वा । अत्र देवालयसमीपे । उत्तरक्लसशिलिपनिलयं देवालयस्थोत्तरभागे कल्पितं शि-लिपनो गृहं नीत्वा । विम्बादिकं बिम्वपीठादिकं सर्व कारयेत् ॥ १४०॥

विवरणम्

दुःस्वम इति । सुस्वमे तु सा प्राधैव । यदुक्तम्— "ज्वलन्तीं वा शिलां पश्येत् स्वमे स्वां देवतां तु वा । अन्यद्वा शोभनं प्राधा सा शिला"॥ इति ।

^{9. &#}x27;कं दर्भस्व', २. 'ष्ट', ३. 'ल्प' क. पाठः.

अथ प्रातिरिति । प्रातः स्नानादि कृत्वा तस्यां शिलायां प्राग्वन्मूलमन्त्रेण देवं पूजयेत् । उद्बुध्यस्वमनुं जपन्निति । सर्वोङ्कनेष्वयमेव मन्त्र इति भावः । वदनपादायङ्गकेष्विति । यदुक्तम्— 'स्फुलिङ्गबहुलं तस्याः शिर' इत्यादि । अङ्कयेदिति । यदुक्तम् — 'हेमस् प्यष्ठालाभ्यां तु छिन्धात् प्रथममस्रतः' । इति । सक्चदुद्बुध्यस्वेत्युक्तवा ्रिस्समुचारणीयमिति ज्ञेयम् । पीठप-च्छिलयोरस्रेणैवाङ्कनम् । नीत्वात्रेति । यत्र प्रासादादि निर्मेयं तत्र, आयतन-मूमावित्यर्थः ॥ १४० ॥

इति तन्त्रसमुचयविवरणे

प्रथमः पटलः।

इति तन्त्रसमुचयेऽर्चकोवीं-ग्रहवास्त्विष्टिनिधीष्टकािकयाद्यः । सहगर्भिश्चेलाहृतिप्रकारः प्रथमोऽयं पटलः प्रगुम्भितोऽभूत् ॥ १४१ ॥

अथ प्रन्थकृत प्रथमे पटले प्रकाशीकृतानर्थान् सारयति — इतीति । एवं तन्त्रसमुच्चये तन्त्रसमुच्चयास्ये प्रन्थे । अयं प्रथमः पटलः परिच्छेदिविशेषः । प्रगुम्भितः विरचितोऽभूत् । कथंभूतः, अर्चकोवींग्रहवास्त्विष्टिनिधीष्टकािक्तयाल्यः अर्चक आचार्यः उवीं भूमिः तयोर्प्र(हणं १ हः) परिप्रहणं तेन वास्त्विष्टिवास्तु-यागः तेन च निधिः निधिकलशस्थापनं तेन च इष्टकािकया इष्टकािनधानं तेन चाल्यः परिपूर्णः । सहगर्भशिलाहतिप्रकारः गर्भस्य गर्भाधानस्य शिलाहृतेः शिलाव्यः आहरणस्य च यो प्रकारो ताभ्यां च सहित एष पटलः ॥ १४१॥

इति तन्त्रसमुचयविमर्शिन्यां

प्रथमः पट्टलः।

पादोनत्रिकरादिपश्चदशहस्ताशाङ्कुलान्तोत्तरेब्वष्टाष्टाङ्कुलवृद्धितोऽन्तरभवद्योनिप्रभेदेष्वथ ।
प्रत्यक्प्राग्वदनक्रमेण विहितेष्वल्पेषु वान्येषु वा
प्रासादेषु विशिष्टजातिषु निजेष्टं कारयेत् काराभिः ॥ १ ॥
विमर्शिनी

'प्रासादमारचयतां सहमन्त्रबिम्बम्' इति पूर्वपटलेन प्रस्तुतानां प्रासादादीनां लक्षणं वदन् प्रथमं सामान्येन प्रासादानुदिशति—पादोनित्रकरेति ।
अर्थाल्पेष्वन्येषु वा प्रासादेषु निजेष्टं कारुभिः कारयेदिति सम्बन्धः । तत्राल्पपासादान् विशिनष्टि पादोनेत्यादिविशेषणैः । अथ गर्भाधानान्ते कर्मणि कृते । पादोनित्रकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरेषु पादोनित्रकरादीनि पञ्चदशहसाशाङ्गुलान्तान्युत्तराणि येषां प्रासादानां ते तथोक्ताः । आशाशब्देन दशसङ्ख्या लक्ष्यते । अष्टाष्टाङ्गुलबृद्धितः पादोनित्रकरादष्टाष्टाङ्गुलबर्धनेन । अनत्तरभवद्योनिप्रभेदेषु अन्तरे मध्ये भवन्तो योनिप्रभेदाश्च येषां ते तथोक्ताः ।
प्रत्यक्पाग्वदनक्रमेण विहितेषु क्रमात् पश्चिममुखत्वेन पाङ्गुलत्वेन च किल्पतेषु । पादोनित्रकरः प्रासादः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिश्च, सद्वयङ्गुलिक्षकरः प्रागवदनो वृषयोनिश्च, सदशाङ्गुलिक्षकरः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिश्च, पादोनचतुष्करः प्राग्वदनो वृषयोनिश्चेत्यादिक्रमेण सदशाङ्गुलः पञ्चदशहस्तः प्रासादः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिरित्यन्तं विहितेष्वत्यर्थः । अन्येषु विशिष्टजातिषु वा । जातिच्छन्दविकल्पाभाससंजेष्वित्यर्थः । यथा प्रयोगमञ्जर्याम्—

"आरभ्य त्रिकराच पञ्चदशकाद्धस्ताद्धस्तात् क्रमात् । प्रत्येकं प्रवदामि लक्षणमहं संक्षेपतो वेश्मनाम् ॥" इति । भास्करीये च—

> ''त्रिचतुःपञ्चहस्तं तु षट्सप्ताष्टनवा दश । एकादश द्वादश च त्रयोदश चतुर्दश । पञ्चदशान्तविस्तारमेतेन विधिना विदुः॥''

इति ॥ १॥

१. 'थोक्तेष्व' क. पाठः. २, 'व्वपीत्य' ख, पाठः.

एवं तावद्यागभूमेः शिलायाश्च प्रासादप्रतिमायोग्यतासम्पादनं प्रतिपादितम् । सम्प्रति तन्निष्पादनप्रकारः । तत्र प्रथमं प्रासादलक्षणप्रतिपादनायारमते—पादोनित्रिकरेति । अथ अल्पेषु वान्येषु विशिष्टजातिषु त्र प्रासादेषु निजप्टे कारुमिः कारयेदित्यन्वयः । यतश्च निर्धारणमित्यत्र सप्तमी । अत्रालपप्रासादेषु
योज्यानि विशेषणानि पादोनित्रिकरमारभ्य पञ्चदशहस्ताङ्गुलमवसानानि येषामुत्तराणां ते तथोक्ताः । आशाशब्दो दशसङ्ख्यावाची । अष्टाष्टाङ्गुलबुद्धितः
अन्तरे अराले भवन्तो वश्यमाणा योनिप्रमेदा येषां ते तथोक्ताः । प्रत्यक्प्राग्वदनकमेण विहितेष्वित । पादोनित्रकरः प्रासादः प्रत्यम्वदनः, द्यङ्गुलसहितिश्चिकरः
प्राग्वदनः, तथा दशाङ्गुलसहितिश्चिकरः प्रत्यम्वदनः, पादोनचतुष्करः प्राग्वदनः
पतत् कमेण पञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तं योजनीयमित्यभिप्रायः । विशिष्टजातिष्विति जातिच्छन्दिविकल्पाभासादयो गृद्यन्ते । निजेष्टमिति । स्वामीष्टदेवतास्थापनयोग्यामित्यर्थः ॥ १॥

ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदिकस्थाः प्रासादा ग्रामादिकेषु ध्वजोत्थाः । गोयोन्युत्थाः शेषदिकसंस्थिताः स्यु-स्तत्स्थांप्याची चेष्यते तत्सयोनिः ॥ २ ॥

विमर्शिनी

उक्तानां प्रासादानां प्रत्यक्ष्राग्वदनक्रमेण कल्पनीयत्वे विषयविभाग-माह—ईशादीति । प्रामादिकेषु प्रामपुरनगरादिषु । ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदि-क्स्थाः ईशकोणमारभ्य यमपर्यन्तदिक्षु स्थिताः प्रासादाः । ध्वजोत्थाः ध्वजयो-निसंभूताः । शेषदिक्संस्थिताः निर्ऋत्यादिसोमान्तदिक्स्थिताः । गोयोन्युत्थाः वृषयोनिसंभूताः स्युः । तत्स्थाप्या तत्र तत्र स्थाप्या अर्चा प्रतिमा । तत्स-योनिः तत्समानयोनिरिष्यते । प्रासादो ध्वजयोनिश्चेत् प्रतिमापि ध्वजयोनिः, वृषयोनिश्चेद् वृषयोनिरित्यर्थः । तथा पाशुपते—

> "ईशपूर्वाभियाम्यस्थ पश्चिमाभिमुखं शुभम्। उत्तरानिरुवारीशराक्षसस्थं पुरोमुखम्॥"

इति । तथाच मञ्जर्यां—

१. 'प्रत्यख'क पाठ .

"िलक्रध्वजस्थर्मृपभाश्रितमेव शस्तं तत्रापि मुख्यमनुरूपतया गृहस्य।"

इति ॥ २॥

विवरणम्

तत्र तत्साधनभूतानेकविधप्रमाणप्रकृत्यात्मकपरिधिमानम्ल्रभृतयोनिमुप-दिदिश्चर्योनीनां हेयोपादेयभेदेनावस्थानादुपादेयां योनिं प्राचि प्रतीचि च हरा-विति पुरोदिरितम्रामादिदिग्विशेषवशाद् दर्शयति—ईशादीति । ध्वजात्थाः गोयोन्युत्था इति । तत्कारणभूततत्तत्परिधिमानजन्यानेकविधप्रमाणसाध्यत्या तत्कार्यभूता इत्यर्थः । तत्सयोनिः तेन प्रासादेन समानयोनिः । तत्तत्परिधि-मानावच्छिन्नद्रव्योचितानेकविधप्रमाणसाध्येत्यर्थः । प्रासादप्रतिमयोः परस्परसम-योनित्वं चैवं प्रतिपादितमवगन्तव्यम्। तेन प्रासादस्य प्रतिमाजन्यत्वेऽपि योनिसिद्धिभवति ॥ २ ॥

इष्टातानवितानमानिचये त्रिझेऽष्टाभिभीजिते श्रेषो योनिरिह व्ययो स्नियुजाथायोऽष्टिनिझेऽरुणैः। ऋक्षैर्ऋक्षमवाप्तिरत्र तु वयो ज्ञेयं तिथिस्त्रिशता वारो भूमिधरैर्निधित्रगुणिते धर्माहते वा व्ययः॥ ३॥

विमर्शिनी

कीहशी योनिरित्याकाङ्क्षायां योन्यादिकमाह—इष्टातानेति । इष्टातानिन्तानमानिन्यये इष्टस्य प्रासादादेरातानिवतानयोर्दैर्घ्यविस्तारयोर्मानिन्यये प्रमाणसमूहे । त्रिप्ते त्रिभिर्गुणिते । अष्टिभिर्माजिते हते सित । यः शेषः स योनिरित्युच्यते । इहेत्यनेन इष्टातानिवतानमानिन्यये त्रिप्ते इत्यनुवादः क्रियते । मुनियुजा चतुर्दशाभिर्माजिते सित शेषो व्यय इत्युच्यते । अथेत्यारम्भभेदे । इष्टातानिन्तानमानिन्यये अष्टनिन्नेऽष्टिभर्गुणिते । अरुणोर्द्वादशिर्माजिते शेष आय इत्युच्यते । इहेति अत्राप्याकृष्यते । इहाष्टिनन्ने ऋक्षेः सप्तविंशत्या भाजिते शेष ऋक्षं नक्षत्रम् । अत्र त्विति तुशब्दो विशेषचोतकः । अत्र ऋक्षेमीजिते । अवाप्तिः आवृत्तिः फलमिति यावत् । तद् वयो श्रेयम् । इहाष्टिनन्ने त्रिशता भाजिते शेषस्तिथिरित्युच्यते । इहेव मूमिषरैः सप्तिभर्गाजिते शेषो वारः । व्ययस्य पक्षान्तरमाह — निधित्रगुणिते । इष्टातानिवतानमानिन्यये निधित्रगुणिते नविभर्गुणिते धर्माहृते दशिमहृते शेषो वा व्ययः । तथाहुः —

৭. 'ৰূ' ख. पाठः.

"विस्तारायामराशौ वसुगुणित इनैर्माजिते शेष आयो रामघ्ने मन्ववाप्ते व्यय इह वसुमिर्मक्तशेषस्तु योनिः। अष्टामिर्विधितेऽसिंसिनवहृतफलं तद्वयः शेष ऋक्षं पर्यन्ते त्रिंशदाप्ते तिथिऋषिमजिते वार आदित्यपूर्वः॥" इति। मयमते च —

"व्यासायामसमूहे वसुनिधिगुणिते दिनेशधर्महृते । आयव्ययमपि शिष्टं रामन्नेऽष्टाहृते योनिः॥"

इति ॥ ३ ॥

विवरणभ्

एवमुपादेयाया योनेः कार्यमूतं तत्तत् परिधिमानमुपायविशेषेणोपदि-शति—इष्टातानवितानेति । प्रासादो विम्बमन्यद्वा निर्मित्सितं सामान्येन इष्ट-शब्देन गृह्यते । आतान आयामः, वितानो विस्तारः, मानं प्रमाणविशेषसा-ध्यं सङ्ख्यारुक्षणं मानं, निचयशब्दः समृहपर्यायः । तेनातानवितानयोरभितो वर्तमानयोः परित्रहोडपि द्योतितः। भान्युपचारेण वायमातानवितानन्यपदेशः। येन मानेन प्रासादस्य प्रतिमाया वातानवितानी यथालक्षणं परिकल्पनीयौ तादृशं मानमित्यर्थः । ननु यद्येवं परिधिमानमित्येव साक्षाद् सहीतव्यमिति चेत् । नैष दोषः, प्रतिमार्थत्वात् । तत्र हि परिधिमानग्रहणे विवक्षितं परिधिमानं न प्रती-येत । वृत्तषद्क्टादिभासादानां तु चतुरश्रभासादप्रकृतित्वादेव तत्परिधिमानग्रहणं भवतीत्यर्थः । त्रिझेऽष्टिमिर्माजिते शेषो योनिरिति त्रिगुणितं कृत्वा अष्टावष्टी यथायोगमपनयेत् । तदा शेषोऽष्टमेदा योनिः स्यात् । तस्य परिधिमानस्य योनिस्तत्रावगन्तव्या । यावत् तत्रावशिष्यते तावती योनिरित्यर्थः । नक्षत्रतिथि-वारेष्विप समानमेतदिति द्रष्टव्यम् । किं पुनः प्रमाणसाधनिमिति चेत् पासादे हस्तः प्रतिमायामङ्गुलम्। प्रमाणसाधनन्यवस्थापनाच परिधिमानसङ्करो न शङ्कनीयः। योनिवशादुपजायमानं परिधिमानमेवमुपदिष्टम् । तस्यैव परिधिमानस्य गुण-विज्ञानार्थमायव्ययादिविज्ञानोपायमाह — इह व्यय इत्यादिना । इहेति त्रिष्ठ इष्टातानवितानमाननिचय एवेत्यर्थः । मुनियुक् चतुर्दश । अथाष्ट्रनिन्नेऽरुणै-र्द्वीदशभिरायः । अवाप्तिरत्र तुं वय इति । सप्तिवंशत्या हियमाणे यो भागो-ऽवाप्यते तद् वयः स्थात् । बसुप्रगुणिते धर्माहृते वा व्यय इति । विकल्पान्तर-भद्रीनार्थमेतत् । धर्मा दश ॥ ३ ॥

भ्वजधूमसिंहकुक्कुरदृपखरगजवायसाः ऋमेण स्युः । *प्रागादियोनयोऽष्टौ तेष्वयुजः सम्पदे युजो विपदे ॥ ४ ॥

अष्टानां योनीनां नामानि कथयति — ध्वजेति । प्रागादिक्रमेण ध्वज-भूमसिंहकुनकुरवृषखरगजवायसाः ध्वजधूमेत्यादिसंज्ञाः । तेषु ध्वजादिषु अयुजः दिग्भवाः सम्पदेऽभ्युदयाय, युजः कोणभवा नाशाय । तथा पाशुपते —

> "तत्रैकाद्यष्टपर्यन्ता ध्वजधूमादयः कमात् । ध्वजो धूमश्च सिंहश्च शुनको वृषभस्तथा ॥ खरश्चेव गजश्चेव वायसो वास्तुयोनयः । आदिप्रभृतिचत्वार एकैकान्तरिताः शुभाः ॥ द्वितीयाद्यास्तथैवान्ये चत्वारस्त्वशुभाः स्मृताः।"

शति॥ १॥

विवरणम्

नक्षत्रादीनां प्रसिद्धत्वादप्रसिद्धा योनीर्गणयति— ध्वजिति । पूर्वादियोनयः पूर्वाध्यदिश्च वर्तमाना योनयः । परिमण्डपादीनां दिग्योनिपरिप्रह्पक्षे दिग्विशेषामिधानस्योपयोगः । तेष्वयुज्ञः सम्पदे युजो विपद
इति । ध्वजिसिंहवृषगजा अभ्युदयहेतवः, शेषा विनाशहेतवश्च विज्ञेयाः ।
ननु किमथेंऽयं फलोपन्यासः यावता प्रासादप्रतिमानां ध्वजवृषमात्रपरिप्रहात् परिमण्डपादीनां च पक्षे दिग्योनिनियमाच धूमादिपरिप्रहप्रसङ्गो न
भवतीति चेत् । अथवा युज्यन्तेऽवयवेरिति युजः । अवयवभूताभिः सङ्ख्याभिः
सिहता ध्वजादयः, ते न प्राद्धाः । ये त्वयुजः निरवयवाः पूर्णा एव, त एव
ध्वजादयो प्राद्धाः स्युः । परिधिमानस्य सर्वसङ्ख्यास्वनियमात् कदाचिदेकेकयोनिः पूर्णो भवति । कदाचित् कतिभयावयवात्मकस्सनपूर्णश्च । तथा च
तिथिनक्षत्रोष्विवापूर्णतायामपि प्रहणप्रसङ्गः स्यात् । तिश्ववृत्त्यर्थमेतदुक्तम्॥ ४ ॥

आयाधिक्यं व्ययतः सम्पाद्यं सर्वथान्यथापत्तिः । नक्षत्रादिशुभत्वं व्योतिःशास्त्रादिभिः सुविज्ञेयम् ॥ ५ ॥

 ^{&#}x27;तः' क. पाठः

^{* &#}x27;पूर्वादियोनयो' इति विवरणरीखा पाठः.

विमशिनी

व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुचये

व्ययतः व्ययात् । आयाधिक्यम् आयस्याधिकत्वम् । सर्वथा सर्व-पकारेण सम्पाद्यं प्राह्मम्। अन्यथा चेदापत्तिः नाशः स्यात् । नक्षत्रादिशुभत्वं नक्षत्र -तिथ्यादीनां शुभत्वं ज्योतिःशास्त्रादिभिर्छोकत एव सुविज्ञेयत् । तथा मयमते— "आयाधिकमथ वसुदं व्ययाधिकं सर्वनाशः स्यात्।"

इति॥ ५॥

विवरणम्

आयन्यययोरितरेतरापेक्षं शुभाशुभत्वमाह — आयाधिक्यमिति । सर्वथेति । यद्यपि तिथिनक्षत्रादिषु किश्चिद्शुममुपेक्ष्यते, तथापि व्ययाधिक्यमनु-पेक्ष्यमित्यभित्रायः । इत्थं पासादपतिमयोः परिधिमानमशुभं प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

बालत्वं कौमारं यौवनमथ वार्धकं च निधनं च। पश्च वयांस्येष्वन्त्यं नेष्टं शिष्टानि वास्तुनीष्टानि ॥ ६ ॥

विमर्शिनी

वयांसि कथयति — बालत्विमिति । अथ बालत्वं कीमारं यौवनं बार्थंकं निधनं मरणं चेति पञ्च नयांसि । एपु नयस्तु । अन्त्यं मरणमेव नेष्टम् । वास्तुनि शिष्टानीष्टान्येव ॥ ६ ॥

धाम्नो व्यासे शकरीदन्द्रभक्ते मित्रेन्द्रेध्मांशैः समस्तांशतथ । विस्तृत्या संयुक्तया पादुकादि-स्तूष्यग्रान्तोऽम्युच्छ्यः स्याचतुर्घा ॥ ७॥

विमशिनी प्रासादस्योन्नतोर्नियममाह — धाम्न इति । वाम्नः प्रासादस्य । व्यासे विस्तारे । शकरीद्वन्द्वभक्ते अष्टाविंशतिथा कृते सति । मित्रेन्द्रेथ्मांशैः मित्रा द्वादश इन्द्राश्चतुर्दश इध्मा एकविंशतिः तत्सङ्ख्यैरंशैः समस्तांशतः समस्तेन च विस्तारेण संयुक्तया विस्तृत्वा मानेन प्रासादस्य । पादुकादिस्तृप्यमान्तः पादुकमारभ्य स्थूप्यममवधाकृत्य योऽम्युच्छ्य उत्सेघः स चतुर्धा स्यात् । तथा निबन्धने—

"सप्तांशञ्यर्धिकोऽध्यर्धः पादोनद्विगुणोऽपि वा । द्विगुणो वोच्छ्रयः प्रोक्तो विस्तारात् सर्ववेश्मनाम् ॥"

इति॥ ७॥

१. 'यमधि' ख. पाठः. २. 'न्वितो बर्धः' ख. पाठः.

अथ प्रासादस्य भूयस्तरकालसाध्यत्वेन प्रागेव प्रक्रमणीयत्वात् प्रथमं प्रासादप्रकारमित्धानः समचतुरश्रं प्रासादं प्रकृतित्वेन च मन्यमानः तस्य प्रतिदिशं वितानस्य परिधिमानस्य चतुर्थाशलक्षणस्य स्पष्टतरत्वात् प्रथममुन्मानं जनियतुमाह — धाम्नो व्यास इति । यद्यपि समचतुरश्रे विस्तारो नाम न कश्चित् सम्भाव्यते, तथापि व्यासप्रहणमायतचतुरश्रसमवृत्तादीनामपि विस्तारादेवोन्मानं जनियतव्यमिति ज्ञापनार्थम् । शकरीद्धन्द्वमष्टाविशातिः । विस्तारप्रमाणमप्टाविशतिधा मङ्कत्वा तेषु भागेषु मित्रांशाद् विस्तारप्रमाणे योजयेत् , तदेकमुन्मानम् । एविमतरत्रयं द्रष्टव्यम् । मित्रा द्वादश, इन्द्राश्चतुर्दश, इन्द्राभ्वतुर्दश, इन्द्राभ्वतुर्दश, समस्तांशा अष्टाविशतिः । ननु उन्मानेन अवच्छेद्यः कस्मिन् प्रदेशे प्रासाद इत्याह — पादुकादिस्तृप्यभान्त इति । पादुकादीत्युपलक्षणम् । पादुकाभावे जगत्याद्यपि प्राह्मम् । समस्तोन्मानमेवमुक्तम् ॥ ७॥

गेहे त्रिदोर्वर्गभवे द्विदोर्मितान् *स्तम्भांस्ततोऽब्ध्यङ्कलवर्धितान् क्रमात्। चतुष्कराद्यत्तरवर्गजेषु तान् शकरोत्विधष्ठानमतोऽर्धसंमितम्॥८॥

विमर्शिनी

प्वं समस्ताया उन्नतेः प्रमाणमुक्त्वा स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्नतेर्नियममाह—
गेह इति । त्रिदोर्वर्गभवे पादहीनः त्रिकरः सद्याङ्गुरुः त्रिकरः सद्याङ्गुरुः त्रिकरश्च त्रिदोर्वर्गः तद्भवे गेहे । द्विदोर्मितान् द्विकरसम्मितान् स्तम्भान् करोतु । चतुष्कराद्युत्तरवर्गजेषु पादोनचतुष्करादिश्चतुष्करवर्गः पादोनपञ्चकरादिः पञ्चकरवर्गः एवं षट्करादावप्यूद्यम् । तेषु चतुष्करादिवर्गजेषु गेहेषु । क्रमेण ततः द्विकरात् । अवध्यङ्गुरुवधितान् चतुश्चतुरङ्गुरुवधितान् स्तम्भान् करोतु । अतः स्तम्भाद् अर्थसम्मितमधिष्ठानं करोतु । तथा निवन्धने —

"त्रिहस्ते द्विकराः स्तम्मा गोलकद्वयवर्धिताः । हस्ते हस्ते स्थिता गेहादापञ्चदशहस्तकात् ॥"

इति ॥ ८ ॥

^{*&#}x27;स्तम्भान् युगारन्यक्गुलवधितान् 'इति, वि'कुर्योत् ' इति च विवरणरीत्या

अथाधिष्ठानस्यापि जनकं स्तम्भोन्मानं विस्तारादेव जनयति — शेह इति । त्रिदोर्वगभवे गेहे द्विदोर्मितान् स्तम्भान् कुर्यादित्यन्वयः । दोश्गब्दो हस्तपर्यायः । त्रिहस्तस्य वर्गः त्रिहस्तवर्गः तत्र भवम् । त्रिवर्गशब्दोऽयं पारिभाषिकोऽभिमेतः । पादोनत्रिकरो द्यङ्गुलाधिकत्रिकरो दशाङ्गुलाधिकत्रिकस्य । सोऽयं त्रिकरशिशिलिपीः परिभाषितः । एवं चतुष्करादयो विज्ञेयाः । परिधिमानस्य चतुर्थो भागस्समचतुरश्रः प्रासाद इति पूर्वभेवोक्तम् । द्विदोर्मितान् द्विहस्तोन्मितान् । अधिष्ठानमतोऽधसम्मितमिति । तद्धमधिष्ठानोन्मानमित्यर्थः । चतुष्कराद्युत्तरवर्गके गेह इत्यनुषज्यते । युगाश्व्यङ्गुलवर्धितानिति यथासङ्ग्यं सम्बन्धः । चतुष्करवर्गप्रासादे द्यङ्गुलधिकद्विहस्ताः स्तम्भाः पञ्चकरवर्गप्रासादे चतुरङ्गुलाधिकाः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । चतुष्करवर्गप्रासादे एकाङ्गुला-धिकहस्तमानमधिष्ठानं स्यात् । शेषमध्येवं नेयम् ॥ ८ ॥

अङ्गाद्यैरुदयोत्तरान्तरगतोन्मानं विभज्य क्रमात् सङ्ख्यानैः शिवपश्चिमैर्निगदिते स्तम्भोच्छ्ये खेच्छ्या । अंग्रं योजयतु क्रचित् त्यजतु वा मास्ररके खोच्छ्यं भक्तत्वाङ्गादिनवान्तिमैर्विरहयेद् वांग्रं यथोक्तोच्छ्यात् ॥ ९॥

विमारीनी

'स्तम्भार्धोच्चमिष्ठष्ठानं पादबन्धं प्रतिक्रमिन'ति च प्रोक्तयोः स्तम्भा-षिष्ठानयोरीचित्यवशान्त्युनाधिकत्वमप्याह — अङ्गाद्यैरिति । उदयोत्तरगतो-न्मानम् , उदयो भित्तेर्मूलप्रदेशः पादुकस्य मूलप्रदेशो वा, उदयोत्तरयोरन्तर-गतमुन्मानम् । अङ्गाद्येः पडाद्येः । शिवपिश्यमेरेकादशान्तिमः । सङ्ख्यानैर्विभज्य पूर्वनिगदिते स्तम्भोच्छ्ये एकमंशं योजयतु क्वचित् पक्षे । क्वचित् पक्षे त्यजतु च । तथेव मासूरके अधिष्ठाने । स्वोच्छ्यमङ्गादिनवान्तिमः षडादिनवपर्यन्तैः । सङ्ख्यानेः क्रमाद् मङ्क्तवा यथोक्तोच्छ्यादेकमंशं विरहयेत् त्यजेद्वा । तथा-मयमते —

"जन्मोत्तरान्तरगतं गृहपादमानं षट्सप्तनागनवपङ्क्तिहरांशमैकम् । न्यूनं करोतु गृहसंधृतिपादतोऽथ यद्वाधिकं निस्तिरुसारुगतेषु चैवम् ॥

 ^{&#}x27;स्योभेयम्' ग, पाठः.

स्तम्भाघों चं वा मस्रोचमानं षट्सप्ताष्टाक्रेषु वा भागहीनः । वास्त्वाधारोचं भवेत् सर्ववास्तुष्वेवं पूर्वे शम्भुना सम्यगुक्तः ॥" इति ॥ ९ ॥

विवरणम्

अथ स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्मानपरिसमाप्त्याद्यपेक्षया कचिदुन्मानप्रक्षेपशोषने दर्शयति — अङ्गाद्योरिति । उदय उपपीठं, अङ्गाद्येश्विश्वनपश्चिमेः सङ्ख्याने-रित्यन्वयः । निगदिते पाग् द्विदोर्मितानित्यादिना अभिहिते । अंशमेकं भागम् । मासूरकशब्दोऽधिष्ठानपर्यायः ॥ ९ ॥

भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानकेऽष्टाङ्कादिग्भि स्तेष्वेकांशात्तमूलप्रतितदुरगांशादिहीनाप्रतानान् । दारुस्तम्भांस्तदहें विहिततितदलाग्न्यव्धिभागोनतानान् कुट्यस्तम्भांभ कुट्ये रचयतु चरणाप्रप्रतानोऽत्र दण्डः ॥ १०॥

विमर्शिनी

स्तम्भानां विस्तारमाह — भक्त इति । प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानके, प्रतिरिधष्ठानामे किल्पतोऽवयवः, प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गतः स्तम्भोचो

सस्तिमन् अष्टाङ्किदिग्मरष्टभिर्वा नवभिर्वा दशिभवां भक्ते । तेष्वंशेषु एकांशाचमूळप्रतितितुरगांशादिहीनाम्रतानान् एकांशेनाचा परिगृहीता मूळप्रतिर्मूळविस्तृतिः तदुरगांशो मूळविस्तृतेरष्टांशः, आदिशब्देन नवांशो दशांशो वा
विवक्षितः, तद्वितामविस्तारान् दारुस्तम्भास्तदहें करोतु । तथेव कुड्यस्तम्भान्
विहित्ततिद्रलग्न्यिवधभागोनतानान् विहितस्य दारुस्तम्भस्य ततेर्विस्ताराद्
दल्लेनार्धेनामिभागेन त्रिभागेनाविधभागेन चतुर्भागेन विहीनविस्तारान् कुड्य
रचयतु । अत्र दारुस्तम्भे । चरणाम्रप्रतानः स्तम्भामविस्तारो दण्ड इत्युच्यते ।
तथा मयमते —

"पादोच्चपङ्क्तिनन्दाष्टभागैकं वाङ्घ्रिविस्तरम् । दारुस्तम्भगतं द्येतत् कुड्यपादमथोच्यते ॥ तदर्भं वा त्रिभागोनं चतुर्भागोनमेव वा । कुड्यस्तम्भविशालं स्यादेतत् सर्वेषु धामसु ॥ तन्म्लतारमाख्यातं तत्तारं तु तथा भजेत् । एकभागविहीनं तु शेषमग्रविशालकम् ॥" इति । मझर्यो च "स्तम्भाग्रविष्कम्भमुशन्ति दण्डम्" इति ॥ १०॥

इदानीं जिनतानां स्तम्भानां द्रव्यभेदापेक्षया विस्तारमाह—भक्त इति । प्रतिः पर्टा अन्तर्गतं मध्यगतम् । एकेनांशेन मूळविस्तारः मूळिविस्तारादृष्टमां- श्रेन हीनः स एवामे विस्तारः । आदिशब्देन। तदहें दारुमये प्रासादे मण्डपगोपुरादिषु च । अत्र प्रासादद्रव्यभेदः अधिष्ठानस्य शोधनमेव । विहिततित्वारान्यिधभागोनतानानिति । तितस्तानश्च विस्तार एव । दारुस्तम्भविस्तारा-दर्धेन तृतीयांशेन चतुर्थभागेन वा यथायोगं कुड्यस्तम्भविस्तारः कार्यः । मूळिविस्तार एवायम् । अमिवस्तारस्तु पूर्वोक्तनयेन कार्यः । चरणाम्रप्रतानोऽत्र दण्ड इति संज्ञा विधीयते । अत्रेति प्रासादप्रकरण इत्यर्थः । स्तम्भपरिमाणमेवं निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

*स्तम्भ एव निधिकलशादीनां प्रकृतिः । अत इदानीं निधिघटादीनां प्रमाणमाह — स्तम्भोच्चस्येति । तद्कांशः विस्तारादेव नवमो भागः तस्य मुस्तोदरादिकमुपपत्त्या योज्यम् । पद्म इति कूर्मास्पदं पद्मं गृह्यते । स्तम्मोचस्येत्य-नुवर्तनीयम् । तस्याष्टमभागेनोच्छ्यः उच्छ्यात् पष्टमंशमपनीय शेषः पद्मस्य समकृताकारस्य व्यासः । तद्वयवक्छिपिश्च प्रतिमापद्मनयेन साधनीया । अर्घो-च्छ्रयः प्रथाशब्दोऽपि विस्तारवाचकः। प्रथमेष्टकामाह — अत्रेति । आरि-प्सितं वक्ष्यमाणेन चिकीर्षितम् । तैत्रयमपि पिण्डं विस्पष्टप्रष्टाश्रका इति । तदुत्पादनसमय एव न्यासे प्रधामयोः परिज्ञानार्थं रुक्षणं कार्यमिति भावः । पुट-पाकः। शैरुयः शिलामय्यः। चतुरूनिताश्चतस्र एव । चतुरुपेता द्वादशः। गृहौचि-स्यत इति। स्वतन्त्रमिष्टकामानमाह — कापीति। कापि स्मृता इत्यन्वयः। कचन मित्राशागजैः क्लसायामाः तद्धिविस्तृताः तद्धींचाश्चेत्येवं योजनीयम् । काचिदा भूमभूमेर्द्धिधा एकभूमित आरभ्य नवभूमिप्रासादपर्यन्तं द्विधा इष्टका उक्ताः। कथिमत्याह — नागाङ्काङ्गलतोऽङ्गलद्वयिववृद्ध्येति । अत्रापि क्लप्तायामे-त्यादि सम्बध्यते । अष्टाङ्कुरु।यामा नवाङ्कुरु।यामा वा तद्धीविस्तृताः तद्धीत्सेधा एकभूमेः । युः । दशाङ्कुरा एकादशाङ्कुरा वा द्विभूमेरित्यादि द्रष्टव्यम् । इदानी-मिष्टकानामपि निदानं गर्भपात्रममाणमाह- भङ्करवेति । इह स्तम्भस्य मूळ-विस्तारमानं चतुर्विशत्या विभज्य समस्तेन एकविंशत्यंशैरष्टादशभिष्योडशभि-द्वीवशमिर्वाशैः समचतुरश्रस्य गर्भपात्रस्य विस्तारः । विस्तारेण सम उत्सेधः ।

अस्या व्याख्याया मूलश्लोका न दश्यन्ते ।

अथवाष्टमांशेन षष्ठेन पश्चमेनांशेन हीनः स एवं विस्तारार्धं वेत्यर्थः । स्वोत्से-धानलसागरांशरहितोत्सेधोज्जवलोध्वंच्छदमिति । ऊर्ध्वच्छदमुपरिगतं पिधानपात्रं तद्धभेपात्रोन्मानतृतीयांशेन तुरीयांशेन वोन्मितं समचतुरश्रं स्यात् । अखिले-ष्विति । सर्वेषां साधारणमेतदित्यर्थः । गोभिरजिते पट् द्वाविति । गोभिर्विभज्य षड् बाब्धेंऽशकानन्तद्वीं च विहायिति सर्वमनुपञ्जनीयम् । मृतैस्नीनिप चैककमित्य-त्रापि तद्वद् योज्यम् । परांशिस्थतं गर्भ वितनुयादिति सर्वशेषः । परासि-नवशेषितेंऽश इत्यर्थः ॥

मासरोच्चे विभक्ते शिखिविशिखकरैः क्ष्मेक्षणेन्द्रंशतोऽर्धां-शोर्ध्वं पादांशवृद्धचा द्विगुणितचरमं योजयेद् वोपपीठम् । दिग्भक्तेंऽशैः शशाङ्कादिभिरिषुचरमैरेकसार्धद्विलोकै-र्दण्डेवी निर्गतं चारचयतु विलसत्स्वाङ्गभङ्गचाभिरामम् ॥ ११ ॥

अथाधिष्ठानादिपासादावयवान् वदन्निष्ठानाद्प्यधोदेशे पक्षान्तरेण कल्पनीयस्योपपीठस्य क्छिमिमाह—मास्रोच्च इति । [मास्रोच्चे] अधिष्ठानोच्छ्ये । शिलिविशिलकरैः त्रिभिः पञ्चभिद्धीभ्यां वा विभक्ते । क्रमेण क्ष्मेक्षणेन्द्वंशतः एकद्वयेकांशकैः । अर्थाशोध्वम् अर्थाशादुपरि । पादांशवृद्ध्या पादांशवर्धनेन । द्विगुणितचरमं द्विगुणान्तसुपपीठं योजयेद्वा । तस्य निर्गममाह—दिग्मक्त इति । अधिष्ठाने दिग्मक्ते दशधा कृते । शशाक्कादिभिः एकादिभिः । इषुचरमः पञ्चपर्यन्तरंशैर्वा । एकसाधिद्विलोकैः एकेन सार्धिकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा दण्डेश्वरणाम् प्रतान इत्युक्तैः निर्गतमधिष्ठानाद् बहिर्गतम् । विलसत्वाक्रभक्क्याभिरामं विलस्त्याक्रमक्क्या मनोहरं चारचयतु । तथा मयमते—

"आत्ताधिष्ठानतुङ्गाद् द्विगुणमथ समं सार्धमर्धे त्रिपादं पञ्चांशद्यंशकं वानलसमभिजते द्येकमत्रोपपीठम्।"

इति । काश्यपीये च--

"स्वाधिष्ठानसमोच्चं वा त्रिपादं वार्धमेव वा । पञ्चभागेऽग्निभागं वा सपादं सार्धमेव वा ॥ पादोनद्विगुणं वाथ द्विगुणं वा विशेषतः । एवमष्टविधं ख्यातमुपपीठोच्छ्यं द्विज!॥

१. 'धा' घ. पाठः.

दशधाभज्याधिष्ठानमेकद्वित्रिचतुष्टयम् । पञ्चांशं वाथ निष्काममधिष्ठानस्य पादुकात् ॥ दण्डं वा सार्धदण्डं वा द्विगुणं वा त्रिदण्डकम् । अधिष्ठानाज्जगत्या वा समन्तात् पादबाद्यतः ॥"

इति॥ ११॥

विवरणम्

प्रासिक्कं समाप्य प्रकृतमनुसरन् अधिष्ठानस्याप्ययः प्रासादोन्नत्यादि-सिद्धये कर्तन्यमुपपीठमाह—मासूरोच्च इति । वाशब्दो भिन्नक्रमः । द्विगुणित-चरमं वेत्यन्वयः । अधौशेन त्रिपदांशेनेत्यारभ्य पादोनद्विगुणेन वेति यावद् इत्यर्थः । शशाक्कादिभिरिषुचरमेरिति । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पश्चिमिकाँशैः । इण्डेरिति । चरणाप्रप्रतानोऽत्र दण्ड इति श्चुक्तम् । स्थलशैथिल्याद्यपेक्षया विक-स्पानामुपयोगो द्रष्टन्यः । विलसत्स्वांशभक्त्याभिराममिति ॥ ११ ॥

> इष्टाधिष्ठानोच्छ्यं संविभन्य सङ्ख्याभिः श्रुत्यादिनन्दान्तिमाभिः । द्वयदिकांशेन तूपान(ड१द)न्ते पद्यं धामोत्सेधतोऽदोऽधिकं स्यात् ॥ १२ ॥ विमर्शिनी

अधिष्ठानात् पृथक्करपनीयस्य पद्मनाझोऽवयवस्य करुप्तिं चाह— इष्टेति । इष्टाधिष्ठानोच्छ्यम् इष्टस्य कल्पितस्याधिष्ठानस्योच्छ्यम् । श्रुत्यादि-नन्दान्तिमाभिः चतुरादिनवान्तिमाभिः सङ्ख्याभिः , संविभज्यांशीकृत्य । तेष्वे-कांशेन उपान(ड१द)न्ते पादुकादधोभागे । पद्मं पद्मदलाकारमवयवं कुर्यात् । वदः एततु । धामोत्सेधतो गृहोच्चादधिकं स्यात् । तथाहुः—

> "अधिष्ठानसमुत्सेधाद् वेदांशं दर्शनाष्टकम् । नन्दपातारुभ्तांशमेकांशं पद्ममायतम् ॥ पूर्वभूमिगंतं पद्मं प्रासादानां प्रशस्यते ॥

इति ॥ १२ ॥

विवरणम्

. उपान(ड१द)न्ते उपानद्.....धामोत्सेघतोऽदोऽधिकं स्यात् । अदः पद्मं पद्मस्योन्मानमिति यावत् । तत्कृत्स्रोन्मानांशेन न कार्यम् । किं तर्हि, बहिरेव मोज्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

मासूरे मिहिरद्वयांशिनि ततोंऽशैः पादुकं पावकै-रष्टाभिर्जगतीं स्वरैः कुमुदकं शेषे दशांशेंऽशकैः । त्रिद्धग्न्यश्विमितैर्गलं विरचयेत् कम्पान् गलं पट्टिकां प्रत्युद्धन्मकरास्यकादिरुचिरां सिंहादिभिश्वोज्ज्वलाम् ॥ १३ ॥

अधिष्ठानक्छिप्तिमाह—मासूर इति । मासूरे अधिष्ठाने । मिहिरद्वयां-शिनि चतुर्विशितिधा कृते । तस्मात् । पावकैस्त्रिमिरंशैः । पादुकं पादुकास्त्र्यमवयवं विरचयेत् । अष्टामिर्जगतीं च । स्वरैः सप्तिमः कुमुदकं च । शेषे दशांशे शेषैः षड्भिरंशैर्दशांशीकृते सित । त्रिद्धान्यिधिमितैः त्रिभिद्धीभ्यां त्रिभिर्द्धाभ्यां चां-शकैः । क्रमेण गलं कम्पान् पुनर्गलं पिट्टकां च विरचयेत् । तत्र प्रत्युद्धनमकरा-स्यकादिरुचिरां प्रतेरुद्धद्भिमकरास्यादिभिमनोहरां, सिंहादिभिश्चोज्ज्वलां च विरचयेत् । तथा काइयपीये—

> "अधिष्ठानोत्सेधमत्र चतुर्विशतिभागतः । त्रियंशं पादुकं विद्यादष्टांशं जगती भवेत् ॥ कुमुदं सप्तभिः कुर्यात् षड्भागं प्रति चोच्छ्यम् । प्रतेरुच्छ्यमेवं तु दशभागे कृते पुनः ॥ त्रिभागं कुमुदं पट्टं स्याद् द्यंशे कण्ठपिट्टका । त्रियंशेऽन्तरितं तस्या वाजनं च द्वियंशकम् ॥ सिंह्ट्यालगजेन्द्रैः स्यात् प्रतिभूषणसंयुतम् । प्रतिक्रममिदं चैव अधिष्ठानोत्तमं विदुः ॥"

इति ॥ १३ ॥

वास्त्वाधारसमुच्छ्रये प्रकृतिभक्ते वा त्रिभिः पादुकं छन्दोभिर्जगतीं रसैः क्रमुद्कं चैकेन तत्पद्धिकाम् । भागाभ्यां गलपादकान् विरचयेदधाँशतः पद्धिकां श्रुद्रां सार्धधरांशकेन महतीं खांशोल्लसद्वाजनाम् ॥

विमर्शिनी

पक्षान्तरेणाप्यधिष्ठानिभागमाह—वास्त्वाधारेति । वास्त्वाधारसमु-च्छ्रये अधिष्ठानोच्चे । प्रकृतिभक्ते एकविंशतिधा कृते सति । त्रिभिः पादुकं विरचयेत् । वेति पक्षान्तरचोतकः । छन्दोभिः सप्तिभिजगतीम् । रसैः षड्भिः कुमुदकम् । एकेन तत्पिट्टकीं कुमुदपिट्टकाम् । मागाभ्यां गलपादकान् गलकान् पादान् । अधीशतः क्षुद्रामल्पां पिट्टकाम् । सार्धघरांशकेन अर्धसिहि-तैकेन । महतीं स्वांशोल्लसद्वाजनां स्वार्धशादिना कृतवाजनां महत्पिट्टकां च । तथा मञ्जर्यां—

"कुर्यादिषष्ठानमथैकिवंशै(रंशै)विंभक्तं तिथिहस्तगेहे । अंशत्रिकैः किल्पितपादुकं च सप्तांशक्छप्तां जगतीं विद्ध्यात् ॥ षड्भिविंद्ध्यात् कुमुदं तथैकमागेन कुर्याद्थ पष्टिकां च । आलिक्करूपां गलपादमंशद्वयेन सम्यग् विद्धीत भूयः ॥ साधीशक्छप्तामथ पष्टिकां च क्षुद्राभिधानां च महाख्यपष्टीम्। अध्यर्धक्छप्तां विद्धीत सम्यक् कर्तव्यमेवं विधिवत् क्रमेण॥

इति॥ १४॥

विवरणम्

*सम्प्रत्यिष्ठानालक्कारान् दर्शयति—वास्त्वाधारसमु च्छ्रय इति । जगती नामोञ्चतचतुरश्राकारा । कुमुदकं कुम्भवद् वृत्तं, तत्पिष्टिका कुमुदकाक्कभूता पटी । शेषेषु अंशेषु एकेकशोऽन्तरिवाजनप्रतिमुखानीत्यन्वयः । वेति । अथवा शेषेप्वंशेषु एवं कुर्यादित्यर्थः । सार्धधरांशतः खण्डान् त्रयो धंशा अर्थादवशिष्टाः । तेप्वेकेन मध्यमांशदलमिश्रितेन खण्डान् विदध्यात् । तावता सार्धांशेनेत्यर्थः । अथवा तस्मिन्नुच्छ्रयणे प्रकृतिसम्भक्त इत्यन्वयः । प्रकृतिरेकविंशतिः छन्दोभिः सप्तिः । भागाभ्यां गलपादुकानिति । अष्टादशेन गलं एकोनविंशेन अर्धांशतः श्रुद्रां पष्टिकामित्यन्वयः । सार्धधरांशकेन महतीमिति । महापष्टिकामित्यर्थः । स्वांशो-छसद्वाजनामिति । स्वोचितेनांशेन वाजनामपि तस्या विरचयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ मासूरेंऽशैदिनेशांशिनि सति जगतीकरवे श्रुत्यपायै-

स्तिच्छिष्टैः पद्विकामन्तिरमिषि रचयेद् वाजनं च प्रति च । प्रत्युत्पन्नक्रमाख्ये क्रम इति कथितः पद्विकान्तं तथातः खण्डान् सार्वेकतो वाजनमिष सदलैकांशतः पादबन्धे ॥

विमर्शिनी

पुनरप्यधिष्ठानान्तरयोर्विशेषमाह—मासूर इति। मासूरे दिनेशांशिनि द्वादशधा कृते सति। श्रृत्युपायश्चतुर्भिश्चतुर्भिरशैः। जगर्ताकैरवे जगर्ती कुसुदकं

१. 'कां भा' ख. पाठः. २. 'रो' इति मूलकोशपाठः.

समनन्तरश्लोकव्याख्यापि पाठमेदेनात्रैव सङ्घटिता प्रतिभाति ।

च रचयेत् । तच्छिष्टश्चतुर्भिरंशैः । कमेण पृष्टिकामन्तिरं वाजनं प्रति च प्रत्यु-त्पन्नकमाख्ये प्रतिकमाख्ये अधिष्ठाने । कमः अवयवकमः । इति उक्तविधिना कथितेः । पादबन्धे अधिष्ठाने । पृष्टिकां तथा कृत्वा तत ऊर्ध्वं साधिकतः खण्डान् , सद्रुकांशतः अर्धसहितैकांशतो वाजनं च । तथाच मञ्जर्याम्—

"उत्सेधं विभजेत् त्रिधान्तिममथो भङ्कः वा चतुर्धा कमा-देकांशे जगतीं परे कुमुदकं भागे विदध्यात् ततः । भागौ द्वावथ पद्विकान्तरिगतावन्त्यौ प्रतेः स्यान्मुखं कर्तव्यं विधिवत्प्रतिक्रममिदं वृद्धिप्रदं वेश्मनः ॥

एकेन कुर्यादथ पिट्टकां च सार्धेन खण्डान् विद्यीत सम्यक् । शिष्टेन कुर्यादथ वाजनं च कर्तव्यमेवं खलु पादबन्धे ॥ इति ॥ १५ ॥

यात्रत् *स्त्रायोच्चमानं गमयतु जगतीं बाह्यतो मानस्त्रात् ततुल्यं कैरतं चोच्छ्रयसमचरणोनार्धपादां वकं च। शिष्टं तत्पद्विकाञ्जादिकमापि श्रीगमयेन्मानस्त्रात् समन्तात् तत्तच्छोभानुरूपं गमयतु जगतीसूत्रतः पादुकं च।। १६।।

विमश्चिनी

अधिष्ठानावयवानां निर्णममाह—यावदिति । मानसूत्रात् प्रमाणसूत्रादुत्तरबाह्यादिति यावत् । यावत् स्वायोच्चमानं यावत् स्वायमानं यावत् स्वोच्चमानं वा । अत्रायशब्देन योनिरुच्यते । यावत्प्रमाणे स्वस्योपरिगता योनिर्भवति
तत्स्वायमानं यावत् पुनर्जगत्या उच्चं त(द्यावः)त् स्वोच्चमानमित्युभय्रथा जगतीं
बाह्यतो गमयतु । तत्तुस्यं जगतीतुस्यम् । कैरवं कुमुदं च पट्टिकाब्जादिकं
तच्छिष्टमपि उच्छ्यसमचरणोनार्थपादांशकम् उच्छ्यसमं वा पादोनं वा अर्धाशकं वा पादांशकं वा । तत्तच्छोभानुरूपं तस्य तस्यावयवस्य शोभाया आनुरूप्यं यथा भवति तथा । मानस्त्रात् समन्ताच्चतुर्दिशं बहिर्गमयेत् । पादुकं
च जगतीस्त्रतो यथायोगं गमयतु । तथाहुः—

१. 'थानक' क. पाठः. २. 'त' ख. पाठः. ३. 'धिसिंहस' क. पाठः.

^{* &#}x27;स्वोत्सेषमानं' इति, ¶ 'गमयदन्तरावेशयेद् वा' इति च विवरणरीत्या पाठः ।

"यावत्स्वयोनिस्पर्ध्वस्था भवेत् तावाद्धि निष्कमः "

इति। तथाच-

"तत्समं निष्कमं चैव अर्ध पादोनमेव च"

इति । मयमते च--

"यावज्जगति स्त्रान्तस्तावत् कुमुद्दिर्गमः । अम्बुजानां तु सर्वेषामुत्सेधसमिनर्गमः ॥ वेत्राणां चेव सर्वेषां चतुर्भागैकनिर्गमः । एवं नीप्रक्रमं शोभावशात् प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥ प्रवेशं निर्गमं कुर्यात् सर्वाञ्जानां मसूरके ।"

इति ॥ १६॥

विवरणम्

पादुकाचवयवान्तरावयवानामुन्मानमुक्तं, तेषां निष्क्रममाह — यावत् स्वोत्सेधमानमिति । मानस्त्राद् बाह्यतो जगतीं गमयतु । परिधिमानजनिताया-मविस्तारप्रमाणस्थैर्याय दिक्कोणेषु शङ्कून्मित्वा चतुर्दिशं स्त्राणि प्रसारणीयानि स्यः । तदिह मानस्त्रं गृह्यते । यावत् स्वोत्सेधमानमिति प्रमाणकथनम् । स्वस्या जगत्या उत्सेधमानं यावद्भवति तावद् गमयत्वित्यर्थः । तत्तुल्यमिति । यावज्जगती-निर्गमनं तावदित्यर्थः । कैरवं कुमुदकम् । शिष्टं गमयेदन्तरावेशयेद् वेति । पादुके विशेषमाह — गमयतु जगतीस्त्रतः पादुकं चेति ॥ १६ ॥

चित्वेत्यधिष्ठानिमहानुरूपं समं तलीकृत्य शिलाप्रतानैः । विभन्नय गर्भान्तरबाह्यभित्ति-तन्मध्यनाडी रचयेद् यथाईम् ॥ १७॥

विमशिनी

अधिष्ठानविधिमुक्तवा गर्भिभित्त्यादिकमाह—चित्वेति । इह इति उक्तय-काराणामन्यतमेनापि विधिना । अनुरूपं योग्यमधिष्ठानम् । चित्वा चयनं कृत्वा । शिलाप्रतानैः शिलाप्रस्तरैः समं यथा भवति तथा तलिकृत्य । गर्भान्तरबाह्य-भित्तितन्मध्यनाडीः गर्भगृहमान्तरभित्तिं बाह्मभित्तिं तन्मध्यगतां नाडीं च यथाईं विभज्य रचयेत्॥ १७ ॥

१. 'स्वायोचमानम्' इति ख. पाठः.

विवरणम्

गर्भ आन्तरबाह्यभित्ती तयोभित्त्योर्भध्यनाडी च गर्भान्तरबाह्यभित्ति-तन्मध्यनाड्यः ॥ १७ ॥

वह्वयादितिथ्यवधिकौजविभागभक्ते व्यासे गृहस्य नयनाद्युरगान्तिमांत्रैः। पश्चांशकैश्व वसुभागयुतेऽर्धतश्च गर्भालयस्य विततिर्नवधोदितेति॥१८॥

विमर्शिनी

तत्र गर्भगृहस्य विभागमाह वृह्वचादीति । गृहस्य मूलगृहस्य । ज्यासे वह्वचादितिथ्यवधिकौजविभागभक्ते ज्यादिपश्चदशान्तिमैक्षिपश्चसप्तादि-विषमविभागभक्तेंऽशिते सति । नयनाद्युरगान्तिमांशैः क्रमेण द्याद्यप्टान्तिमैरंशैः । तथा वसुभागयुतेऽष्ट्रधा विभक्ते । पश्चांशकैश्च अर्थतः गृहस्यार्धतश्च । इति गर्भाल्यस्य विततिविंस्तृतिर्नवधा उदिता । तथा निबन्धने—

"त्याद्या पञ्चदशौजांशे त्यासे द्याद्यर्यथाकमम् । पञ्चाष्टांशेऽखिलार्धे वा मर्भे तु नवधा स्मृतम् ॥ " इति ॥ १८ ॥

विवर्णम्

विभागप्रकारं दर्शयति — वह्नचादीति । वसुभागयुते पञ्चांशकैरित्य-न्वयः । अर्धतश्चेति नवमः प्रकारः ॥ १८ ॥

* अथ गर्भगृहस्य स्तम्भप्रमाणं प्रथमस्तम्भेभ्यो जनयितुमाह — ब्राह्यस्तम्भसमुच्छ्रय इति । गर्भाधिष्ठानार्थमाह — गर्भेति ॥

बाह्या गृहव्यासगजांशतः स्याद्
भित्तिः परा गर्भगजांशतश्च ।

* बाग्यस्तम्भसमुच्छ्ये विदलिते भूतादिवस्वन्तिमै-रेकांशाभ्यथिकोच्छ्यान् विरचयेत् स्तम्भांस्ततो गर्भगान् । गर्भस्तम्भसमुच्छ्ये विदलिते भूतादिवस्वन्तिमै-गर्भागारमस्र्कं विरचयेदेकांशतः सम्मितम् ॥

इत्यधिकपाठमनुखल प्रवृत्तेयं व्याख्या ।

नाडी समन्तादुभयान्तराले संमेल्य वा भित्तियुगं गृहेऽल्पे ॥ १९ ॥

विमर्शिनी

भित्तिरुक्षणमाह—बाह्येति । गृहव्यासगजांशतः मूलगृहव्यासस्याष्टां-शतो बाह्यो भित्तिः स्यात् । परा अन्तर्गता भित्तिः । गर्भगजांशतः गर्भगृहस्या-ष्टांशेन स्यात् । उभयान्तराले भित्तिद्वयस्यान्तराले । समन्तात् परितो नाडी स्यात् । अरुपे गृहे भित्तियुगं भितिद्वयम् । सम्मेरुयैकीकृत्य वा स्यात् । तथा मक्तर्याम्—

"आरूढिभित्तिविहिताष्टमांशरेषां बहिः शिष्टमिलिन्दमस्य । अष्टांशमानादथ बाह्यभित्तिभित्तिर्धना स्यादथवाल्पगेहे ॥ " इति ॥ १९ ॥

विवरणम्

सम्प्रति बाह्यान्तरिंभत्त्योर्वितानमाह— बाह्येति । वाह्या भित्तिः स्याद् इति सम्बन्धः । आयितरायामः । गर्भगजांशतः परा चेति । भित्तिरित्यनुषङ्गः । गर्भगृहवितानमप्टधा विभज्यैकं भागं गर्भभित्तेर्वितानं कल्पयेत् । परिशेषो नाडी-गृहवितानस्सम्पद्यते । अल्पगृहे भित्तियुगं सम्मेल्य वा कार्यमिति शेषः । द्वयोभित्त्योरेकीकरणेन घनभित्तिर्वा स्याद् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विस्तारेऽल्पगृहे कचिद् विशिखभक्तेऽन्तःपदे पीठिकां पङ्क्तया गर्भगृहं करोतु परितः पङ्क्तया च भित्तं धनाम् । तिस्मन् नन्दविभाजिते सति विधायैवं ततो वीथिकां भित्तिं चोभयपङ्क्तितो विरचयेद् द्वारं च कोष्ठेऽग्रतः॥ २०॥

विमर्शिनी

पक्षान्तरेण तेषां विभागमाह—विस्तार इति । कविदल्पगृहे विस्तारे विशिक्षभक्ते आयामतो विस्तारतश्च पञ्चविभक्ते । तत्रान्तःपदे पीठिकां देवस्य पीठं करोतु । पङ्कत्या तदावरणपङ्कत्या गर्भगृहं च । परितस्तदावरणे पङ्कत्या । धनां भित्तिं च । तत्रापि प्रकारान्तरमाह—तिस्मिन्निति । तिस्मन् गृहे । नन्दिविभाजिते आयामतो विस्तारतश्च नवधा कृते सिति । एवमुक्तक्रमेण पीठिकां

^{9. &#}x27;a', २. 'इ', ३. 'ভি', ४· 'तिभित्ति', स. पाठ:-

गर्भगृहमान्तराभित्तिं च विधाय । तत उभयपङ्क्तित आवरणपङ्क्तिद्वयेन । क्रमाद् वीथिकां नाडीं बार्धाभित्तिं च विरचयेत् । बाह्यभित्तावन्तर्भित्तौ च अप्रतः क्रोष्ठे अप्रकोष्ठप्रमाणेन द्वारं च विरचयेत् । तथाहुः—

"व्यासेऽभिकृतिकोष्ठे स्यात् पीठं कोष्ठेन मध्यतः।
तद्घहिर्वस्रकोष्ठानां पक्तत्या गर्भगृहं भवेत्॥
कोष्ठपक्त्वा बहिर्भित्तितत्र द्वारं तु कोष्ठतः।
एकभित्त्येकतलकं दैवं धामेदमीरितम्॥
तद्घत् प्रासादिनस्तारस्यैकाशितिपदस्य तु।
मध्यस्थनवकोष्ठैः स्यात् सपीठं गर्भमन्दिरम्॥
तद्घाबे कोष्ठपक्त्वा तु भित्तं द्वारं च कल्पयेत्।
तद्घाब्यक्त्वाः परितः कल्पयेन्मध्यनाहिकौम्॥
प्रासादिभित्तिस्तद्घाबे पक्त्वा द्वारं च कल्पयेत्।
प्रीहस्ते तु धना भित्तिः पश्चहस्तेऽपि वा तथा॥ "
इति॥ २०॥

विवरणम् ।

अथापरं विभागपकारमाह—विस्तार इति । द्वारं च कोष्ठेऽप्रत इत्युभ-यपक्षसाधारणमेतत् ॥ २०॥

इदानीं तलीकृते गर्भगृहे प्रतिष्ठास्थानिजज्ञासायामाह — *कृत्वा गर्भगृहमिति । गर्भगृहपस्तारे प्राग्याण्युदग्याणि चाष्टाष्ट सूत्राण्यास्फाल्य सप्तवभाषदोपेतं सम्पादयेत् । तत्र मध्यमं पदं ब्राह्मं ततोऽनन्तरा परितः

१. 'श्रे', २. 'का:', ३. 'पङ्क्ला इति, स्त. पाठः.

कृत्वा गर्भग्रहं कुलादिकृतिकोष्ठाद्यं समन्तात् पदे
 बाह्यं पश्चदशांशकान् विरचयेत् सौम्याशस्त्रैः समम् ।
 तद्वाधस्थितदेवमानुषीपशाचावारकेषु कमाद्
 विश्वोमशनवांशकानिष ततः स्वं स्वं पदं कल्पयेत् ॥

ब्राह्में Sशें Sन्तर नन्तरे महति चाल्पे चेशिलिङ्गे हरौ तातांथे हुहिणांशमध्यपदतस्तुर्थे गुहेशाच्युते । पष्ठे सम्माजिति प्रतिष्ठितपदं शार्झीक्षरे बाष्टमे प्रोक्तं शास्तरि षोंडशे गणपती विशे तथैकोत्तरे ॥

पक्तिदेविकपदानि ततोऽपि परितो मानुषपदानि ततः परितस्त्वासुरपदानि च विज्ञेयानि । ब्राह्मे पदे पश्चदशांशकान् विरचयेत् । मध्यगतं पदं दक्षिणो- चरस्त्रैः त्रयोदशिमः पश्चदशायतमागान् विद्ध्यात् । सोम्याप्रस्त्रैरिति सर्वत्र सम्बध्यते । तह्यासिथतेति । प्राग्द्वारपासादे पश्चिमतः पश्चिमद्वारे तु पूर्वत इत्यर्थः । आवारकान्यावरणानि । पङ्क्तय इति यावत् । विश्वे त्रयोदशः । उमेशा एकादशः ॥

महत्यरुपे चेशिक्षेत्रे ब्राह्मे अन्तः अनन्तरे चांशे प्रतिष्ठितपदं पोक्त-मित्येवं सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अन्तरिति । मध्ये पश्चदशसु भागेषु अष्टमे भागे । अनन्तरे ततो बहिर्द्वितीयभागे इत्यर्थः ।

पृष्ठगमनमुक्तं तत्र उदग्गमनमाह—कृत्वेति । अत्रोदङ्मुखं सूत्रं कृत्वे-त्यन्यः । यत्र भागविशेषे प्रतिष्ठापदं मध्येऽद्धितं तत्र तिसन्धः उदग्रमपरमृजुस्त्रं स्त्रयेदित्यर्थः । द्वारस्य विस्तारमानं षड्विंशत्यौधिकशतांशितं करुपयित्वा तदेकांश्चमात्रं तसादद्वादुत्तरतो नमयित्वात्र प्रागभं सूत्रमापातयेत् । सर्वत्रेति पूर्वत्रान्वयः । ईश्चहरीश्चयोः पुनिरदं वाचौशत इति । ईशे ताविष्ठक्रविष्कम्भभमाणं सप्तधा मङ्क्त्वा सप्तमं भागं पञ्चधा मजेत् । स यावान् भागः तावन्तमुत्तरेण नयेद्वा । हरीश्चरेऽिप विग्वमध्यपरिधिमानं चतुर्विशतिधा मङ्क्त्वा एकांशमुत्तरेण गमयेवित्यमिप्रायः । अथाखिले दिश्येश्यां गमयेदिति प्रागुदग्गमनमुक्तम् । कियदित्याह —सन्धितोऽचींद्ववं यवं यवयुगं वेति । नमु किमिदं अचींद्ववत्वं नाम यवस्येति चेद् उच्यते । ... ।।

*एवं प्रतिष्ठास्थानं प्रतिपादितम्। अथ गोमुखस्थानं प्रतिपादयति—सर्व-त्रेति । उदीच्यस्त्रेऽम्बुस्त्रं करुपयित्वा विवरं स्त्रं रचयत्वित्यन्वयः। उदी-च्यस्त्रं नाम समदक्षिणोत्तरस्त्रं विवक्षितम्। विवरकरुपनं भित्तिनिर्माणसमये द्रष्टव्यम् ॥

> कृत्वोदङ्मुखमत्र सूम्रमथ मध्याद् द्वारविस्तारत-स्त्रृकृत्याद्यशतांशकान् प्रतिगमय्योदाचि चैन्द्राप्रकम् । सर्वेष्वीशहरीशयोः पुनरिदं वार्चाशतोऽथाखिले दिस्यैरयां गमयेद् यवं यवयुगं वार्चोद्भवं सन्धितः ॥

इस्रिकपाठमनुस्त्य प्रवृत्तेयं व्यास्या ।

अस्या व्याख्याया आधारभूतं पद्यं न दृश्यते ।

भ्यतन्ते वा गलान्ते रचयतु तदुदङ्मध्यसूत्रेऽम्बुमार्ग सोमेशानान्तरोधद्रसुनवद्शभागादिकं वा व्यतीत्य । मासूरोत्सेधमात्रं चरणविरहितं वार्धदृद्धं प्रणालं निर्यातं वाद्यतोऽन्तर्विनिहितमधिकुड्यं तदर्थाशमात्रम् ॥ २१ ॥

विभशिनी

ततः प्रणारूलक्षणमाह- प्रत्यन्त इति । प्रत्यन्तेऽधिष्ठानस्य प्रतेरन्ते गरु। ते ततः प्रणारूलक्षणमाह- प्रत्यन्त इति । प्रत्यन्तेऽधिष्ठानस्य प्रतेरन्ते गरु। ते ततः प्रमागं वा तद्वद्यम्प्यस्त्रे गर्भगृहस्योद्यग्नस्यस्त्रे । सोमेशानान्तरोचद्वस्यन्त्रः नवदशमागादिकं सोमेशानयोरन्तरगतदैर्ध्यस्याप्टमागं वा नवमागं वा दशमागं वा, आदिशब्देन शिवादिमूर्तिवशाद् विहितं प्रमाणं वा । व्यतीत्य मध्यस्त्रात् पूर्वतोऽतिक्रमय्य । अम्बुमार्गं जलयात्रामार्गयुक्तं प्रणालं रचयतु । ततु प्रणालं मास्रोत्सेथमात्रम् अधिष्ठानोच्चमानम् । तस्माच्चरणविरहितं वा तथाधृत्रद्धमधी-धिकं वा । बाह्यतो निर्यातं निर्यातम् । तदर्थाशमात्रमन्तरधिकुक्यं कुक्ये विनिहितं स्थितं च रचयतु । तथा तन्त्रान्तरे —

"धामः प्रतिभीवगसोमस्त्रात् प्राग्दन्तसागं प्रविधाय तेषु । द्योकं शिवे द्वित्रिहरी त्रिपञ्च शेपेप्वतीत्योदकमार्गस्त्रम् ॥ प्रतेः पुरोऽर्घे वसुनन्दिदिग्मिविभज्य मार्गप्वसिस्तामराणाम् । एकैकमार्ग समतीत्य कुर्याद् विचक्षणो गोमुखमध्यमत्र ॥ स्यात् कुहिमं गोमुखदीर्घमानं पादोनितं वा तद्रथार्थयुक्तम् । व्यालाननं स्यादिह शुण्डुभेदो मणिश्च वहीपरिशोभितं च ॥"

काश्यपीये च--

"भान्वङ्गुलं समारभ्य गुणाङ्गुलविवर्धनात् । चतुर्विशाङ्गुलं यावत् तावत् पञ्चविधायतम् ॥ भित्तिबाह्यगतं द्येतत् तस्यार्धं गर्भगेहके । वेशयित्वाथवा भित्तेरभ्यन्तरगतं तु वा ॥"

इति॥ २१॥

विवर्णम्

अम्बुसूत्रं गर्भगृहभाविजलस्यन्दनस्त्रम् । प्रत्यन्ते गळान्ते वा इति सर्वशेषो योज्यः । गळान्ते पष्टिकान्ते वेत्यर्थः । शिवशशधरस्त्रान्तराळेऽष्टाङ्काशा-

१. 'भोको म' ख. पांठः.

^{*} विवरणरीखात्र पाठभेदोऽस्तीति अतायते ।

मिर्विभक्तेऽशमतीत्य वा रचयित्यत्वयः । उदग्दिक्स्त्रस्य सोमेशयोरन्तर-मष्ट्या नवधा दशधा वा भङ्कत्वा सोमसूत्रादेकांशेन प्राग्गमयित्वा तत्राम्बुस्त्रं कार्यमित्यर्थः । अथवा एकं अंशमिति गिरिश एवैतत् । त्रिशरपरिमितान् त्रीन् वा पश्च वांशानित्यर्थः । गोमुखमानं स्वतन्त्रमाह—आरभ्येति । बहिर्निर्यातं गळात् प्रतेवी बहिर्निर्गतम् । अतोऽर्थमिति । द्वावंशो बहिरेकस्वन्तरित्यर्थः ॥ २१ ॥

*स्वायामाप्त्रयंशकादिप्रविततनिजम्लानलांशादिविस्ती-णीप्रं विस्तारतुल्यत्रिपददलघनं च्यंशक्लप्ताम्बुमार्गम्। च्यात्तव्यालास्यमध्यप्रसम्परिनजम्लोज्ज्वलं गोधुखं त-म्युक्तादामादिवल्लीवलयपरिगतं शुण्डुभिर्माण्डतं च ॥ २२ ॥

विमारीनी

स्वायामाभ्रजंशकादिपविततिनजमूळानळांशादिविस्तीणीं स्वायामात् स्वदीर्घात् त्रयंशकादिना विस्तीणिस्य निजमूळस्य त्रयंशादिना विस्तीणिमभं यस्य तत् । तथा विस्तारतुर्ल्यत्रिपददळघनं विस्तारतुर्ल्यं त्रिपदमधं वा धनं यस्य तत् । तथा त्र्यशक्यताम्बुमाणं विस्तारस्य त्र्यशेन क्ळासमम्बुनो मार्ग यस्य तत् । तथा व्यात्तव्याळास्यमध्यप्रसमरनिजमूळोज्ज्वळं व्यात्ताद् विशेषेण विवृताद् व्याळाननमध्यात् प्रसरणशीळेन निजमूळेनोज्ज्वळं यत् तत् । तथा मुक्तादामादिनव्रश्रीवरुययपरिगतं मुक्तादामादिनव्रश्रीवरुयपरिगतं मुक्तादामादिक्याभिर्वळीभिरळ्यारविशेषेश्र मण्डितं च गोमुखापराख्यं प्रणाळं रचयतु । तथा काश्यपीये—

"वस्वङ्गुलं समारभ्य द्विद्यङ्गुलविवर्धनात् । कलाङ्गुलावसानं तु विस्तारं पञ्चघा कमात् ॥ तन्मूलतारपञ्चांशित्रभागं चाँश्रविस्तृतम् । तद्विस्तारसमं वाथ त्रिभागं वार्धकं घनम् ॥ विस्तारस्य त्रिमागैकाच्छिद्रतारं नतं यथा । नालं मध्ये तु कर्तव्यं निम्नोन्नतिववर्जितम् ॥ मूलादमं नतं किश्चिन्मूलं सिंहास्यवन्धितम् ॥"

इति॥ २२॥

१, 'त्यित्रि' क. ख. पाठ:, २, 'त्व', ३. 'शे कं छित्र', ४. 'कम' क. पाढ:.

विवरणरीत्यात्रापि पाटभेदोऽस्तीति प्रंतीयते ।

विवरणम्

तत्समाङ्घ्रयूनद्रुघना तित्र्यंद्यवरुष्ठाम्बुकुल्या चेति विग्रहः ॥ २२ ॥ स्तम्भाः कोणचतुष्कमध्यविनिवेश्याः स्युः प्रतेह्रध्वेतः सामान्येन समान्तराः सुरविमानेषूदिता द्वादश । एते विश्वतिरीश्चदोःप्रभृतिकेष्वेतेषु ते नैक्या चौक्ताः स्वाकृतिभूषणक्रमवशादेष्वर्पयेच्चोत्तरम् ॥ २३ ॥

विमशिनी

कुक्यस्तम्भस्थापने नियममाह — स्तम्भा इति । सुरविमानेषु देवा-छयेषु । प्रतेस्पर्वतः प्रतेरुपरिभागे । सामान्येन त्रिकरादिषु कोणचतुष्कमध्य-विनिवेश्याः कोणानां चतुष्के तन्मध्ये द्वी द्वी च निवेश्याः स्थाप्याः । समा-न्तराः समभक्तेनान्तरेण युक्ताः द्वादश स्तम्भा उदिताः स्युः । ईशदोःप्रभृतिकेषु एकादशकरादिषु । एतेषु सुरविमानेषु । एते स्तम्भा विशतिरुदिताः । ते स्तम्भाः । स्वाकृतिभूषणकमवशात् स्वाकृतिवशात् स्वभूषणवशाच । नैकथा अनेकथा चोक्ताः । एषु स्तम्भेषुत्तरमर्पयेच । तथा निवन्थने—

"द्वादशैव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुड्यपादकाः । एकादशकरे स्तम्भा विंशतिभेण्डनान्विताः ॥

समाः स्तम्भान्तराः सर्वे प्रासादे सार्वदेशिके। विषमस्तम्भभागं तु वास्तु वस्तुविनाशनम्॥"

इति ॥ २३ ॥

विवरणम्

*इदानीं स्तम्भानां स्थानानि सङ्ख्याश्च दर्शयति— स्तम्भा इति ।
चतुर्षु कोणेष्वेकेकमन्तरा द्वौ द्वाविति द्वादश स्तम्भाः स्युः । यद्वा कोणचतुष्कमन्तरा त्रयस्त्रयः स्तम्भाः स्युः । तत्र पक्षे मध्यमस्तम्भं द्विधा कल्पयित्वा घनद्वारमभितो द्वौ द्वावर्षस्तम्भौ भवतः । ईशदोःप्रभृतिकेष्वेतेषु एते विशतिरित्यवयः । एकादशकरप्रभृतिप्रासादेषु स्वाकृतिभूषणकमवशात् ते नैक्षेत्यन्वयः
॥ २३॥

१. 'प्रसारे सा' क. पाठः.

^{*} २३, २४, २५ श्लोकन्याख्याः विवरणरात्या ३४ श्लोकानन्तरं पिठताः।

कार्याः स्युथरणा युगाष्टम्पकोणाः सर्वतो वर्तुला विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रकाः । मूलोक्कावितकर्णसूत्रचतुरश्रोध्वाकात्रवताः पुनः भ्रुण्डोक्केदविचित्रवृत्तरुचिरा वारव्यगेहोचिताः ॥ २४ ॥

स्तम्भानामाकृतिभेदमाह—कार्याः स्युरिति । चरणाः स्तम्भाः । सर्वती युगाष्टन्पकोणाः वा सर्वत्रस्वतुष्कोणाः तथाष्टकोणाः पोडशकोणाश्च । सर्वतो वर्त्तेला वा नृत्ताकाराः । विस्तारित्रगुणोपरित्रिगुणविस्तारोान्मताष्टाश्रका वा विस्तारेण त्रिगुणितोपरिभागे त्रिगुणितेन विस्तारमानेनोन्मितेनाष्टाश्रेण युक्ताः । प्लोद्धावितकर्णसूत्रचतुरश्रोध्वाशन्ता वा मूलगतचतुरश्रस्य कर्णसूत्रमानं च- तुरश्रं कृत्वा नद्ध्वतो वृत्तेनाकारेण युक्ताः । पुनः ग्रुण्डोद्धेदिविचत्रवृत्तकिरा वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिरा वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिरा वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिरा वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिरा वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिराः वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिराः वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिराः वा ग्रुष्टोद्धेदिविचत्रवृत्तकिराः वा ग्रुष्टोद्धेदिविचताः वा ग्रुष्टान्तिराः । वार्ष्ट्योन्विताः आर्ष्ट्यस्य गृहस्य योग्याः स्यः । तथा निवन्धने—

पञ्चाश्रिजास्त्रयो वृत्तास्तुर्यश्नः पोतिकान्वितः ।
स्तम्भः साधारणो धामां कुम्भमण्ड्यादिमण्डितः ॥
विस्तारत्रिगुणादूर्ध्वमष्टाश्रस्तावता कृतः ।
स्तम्भः सपोतिकाकुम्भस्तथा मध्याश्रकः स्मृतः ॥
आम्रुतः कृतोऽष्टाश्रः सर्वाष्टाश्रः सपोतिकः ।
पोडशाश्रिकृतश्चेव वीरकाण्डसमुज्ञ्बलैः ॥
कुम्भतमण्डनेर्युक्तः पोडशाश्रः सपोतिकः ।
म्रुत्रे कर्णम्थमानेन चतुरश्चोऽथ वर्तुलः ॥
कुम्भमण्डनसंयुक्तो मृलाश्रश्च सपोतिकः ।
सर्वत्र वर्तुलो युक्तः कल्क्योन च मण्डनैः ॥
पोतिकासाहितो मूर्ध्रि वृत्तपादस्तु कीर्तितः ॥
कुम्भमण्डनसंयुक्तो वीरकाण्डस्थपोतिकः ॥
गुण्डमेदसमो वृत्तः गुण्डपाद इति स्मृतः ।"

इति ॥ २४॥

^{ং &#}x27;বাকা', ২. 'প্রহুর্ন বীব', ২. 'তাং' ক. ঘাডা, সু. 'জী' জ. ঘাডা। শু. 'বু' জ. ঘাডা।

विवरणम्

तदीयं दिक्मात्रं दर्शयति —कार्याः स्युरिति । गुण्डोद्वेदविचित्रकृतक्विरा वेति ॥ २४ ॥

स्रोमां कुर्वात दण्डद्वयततचरणोच्चां घटं दण्डयुग्म-स्यासं साङ्घ्रयादिदण्डोच्छ्रयम्पदिश्वतां दण्ड तेऽक्ष्म्यनतीवाम् मण्डि दण्डप्रथाङ्घ्रयंश्वकरहितघनं वीरकाण्डं त्रिसार्ध-पुदन्बदण्डदीर्घा चरणतततदधींच्छ्रयां पोतिकां च ॥ २५ ॥ विमर्शिनी

स्तम्भावयवभूतानामोमादीनां रुक्षणमाह—ओमामिति । दण्डद्व-यततचरणोचां दण्डद्वयविस्तारां दण्डपादेनोचामोमां स्तम्भपीठत्वेन कुनीत । घटं घटाकारेण कल्पनीयमवयवम् । दण्डयुग्मन्यासं दण्डद्वयविस्तारं साङ्घ्यादिदण्डोच्छ्यं सपादादिदण्डोत्सेधं च । मण्डि घटस्योपिरि स्थाप्यां फरुकाम् । दण्डतः उद्धिततां चतुर्वण्डसमिनिस्ताराम् । अङ्ब्रयनतीमाम् । अङ्ब्रयनेन दण्डेन घनां च । वीरकाण्डं मण्ड्या उपिरे कल्पनीयमवयवम् । दण्ड-प्रथाङ्घ्यांशकरित्वमनं दण्डविस्तारं तत्पादांशहीनतीत्रं च । पोतिकां वीरका-ण्डोपिर उत्तरस्याधः कल्पनीयाम् । त्रिसार्थपूदन्बद्दण्डदीर्घा त्रिदण्डेन वा सार्ध-पञ्चदण्डेन वा चतुर्दण्डेन या दीर्घाम् । चरणतततदर्घोच्छ्यां स्तम्भम्रुवि-स्तारेण-विस्तीर्णा तदर्घोत्सेधयुक्तां च । तथाहुः—

"स्तम्भमूलवनाः शैला ओमा द्विगुणविस्तराः।
तुर्यश्रा मध्यतोगती दण्डपादेन नोद्रताः॥
दण्डपादेन तीत्रा च तच्चतुर्गुणविस्तरा।
मण्डिः पद्मविचित्रा च माल्येनागफणाकृतिः॥
पादोनतीत्रं तुर्यश्रं वीरकाण्डं च दण्डतः।
मोतिकास्त्वायता दण्डेः साधपश्चचतुस्तिभिः॥
अधित्रभागपादस्था तिलेः स्याद् दण्डिविस्तरा।"

सभाच काश्यपीये-

१. 'क्र' स. पाठः २. "स्या कः स. यः पाठः

विस्तारसदृशोत्सेधाः पञ्चदण्डायतान्विताः ॥
उत्तमाः पोतिकाः ख्यातास्तारद्विःयंशमुञ्जताः ।
चतुर्दण्डायतोपेता मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
विस्तारस्यार्धतुङ्गा तु गुणदण्डायतान्विता ।
कन्यसा पोतिकाख्याता.............
मूलपादसमव्यासा श्रेष्ठा मध्ये तु मध्यमा ।
अप्रपादविशालस्य समा कन्यसपोतिका ॥"

इति॥ २५॥

विवरणम्

आमा स्तम्भस्य पीठं स्तम्भविस्तारद्विगुणविस्तारं स्तम्भविस्तारार्धयनम् । घटस्तम्भोध्वभागगतः कुम्भः । साङ्घ्यादिदण्डोच्छ्र्यमिति । पादसहितो दण्डः स्वार्धसहितो दण्डः एवमादि यथाशोभमवयन्तव्यम्। मण्डः स्तम्भामफलका । घदिषततामिति । फलकोपिर पोतिकाधो वीरकाण्डं नामावयवः । घनमुक्रति-स्पम् । दण्डपञ्चकचतुष्कित्रकायामा पोतिका उत्तरसमविताना दलाद्युच्छ्रता उत्तरसम्भविताना वना ।। २५ ॥

*भित्तिच्यासिमनैर्विभज्य बहिरन्तः पञ्चसप्तांशकान् कृत्वा कल्पितस्त्रसंस्थिनिजमध्यद्वारयोगान्यथ । मध्यान्मध्यमतीत्य दिश्च रचयेद् द्वाराणि तृष्वं प्रते-रम्यद्वारमृते घनानि कृतशोभान्यूर्ध्वतस्तोरणैः ॥ २६ ॥

विमर्शिनी

द्वारकस्पनमाह— भित्तीति। भित्तिव्यासं भित्तिविस्तारम्। इनैः द्वादशिम-विभन्न बहिः पञ्चांशकान् अन्तः सप्तांशकांश्च कृत्वा। कल्पितसूत्रसंस्थनिजम-ध्यद्वारयोगानि तत्र कल्पिते सूत्रे संस्थितानि निजमध्यानि निजाया द्वारशाखाया मध्यगतसूत्राणि द्वारशाखाभिधानि द्वारयोगानि। तथानिधानि द्वाराणि चतस्यु दिक्षु तु प्रतेक्ष्ध्वम्। मध्यान्मध्यमतीत्य प्रासादमध्यसूत्राद् द्वारमध्यसूत्रं कि-चिदतीत्य नीत्वा रचयेत्। अग्र्यद्वारमृते अग्र्यद्वारं वर्जयित्वा। धनानि बन्ध-द्वाराणि। कर्ध्वतस्तोरणैः कृतशोगानि च रचयेत्।

 ^{&#}x27;बास्खाधारमिनैः' इति विवरणरात्या पाठः।

"योगं तु स्थापयेद् विप ! शान्तिहोमपुरःसरम् । भित्तिन्यासे तु भान्वंशे बाह्यात् पद्मावसानकम् ॥ अभ्यन्तरात् तु सप्तांशसमं योगस्य मध्यमम् ।"

इति । तन्त्रान्तरे च-

"गुहूर्ते स्थापयेद् विद्वान् मध्यान्मध्यं विमुच्य च' इति । तथा च गुरुदेवः—

"सर्वत्र प्रत्युपर्येव द्वारं कुर्याद् विचक्षणः"

इति । मध्यान्मध्यमतीत्येत्यस्यायमाशयः—वक्ष्यमाणमभ्यद्वारिवस्तारमेकविश-तिभागं कृत्वा एकांशं वामतस्त्यक्त्वा तत्र द्वारमध्यं यथा भवति तथा रचयेत्। अपरण्यपि त्रीणि द्वाराणि प्रदक्षिणकमेण पर्त्रिशद्भागं चतुष्पष्टिभागमेका-शीतिभागं च कृत्वैकैकभागमतीत्य द्वारमध्यानि रचयेत्। अथवा धनद्वारि त्रीण्यपि षर्त्रिशं भागं वा चतुष्पष्टिभागं वा एकाशीतिभागं वातीत्य द्वारम-ध्यानि रचयेदिति। तथाहुः—

"स्वव्यासमूर्छीधृतियुग्दद्द्वन्द्वेन्दुगजांशकैः । द्वारं प्रदक्षिणश्चास्यां स्वेप्वेकेनैव वा घनाः (१) ॥ २६ ॥ विवरणम्

*अधिष्ठानजन्यमपि मानमाह — वास्त्विति । वास्त्वाधारोऽिषष्ठानं साधारणमलङ्कारादिकं द्रष्टव्यम् । अथ द्वारस्थानानि कथयति — अतीत्य मध्यमिति ॥ २६ ॥

र्गभागारप्रताने शिववसुदिनकुच्छैलतिथ्यंशितेंऽशै-

विम्बद्वारोच्छ्यः स्याद् गिरिशरतुरगाम्नायमातङ्गसङ्ख्यैः । इत्सेधेऽत्रैकविंशत्यितिष्टितितिथिविश्वाङ्कभक्ते अक्लप्ते द्यासो दिङ्नन्दशैलोर्म्युद्धिपरिमितांशैः ऋगात् कल्पनीयः॥२७॥

कीदशौ द्वारोत्सेघविस्तारावित्याकाङ्क्षायामाह — गर्भागारेति । गर्भा-गारप्रताने गर्भगृहविस्तारे । शिववसुदिनकृच्छैरुतिध्यंशिते एकादशघाष्ट्रधा द्वादशघा सप्तधा पञ्चदशघा भक्ते । क्रमेण गिरिशरतुरगाझायमातक्रसङ्ख्यैः

१. 'ति। क[']दशों' क. ख. पाठः.

इतः प्रसृति ३४ पद्यपर्यन्तव्याख्याः विवरणे ३२ पद्यानन्तरं पठिताः ।

सप्तिः पश्चिभिः सप्तिश्चतुर्भिरद्यभित्वांशैः । विम्बद्वारोच्छ्यः विम्बे स्थाप्ये द्वा-रोच्छ्यः स्यात् । अन्नैवं प्रक्छते उत्सेषे एव क्रमेण । एकविश्वात्यितिषिनिधि-विश्वाद्यभक्ते एकविंशतिषैकोनविंशतिथा पश्चदश्या त्रयोदश्या नवधा वा भक्ते । क्रमाद् दिक्नन्दशैलोर्स्युद्धिपरिमितांशैः दशिभनविभिः सप्तिभिः पड्भिश्चतुर्भिः श्वांशैर्व्यासः कल्पनीयः स्यात् । तथाह भास्करः—

> "प्रतिमाद्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते । एकादकात् सप्तोत्नेधमेकविंशाद् दशविस्तरम् ॥ अष्टांशे पश्चभागोचं नवदशे नवविस्तरम् । द्वादशांशे सप्तोत्सेधं त्रिपच्चे सप्तविस्तरम् ॥ सप्तभागे चतुष्कोचं त्रयोदशे पद्विस्तरम् ॥ तिथिभक्तेऽष्टसञ्ज्योचं नवभक्ते चतुर्विस्तरम् ॥

इति॥ २७॥

विवरणध्

प्रधानद्वारप्रमाणं गर्भगेहाज्जनयितुमाह—गर्भागारप्रतान इति॥ २७॥ ण्यासे गर्भनिकेतनस्य दहनेषुद्वारनेत्रांशिते

लिङ्गद्वारसमुच्छ्रंयं वितनुयाद् द्वित्रीपुचन्द्रांशकैः । तिसमन् द्वारसमुच्छ्रयेऽथ नयनात्यधीशशैलांशिते तिद्वस्तारमिलामहोरगशराग्न्यंशैः ऋमात् कल्पयेत् ॥ २८॥

विमर्शिनी

लिक्ने स्थाप्ये द्वारोत्सेधविस्तारयोविशेषमाह — व्यास इति । गर्भ-निकेतनस्य गर्भगृहस्य व्यासे । दहनेषुद्वारनेत्रांशिते त्रिभिः पञ्चभिन्वाभिद्वाभ्यां वा भक्ते । कमाव् द्वित्रीषुचन्द्रांशकेः द्वित्रिपञ्चेकांशकेलिक्कद्वारसमुच्छ्यं वित-नुयात् । तस्मिन्नेव द्वारसमुच्छ्ये । कमेण नयनात्यष्टीशशैलांशिते द्विधा सप्त-दश्या एकादश्या सप्तथा च भक्ते । कमाव् इलामहोरगशराम्यंशैः एकेनाष्टभिः पञ्चभिक्षिभिर्भागैस्तद्विस्तारं करुपयेत् । तथाच भास्करः —

> "अथ तद् द्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते । त्रिभागद्वयमुत्सेघमुत्सेघार्धं तु विस्तरम् ॥

पश्चभागित्रमागीचं सप्तद्शाष्ट्रविस्तरम् । नवांशात् पश्चोत्सेथं वशकांशात् पश्चविस्तरम् ॥ विस्तारार्थं कनिष्ठोचं सप्तमागं त्रिविस्तरम्। गर्भागारममाणेन लिक्कद्वारस्य मानकस् ॥

एति ॥ २८॥

कुर्यात् सर्वसुरेषु शैलवसुनन्दाशांशितेऽङ्ग्रयुष्ट्रये द्वारोत्सेघमिहैकपागरहितं निर्देतीर्णमात्मार्धतः । योगौ स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ स्क्ररद्वाजनौ विस्तारार्धघनौ ध्रवङ्गमपतङ्गाद्धौ च मृलाग्रयोः ॥ २९ ॥

विषशिनी

स्तम्भवशादिप द्वारभेदमाह — कुर्यात् सर्नेसुरेश्वित । सर्भदेनेषु अ-इमधुच्छ्रये स्तम्भोचे । शैलबसुनन्दायांशिते सप्तमाध्या नवषा दश्या वा विभक्ते । इह एकमागरहितन् एकांश्रद्धांनं द्वारोत्सेयं कुर्यात् । आत्मार्थतः आ-ग्रामार्थतो विस्तीर्णं च । द्वारशास्तारुक्षणमाह — योगाविति । योगी द्वारशा-सास्यो । स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णो । स्तम्भविस्तारसमेन वा सपादस्तम्भ-विस्तारेण वा सार्थस्तम्भविस्तारेण वा विस्तीर्णो । स्फुरद्वाजनो वाजनेन स्फु-सन्तो । विस्तारार्धधनो स्वविस्तारार्धतीत्रो । मूलाभयोर्म्हे अभे च । म्रमाद् प्रवक्रमपत्रक्राक्ष्मो सुवक्रमेन पत्रक्रेन च युक्तो च कुर्यात् । तथाह गुरुदेवः —

"स्तम्भायामे तु दिङ्गन्दवसुसप्तांशके कमात्। नन्दवस्त्रीपपड्भागेद्वीरोत्सेषं प्रकल्पयेत्।। तद्धीवस्तृतं च स्याद् द्वारं देवालयेषु वे। सपादपादविस्तारस्तदर्भग्रहलो हदः।। कवाटयोगस्तत्पार्श्वे वाजनं पूर्ववद् भनेत्।"

इति । तथाच काश्यपः —

"पाद् विष्क्रग्ममानं वा सपादं सार्थमेव वा । द्वारयोगस्य विस्तारं तस्यार्थं वनमुच्यते ॥"

इति ॥ २९॥

१, 'स्तारमा' इति मूलकोशपाठः:

विवरणम्

*धरा भूमिः। द्वाराङ्गभूतानां योगादीनां प्रमाणमाह — योगा इति । योगा द्वारपार्धयोरघ उपि च स्थाप्याः । दण्डो हि पूर्वमुक्तः। तत्र भुवङ्गमः कार्यः । ध्यमधस्तायोगयोर्भघ्ये शाययित्वव्यः । कराग्रीति । निजविस्तारं दण्डमितं करादिभक्तं कृत्वा शवत्यादिभागं गृहीत्वा तेनोच्छ्यं कल्पयेत् । अथ फरुकेति । उत्तरद्योऽयगरुद्धारः । अष्टमङ्गरुवानि मण्डमसंस्कारे वर्तन्ते ॥

बहिद्वारप्रमाणमाह — स्त्रमोच इति । अत्रेति स्तम्भोच्यहणं तच्छे-षितांत्रयुच्छ्ये दिग्दछिते पड्भिरिनभक्ते सप्तभिध्यांशकैः पतः तच्छिष्टेन भुवक्रमं च रचयेदित्यन्वयः । स्तम्भोचाज्यनितं यद्द्वारोचं तन्मानं स्तम्भोच-मानं जद्यात् । तत्र यायद्वशिष्यते सोड्यं तच्छेपितांत्रयुच्छ्य उक्तः । तद्दशमा भक्त्त्वा पड्भिः पतक्रमं शिष्टैश्चतुमिः सुवक्रमं चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्वारोत्सेधनियुक्तश्रेषचरणोत्सेधे शरांशीकृते बंशेनाधरपद्धिकां मितधनां सार्थेन वाङ्गांशिते । दीनां वाजनकेन योगविततां शिष्टांशतः पट्टिका-मूर्ध्वस्थामथ मङ्गलाख्यफलकां युक्तयोध्वपट्टच्धीतः ॥ २०॥ विमर्शिनी

द्वाराच्छिष्टांशिविनियोगमाह — द्वारोत्सेधेति । द्वारोत्सेधिनयुक्तशेष-चरणोत्सेधे स्तम्भोत्सेबाद् द्वारोत्सेधं त्यक्ता शिष्टे । शरांशिक्वते पश्चधा कृते । द्वारोत्सेधे स्तम्भोत्सेबाद् द्वारोत्सेधं त्यक्ता शिष्टे । शरांशिक्वते पश्चधा कृते । द्वारोत् मित्तधनां कृततीत्राम् । अधरपष्टिकां सुवक्तमाख्याम् । वाजनकेन हीनां मोगविततां द्वारशाखासमविस्तृतां च कुर्यात् । अक्षांशिते नवधा कृते । सार्धेना-धसाहितेन द्वारोन वा कुर्यात् । शिष्टांशत कर्व्वस्थां पष्टिकां पतकाख्यां च । कर्ष्वपट्ट्यूर्ध्वतो युक्त्या मक्रकाळ्या मक्कल्या व्यस्या संयुक्तां फलकां च । तथाच गुरुदेवः —

> "द्वारोचरोषे पद्मांशे भनेदंशह्यं त्ववः । कर्व्व त्रयोंऽशास्तत्र स्युः फलका चात्र चित्रिता ॥"

इति ॥ ३०॥

दण्डाब्ध्यङ्गमतङ्गजांशबहरूं तावद्यतद्वार्दरु-व्यासं मुलशिखायुतं दृढतरं कार्यं कवाटद्वयम् ।

अनयोव्योख्ययोभूलपाठोऽन्य इति प्रतिभाति ।

कार्या नामकत्राटरोपितपराग्धामार्घतीत्रा तत-स्तद्द्रिमप्रतता च सत्रफलका स्रयत्स्तनाद्युज्ज्नला।। ३१॥ विमर्शिनी

कवाटलक्षणमाह — दण्डेति । दण्डाब्ध्यक्षमतक्षजांश्ववहलं दण्डस्य बतुर्भागेन वा पड्मागेन वाष्ट्रमागेन वा बनेन युक्तम् । तावञ्चतद्वार्दल्ल्यासं यावान् बहलस्तावञ्चतेन द्वारार्थेन विस्तारयुक्तम् । मूलशिखायुतं मूलगतनालेना-प्रगतया शिखया च युक्तम् । दृढतरं सारदालनिर्मितं च कवाटद्वयं कार्य स्यात् । बामकवाटरोपितपराम्मागा वामकवाटास्तिष्टप्रष्टसागा । ततः कवाटात् । अर्थ-वीत्रा कवाटार्थवहला । तद्विष्ठमतता कवाटतीत्रद्विगुणितविस्तारा च । सूद्य-स्तनाद्युज्ज्वला सुष्टुचिद्धः स्तनाकृतिभिरन्यैश्वालक्कारविशेषेः उज्ज्वला सूत्रफलका च कार्या स्थात् । तथाच गुरुदेवः—

"वण्डाचतुष्पद्धांशं कवाटफलकाघनम् । श्रेष्ठमध्याधमं ज्ञेषं कमात् सर्वेषु घामछ ॥ स्तन्माष्टांशयनी रन्यो कवाटो विस्तरेऽधिकी । तद्ध्येबहलो दण्डो मध्ये द्विगुणविस्तरः ॥" इति ॥ ३१ ॥

बहुर्लं घनम् । तावधुतद्वार्दछन्यासमिति । द्वारिवस्तारमानस्यार्घं कवाट-पनमानं चैकीकृतं, कवार्यवस्तारं फल्पयेदित्यर्थः । मूर्छक्तिसायुतम् । मूर्छं च शिसा च मूर्छशिसे । *तत्सिन्धिगुपिक्षमामिति तिद्विन्यासमानमपि सूचितम्॥३१॥

> ऊर्घ्वाघरअभरकार्गलसन्धिपाल-प्रक्षेपणीयवलयान्यपि पत्रकाणि । तिर्थञ्च्युद्धि पुलकातेवजुङ्गलानि सश्रीमुखेन्दुशकलानि कवाटयोः स्युः ॥ ३२ ॥ विमर्शिनी

कवाटम्पणान्याह — उच्चीघरेति । कवाटयोद्वेयोरिप कच्चीघरम्भर -कार्गेलसन्धिपालपक्षेपणीयवल्यानि कच्चे अघरे च अमरको अमणसाधको यन्त्र-विशेषो अर्गलं कवाटस्यान्तर्भागस्थः कवाटस्य विवृतिनिरोधको यन्त्रविशेषः सन्धिपालः कवाटयोः सन्धि पालयतीति सूत्रफलका प्रक्षेत्रणीयः कवाटस्य

१. 'बको अ' ख. पाठः. २. 'ति तस्त्र' ख, व. पाठः.

^{*} विवरणरीत्या पाठभदाऽस्ताति अतीयत् ।

षहिर्मागस्थः कवाटविवृतिनिरोधको छोइनयो यन्त्रविशेषः वरुयानि कवाटाकर्ष-णार्थ कल्पितानि वरुयाकाराणि छोइविकाराणि। पत्रकाणि च कवाटयोः स्थैर्यसिद्धये बद्धानि कताकारेण निर्मितानि छोहानि भूषणितानि । पुनिर्स्तर्यश्चि तिर्थम्गतानि । उद्धि कर्ष्वगतानि च । पुरुकार्तवकुद्मछानि पुष्पाणामवस्था-विशेषधोतकानि भूषणानि । सश्रीमुखेन्दुशक्रणानि श्रीमुखाः श्रीदेव्यादीना-माकाराः तैः सहितानीन्दुशक्रणानि चन्द्रसण्डाकाराणि एतदादानि भूषणानि स्यः । तथाहः —

> "श्रीमुखं वानदण्डं च पञ्जरी पुरुकार्गरूँ।। क्षेपणं सन्विपालं च दण्डकुण्डलको तथा॥ अन्तर्गतविपाणो च फेल्युअमरको तथा। वसाहः परिधक्षेत्र मुपणानि कवाटयोः॥"

इति ॥ ३२ ॥

अभ्यद्वारस्वत्रस्थलस्थलस्यारव्यान्ययोऽधःक्रमात् सोपानानि समानि संस्थितया विन्योत पायत्तलस् । अभ्यर्थिद्वगुणात्तर्ण्डविषुलानि हारसालाह्यी-पार्थोद्यन्मकरास्यानःस्तलस्योवयान्तानि च ॥ ३३ ॥ ..

विनशिना

सोपानकक्षणमाह — अध्यद्धारेति । अध्यद्धारमुवंगमस्थलसमारक्धानि अध्यन्धारस्थ द्वारस्य यो सुवंगनः तत्त्वलातः समारक्धानि । कमाद्धोधोभाग-स्थितानि । यावत्तलं तलप्रवन्तं यथा तथा । द्वारशासाद्ध्यीपार्धोद्धनमकरास्य-निस्स्यतलतारुद्धोभयान्तानि द्वारशासाद्ध्ययाः पार्थोदुद्धतो मकरास्यानिःस्तया स्रतिरुद्धोभयपार्थानि । अध्यक्षद्विगुणापदण्डविपुलानि अध्यधेन द्विगुणेन वा गृहीतेन दण्डेन विन्तृतानि । समानि युभानि सम्विस्ताराणि व सोपानानि सारशिलया चिन्वीत । गुरुदेवः —

"समसण्डानि कुनीत सोपानानि यथाकमम् द्विदण्डं वाञ्य(व)दण्डं (वा) सबेत् ॥"

रित न ॥ १३ ॥

१ 'पि' ख पाठः, २. 'पुरुषक्ष' स व. एठः ३. 'हापरिषं चैव' ख. पाढः.

विवरणम्

तलप्रवेद्यानिर्गमनार्थं सोपानमाह — अय्यद्वारेति । प्रधानद्वारे यो भुवंगमः तत्त्थलात् समारव्धानि । तलं मृतलमेव । असमानि त्रिपश्चायोज-सङ्ख्यानि द्वारशास्त्रे योगौ तत्पार्श्वे सोपानहस्तौ स्याताम् ॥ ३३ ॥

अध्यद्वारत्रतिमहिभिः संविभज्याशुगांशैः क्छप्तव्यासं रचयतु घनद्वारमन्यत्रिदिक्स्थम् । द्विभव्यासायतमधिदलद्विभतत्याततं वा द्वद्यद्योगप्रकटितकवाटादिकस्वाङ्गदीप्तम् ॥ ३४॥

विमर्शिनी

अन्यस्य वनद्वारत्रयस्य लक्षणमाह — अग्रयद्वारिति । अग्रयद्वारमतिष् अग्रयद्वारस्य विस्तारम् । अहिभिरष्टाभिः संविभज्य । आग्रुगाँशैः पद्मभागैः । कल्कतन्यासं कल्कप्तविस्तारम् । द्विजन्यासायतं द्विगुणितेन विस्तारेणायामयुक्तम् । अधिदलद्विज्ञतत्याततं वा अन्यर्थद्विगुणविस्तारं वा । सूचचौगमकिटतकवाटादि-अस्वाज्ञदीप्तं द्वारामुचिति योगे प्रकाशितेन कवाटादिना स्वाज्ञेन सुन्दरं च । यनद्वारं द्वारप्रतिरूपम् । अन्यत्रिदिक्स्थम् अग्रयद्वारादन्यत्रिदिश्च स्थितं रचयद्व । वभादः —

> "पुरोद्वारस्य विस्तारे त्वष्टभक्तेऽत्र पश्चभिः । घनद्वारस्य विस्तारं ततो द्विगुणदैर्ध्यकम् ॥ द्विगुणार्धे तु वा दैर्ध्य घनद्वारगतं ग्रुभम् ।"

श्रीत ॥ ३४ ॥

विवरणम्

अथ घनद्वारमाह अध्यद्वारअतितिमिति । अन्यत्रिदिक्स्थम् । अत्र दिशि हि प्रधानद्वारमुक्तम् । पार्श्वदिशोः पृष्ठदिशि च घनद्वारमित्यर्थः ॥ ३४॥

स्तम्भे दिङ्नन्दनागांशिनि अपमनलांशेन शेषेण पादी ध्यासं स्तम्भाधितोऽब्ध्याशुगरसमितदण्डेन वा तत्र इर्यात्। पत्रादीद्धार्थचन्द्रात्मकम्य मकरास्थादिमत् पञ्चक्षपं कर्तव्यं तोरणं तद् विविधस्तगलसम्भकतुण्डोज्ज्वतं च ॥ ३५ ॥ तोरणरुक्षणमाह — स्तम्भ इति । स्तम्भे स्तम्भोचे । दिङ्नन्दनागांरिति दशधा नवधाष्टधा वांशिते । अनलांशेन व्यंशेन । सपं मत्स्यरूपं द्वारोपरिगतावयवं कुर्यात् । शेषेणं शिष्टेरंशैः । पादौ तोरणपादौ । स्तम्भार्धतः
स्तम्भार्थमानेन वा । अब्ध्याशुगरसमितदण्डेन वा चतुर्भिः पञ्चभिः पद्धभिदण्डेवां । तत्र तोरणे व्यासं कुर्यात् । अय पत्रादीद्धार्यचन्द्रात्मकमिति पत्रतोरणमुच्यते । पत्रलतादिभिदीत्तमर्थचन्द्राकारं च । मक्ररास्यादिमत् पञ्चमुममिति
पकरतोरणभुच्यते । मक्ररास्यादिभिर्युक्तं पञ्चधा वक्षीकृतं च । विविधसगस्तमकत्रपुण्डोज्जवरुमिति चित्रतोरणमुच्यते । विविधः पक्षिभिर्लसद् नक्रतुण्डेन
चोज्जवरं च । इति तत् प्रशस्तं तोरणं त्रिविधं कर्तव्यं स्थात् । तथाह

"अथ वक्ष्ये विशेषेण तोरणानां तु लक्षणम् । पादोदयदशांशेषु सप्तांशं चरणोदयम् ॥ शेषांशं गुणमानं तु शवमानसदाहतम् । नवांशे पादतने त पडंशं चरणोदयस् ॥ शेषं अषोदयं स्यातमष्टांशे चाङ्त्रितु असे। पद्मारा चरणोत्तु इसोत्सेध गुणांशकम् ॥ तुकार्धनिपुरो वाथ वेदमृतरसाङ्घि वा । तोरणस्य तु तहारा व्यासमेवं चतुर्विधम् ॥ पासादमण्डपादीनां मध्यभागे तु तोरणम् । अनेन विधिना विप्र! कर्तव्यं कुड्यबाह्यके ॥ पत्रास्थतोरणं चादौ हितीयं मकरतोरणम् । ठतीयं चित्रसंबं च त्रिविधं तोरणाकृति ॥ अर्धचन्द्रमिवाकारपत्रराजिविराजितम् । पत्रतोरणमाच्यातं ततो मकरमुच्यते ॥ पञ्चवकसमायुक्तं पार्श्वयोभकरान्वितम् । मध्ये पुरिसमायुक्तं नानाविधळतान्वितम् ॥ नानालक्कारसंयुक्तं यत्तन्मकरतोरणम् ।

तदेव पार्श्वयोगेष्ये पुरि मत्त्यद्वयोरि ॥
नऋतुण्डं प्रकर्तव्यं मृतविद्याधराञ्चकम् ।
सिहेभव्याव्हंसाद्येशीव्हसङ्मुक्तदामकैः ॥
मत्त्येश्च विविद्येश्चित्रे रत्नवन्धेश्च मृषितम् ।
चित्रतोरणमेतत् स्थात् ॥"

इति ॥ ३५॥

प्रत्युत्तरान्तर्विरचय्य भिचि ततः समन्तात् सुदृढैः शिलादैः। तां भूपयेद् वेदिकयाङ्धिम्ले तद्ध्वतथोज्ज्वलपञ्चरादैः॥३६॥ विमर्थिनी

भित्तिकक्षणमाह — प्रत्युत्तरान्तरिति । प्रत्युत्तरान्तः प्रतेरुत्तरस्य बान्तर्मध्यभागे । समन्तात् परितः । सुदृद्धेः सुतरां सारतरेः । शिलाधैः शिले- धकादिभिः भित्तिं विरचय्य । तां भित्तिम् । अङ्ब्रिमूले स्तम्भाधोभागे । भित्ते- रघोभाग इत्यर्थः । तत्र वेदिकया भूषयेत् । तदूध्वतः वेदेरुपरिभागे । उज्जबक- पक्षराधैः उज्जबलैः पद्धारावरुद्धारविशेषेश्च भूषयेत् । तथाहुः — "प्रत्युत्तरान्तरे भित्तिर्जालेष्टकशिलामयी ।

इति । तथाच गुरुदेवः —

"कुट्येषु तोरणानि स्युसात्कृट्यं पञ्चधा स्मृतम् । शिलामयं चेष्टकं च (ज १ जा)लकामयमित्यपि ॥ फलकामयमित्यन्यन्मृण्मयं चापरं कमात् ।"

इति ॥ १६॥

विधरणम्

*अन्तः अन्तरा । पक्षराधिरिति कूटग्राळादिम्हणम् ॥ ३६॥ प्रत्युत्सेघेन पादायातिवसुमुनिषद्भागतोऽध्यधिकेन द्वित्रिमेनाङ्घितारेण च भवतु समोऽम्युच्छ्यो वेदिकायाः । एत्सेघे द्वर्णशितेऽघोवधि गुणरशनान्तर्यथाष्टाद्रिषद्भागेंऽग्रैः कम्पाञ्जकम्पाः शशिकरशिशिभः शेषतोऽघो गलं च॥३७॥
विमर्शिना

बेदिकारुक्षणमाह — प्रत्युत्सेधेनेति । प्रत्युत्सेधेन प्रतेरुत्सेधप्रमाणेन बा । पादायतिवसुमुनिषड्भागतः स्तम्भायामस्याष्ट्रभागेन वा सप्तभागेन बा

[🛊] इयं झ्याख्या २५ पद्यानन्तर दश्यते ।

गर्भागेन वा । अध्यर्धकेनाङ्मितारेण अर्धसिहतैकेन स्तम्भविसारेण । द्वित्रिन्नेन च द्विगुणितेन वा त्रिगुणितेन वा स्तम्भविस्तारेण समी वेदिकाया अभ्युच्छ्यो मवतु । अथोत्सेषे द्यंशिते अघोविष अघःपर्यन्तम् । गुणरशना तिस्रो मेसला अन्तरी च भवतु । अथवाष्टादिषद्भागे अष्टधा सप्तधा पौढा वा भक्ते । शाशिकरशिभिरेकद्येकांशैः । क्रमेण कम्पाब्जकम्पाः शेषतोऽघोमागे गढं च । तथाहः—

"प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् प्रत्युत्सेघेन सम्मिता।"

तमाच काइयपीये ---

"स्तन्मोदये तु पट्सप्तवसुमागविमाजिते । एकांशं वेदिकामानं कमाच्छ्रेष्ठान्तराधमम् ॥"

मयमते च --

"प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् सार्वेद्विन्यक्त्रिणोदिता ।"

इति । मुरारिश्च --

"मेसलात्रयसंयुक्ता वेदिकान्तरिगूषिता।"

इति । कारयपीये च —

"अष्टांशे वेदिकोत्सेधे वेदाक्षं गृहमानकम् । गृह्योध्वेकम्पमेकांशं द्यांशेनाव्यं प्रकल्पयेत् ॥ तद्ध्वेकम्पमेकांशं कर्तव्यं द्विजसत्तम!॥ स्वरपडंशे वेद्युचे त्रिद्यंशे च कमात् गृहम् ॥ कम्पं पद्मं च कम्पं च प्रागिवैवं प्रकल्पयेत् ॥"

इति ॥ ३७॥

प्रासादः सकलोऽङ्घ्रितोरणचतुर्द्वारान्वितो मण्डित-स्तम्भाभ्यन्तरजालपञ्जरयुतो वा पञ्चहस्तादिकः । युक्तो मृलतले विदिक्तिस्थतचतुष्कृटैः परस्तत्परः श्वालाकृटकनासिकादिविलसज्जालोज्ज्वलत्पञ्जरः ॥ ३८॥

विमर्शिनी

भित्तिमूषणान्याह — प्रासाद इति । सक्छः प्रासादोऽङ्प्रितोरणच-द्वद्वीरान्वितः अङ्घिभिस्तोरणैश्चतुर्भिद्वीरेश्च युक्तः स्यात् । पश्चहस्तादिकस्तु मण्डितस्तम्भाभ्यन्तरजारुपञ्चरयुतो वा । मण्डितानां स्तम्भानामन्तरान्ने जारू- सहितपजरयुतः । परः तत उपरि मृळतळे भित्तेर्मृत्यदेशे विदिविस्थतचतुष्कृटैः कोणेषु स्थितैश्वतुर्भिः कूटैर्युक्तः । तत्परस्तु शाळाकूटकर्नासिकादिविलसज्जालो- जज्वलपजरः शालाभिः कूटैर्नासिकादिभिश्च शोभमानजालकैश्च दीप्तिमाद्भि कार्रेस्य युक्तः । तथाहुः —

"त्रिहस्ते दण्डविस्तीणीस्तदर्धबह्लाः श्रुगाः। द्वादरीव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुड्यपादकाः ॥ पार्श्वयोः पृष्ठतो युक्तास्तोरणैरुज्ज्वलैक्षियुः । तोरणत्रयसंयुक्ते पश्चहस्तेऽष्टपङ्गरे ॥ जालकानि त्रिभिर्दण्डैर्नन्यावर्तादिकानि च। द्वर्याश्राणि गवाक्षाणि गजेन्द्रनयनानि च ॥ रुताश्च विविधास्तत्र कारयेत् स्वस्तिकानि वा । कुट्यस्तम्भांस्तथा कुर्यान्मूलाशान् कुम्भमण्डितान् ॥ सप्तहस्ते च चित्राढ्यं तोरणं मक्रोज्ज्वळम् । पत्रिधित्रीकृतं कुर्यान्मध्ये रत्नादिनण्डितम् ॥ मण्डितान् कुख्यपादांश्च द्वादरीवात्र पूर्ववत् । फर्णकृटांश्च परितः शालापज्ञरकाष्ट्रकम् ॥ पूर्ववन्मण्डितान् स्तम्भान्नवहस्ते तु मन्दिरे । फर्णकूटैश्च संयुक्ते शालापज्ञरतोरणैः ।। पकादशकरे स्तम्मा विदातिर्मण्डितान्विताः । दिश्च चत्वारि चत्वारि पज्ञराणि शुभानि च ॥ नास्योऽत्र पोडशोध्वं च शिखरे हारकास्तंथा । त्रयोदशकरे स्तम्भा विंशतिर्भण्डितास्तथा ॥

इत्यादि ॥ ३८ ॥

विवरणम्

प्रातादेशीरिति यदुक्तं तदीषद्विष्टणोति—प्रासादः सकल इति । पञ्च-प्रातादिकोऽसौ स्तम्भाभ्यन्तरजालपङ्गरयुत इति सम्बन्धः । अअतोऽधिक इति स्विक्यादिको गृह्यते ॥ ३८ ॥

१. 'कै।' ख. पाठ: ़ ९. 'ठा' क. पाठ:-

मण्डितपदस्थाने 'तोऽधिक' इति विवरणरीत्या 'श्लोकपाठः।

षुष्ये पङ्क्त्यादिमक्ते विदिशि विरचयेत् क्रूटमेकांशिक्ता-रायामं झंशदीर्घा दिशि विततामेकभागेन शालाम् । शालाकूटान्तराले चरणविरहितांशोन्मितां नासिकां त-त्पाश्चद्वन्द्वे सजालं चरणविरहितांशादतः पद्धरं च ॥ ३९॥

भित्त्यलङ्काराणां विभागमाह — कुड्य इति । कुड्ये पङ्क्त्यादिभक्ते दशधाष्ट्रधा वा भक्ते । विदिशि कोणेषु एकांशविस्तारायामम् एकांशेन विस्तार-मायामं च कूटं विरचयेत् । दिशि दिशि चतस्य दिश्च । द्यंशदीर्घा द्यंशाम्यां दीर्घाम् । एकभागेनं विततां विस्तृतां शालां च । शालाकूटान्तराले शालाकूट्योर्भध्ये चरणविरहितांशोन्भितां पादोनांशिमतां नासिकां च । तत्पार्श्वद्वन्द्वे नासिकयोः पार्श्वद्वन्द्वे चरणविरहितांशादितः पादोनांशादिना । सजालं नाढ-भागसिहतं पद्धरं च । तथाच गुरुदेवः —

"कर्णमध्येऽन्तरे भिचेरथवा मानसूत्रतः । निर्गतेरुक्तमानेन कृटकोष्ठकपद्धरैः ॥ गजप्रष्ठादिभिश्चोक्तैः कुर्यादवयवैर्युतम् ।"

इति ॥ ३९॥

धाम्नोऽष्टांशिमतोऽथवा प्रतिमुखैः स्तूप्यन्तिमैः संयुतः प्रासादाकृतिकथ कृट उदितो मध्यस्फुरकासिकः। धाला तत्समस्त्रगा मुखपटीशक्तिध्वजाद्युज्ज्वला स्तूपीत्रय्युपशोभिता परिलसन्नासा च सङ्कीर्तिता॥ ४०॥

विसर्शिनी

कृटादीनां रुक्षणमाह — धाझ इति । अथवा तत्र धाझो गृहस्पाद्यां-क्षमितः प्रासादाकृतिकः प्रासादवदाकारेण युक्तः । तत्र प्रतिमुखेः स्तूप्यन्तिमैः प्रतिमारभ्य स्तूपीपर्यन्तेरवयवैः संयुतः । मध्यस्पुरक्षासिकः मध्ये स्पुरन्त्या नास्या युक्तश्च कृट उदितः । तत्समसूत्रगा कृटसूत्रस्था । मुखपटीशक्तिध्वजा-युज्जवला मुखपट्या शक्त्या ध्वजादिभिश्चोज्ज्वला स्तूपीत्रय्युपशोमिता स्तूपि-कात्रयेणोज्जवला च परिलस्त्वासा च परितो लसन्तीमिनीसीमिश्चोज्ज्वला शाका सद्दीर्तिता । तथाच गुरुदेवः —

^{ी, &#}x27;दी', प, पाठः,

द्वितीयः पटलः।

"कूटोऽष्टांशेन सद्मनः।

शास्त्र च तावती रम्या विस्तारद्विगुणायता । कर्णाश्रितं मध्यमैकनासिकं स्तृपिकान्वितम् ॥

प्रासादावयवं प्राज्ञाः कूटं नाम प्रचक्षते । सायतं समुखपद्विकमर्घस्पष्टकोटियुतमध्यमनासम् । शक्तिमद्ध्वजमपि त्रिशिखं तत् पार्श्वयोर्बहुशिखं खल्ल कोष्ठम् ॥"

विसाधब्देन स्तृपिकोच्यते कोष्ठमिति शाला च ॥ ४० ॥

दण्डेद्वित्रिचतुर्मितीर्मितवितानातानकं पञ्जरं नासाचुज्ज्विलतं च जालकमथो वेयूर्ध्वतः संस्थितम् । दण्डेद्यीदियुगान्तिमेस्ततमतो दण्डाईतिश्रायतं कर्तव्यं द्विगुणान्तिमं सुपुरितं गोमृत्रकादिकमात् ॥ ४१ ॥

विमार्शिनी

पन्नरजां छक्यो छंक्षणमाह — दण्डेरिति । द्वित्रिचतुर्मितेदण्डेर्मितिवता-मातानकं द्यादिदण्डेर्मितिवस्तारदेष्यं नासायुज्ज्यालितं नासादिभिरुज्ज्यालितं च पन्नरं कर्तव्यं स्यात् । अथो जालकं वेद्यूर्ध्वतः वेदेश्वर्ध्वभागे संस्थितम् । ततुः द्यादियुगान्तिमै: द्यादिचतुरन्तेर्दण्डैः ततं विस्तृतम् । अतो विस्ताराद् दण्ड-दितो द्विगुणान्तिममायतं गोम्बकादिकमात् सुधिरितं कृतसुधिरं च कर्तव्यम् । पराचार भाह

> "द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कुड्यस्तम्मेऽस्तु पञ्चरम् । मुले ज्ञालामुले चेकस्तूपिकं हस्तिप्रष्ठवत् ॥ पञ्जरं नाम तत्र्योक्तम् "

इति । तथाच काश्यपः —

"द्विदण्डं कन्यसन्यासं त्रिदण्डं मध्यमं भवेत् । चतुर्दण्डिवशास्त्रं तु उत्तमं परिकीर्तितंत्र् । विस्तारसदृशोत्सेधादेकदण्डिववर्धनात् । विस्तारद्विगुणं यावत् तावत् वै जास्कोन्नतम् ॥" स्तम्भान्तरे महति धामनि पादविस्ता-रोच्चाधिपादततपद्मग्रकुम्भसंस्थाम् । पादापतां घटमुखोद्भतपत्रचित्र-मूलां प्रकलपयतु कुम्भळतां समन्तात् ॥ ४२ ॥

कुम्भलतास्व्यमलङ्कारिवशोषमाह — स्तमभान्तर इति । महित धामिन समन्तात् स्तम्भान्तरे पादिवस्तारोच्चाधिपादततपद्मगकुम्भसंस्थां स्तम्भविस्ता-रोचं सपादस्तम्भविस्तारततं च पद्मं कृत्वा तद्गतं कुम्भं तत्सदृशं च कृत्वा तस्मादुद्गतां पादायतां स्तम्भपर्यन्तदीधां घटमुखोद्गतपत्रचित्रमूलां घटस्य मुखा-दुद्गतैः पत्रीविचित्रमूलां कुम्भलतां प्रकल्पयतु । तथा काश्यपीये —

> "स्तम्भम्हे तु वेखूव्वे पद्मासनं प्रकल्पयेत् । पाद्व्याससमुत्तुक्कं सपादं पद्मावस्तरम् ॥ पद्मोचं वसुधाभज्यकम्पमेकांशसुच्यते । अधःपद्मं गुणांशं तु एकांशं गलसुच्यते ॥ अध्वपद्मं द्विभागं तु कम्पमेकेन कल्पयेत् । तद्पर्वे कुम्भतुक्कं तु पद्मस्योचसमं भवेत् ॥"

इति । मझयां च --

"मत्युत्तरान्तरसमां विद्धीत सन्यक् पादाधिकामपि च कुम्मकतामतोऽपि" इति ॥ ४२ ॥

भक्ष्वत्वा प्रत्युत्तरान्तर्गत्वरणमिति भोगिगिभर्गगतोऽधी वेदि वेदैश्च पादान् दलराचितवलभ्युत्तरं भागतोऽधा । श्रमावत्स्वोत्सेधनीप्रप्रसरवलमितः स्वाहिनीप्रं क्रेपतं गेहेऽस्पे सप्तमेनोज्ज्वलपदगृहपिण्डि करोत्वष्टमेन ॥ ४३ ॥

अरुपगेहे विशेषकरुपनमाह—अङ्कृत्वेति । मत्युत्तरान्तर्गतचरणमिति प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गतं स्तम्भमानं भोगिभिरष्टधा अङ्क्ता अधः एकभागती वेदिकां वेदेश्चतुर्भागेः पादान् अधेकभागतो दलरचितवलभ्युत्तरम् अर्धेन रचितया बरुभ्या सह मृन्मयोत्तरम् अध सप्तमेन भागेन यावस्त्वोत्सेधनीमप्रसर्बल्धित् । हर्

 ^{&#}x27;स्बोपाननुस्यनीवप्रसर्यतकपोतामि'ति विवरणगीत्या कारः

योवान् स्वोत्सेधस्तावता नीप्रप्रसरेण युक्तया वलभ्या उपिर स्वार्हनीप्रं स्वयोग्य-ाज नीप्रयुक्तं कपोतम् अष्टमेन भागेन उज्ज्वलपदगृहिपिण्डिम् उज्ज्वलैः स्तग्मैर्युक्तां कर्मेत्रः मुह्मिण्डिम् उज्ज्वलैः स्तग्मैर्युक्तां कर्मात्रः ॥ ४३ ॥

विवरणस्

भोगिनो नागाः। अथ भागतो दलरचितवळभ्युत्तरमिति। षष्ठं भाग-मर्भयित्वा अधोदले वलभिमुपरिदले चोत्तरमित्यर्थः । स्वोपानतुष्यनीव्रप्रसर-युतकपोतमिति । उपानहो यावशिवर्गमः कृतः तावान् कपोतनीव्रस्यापि निर्गमः कार्यः॥ ४३॥*

खण्डोत्तरं चरणविस्तृतितुल्याविस्तारोत्सेश्रमुत्तममतश्ररणोनतीवृम् ।
पत्रोत्तरं दलविहीनघनं कनिष्ठं
ह्रपोत्तरं घनतती विपरीततो वा ।। ४४ ॥

विसर्शिनी

खत्रमाह—खण्डोत्तरमिति । चरणविस्तृतितुल्यविस्तारोत्सेषं स्तम्भ-विस्तृत्या तुल्याभ्यां विस्तारोत्सेषाभ्यां युक्तं खण्डोत्तरमुक्तमं स्यात् । अतः खण्डोत्तरात् चरणोनतीत्रं पादोनघनं पत्रोत्तरं मध्यमम् । दलविहीनघनम् धर्मेन विहीनघनं रूपोत्तरं कनिष्ठं च । घनतती विपरीततो वेति चूलिका-स्थापनमुच्यते । तत्र घनतती तीत्रविस्तारो विपरीततो व्यत्यासेन स्याताम् । तथाच गुरुदेवः—

"उत्तरं विन्यसेदृध्वै तचापि त्रिविधं मतम् । सण्डोत्तरं पत्रबन्धं ततो रूपोत्तरं भवेत् ॥ स्तम्भविस्तारिवस्तीर्णमुन्नतं चाङ्घ्रिजातिजम् । स्तम्भव्याससमोत्सेधमुत्सेधार्धेन पत्रबन्धकम् ॥ स्तम्भव्याससमोत्सेधमुत्सेधार्धेन विस्तृतम् । विपरीतं त वा नीचं रूपोत्तरिमदं भवेत् ॥"

इति ॥ ४४ ॥

विवरणम्

ए॰वर्षयेचीत्तरमिति पूर्वमुक्तं तस्योत्तरस्य क्छितिमधुना कथयति— खण्डोत्तरमिति । खण्डोत्तरपत्रोत्तररूपोत्तरभेदेन त्रिविधमुत्तरं भवति । चरणवि-स्तारेण तुस्या खण्डोत्तरस्य विततिः। तस्योत्रतिरपि तस्समा। अस्माचतुर्थमागद्दीनं पत्रोत्तरवनं खण्डोत्तरदलमात्रवनं रूपोत्तरं तच कनिष्ठम् । अर्थात् खण्डोत्तरयुत्तमम्, इतरन्मध्यमं चोक्तम् । वनतती विपरीततो वेति । स्तम्भाग्रमाना स्याद् रूपोत्त-रस्योत्रतिः । तद्धं च तत्र वनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पत्सेधे विशिखांशिते द्वितयतो रूपोत्तरे वाजनं पर्भक्तेऽल्पमिलांशतो द्वितयतो वा स्यान्महावाजनम् । एतिश्वर्गमनं श्रनिजांशविहितं न्यस्येदुपर्युत्तर-स्रतिचीत्रसमुच्छ्योच्छ्यद्लांशव्याततां पद्धिकाम्-॥ ४५॥

विमर्ज्ञिनी

रूपोत्तरे वाजनविन्यासमाह— उत्सेध इति । रूपोत्तरस्योत्सेधे धने विशिलांशिते पञ्चांशिते द्वितयतो द्यंशेन वाजनं स्यात् । अथवा षड्भक्ते हळांशत एकांशेनाल्पं वाजनम् । द्वितयतो महावाजनं च । एतिन्नर्गमनं वाजनिर्मिनं निजांशिनिहितं निजांशेन कल्पितं स्यात् । पुनरुत्तरस्योपिर एतत्ती- नतमुच्छ्योच्छ्यद्छांशव्याततां उत्तरतीवसमुच्छ्याम् उच्छ्याधिविस्तीणां पिष्टकां न्यसेत् । तथाच गुरुदेवः—

"उत्तरोच्छ्यषड्भागत्रिमागं घनमानकर्म् । एकांशं वाजनोत्सेघं द्यंशं चैवार्घवाजनम् ॥" ॥ ४५ ॥

विवरणम्

ब्ह्भक्त इत्यादिपकारभेदः। अल्पवाजनं महावाजनं च । निर्जाश-सुसमं स्रोन्नतितुल्यम् ॥ ४५॥

पकार्त्रयूनादिदण्डोच्छितम्परि निधायोत्तरे वाजनं प्राक् तिर्यग्दण्डोच्छिताङ्घ्रयानतीवितित्तुलास्तासु वंशानुवृत्त्या। सार्धाकान्ता जयन्तीस्तदुर्परि सुसमीकृत्य कृत्वानुमार्ग निश्चिद्रं छादयेत् स्वोचितधनफलकाप्रस्तरेणोर्ध्वभागम् ॥

फलकापस्तरेणाच्छादनक्षममाह एकाङ्घ्रय्नेति । एकाङ्घ्रय्नादि-दण्डोच्छितं वाजननामानं पाकपूर्वमुत्तरे निधाय पुनर्दण्डोच्छिताङ्घ्रय्नितिवत-तितुलाः दण्डोच्छितास्तदङ्घ्रय्नविततीस्तुलास्तिर्यम् निधाय तासु तुलासु वं-

रे. 'म्। निबन्धने च ए' क. खं. रा. पाठः.

^{. • &#}x27;निजांशसुस**ग्रम्**' इतिः विवरणरीत्या पाठः.

भि 'जयन्तीरधितुलमन्त्रमार्गेस्समक्रिल चेता' इति च विवरणरीत्या पाठः

बार्युष्टस्या उत्तरानुसारेण स्वार्धाकान्ताः स्वार्धेनाकान्ता जयन्तीर्निधाय तदुपिर जनुमार्गे कृत्वा स्थापयित्वा सुसमीकृत्य स्वोचितधनफलकामस्तरेण स्वयोग्य-बनानां फलकानां मस्तरेणोध्वभागं निश्छिद्रं छादयेत् । तथाच गुरुदेवः—

> "उत्तरोपरि कुर्यातु वाजनं तस्य कथ्यते । त्रिचतुष्पञ्चदण्डानामायामस्तस्य सम्मतः ॥ स्तम्भविस्तारपादं वा त्रिपादं बोच्छितं भवेत् । दण्डोचं वा त्रिपादं वा वाजनं पूर्ववत् स्मृतम् ॥"

इति । निबन्धने च-

"दण्डतीत्राश्च पादोनबहरूं।स्तियंगुत्तरे । न्यसेद् भारतुरू। रम्या जयन्तिश्चानुवंशतः ॥ तत्पार्श्वेण्वनुमार्गाः स्युद्ण्डार्थेनार्धतीत्रकाः । प्रस्तरस्तेषु दण्डोचिश्चत्रतोऽधस्तरुं समः ॥"

इति । गुरुदेवश्च—
"वाजनस्योपरिष्टातु कुर्याद्वारतुरुवर्याः ।"'
इत्यादि ॥ ४६ ॥

विवरणम्

उत्तरे उपिर । वाजनं प्राक्निधायेति । उत्तरबहिर्निर्गतं दारु वाजने प्रागित्युत्तरानुसारित्वमुक्तम् । उन्नन्न्येकाङ्घिदण्डोन्मितमिति तष्ठक्षणम् । तृतीयांशेन चतुर्थाशेनाहीनं दण्डमानं तदीयमुन्मानं स्यात् । द्वित्रिदण्ड-मानमातानः । तिर्यक् तुलाः । दक्षिणोदग्गतोत्तरिवन्यस्तोभयाप्रपादा इत्यर्थः । बहुलक्ष्याब्दो विस्तारपर्यायः । निधायेति चानुषङ्गः । तास्विति । तुलासु जयन्त्यः खण्डदारुः(!) । वंश उत्तरम् तदनुवृत्त्या तिरश्चीनासु तुलासु प्राचीना इत्यर्थः । अधितुलमनुमार्गेस्समीकृत्य चैता इति । तुलानामुपिर तुलानुसारिणोड-नुमार्गोः ते च जयन्त्यन्तरसाम्यसिद्धये कार्याः ॥ ४६ ॥

द्वारार्धतः कदलिकाकरणेन गर्भ-कुट्यं क्रमान्युकुलयेदथवा शिलाद्यैः । द्वारोर्ध्वतोऽष्टपुटचारुलसत्तरङ्ग-गर्भार्धतुङ्गमपिघानशिळासिरामम् ॥ ४७॥

ध्याख्याह्रयोपेते तन्त्रसमुख्ये

विमर्शिना

पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छादनक्रममाह—द्वारार्धत इति । द्वारा-र्धतो द्वारार्धात् कोणत आरभ्यं कदलिकाकरणेन उपर्थुपर्यन्तरन्तैः प्रवेशनं कदिकाकरणं, तेन । गर्भकुट्यं गर्भगृहे कुट्यं क्रमाच्छिलाधैः शिलादिभिरिष्ट-कादिभिन्नां मुकुल्येत् मुकुलीकुर्योद्वा । द्वारोध्वतः द्वारोध्वभागे तु अष्टपुट-बारुलस्तरक्रम् अष्टपुटाश्चितैश्चारुभिः शोभमानैस्तरक्रेर्युक्तं गर्भार्धतुकं गर्भार्धन दक्रम् अपिधानशिलाभिरामं उपर्याच्छादनशिल्या मनोरमं च । तथार्दुः—

> "द्वारार्घात् कदलीकारं द्वारसीमान्तमधपुटम् । गर्भार्धे कदलिकोत्सेधमभ पूर्णेष्टकं भवेत् ॥" इति ॥ ४७॥ विवरणम्

वैमानिकप्रासादसम्भवं प्राकारान्तरमाह— द्वारार्धत इति । पूर्वमभिततो म्बासः ततस्तदुर्पयन्तर्भुदं ततस्तदुर्परं ततोऽप्यभ्यन्तर्भवंविधा प्रक्रिया कद्ळि- केति व्यवद्वियते । अष्टपुटचार्वित्यादिकं विशेषणत्वेन योज्यम् । दिग्विदिगाता स्विशिष्ठान्ता अष्टौ पुटाः स्युः । प्रतिपुटं च तरक्करेकपङ्किमाग्मिर्भाव्यम् ॥ ४७ ॥

इर्योदुत्तरपद्धिकोपिर छपाः कृटप्रविष्टाग्रकाः स्वस्तांशाहितकर्णस्त्रकमिता मध्यादिकर्णावाधि । स्तम्भोचे शरशैलनन्दनयनैर्भक्ते चतुर्धोत्तरात् तासां स्यादवलम्बनं नयनवह्मयब्ध्युर्वरांशैः क्रमात् ॥ ४८॥

विमर्शिनी

शिखरनिर्माणविधिमाह — कुर्यादिति । उत्तरपष्टिकोपिर उत्तरिश्वतायाः पिट्टकाया उपिर कुटभविष्टाभकाः कूटे भविष्टेनाभभागेन युक्ताः स्वस्वांशा- हितकर्णसूत्रकिमताः स्वस्वांशतः कूटसूत्रपर्यन्तस्य भुजासूत्रं यावत् तावन्मानेन सूत्रेण चतुरश्रं कृत्वा तत्कर्णसूत्रमिता छपा मध्यादिकर्णाविधि कुर्यात् । निजाक्कोध्वाक्कोत्तरमध्यकर्णगतवाहाः (१) कृटकर्णोन्मिता इति पाठेऽप्येवमेवार्थो माधः । स्तम्भोचे शरशैरुनन्दनयनैः पश्चधा सप्तधा नवधा द्वेषा वा भक्ते कमाद् नयनवह्वयब्ध्युर्वरांशैः द्वित्रिचतुरेकांशिश्चतुर्धा उत्तरात् तासां छपानामवक्षन्तम् अधोगमनं स्यात् । तथा निबन्धने—

^{1. &#}x27;ध्यारथ्य व', २. 'तः', २० 'व' ६ नाठः.

"मध्यादारभ्य कर्णान्तमनन्तरञ्जपाक्रमात् । स्वः स्वैः कर्णस्थितैः स्त्रैर्ङ्खपानां मानमादिशेत् ॥"

इति । तथाच मझर्यां— "पश्च द्विभागमथ सप्तमिदि त्रिभागं पादस्य चार्घमिति (तत्) त्रिनिधं छपान्तम्" इति ॥ ४८ ॥

विवरणम्

न्यसेदुपर्युत्तरस्येति पूर्वमुक्त्वोत्तरपहिकाळुपावनतिमाइ — स्तम्भोश्व इति ॥ ४८ ॥

> अष्टांशकादिक्रशविस्तृतिपावकांश-तीवा च नीप्रफलकोत्तरतो छपानाम् । दिवाकुलादिविततं चतुरश्रह्पं कर्तव्यमासु वलयं च निजानुहृपम् ॥ ४९ ॥

> > विसाधींनी

नीयफलकादिकमाह—अष्टांशकादीति । उत्तरतः उत्तरात् अष्टांशका-दिकृशिविस्तृतिपावकांशतीत्रा अष्टांशकादिना कृशिविस्तारा व्यंशेन धना च नीप्रफलका नीप्रस्थानगता फलका स्यात् । आधु छुपाछु द्वित्राङ्गुलादिविततं श्राक्शुक्त्रपक्गुलादिविस्तृतं चतुरश्ररूपं निजानुरूपं द्वित्र्यादिसस्व्यावशाद् यथा-योग्धं वल्लयं कर्तव्यं स्यात् । तथाहुः—

"स्यादङ्गुरुत्रयमितं वरुयं खङ्गुरुं चाप्यर्धमङ्गुरुमिति त्रिविषं छुपा-बाम् ।" इति ॥ २९ ॥

विवरणम्

नीवफलका छुपामुललमा फलका ॥ ४९ ॥

शाकाधुत्तमदारुक्छप्तफलकरेताः समन्ताल्खपाः

सञ्छाद्योपरि तितपधानफलकां कृत्वोष्टसत्कीलकाम्।

बास्त्वाधारसमोश्रतां प्रधिततत्पाथोजकुम्भादिकां

विन्यस्येषवपुण्डरीकमुकुलाग्राम् ध्वेतः स्तुविकाम् ॥ ५० ॥

विमर्शिनी

ङ्गपानामुपरिगतावयवमाह— जाकादीति । एता छुपाः शाकाद्युत्तमदा-रूनस्यसफलकैः शाकादिभिरुत्तमवृक्षनस्यसफलकैः समन्तात्, शाको जातिवृक्षः, सर्वतः सञ्छाषः । तदुपरिभागे तिरामान्यकाम् अवसानयकाम् । उत्सरकीक-काम् कर्ध्वभागोद्गतकीलयुक्तां च कृत्वा । तदृर्ध्वतो बास्त्वाधारसमोन्नताम् अ-धिष्ठानसमोच्छ्याम् । प्रथिततत्पाथोजकुम्भादिकां प्रकाशितपद्मकुम्भादिकाम् । नव-पुण्डरीकमुकुलामां नवीनपद्ममुकुछवदमभागयुक्तां स्तृविकां विनयस्येत् ॥ ५०॥

उछ्छसत्कीलकामिति । स्तृपिकामहणार्थोऽयं कीलकः । प्रश्विततत्पायो-यकुम्भाविकामिति ॥ ५०॥

बर्षातपादिवारणकल्यैः गुल्बादिकल्पितैः फळकैः। सारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं ततः सुपिदधातुः॥ ५१ ॥

सतो विमानशिखरं मासादोपरिप्रदेशम् । वर्षातपादिवारणकस्यैः वर्षात-पहिमादिनिवारणक्षमैः । शुल्वादिकस्पितैः ताम्रादिनिर्मितैः । फलकैः सारेष्टका-दिभिवा सारेरिष्टकाविशेषेवा । पिद्धातुं आच्छादयतु ॥ ५१ ॥

विवरणम्

इदानीमुत्तमतले शिलरपिकयामुपदिशति— वर्षेति*॥ ५१॥

अन्ये धामनि विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्येऽष्टांशिते

म्लांशेन मस्रकोच्छ्यमथ स्तम्भोच्छ्यं खंशतः।

भूयः प्रस्तरमंशतो गलमिलांशेन प्रकल्सोच्छ्यं

भागाम्यां शिखरोच्छ्यं विरचयेदेकांशतः स्तृतिकाम्॥ ५२॥

विमर्शिती

पक्षान्तरेण कचिद्रस्पप्रासादे नियममाह — अल्प इति । अल्पे धामनि विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्ये विस्तारिद्वगुणाद्युक्तोत्सेचे अष्टांशिते सति । मूलांशेन अधागतांशेन । मस्रकोच्छ्यम् अधिष्ठानोच्छ्यम् , विरचयेत् । अथ तदुपिर द्यांशतः सम्भोच्छ्यं, भूयोंऽशतः प्रस्तरं वक्ष्यमाणप्रस्तरोच्छ्यम् , इलांशेन एकांशेन प्रक्तरोच्छ्यं गलं, भागाभ्यां शिलरोच्छ्यम् , एकांशतः स्त्विकां च विरचयेत् । तथा च गुरुदेवः—

"उच्छ्येऽशाष्ट्रधा भक्ते स्याद्धिष्ठानमंशतः । सम्भोत्सेषस्तु भागाभ्यां प्रस्तरश्रेकभागतः ॥

१. 'तै: क', २. 'त छाद' क. पाठः

इंग न्यास्या ६१ तमश्रोकानन्तरं दर्यते ।

कण्डश्वांशेन शिलरं द्वाभ्यां स्तूनी तथांशतः । एवं धामैकतलकं द्वितलं च समूह्येत् ॥" इति ॥ ५२ ॥

विवर्णम्

क्विवुन्मानविभागे भेदमाह—अल्प इति ॥ ५२ ॥ स्तम्भार्थादिसमुच्छ्ये प्रकृतिभक्ते प्रस्तरे वातिष्ट-त्यंशे चोत्तरताजने त्रिश्वाभिर्भृतालिरशैक्षिभः । स्माद्रीन्दृक्षितिभिः सवाजनकपोतालिङ्गपद्वयन्तरी-स्त्रयेकांशैः प्रतिवाजने प्रतिकपोते स्मांशहान्यावरे ॥ ५३ ॥

विमधिनी

तत्र प्रस्तरस्य विभागमाह स्तक्ष्मार्धादीति । स्तम्भार्धादिसमुच्छ्ये स्तम्भार्धादिना प्रमाणेन कृतोत्सेषे प्रस्तरे । प्रकृतिभक्ते एकविंशतिषा कृते वा । अतिष्ट्रस्यशे एकोनविंशतिषां च वा कृते । त्रिशशिभिः व्यंशरेकांशेन च । क्रमण उत्तरवाजने मृन्मयोत्तरं तद्वाजनं च । विरचयेदिति पूर्वक्षोकादायाति । त्रिभिरंशैमृतािकः । क्ष्माद्रीन्द्क्षितिभिः एकसप्तैकैकांशेः क्रमात् सवाजनकपोतािक प्रमुद्धान्तरीः वाजनसिंहतं कपोतमािक प्रमुद्धान्तरीं च । व्येकांशेः व्यंशरेकांशेन च । प्रतिवाजने प्रति वाजनं च विरचयेत् । अवरे अधमे एकोनविंशतिषा कृते पक्षे । प्रतिकपोते प्रति कपोतं च । क्ष्मांशहान्या एकैकांशोनेन विरचयेत् । त्रिथाहः

"अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु लक्षणम् । स्तम्मार्धमुख्यमानं वा आत्तोत्सेषांशमेव वा ॥ तदुष्यमेकविंशांशं कृत्वा गुणांशमुत्तरम् । याजनं त्वेकमागेन भूतमालोकता त्रिभिः ॥ भूतमालोपरिष्टात् तु वाजनं त्वेकमागया । सप्तांशं तु कपोतोच्चमालिक्षं त्वेकमागया ॥ अञ्चनान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेषं गुणांशकम् । वाजनं त्वेकमागेन अथवान्यप्रकारतः ॥

१, 'भा मा' कार्याटः १ः ंति स्वाद् शति', ुँ३। 'मिर्'च' क. पाठः..

तुक्रमेकोनिवंशांशं कृत्योत्तरं त्रिमागया । मागेन वाजनं कुर्योदम्न्यंशैर्वकमी भवेत् ॥ बाजनं त्वेकमागेन क्योतोच्चं रसांशकम् । आलिक्रमानमंशेन अन्तरिं तु प्रकर्पयेत् ॥ प्रत्युत्सेषं द्विभागेन वाजनं त्वेकमागया ॥"

इति ॥ ५३ ॥

इत्यंकभूमी चतुरश्ररूपे सुरालपेऽल्पे विधिरभ्यधापि । श्रथाभिधास्ये द्वितलादिजाति-च्छन्दादिवृत्तादिगतं विशेषम् ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी

इति उक्तप्रकारेण । एकभूमी एकतले । चतुरश्ररूपे अस्पे धुरालये विधि: विरचनाकर्म । अभ्यथायि उक्तः । अथ बितलादिजातिच्छन्दादिवृत्ता- दिगतं विशेषम् अभिधास्ये वक्ष्ये ॥ ५४ ॥

श्याद्याशाकरपश्चिमं शशितलं बाणादिमार्ताण्डदोः-पर्यन्त द्वितलं हयादिनुपहस्तान्तं त्रिभूम्यन्वितम् । कुर्याद् धाम निजोचितोच्छ्ययुतं प्रोक्तोच्छ्येष्वेष्वतो युक्या पाददलत्रिपादकरसंयोगक्षयो च क्वचित् ॥ ५५ ॥

विमाशिनी

तंत्रेकतलद्वितलित्रतलानां नियममाह—ज्यादीति । ज्याधाशाकर-पिश्चमं त्रिकरादिदशकरानां धाम । शशितलं एकतलम् । बाणादिमार्ताण्डदोः-पर्यन्तं पश्चादिद्वादशकरान्तं द्वितलम् । ह्यादिनृपहस्तान्तं सप्तादिषोडशकरान्तं त्रिभूम्यन्वितं त्रितलयुक्तम् । निजोचितोच्छ्ययुतं पूर्वप्रोक्तोच्छ्यसंयुक्तं धाम कुर्यात् । एषु प्रोक्तोच्छ्येषु उक्तोत्सेधेषु प्रासादेषु । युक्त्या औचित्येन । पाद-दलित्रपादकरसंयोगक्षयौ करं वा त्रिपादं वा अर्ध वा पादं वा क्वचित् पहे संयोगं कचित् क्षयं वा कुर्यात् । तथाहुः—

> 'भूमिलम्भमिति योक्तं त्रिचतुर्हस्तमानतः । द्विद्विहस्तविदृद्ध्येकमूमेर्मानं चतुष्टयम् ॥

पश्चषड्ढस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् । द्वितले तु चतुर्मानं रुद्रभानुकरान्तकम् ॥ सप्ताष्टहस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् । पश्चदश्विकारान्तं त्रितले पञ्चमानकम् ॥"

इति । गन्धान्तरे च-

"प्रत्युत्रतायतकरेषु च हस्तमाना-द्वीनं त्रिपादकरमर्थमथापि पादम् । तैत्रेच बास्तुनि यथोचितमाचरेद्वै हानं च वर्धनमनिन्दामनेकशास्त्रे ॥"

इति ॥ ५५ ॥

विवर्णम्

इदानीमुन्मानविभागपदिद्शियिषया तलसङ्ख्यामाह— ज्यादीति। प्रक-करादिषु सामर्थ्याद्विकल्प उक्तो द्रष्टव्यः। युक्त्येति। यत्र तादशमुन्मानमीष-दूनमीषद्धिकं वा स्थात् तत्र तदुपपत्त्यनुसारेणेत्यर्थः॥ ५५॥

> आरूढिभित्तिष्ठपित्य छुपाप्रधानीं युक्त्या तलान्तरविधा प्रविधाय तस्याम् । बाह्योत्तराहितछुपा विनिवेषय कृत्वा तत्पद्विकां चं तिलेतेऽथ गळं विदध्यात्।। ५६ ॥

> > विसर्शिनी

तलान्तरविधिप्रकारमाह—आह्रदेति । तलान्तरविधा आरूदिमित्तम् अन्तिमित्तम् । उपाचित्य वर्धयित्वा । तत्र युक्त्या औचित्येन । उपाप्रधानीं उपा-प्राणां धारणीं फलकां प्रविधाय । तस्यां बाद्योत्तराहितद्धपाः बाद्योत्तरेषु स्थापिता उपा विनिवेश्य । तत्पष्टिकां तदुपरिपष्टिकां च कृत्वा । तलिते तलीकृते अथ गलं विद्ध्यात् ॥ ५६ ॥

विवरणस्

एवमेकतळविषयमुक्तम् । अभानेकतळविषयं वदन् पूर्वतळावसानप्रकारं वर्शयति—आरूढेति । तळान्तरविधाविति । कर्तव्ये सतीति शेषः । यदा स्वमु-न्मानमधिष्ठानस्तम्मशिरोमात्रेण प्रायः परिसमाप्तं स्यात्, तदा तळान्तरे नापेक्षा ।

⁻ १. 'सुतलित इति विवरणर्राः । पाठः,

बदा तु न परिसमाप्यते भ्यः शिप्यते तु तदावशेषपरिसमीप्समा तहान्तरं निर्मि-त्सितव्यं भवति । युक्त्या भविधायेति । यावाजाडीगृहविस्तारस्तावत्युत्तरसमान-भागादारुद्धभित्तिस्थादुपरिभागे इतीयं युक्तिः सुतिहते सम्यक्तहे क्छप्ते*॥५६॥

स्तम्भे प्राथिमकेऽनलादिशिवनिष्ठैरंशितेंऽशः क्रमा-केत्राधित्रिगुणेषु शैलश्ररनागाङ्कोन्मितः सम्मिता । प्रीनोक्ता नवधा ततोऽपि तलक्लसौ पूर्वपूर्वाङ्धितः प्रोक्षेया च तदुक्ततिः प्रतितलं स्यात् प्रस्तरप्रक्रिया ॥ ५७ ॥ विमर्शिना

श्रीवालक्षणमाह—स्तम्भ इति । प्राथमिकं स्तम्भे प्रयमस्तम्भे । अन-छादिशिवनिष्ठैः ज्याधेकादशान्तैरंशैरांक्षिते । कमाद् नेत्रामित्रिगुणेषुश्चेलकारनागा-होन्मितैः द्वित्रित्रित्रिपञ्चसप्तपद्माष्टनविभरंशैः सम्मिता इति नवधा श्रीवोक्ता । ततोऽपि तलक्लसौ पूर्वपूर्वाङ्घितः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् स्तम्भात् । तदुन्नतिः तस्यास्तस्या श्रीवाया उन्नतिः । श्रोत्रेया न्नेया । श्रिततलं तले तले च । प्रस्तर-प्रक्रिया प्रस्तरस्वना च स्यात् । तथाहुः—

"त्रिचतुष्पञ्चषट्सप्तमागेऽष्ठांशे नवांशके । दशैकादश्वमागे च दारुस्तम्भे यथाकमम् ॥ द्राभ्यां त्रिभिक्षिमिर्भागैक्शिमेर्वे पञ्चसप्तमिः । पञ्चाष्टनविभक्षेय नवशीवा विमानना ॥

इति । तथाच युरारिः--

"त्रिकाचेकादशान्तांशा दारुस्तम्भे द्वयादिभिः। कल्पयेक्ववचा श्रीवा विमानानां विचानतः॥

इति॥ ५७॥

विषर्णम्

मळं जनयति स्तमभायामिमिति । ततोऽपि तकक्छप्ताविति । तृतीयादि-तळकस्पने कार्ये सति । प्रतितकं स्यात् प्रस्तरप्रक्रियेति प्रागुक्ताभिष्रेयते ॥ ५७ ॥ ग्रीवायामुपरि त्रिदण्डपरिशिष्टांशे चतुर्माजिते मृळांशं च तृतीयकं च दशधा तुर्यं च कृत्वांशकम् ।

र, स्मे अ' इ. पाठः.

^{*} इत उत्तरं ५५ तमक्षीकन्यास्त्रा हश्यते।

अस्या न्याख्यामा आधारभूतं सूकं स हरूते ।

आलिक्नाह्यपद्विकां त्रिभिरुमाम्यामन्तरि पश्चभिः खब्यशाहितवाजनां प्रतिमधःपङ्क्यंशके कल्पयेत् ॥ ५८॥

मीवायां मस्तरकरुपनामाहं द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् । भीवायां भीवा-प्रदेशे उपरि । त्रिदण्डपरिशिष्टांशे त्रीन् दण्डान् विहाय शेवांशे । चतुर्भाजिते चतुर्था कृते । मुखांशं तृतीयकमंशं तुर्यं चतुर्थमंशं च दशभा कृत्वा । अधः पक्तग्रंशके अधोगतदशांशे । त्रिभिरंशैरालिकाह्मयपिटिकाम् , उभाभ्यामन्तीरं पश्चिभिः स्वद्यंशाहितवाजनां स्वस्य द्यांशेन कृतवाजनां प्रति च कमात् कम्पयेत् ॥ ५८ ॥

विवर्णम्

भीवोन्मानमात्रमुक्तं तत्रापि विभागमाह— प्रीवायामुपरीति । तुर्यं च दशधा कृत्वेत्युपरि योज्यम् । आलिक्नाह्यपट्टिकां त्रिभिरित्यादि प्रथमभाग-विभागः ॥ ५८॥

शालाक्टगवाक्षकादिरुचिरां भित्तिं द्वितीये तृती-येंडशे पश्चभिरुत्तरं च वलभिं भूतद्विपाद्युज्ज्वलाम् । तुर्येंडशे दशभिद्विंक्लप्तमुखपद्वचाद्धां कपोतं ततः सस्वाक्षिं गृहपिण्डिम् चिनिहितदेण्डैस्निभिः कल्पयेत् ॥ ५९ ॥ विमर्शिनी

द्वितीयंऽशे शालाकृरगवाक्षकादिरुचिरां शालाभिः कृरेर्गवाक्षादिभिश्च सुन्दरां भित्तिं करुपयेत् । तृतीयंऽशे पञ्चभिरत्तरं, पुनः पञ्चभिः भृतद्विपाद्यु- ज्ज्वलां वरुभिं करुपयेत् । पुनः तुर्येऽशे दशभिरंशैद्विक्ट्रप्तमुखपट्ट्याद्यं द्यशेन करुपयेत् । पुनः तुर्येऽशे दशभिरंशैद्विक्ट्रप्तमुखपट्ट्याद्यं द्यशेन करुपयेत् । तुनः कर्ष्वनिहितैः कर्ध्वभागे प्राक् स्यक्तैः त्रिभिर्दण्डैः । सस्वाक्ष्णिं स्वपादेर्युक्तां गृहिपिण्डि च करुपयेत् । तथाच प्रयोगमञ्जरीव्याख्याने पद्योते 'त्रिंशद्भागविभक्तभि'त्यादिना प्रीवालङ्कारमाह— "भित्तेरुपिरं त्रिदण्डं विहायाधश्चतुर्धा विभज्याधांऽशं दशधा विभजेत् । द्विती- यभागं भित्तिसंत्रं विधाय तद्र्ध्वद्वयं प्रत्येकं दशधा विभजेत् । अयं त्रिंशद्भाग- प्रकारः । प्रस्तरसंत्रे तृतीयभागे भित्त्युपिरं पञ्चभागेनोत्तरं विद्ध्यात् । पञ्चानां त्रिभागान्यन्तःस्थितानि अन्तःप्रविद्यानि धनसंत्रयोक्तानि । तदुपर्रे संश्चिष्ट-

 ^{&#}x27;इ भीवायामिति हा' क. पाठः. १. 'शकं तु' क. पाठः. ३. 'वि',
 'रि प' क. पाठः.

द्विभागं वाजनं, तदुपिर पश्चभागा वर्लाभरुपिरिनिम्ना, तदुपिर चतुर्थे कपोतं दशिभिर्वाहिनिमं, द्वाभ्यां मुखपिहर्दशस्य एवं, अधोदशकस्य त्रयेणालिक्कपिष्टका, द्वाभ्याम् अन्तिरः, पश्चभिः प्रतिभवित् । प्रतेभीग एव द्वाभ्यां वाजनम्' इति ॥ ५९ ॥

विवरणम्

द्वितीये अकृतविमागे पूर्वमन्तरिते भागे । चकारः पश्चिमिरित्यनुकर्षार्थः। सस्वाङ्त्रिमिति दिग्विदिगादिषु पादाः ॥ ५९ ॥

तले द्वितीये विदिशासु कूटान् दिशासु शालाश्व तदन्तरेषु । नासीर्द्विशो वा रचयेव् दिशासु मृतीरजाद्याः शिखरे च नामीः ॥ ६० ॥

विमर्शिनी

द्वितीये तले विशेषेण भूषणान्याह—तले द्वितीय इति ॥ द्वितीये तले विदिशासु कूटान्, दिशासु शालाश्च, तदन्तरेषु शालाकूटयोर्भध्येषु द्विशो नासीर्वा रचयेत् । पुनर्दिशास्त्रजाद्या ब्रह्माद्या मृतीश्च, तद्ध्वगतिशखरे महानासीश्च रचयेत् । तथाच निबन्धने—

"ऊर्व्व कूटचतुष्कं च दिक्षु शालाचतुष्टयम् । नास्यः पोडश कर्तव्याः"

इति । तथाच--

द्वितीयभूमी संस्थाप्या दिक्षु दिङ्मृर्तयोऽथवा । ब्रह्मा वोमापतिः शाच्यामाचक्षाणस्तु दक्षिणे ॥ प्रतीच्यां नरसिंहस्तु कृष्णः स्कन्दोऽथवोत्तरे ।'

इत्यादि ॥ ६० ॥

विवरणम्

शालाकृटगवाक्षकादिकचिरां वेदिं द्वितीय इति यत् सामान्येनोक्तं तद् विवृणोति—तस्रे द्वितीय इति ॥ ६०॥

> बाद्योत्तरेण रहिते विगतोर्ध्वक्टे ग्रीवान्तरे निजगजांशकुशाग्रकुछ्ये । न्यस्योत्तरं न्यसतु तत्र छुपास्तु शस्थ-पादेषु लग्नशिरसञ्चरणार्थलम्बाः ॥ ६१ ॥

विमार्शिनी

मध्यमशिखराणां क्लिसिमाह वाह्यो त्रेणेति । बाह्यो त्रेण रहिते बाह्योत्तरेण हीने । विगतोध्वक्टे श्रीवान्तरे निजगजांशकृशाशकुड्ये स्वाष्टांश-कृशे भित्त्यमे । उत्तरं न्यस्य तत्र तुलास्थपादेषु अन्तःस्थितासु तुलाह्य स्वम्मान् न्यस्य तेषु । लग्नशिरसः लग्नशिरांसि लुपामाणि च कृत्वा । चरणार्धलम्बाः उत्तर्गात स्तम्भार्थमानर्नाचा लुपाम्च न्यसतु ॥ ६१ ॥

विवरणम

द्वितीयादितलानाम् उत्तरतेलः सह सीन्ध दर्शयित — बाह्योत्तरेणेति । बाह्योत्तरं नाडीगृहोत्तरम् । उर्ध्वं कृटं च एतत् प्रथमोत्तमतलयोरेव भवित । तुलास्थपादेष्विति । पूर्वतलतुलासुपरितलपादान् निमिनुयात् , तेषु पादेषु छपा निवेशयेत् ॥ ६१ ॥*

> प्रासादास्त्रितलादिभानुतलीनष्टा जातयः स्थाणुसः यथिरोजसमेः करेः परिमिताञ्चासप्तर्तर्विधितेः। पोढा बह्वितलादयो अधममध्यश्रेष्ठक्लरून्द्या पृथग् व्यासार्थश्रगुणांशकाधिकसमुत्सेधाञ्च ते प्रायशः॥ ६२॥

जात्यादिमहाप्रासादानां क्लिसिमाह प्रासादा इति । त्रितलादि भानुतलिष्ठाः त्रिम्म्यादिद्वादराम्यन्ताः प्रासादाः जातय इति प्रसिद्धाः । ते च स्थाणुसूर्यादैः एकादशाद्येद्वादशाद्येश । करेरो जसमेः एकादशाद्योजकरेद्वादशाद्या । करेरो जसमेः एकादशाद्योजकरेद्वादशाद्या । विक्रितलादयः त्रितलादयः प्रथम द्यायममध्यश्रेष्ठवल्लया प्रत्येकमोजयुग्ममेदादधम-मध्यमोत्तमभेदाच्च पोटा भवन्ति । ते पुनः प्रायशो व्यासाद्यंशगुणांशकाधिक-समुत्सेधाः व्यासस्य विस्तारस्य अद्यंशे सप्तांशे गुणांशाधिकेन वैयंशाधिकेनो-तसेथेन युक्ताश्च । सप्ततिकरे प्रासादे शतकर उत्सेथ इत्यादिक्रमेणावगन्तव्या इत्यर्थः । तथा पितामह आह—

"हस्तसप्ततिविस्तारं शतहस्तोच्छ्रितं भवेत् । उत्तमं द्वादशतछं विमानं जातिरुच्यते ॥

१. 'त्रिं, क. पाठ:.

^{*} इत उत्तरं ५१ तमन्छोकव्याख्या दश्यते।

व्याख्याद्रयोपेते तन्त्रसमुच्चये

भवनविष्णिध्यां त्यत्तराभ्यां यथाक्रमम् । उच्चविस्तारयोः श्रेष्ठमेकादशतलं गृहम्॥ उन्नतं चतुरशीत्या सप्तपञ्चाशदायतम् । श्रेष्ठं दशतलं धाम विशेषं जातिसंजितम् ॥ उच्छितं पञ्चसप्तत्या चैकपञ्चारादायतम्। नबभौमं विमानं तु विज्ञेयमतिशोभनम् ॥ परुषप्रयुच्चं तथा पश्चनत्वारिशत्समायतम्। हम्तानां कीर्तितं घाम जातिरष्टतलं शुभम् ॥ सप्तपञ्चाशदुत्तक्षं नवत्रिशतकरायतम् । सप्तभौमं विमानं तु जात्यं सर्वफलपदम् ॥ त्रयस्त्रिशतकरव्यासं चत्वारिशद्धिरुत्तरैः । नविभश्चोच्छितं धाम पदतळं परिकीर्तितम् ॥ नवत्रिंशत्करोत्तुङ्गं सप्तविंशत्करायतम् । पश्चमौमं गृहं पोक्तं जातिभेदसमुद्भवम् ॥ त्रिंशता चैकविंशत्या तुङ्गव्यासं चतुस्तलम् । एकविंशत्करोत्तुङ्गं दशपञ्चकविस्तृतम् ॥ त्रिमोमं भवनं प्रोक्तं सुख्यं जातिससुद्भवस् । एवं त्रितलमारम्य यावदहादशम्मिकम् ॥ उक्तमानात् शतितलं हासयेट् द्विकरं कमात् । मध्यमानि विमानानि भवन्तीह दश कमात्॥ मध्येभ्यो द्विकरहासात कनिष्ठानि पृथक् कमात् । संभवन्ति विमानानि तिमिरारितळादिह।। अथवा युम्पहस्बेस्तु पोडशादिक्रमेण तु। सप्तत्यन्तविमानानि त्रितलादीनि वै दश।।'

इत्यादि ॥ ६२ ॥

विश्वेन्द्राधेषुपर्पष्ट्यसमसमकौरव्धिमौमादयः स्यु-रुखन्दा हस्तैनेवाशादिभिरिषुरसपश्चाशदन्तैर्विकल्पाः ।

पश्चक्ष्माद्याश्च सर्वे प्रतितलमृतुभिन्ना विवस्वत्तलान्ता रुद्राद्येकोनतानाविधिभरुद्धिभूम्याद्यथाभाससंज्ञाः ॥ ६३ ॥

विमर्शिनी

छन्द्रप्रसादानां नियममाह — विश्वेति । विश्वेन्द्राचेषुषर्षप्थ्यसमसमकरेः विश्वेन्द्राचेरिषुपर्षप्थ्यन्तेरसमसमकरेः त्रयोदशहरसादिपञ्चप्रधन्तेरां जकरेः
चतुर्दशहरतादिषर्षिकरान्तेयुग्मकरेथुक्ताः अिध्यमोमादयः चतुरतलादयः
छन्दाः स्युः । विकल्पप्रासादानां नियममाह — हरेतेरित्यादिना । नवाशादिभिः
नवदशादिभिः । इषुरसपञ्चाशदन्तेः नवादिपञ्चपञ्चाशदन्तेरोजसङ्ख्येः दशादिपरपञ्चाशदन्तेर्युग्मसङ्ख्येः हरेतेर्युक्ताः । पञ्चक्ष्माद्याः पञ्चतलादयो विकल्पाः
स्युः । तेषां छन्दानां विकल्पानां च साधारणिनयममाह — सर्व इत्यादिना ।
ते सर्वे प्रतितलम् ऋतुभिन्नाः पोढा भिन्नाः । विवस्वचलान्ताः द्वादशतलान्ताश्च
स्युः । अथ आभासप्रासादानां नियममाह — रुद्राचेकोनेत्यादिना । रुद्राचेकोनतानाविभिः रुद्राचेरेकोनतानान्तेः तञ्जकादशहरतादिसप्तचत्वारिशद्वरतान्तिः
चतुरतलादिद्वादशतलान्तं यथा सवन्ति तथा आभाससंज्ञाश्च स्युः ॥ ६३ ॥

आभासे अत्र चतुस्तलादिशिव सूम्यन्तं पृथग् वेद्मे-दाढ्यं द्वादशमन्तिमं अधममध्यादिकमात् पद्भिदम् । पष्टिजीतिगृहे भिदाः करवशान्छन्दं पद्नास्ततः पद्कोनाश्च विकल्पधामनि तथाभासे दर्गानास्ततः ॥ ६४ ॥

विमांशनी

आभासप्रासादेषु प्रतितलं प्रासादानां भेदमाह — आभासे अति । धामासे प्रासादे । चतुस्तलादिशिवम् ध्यन्तं चतुस्तलाचेकादशतलान्तम् । प्रथक् प्रतितलम् । वेदभेदात्वं चतुश्रतुर्भेदयुक्तम् । अन्तिमं द्वादशतलं व्यथममध्यादि-क्रमाद् व्यथममध्यमोत्तमक्रमेण । षड्भिदं पड्भिमेदेर्थुक्तम् । पुनर्जात्यादीनां करवशाद् भेदा गण्यन्ते षष्टिरित्यादिना क्षोकशेषेण । जातिगृहे जातिप्रासादे । करवशात् षष्टिर्भिदाः भेदाः । छन्दे छन्दप्रासादे । ततः षड्नाश्रतुष्पञ्चाशत् । विकल्पप्रासादे । ततः षड्नाश्रतुष्पञ्चाशत् । विकल्पप्रासादे । ततः पट्कोनाः अष्टचस्मारिशत् । आभासे ततो दशोनाः अष्टित्रंशद्दाः स्यः । तथाच काश्यपीये —

''छन्दमानमथो शृणु । त्रिनतुर्देशहस्तादिद्विद्विहस्तविवर्धनात् ॥ पश्चषद्षष्टिहस्तान्तं न्यासं वे सप्तविशतिः । वेदशूमिं समारम्य मानुभूमावसानकम् ॥ अधमं मध्यमोत्कृष्टं मानानि स्युस्तरुं प्रति । सप्ताष्टादशहस्तादि त्रित्रिहस्तविवर्धनात् ॥ पञ्चपण्णवितर्यावदुचं प्रागिव सङ्ख्यया । छन्दमेवं समारुयातम्"

इति । तथा विकल्पपासादमधिकृत्य काश्यपः —

"विकल्पमधुना शृणु ।

नवपङ्क्तिकरात् पञ्चपट्पञ्चाशस्त्ररान्तकम् ॥
द्विद्विह्हस्तिविद्यद्वया तु चतुर्विश्वतिसङ्ख्यया ।
पञ्चभूमि समारभ्य यावदकतलानतकम् ॥
अधमे मध्यमोत्कृष्टं त्रयो भेदास्तलं प्रति ।
स्प्ताष्ट्रादिकपङ्कत्यादि त्रित्रिहस्तिविवर्धनात् ॥
पट्टमाधिकाशीत्यन्तसुच्चं प्रामिव सङ्ख्यया ।"

इात । आभासपासादमधिकृत्य पितामहः —

"एकादशकरीसम्बन्धारिशत्करातते । द्विहस्तवर्धनात प्राग्वदृत्तविंशतिसङ्ख्यया ॥ चतुर्मीमादार्कमीममाभासास्त्र्यानि तानि वे''॥ ६४॥

स्वाभीष्टमानं द्शयुक्तसप्तश्वाशिवे विश्वलसच्छतांशः । यस्तेन मानेन परिभ्रमय्य द्यतात्मकं वेश्म समातनोतु ॥ ६५ ॥

विसर्विनी

अथ बृत्तादिपासादानां क्छितिमाह — स्वाभीष्टमान् इति । स्वाभीष्ट-माने स्वाभीष्टस्य पासादस्य माने । विस्तारायामराशो दशयुक्तसप्तशाशिते दशयुतेन सप्तशतसङ्ख्येनांशिते भेदिते सति । तेषु विश्वलस्च्छतांशः त्रयोदश-युतशतांशो यः तेन मानेन परिश्रमय्य वृत्तीकृत्य वृत्तात्मकं वृत्तस्वरूपं वेशम प्रासादं समातनोतु ॥ ६५ ॥

^{1,} रा न् इ. पाठः. २. तिः' इ. पाठः,

विधरणम्

*उपसंहरति — इति समचतुरश्रेति । प्रकृतिसत इति । प्रकृति-स्सिद्धिति विभहः । वृत्तादीनां प्रकृतिरूपेणास्माभिरङ्गिकृतस्यत्यर्थः । तत्र तावत् समवृत्तप्रिक्तियामाह — आकृतिद्वितयेति । परिधिमानं चतुश्चत्वारिशता विभज्यः यावानंशो रुभ्यते तावद्भिः सप्तिभः परिमितं सूत्रं गृहीत्वा तेन मध्यरुभ्रम्रुरेन परितो मण्डरुमारिखेत् । तत् समवृत्तसीमा भवति । शेषं चतुरश्चादेधिगन्तत्रयम्।।

नाहार्थमानप्रचये हरिद्धिर्भक्तेऽर्णवांशैवितति तनोतु । आयाममंशैर्ऋतुसम्मितैश्च तुर्वश्रदीर्घस्य सुरालयस्य ॥ ६६ ॥

विमित्रीनं।

चतुरश्रदीर्घस्य प्रासादस्य क्लिसिमाह — नाहार्थेति । तुर्यश्रदीर्घस्य दीर्घचतुरश्रस्य । सुरालयस्य प्रासादन्य । नाहार्थमानप्रचये स्वपरिधेर्धं हरिद्धि-देशभिभेक्ते । अणिवांशैः चतुरंशैविनतिं तनोतु । ऋतुसाम्मितैः पडेशैरायामं च ॥ ६६ ॥

विवरणम्

दिधिचतुरश्रस्थणमाह - नाहार्धिति ॥ ६६ ॥

स्वामीष्टे परिणाहमाननित्रये वास्त्रश्चतुः पृष्टिभा-गोनेऽष्टादश्चा ऋतेऽर्णविमेतरंशैः पृथक कल्पयेत्। पार्श्वद्वन्द्वसमायती मुखर्तातं च द्यंशस्त्रश्रमात् प्रायः साङ्घिरसांशनाहमपि पृष्ठं हस्तिपृष्ठात्मनः ॥ ६७ ॥

विमर्शिनी

हरितपृष्ठात्मप्रासादस्य कळातिमाह — स्वाभीष्ट इति । हरितपृष्ठात्मनी भाभः हरितपृष्ठप्रासादस्य । स्वाभीष्टे परिणाहमाननिचये स्वाभीष्टपासादस्य परिधो । चतुष्वष्टिभागोने परिवृत्तस्य चतुष्पष्टिभागं त्यक्त्वा । शिष्टे अष्टादशया

१. 'इतमायतेव म्' घ, पाठः, २. 'घ' इति मूळकोशपाठः, ३, 'त' घ. छ, पाठः,

^{*} अस्याः व्याख्याया आधारमृतं मूळं न दर्श्यते ।

^{*} ‡ इयं व्याख्या ६७ श्लोकानन्तरं टरवते ।

तु कृते । अर्णविमितः चतुर्भिरंशेः पृथक् पार्श्वद्वन्द्वसमायती मुखति च पार्श्व-द्रण्यदैर्घ्यं मुखविस्तारं च कल्पयेत् । पुनः पृष्ठे द्यंशसूत्रभ्रमात् पायः साङ्ग्रि-रसांशना स्मादषडंशपरिधियुक्तं पृष्ठं च कल्पयेत् ॥ ६७॥

विवरणम्

अधेवृत्तरुक्षणमाह — स्वाभीष्ट इति । परिधिमानं चतुष्पष्ट्या विभज्य एकमञ् परिधिमानादपनयेत् । शेषमष्टादशधा विभजेत् । तत्र चतुर्भिरंशैदिक्षिणं पार्श्व चतुर्भिरंशैरत्तरं पार्श्व च कल्पयेत् । चतुर्भिरेव मुखविस्तारं च । अथ पार्श्वद्वयान्तेऽपि चतुर्भागसम्मितं स्त्रृतं तिर्थिग्विधाय तन्मश्र्याद् द्वांशमितस्त्रेण ष्टष्ठगतमुभयपार्श्वान्तम्प्रगर्धवृत्तमारिखेत् । तद्वृत्तं पदंशपरिमितं सम्पद्यते, हस्ति-प्रष्ठमित्यस्य नामधेयम् ॥ ६७ ॥

भागद्वये द्विरदपृष्टसमुक्तनीत्या वृत्तीकृते तदुभयान्तरभागदैर्ध्यम् । स्वेध्मांशतो विरहितेन गुणांभकेन वृत्तायते वितनुयात् सुरवर्यधिष्ण्ये ॥

वृत्तायतप्रासादक्छिसिमाह — भागद्वय इति । वृत्तायते अरवयिष्ठिण्ये प्रासादे । भागद्वये द्विरद्पष्टसमुक्तनीत्या हिस्तपृष्ठोक्तप्रकारेण वृत्तीकृते । तदुभया-न्तरभागदैर्ध्यं वृत्तद्वयस्य मध्यगतं दैर्ध्यम् । स्वेष्मांशतो विरहितेन स्वस्य नाहस्येकविशत्यंशतो रहितेन । गुणांशकेन त्रिमागेन विसनुयात् ॥ ६८ ॥

विवरणम्

दीर्घवृत्तस्थाह — भागद्वय इति । पूर्व त्रिभिरंशेः स्वकायेकविभाग-वर्जितेः पृथगुभ पार्थे कुर्यात । अथ प्राग्वद् द्यंशसम्मितसृत्रेण सुखे पृष्ठे चार्थ-वृत्ते द्विपार्थान्तस्पृशी विरचयेदित्यर्थः । कुक्कुटाण्डमित्येतदुच्यते ॥ ६८ ॥

> पोढा विभन्य निजवाञ्छितमानराजि-मंत्रायतानि परिकरप्य पडश्रकाणि । कुर्याद् गृहं रसपुटं द्विगुणांश्रमानो व्यासोंऽशितेऽत्र तिथिमिर्नयनांशहीनः ॥ ६९ ॥

t. 'ત' ઘ. _ਛ. પાઠઃ.

विमर्शिनी

पर्कोणप्रासादमाह — पोढा विभज्येति । निजवािक्छतमानराशिं निजेष्टप्रासादपरिणाहं षोढा विभज्य । अंशायतानि एकेकांशदीर्घाणि । पडश्राणि परिकल्प्य रसपुटं षद्पुटात्मकं गृहं कुर्यात् । अत्र पर्कोणप्रासादे । तिथिभिः पञ्चदशभिः । अंशिते नाहे नयनांशहीनो द्यंशहीन । विश्राणांशमानो व्यासः दण्ड इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विवरणम्

अथ षद्कोटिपासादस्य रुक्षणं दर्शयति — पोर्हेनि । पष्टमंशं द्विश्वण-यित्वा स्वकीयपञ्चमांशं स्वसाज्जद्यात् । स तदीयो विस्तारो भवति । विस्तार-कथनमुन्मानस्तम्भादिजननार्थम् ॥ ६९ ॥

स्वाभीष्टनाहे दशधा विभक्ते च्यासिक्षभागेर्डिपडंशितेऽस्मिन्। च्यासे शरांशैर्विहितायतांस्तदश्रींश्च कुर्यात् वसुकोणधासः ॥ ७०॥ विवर्शिनी

अष्टाश्रमासादक्ळितिमाह — स्वाभीष्टेति । वसुकोणधाझः अष्टाश्र-प्रासादस्य । स्वाभीष्टनाहे स्वस्य परिधौ । दशधा विभक्ते त्रिभागेर्व्यासो दण्डः । अस्मिन् व्यासे । द्विषडंशिते द्वादशधा कृते । शरांद्यैः पञ्चांशैः । विहितायतान् कृतदीर्घोस्तदश्रींश्च कुर्यात् ॥ ७० ॥

विषरणम्

अष्टाश्रलक्षणमाह — स्वाभीष्टनाह इति । परिश्विमानं दशधा मङ्क्तवा त्रिमिभीगैर्विस्तारं करुपयेत् । अथ विस्तारं पहेर्णं कृत्वा पञ्चांश-सम्मितानेकैकानश्रीन् विद्ध्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

> म्लाद्याशिखरं युगाश्ररचितं गेहं स्मृतं नागरं ग्रीवाद्याशिखरिकयं पड्डरगाश्रोद्धेदितं द्राविडम् । म्लाद्वा गलतोऽथवा परिलसद्धृत्तात्मकं वेसरं तेष्वेकं पृथगात्तलक्ष्मसु विद्ध्यादात्मनः सम्मतम् ॥ ७१॥

चतुरश्रादिपासादानां नामानि कथयति— मूलादीति । मृलाद्याद्यासास्य भिष्ठानादिशिखरावसानम् । युगाश्ररचितं चतुरश्ररूपेण कृतं गेहं नागरं

स्मृतम् । श्रीवाद्याशिक्तरिकयं श्रीवाद्यिशिक्तरपर्यन्तम् । षडुरगाश्रोद्वेदितं षडश्र-भेदितमष्टाश्रमेदितं च द्राविडं स्मृतम् । अथ मृत्यद्वा गलतो वा परिलसहृता-स्मकं वेसरं स्मृतम् । तेषु प्रथगात्तलक्ष्मसु प्रथक् प्रथगुक्तलक्षणेषु मध्ये । आत्मनः स्वस्य सम्मतं विद्यात् ॥ ७१ ॥

विवरणम्

इदानीं वृत्तादिषु उपरितलसंस्थानं दर्शयति — मृळादीति । देशगुण-कामादीक्षयेति । हिमबद्धिन्थ्यान्तराले नागरं [विन्ध्यागस्त्यान्तराले वेसरः । तत आ कुमारीन्यो दाविडमिति देशतो विशेषः ॥ ७१॥

> नेत्रेषुसप्तदशभानुभिरादिधास-स्तारं विमन्य विधुलोकयुगाङ्गभूतैः । विस्तारमत्र रचयेन्सुखमण्डयस्य पादोनमर्थमथवा सममस्य दैर्ह्यम् ॥ ७२ ॥

> > विमर्शिनी

मुखमण्डपलक्षणमाह — नेत्रेति । आदिधाम्रो मूलप्रासादस्य तारं विस्तारं नेत्रेषुसप्तदशमानुभिः द्विधा पञ्चधा सप्तधा दशधा द्वादशधा वा वि-भज्य । अत्र क्रमेण विधुलेकियुगाक्रम्तैः एकत्रिचतुःपट्पञ्चांशैः । मुख-मण्डपस्य विस्तारं रचयेत् । अस्य मुखमण्डपस्य विस्तारस्य । तत्पादोनं तद्धै तत्समं वा देध्यै च रचयेत् ॥ ७२ ॥

विवरणम्

यदा प्रांसादावकाशो न पर्याप्तः तदा मुखमण्डपं कार्यग । अतस्तव्यमाणमाह — नेत्रेति । पादोनमिति । स्वविस्तारादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७२ ॥
दण्डेऽर्घेऽन्तर्गतं मण्डलमविनिमेतेऽर्घान्विते वान्तहारा
दोःसङ्ख्ये मध्यहारा जलियपिरिमिते बाह्यहाराद्रिसङ्ख्ये ।
मर्यादा मृलधान्नः प्रथमचरमवर्जं मुखायामयुक्ताः
प्राकाराः पञ्च कार्याः स्युरिह चरमसीमैकविंशेऽपि वा स्यात् ॥ ७३ ॥

विसर्शिनी

पश्चपाकाराणां विभागमाह — दण्डेऽर्ध इति । मूलधाम्रो मूलपासादाद् अर्धे दण्डे गते सति । अन्तर्गतं मण्डलमष्टमूर्तीनां स्थानं स्यात् । अविनिति एकदण्डे । अर्थान्विते सार्धैकदण्डे वा अन्तहारा स्यात् । दोस्सङ्घ्ये द्विदण्डे मध्यहारा । जलधिपरिमिते चतुर्दण्डे बाह्यहारा । अदिसङ्ख्ये सप्तदण्डे मर्यादा च । इह चरमसीमा महामर्यादा । सापि एकविशे दण्डे वा स्यात् । एते पञ्च प्राकाराः प्रथमचरमवर्जे प्रथममन्तर्गतमण्डलं चरमं महामर्यादां च वर्जयित्वा मुखायामयुक्ताः कार्याः स्युः । तथाच विष्णुसंहितायाम् —

"अन्तर्मण्डलदण्डार्घे दण्डे स्यादन्तहारका। मध्यहारा द्विदण्डा च चतुर्मर्यादभित्तिका॥ सप्तदण्डायता कार्या मर्यादा महती तथा।"

इति । पाशुपते च —

"सप्तसीमासमायुक्तं स्थानं सर्वदिवीकसाम् । अन्तर्मण्डलमायं स्याद् दण्डार्घे जगतीस्थलात् ॥ तस्मादप्येकदण्डान्ते चान्तहारा गृहाद् नहिः । मूलस्थानाद् द्विदण्डान्ते दीपशाला सुशोभना ॥ नीचहारां ततः कुर्याद् दण्डार्घे भित्तिरुज्वला । मध्यहारा चतुर्दण्डे मर्यादा सप्तसम्मिते ॥ एकविशतिदण्डान्ते महन्मर्यादभितिका ।"

इति ॥ ७३ ॥

विवरणम्

अन्तर्भण्डलं लोकपालस्थानम् । दण्डशब्दः सर्वत्र विशेष्यत्वेन अनु-याति । अन्तहारा । दोस्सङ्क्ष्ये द्विदण्डे मध्यहारा । बाह्यहारा । मूलधाझ इति सर्वत्र दण्डारम्भावधिरुक्तः ॥ ७३ ॥

प्रासादस्योत्तरसमवधेर्जागतान्तस्य वा स्याद् व्यासौ दण्डस्निविध उदितः पादुकान्तस्य वात्र । नेयश्चापं निजानिजपदात् सैकदण्डः सपादः सार्धः साङ्घित्रय इति मुखायाममानं समुक्तम् ॥ ७४ ॥

विमर्शिनी

दण्डलक्षणमाह — प्रासादस्येति । प्रासादस्योत्तरसम्बद्धेः उत्तराबधे-व्यक्ति दण्डः स्यात्। जागतान्तस्य वा जगतीपर्थन्तस्य व्यासो वा । पादुका- न्तस्य पादुकपर्यन्तस्य व्यासो वा इति अत्र त्रिविधो दण्हः उदितः स्यात् । त्रिविधोऽप्ययं दण्डः निजनिजपदात् स्वस्वस्थानाद् नेयो गमयितव्यश्च । मुखा-यामनियममाह — सेकदण्ड इति । सेकदण्डः एकदण्डयुक्तः । सपादः पाद-दण्डयुक्तः । सार्धः अर्धदण्डयुक्तः । साङ्घित्रयः त्रिपाददण्डयुक्तः इति मुखायाम-मानं समुक्तम् । तथाहि विष्णुसंहितायां —

"मुखायामिक्सपादेन पादेनार्घेन वा स्मृतः।

इति । पाशुपते च —

"अर्धेन पादहीनेन समस्तेनोत्तरेण तु ।

इति ॥ ७४ ॥

विवरणस्

इदानीं दण्डपमाणं मुखायामप्रमाणं चाह — प्रासादस्येति । बास्तो-विंस्तारः । उत्तरसमवधेः प्रासादस्येति सामानाधिकरण्यमवगन्तन्यम् । नेयश्चायं निजनिजपदादिति । यदि तावदुत्तरजनितो दण्डः स मुखगतोत्तरसमानतल-देशादारब्धव्यः । एवमन्ययोरिप योज्यम् ॥ ७४ ॥

भक्तायामग्रभूमाविषुभिरिह बहिझँशकं ज्यंशमन्तः कृत्वान्तर्मण्डले दिक्परिवृहबिलेपीठेषु तद्दण्डसीमा । प्राच्यावाच्याः स्वस्रत्रेष्वितरिद्गिधिपाश्चालिताः किश्चनातः प्रादक्षिण्यान्मिथस्ते द्वितय इह महादिङ्गुखाः सम्मुखाश्च ॥७५॥

विमर्शिनी

प्राकारान् प्रति दण्डविधिमाह — भक्तायामित । अन्तर्मण्डले दिक्परिवृद्धबिलपिटेषु दिङ्नायकबिलपिटेषु । अग्रभूमो अग्रस्थल्याम् । इषुभिः
पञ्चिभिभक्तायां बहिर्द्धशकम् अन्तर्र्ञ्चशकं कृत्वा तस्मिन् सूत्रे तद्दण्डसीमा
तत्रस्थस्य दण्डस्यावसानं स्यात् । प्राच्यावाच्याः प्राम्भवा दक्षिणभवाश्च दिगधिपाः स्वस्त्रेषु । इतरदिगिधिपाः पश्चिमभवाः उत्तरभवाश्च । अतः स्वस्त्रात्
प्रादक्षिण्यात् किञ्चन चालिताः गमिताः स्युः । ते द्वितयेऽपि महादिङ्मुखाः, न
कोणाभिमुखाः, सम्मुखाः अन्योन्याभिमुखाश्च । तथा विष्णुसंहितायां —

^{). &#}x27;त: स्व' ख. पाठ:.

"पूर्वोस्त्वप्रतिचाल्याः स्युरितरास्त्वस्थिराः ग्रुभाः । अन्योन्यं दक्षिणाक्षिभ्यामीक्षणं शस्यते बुधेः ॥

इति । तथां मझयां च -

"अन्तर्मण्डलसीमान्ते लोकेशानां हि पीठिका । विरिश्चस्येशपूर्वेण नैर्ऋत्यां पश्चिमोत्तरे ॥ अनन्तस्योत्तरे सोमात् कुबेरस्य "

इत्यादि ॥ ७५ ॥

विवरणम्

मुलायामश्चतुर्विध उक्तः । अधान्तर्मण्डलगतं कृत्यविशेषमाह —
मक्तायामिति । अन्तर्मण्डले तद्दण्डसीमा दिक्परिवृद्धबलिपीठेण्वित्यन्वयः ।
चतुरश्रं शिलापिण्डं पट्टपद्मरूपेण बलिशिलां विधाय तदुपरिप्रदेशं समं
पञ्चधा विभजेत्। तत्र अर्वाचीनभागद्धन्द्वावसानमन्तर्मण्डलसीमायां कार्यमित्यर्थः ।
प्राच्यावाच्याः स्वसूत्रेण्विति । दिक्परिवृद्धाः इत्याकष्टव्यम् । पूर्वे दक्षिणे च
सम्भूय पञ्च लोकपालाः स्वसीमसूत्र एव तिष्ठेयुः । उत्तरिदक्षणलाश्चत्वारस्तु
तस्मिन् सूत्र एव किञ्चित् प्रादक्षिण्येन प्रतिमाङ्गुलादिमानेन गमयितव्याः । ते
द्वितय इह मिथस्सम्मुला महादिङ्मुलाश्चेत्यन्वयः । पूर्वे त्रयः पश्चिमास्रयश्च
परस्परमाभिमुलाः । अत एव महादिगभिमुलाश्च । महादिगभिमुला इति
वचनं अग्निवाय्वोरीशनिर्द्भरत्योश्च परस्परसम्मुलत्वमागृद्धतेत्येतदर्थम् । दक्षिणोत्तरो
परस्परसम्मुलौ स्यातामिति चार्थः ॥ ७५ ॥

अन्तर्भण्डलतो व्यवीत्य करमात्रं प्रार्चनामण्डपं तुर्यश्रं समसूरकं निजमुखायामस्य वा मध्यतः। वेदस्तम्भभृतैकभारमथवा कुर्याचतुर्द्वादश-स्तम्भद्रयुत्तरसंयुतं स्वमकुटाद्यालङ्कियालङ्कृतम्।। ७६।।

विमर्शिनी

पूजामण्डपं विधत्ते — अन्तर्मण्डलत इति । अन्तर्मण्डलतः करमात्रं व्यतीत्य वा निजमुखायामस्य निजमुखदैर्घ्यस्य मध्यतो वा पार्चनामण्डपं कुर्यात् । तुर्यश्रं चतुरश्रं च । समसूरकं साधिष्ठानं च । वेदस्तम्भभृतैकभारं चतुर्भिः

^{&#}x27;भा च म' च. घ. पाठः.

स्तम्भेष्ट्रतेकोत्तरं च । अथवा चतुर्द्वादशस्तम्मद्वगुत्तरसंयुतम् अन्तश्चतुर्भिवहि-द्वादशिमः स्तम्भेः तथा दृव्युत्तरेण च संयुतं च । स्वमकुटाबालङ्कियालङ्कृतं स्तूप्याबलङ्कियाभिः संयुतं च । तथाहुः —

"समं त्रिपादमर्थं वा प्रासादस्य तु मण्डपम् । पुरस्तादुक्तमानानां तत्रिद्येकतलं तु वा ॥ प्रासादतुल्यालङ्कारं तत्समाङ्गं च मण्डयेत्।"

इति ॥ ७६ ॥

विवरणस्

नमस्कारमण्डपं स्थायति—अन्तर्मण्डस्रत इति । अन्तर्मण्डस्रदण्डसीमा-भिहिता ॥ ७६ ॥

दण्डं स्वं समतीत्य भित्तिरुदिता बाह्यान्तहाराश्रिता दण्डान्तो द्विविधस्तदुत्तरविभिन्नोऽग्रे सभाभेदतः। ज्वालासीमनि दीपधामनि तथान्तस्थोत्तरेऽन्तर्गते प्राकारेऽथ बहिष्ठितोत्तरब्रहिः साले महीयस्यपि ॥ ७७ ॥

अन्तहारादिषु दण्डावसानस्य नियममाह — दण्डं स्वमिति । अन्त-हाराश्रिता बाह्या मित्तिः स्वं दण्डं समतीत्योदिता । अग्रे समामेदतः समाया भेदेन हेतुना । तदुत्तरविभिन्नः समाया उत्तरभेद्वशात् । दण्डान्तो दण्डसीमा द्विविध उदितः । दीपधामनि दीपशालायाम् । ज्वालासीमनि दीपज्वालाग्रे दण्डान्तः । तथान्तर्गते प्राकारे अन्तस्थोत्तरे प्राकारस्यान्तस्थितोत्तरे दण्डान्तः । अथ महीयसि साले महामर्यादायाम् । बहिष्ठितोत्तरविधिः बहिष्ठितस्योत्तरस्य बहिर्भागे दण्डान्तः ॥ ७७ ॥

विवर्णम्

उत्तरेषां प्राकाराणां दण्डसीमा(मा)न (प्रा १ प्र)कारविशेषान् दर्शय आह — दण्डं स्वामिति । बाह्यान्तहाराश्रिता अन्तहारायां श्रिता मित्तिः तथा बाह्यहारायां श्रिता मित्तिश्च । अग्ने दण्डान्तः सभाभेदतो बहुधा विभिन्न इत्य-वयः । तदुत्तरविभिन्न इति विभोः प्रदेश उक्तः । दीपधामनीति । मध्यम-हारायामित्यर्थः । अन्तर्गते प्राकारे अन्तस्थोत्तरे महीयसि साळे महापर्याम् दल्क्षणे प्राकारे ॥ ७७॥

पृष्ठे *सपार्श्वद्वितये स्वमूलयोन्यन्त्रितं मण्डपमाकलय्य । तुर्यश्रमातस्य हततोऽन्तराले तन्त्रीतं संयोजयं मिथोऽन्तहाराम् ॥ ७८ ॥ विमर्शिनी

अन्तहाराक्छितिमाह — पृष्ठ इति । सपार्श्वद्वितये पृष्ठे स्वमूलयोन्य-न्वितं स्वस्वदिग्मवयोन्युपक्छप्तं तुर्यश्रं मण्डपमाक्लय्य कल्पयित्वा । आतत्य दीर्धीकृत्य अन्तराले मिथोऽन्योन्यं संयोज्यान्तहारां तन्वीत ॥ ७८ ॥

विवरणम्

तत्रान्तहारायां परिभण्डपं सूचितं रुक्षयति — पृष्ठे चेति । स्वमूलयो-न्यन्वितं स्वयोन्यन्वितं मूलयोन्यन्वितं वेत्यर्थः । स्वयोनिर्दिग्योनिः । तुर्यश्रं भण्डपमाकलय्य तदन्तराल आतत्य मिथस्संयोज्येत्यन्वयः । भण्डपत्रयमुभयतो वर्धयन् कोणत्रये परस्परमेलनं कुर्यात् । एवं दिक्त्रये भण्डपसिद्धिः ॥ ७८ ॥

कृत्वा वंशं मुखायत्युपचितनिजदण्डस्थितं पार्श्वहारा-भारासक्ताप्रमृतं प्रथितगुणविभागादिकरुप्त्या विभज्य । कृत्वा तद्भागतस्तद्विततिमुचितयोन्याद्यमन्योत्तराणि न्यस्यारूढोत्तरादीन्यपि रचयतु तद्यक्तितोऽग्रे सभायाम् ॥ ७९ ॥

सभारुक्षणमाह — कृत्वा वंश्विमिति । अग्रे अग्रभागे सभायाम् । मुस्तायत्युपचितिनिजदण्डस्थितं मुखायामयुक्ताया अन्तहारायाः किर्पते दण्डे स्थितम् । पार्श्वहाराभारासक्ताग्रम्लं पार्श्वहाराया मारे उत्तरे आसक्तयोर्म्लाग्रम्भागयोर्चुक्तम् । वंशं उत्तरं कृत्वा संस्थाप्य । उचितयोन्याद्धं स्वदिग्भवयोन्त्रिक्तं च करपयित्वा । प्रथितगुणविभागादिक्द्रप्त्या प्रसिद्धेन गुणविभागादिना विभज्य । तद्भागतस्तदंशेन । तद्वितितं तद्विस्तारं च कृत्वा । तथा तत्सादृश्यान्यन्योत्तराणि त्रीणि च न्यस्य पुनस्तयुक्तितः आस्द्रोत्तराद्दिस्यि स्वयतु ॥ ७९ ॥

विवरणम्

मुखदिशि तु सभालक्षणमेव मण्डपम् , तत्वकारमेवाह — कृत्वेति । सभा हि गोपुरविशेषः। तथा बानन्तवाकारात्मकत्वाद् वहिः कुट्टिमेन भवितव्यम्। ततो मुखायामसमन्वितेऽन्तहारादण्डेऽब्रदेशे स्थितं सभाया अर्वाचीनमळिन्दोत्तरं

^{* &#}x27;च' इति. 🖇 'तद्ग्तासके' इति च विवस्णरीत्या पाठः ।

यथा तदन्तस्सीमायां दण्डसीमा स्यात् तथा करपयेत्। अथ तस्योत्तरस्य दक्षिणो-त्तरसीमानौ पार्श्वपरिमण्डपबाद्योत्तरसीम्नोः करपयेत्। अथ तमायामं गुणैः पञ्च-मिर्वा विभंज्य एकेन भागेन सभाया वितानं विदध्यात्। उचितयोन्याट्यमिति कियाविशेषणम्। पश्चिमवंशसमान एव प्राग्वंशोऽपि भवति। तथाच यावत् परिधिमानमुपसम्पद्यते (तावद्)ध्वजवृषयोनिजनितपरिधिमानं समं सङ्करूप्य शेषं विदध्यात्। प्रथितगुणविभागिरिति गुणकुट्टिमसभाया विभाग उक्तः। पादपङ्-किसभारुक्षणमेतत्॥

*अथ पादस्त्रसभालक्षणं दर्शयति — ताद्यरण्ड इति। अनाधेगता-लिन्दकमिति । पूर्ववदलिन्दोत्तरमिदानीं न श्राह्मं, किन्तु प्रमाणे परिनिष्ठिते पश्चादेवोप जनायितन्यम् । आरूढोत्तरमेवाधुनाभिष्रेयत इत्यर्थः । गर्भस्त्रं कृत्वेति । मध्ये प्रसारित पृजु कृत्तनावगाहि गर्भस्त्रम् तत्र च दण्डसीमावसीयते । ¶ म्लाप्र

स्वाभीष्टे सममर्थिते गृहपरीणाहे स्ववंशप्रथा-द्वनद्वोने चतुरादियुग्मपरिसङ्ख्याभिर्विभक्ते समम् । एकांशेन ततिं तनोतु परिशिष्टैरातिं चांशके-

रूनांशं परितः प्रपूर्यतु चैवं पादसूत्रे क्रमः ॥ ८० ॥

पादस्त्राख्यायाः समाया विशेषमाह — स्वाभीष्ट इति । स्वाभीष्टे गृहपरीणाहे स्वयोनियुक्तस्य गृहस्य परिधौ । समं यथा तथा अधिते सति तत्र स्ववंशप्रधाद्वन्द्वोने स्वोत्तरिवस्तारिद्वगुणं विहाय । चतुरादियुग्मपिरसङ्ख्याभिः समं विभक्ते तदेकांशेन तितं तनोतु । पिरिशिष्टरंशैरातितं च तनोतु । ऊनांशं प्राक् त्यक्तमुत्तरिविस्तारद्वयं च परितः प्रपूरयतु । एवं पादस्त्रो पादस्त्राख्यसभा-विशेषे कमः स्यात् ॥ ८० ॥

प्रासादमध्याद् बहिरग्रतो गते तदुत्तरोत्थे सदछद्विसङ्ख्यके । दण्डे त्रिसार्धत्रिश्चराङ्गसप्तके स्वधाम्नि कुर्याद् बिल्पीठिकां,तथा ॥ ८१ ॥

 ^{&#}x27;ब' मूलपाठः २. 'रद्व' क. पाढः.

अस्या व्याख्याया आधारभूतं पद्यं न हङ्यते ।

विमर्शिनी

बिल्पीठक्छितिमाह—प्रासादमध्यादिति । मासादमध्यदेशादारभ्या-भतो गते बिहर्भागे सदलद्विसंख्यके अर्थसहितद्विदण्डे वा त्रिसार्धत्रिशराङ्गसप्तके त्रिदण्डे वा अर्थसहितत्रिदण्डे वा पञ्चदण्डे वा षड्दण्डे वा सप्तदण्डे वा तदु-चरोत्थे मासादोत्तरकिष्पते दण्डे बल्णिटिकां स्वधानि स्वोचितक्छप्त्या किष्पते गृहे कुर्यात् । तथा पाशुपते—

"पञ्चपट्सप्तदण्डामे कल्पयेद् बलिपीठिकाम्" इति । मञ्जर्या च— "पीठं प्रासादमध्यादथ बलिविधये पञ्चषट्सप्तदण्डं मुक्त्वा" इति ॥ ८१ ॥

पूजापीठसमं षडंशरहितं गर्भप्रतिप्रोन्मितं
प्रासादप्रतिसम्मितं च बलिपीठेऽब्जान्तिमाभ्युच्छ्यम् ।
उत्सेधे दश्धांशिते सति निजेष्टे पीठिकाविस्तृतिं
सप्तांशैर्विद्धीत मूलनिलयौचित्यात् तद्क्कियाम् ॥ ८२ ॥

बलिपीठलक्षणमाह पूजापीठेति । बलिपीठे अञ्जानितमाभ्युच्छ्यं पद्मपर्यन्तमुखं पूजापीठसमं देवस्य पीठपर्यन्तं वा तस्मात् षडंशरहितं वा गर्भप्र-तियोन्मितं गर्भगृहस्य प्रतिपर्यन्तं वा प्रासादप्रतिसम्मितं वा विद्धीत । चकारो विकल्पार्थः । निजेष्टे उत्सेधे दशधांशिते सित सप्तार्शेः पीठिकाविस्तृतिं पीठिकाया उत्तरगतविस्तृतिं, मूलिनलयौचित्यात् तदक्राक्ष्यां तदवयवविभागं च विद्धीत । तथाहि विष्णुसंहितायां —

"बलिपीठसमुत्सेघो गर्भागारप्रतेः समः । प्जापीठसमो वापि षडूनो वा प्रकीर्तितः ॥ उत्सेघं दश्या कृत्वा सप्तांशसस्य विस्तरः ।"

इति ॥ ८२ ॥

पृथ्वया पादुक्रमंशता जगतिकां वेदैर्गुणैः करव तत्पद्वीगलकम्बुनिद्रवमपि क्ष्मापङ्क्तिभूमीन्दुभिः । बुवीत ज्वळनैः कपोतमिख्याग्रे पद्विकां प्रक्कुनं नित्राभ्यामपि सप्तविंशतिविभक्ते पीठिकाभ्युच्छ्ये ॥ ८३ ॥

१, 'का', २. 'तं ग' क. पाउः

विमर्शिनी

तद्विभागक्छितिमाह —पृथ्व्येति । पीठिकाभ्युच्क्र्ये सप्तिंशितिविभक्ते सिति पृथ्व्या अंशतः एकांशेन पादुकं, वेदैश्चतुर्भिरंशतो जगितकां, गुणैकिभिः करवं कुमुदं, तत्पट्टीगळकम्बुनिद्रवमि तत्पट्टीं कुमुद्पिट्टकां गळं कण्ठं कम्बु निद्रवं च इति स्थानचतुष्कं कमेण क्ष्मापङ्क्तिभूमीन्दुभिः एकेन दशिभरेकैकेन चांशतः, ज्वरुनेः त्रिभिः कपोतम् , इल्या एकेन अमे पट्टिकाम् अभपट्टिकां नेत्राभ्यां द्यंशतः पद्भजं च कुर्वीत । तथा च विष्णुसंहितायां—

"सप्तिविशतिशा कृत्वा सममेव तदुच्छ्यम् । एकांशे पादुकं कुर्याचतुर्भिर्जगतीं पुनः ॥ त्रिभागं कुमुदं चैव तैथकांशेन पांहेकाम् । दशांशं कण्ठमित्याहुरंशाभ्यां कम्बुनिद्रवी ॥ त्रिभिः कपोर्तेमित्याहुरेकांशेनामपट्टिकाम् ।

पीठोचे रदभेदिते सदळभूसार्थेषुवाणेन्दुभू-दस्राः पादुकजागते कुमुदतत्पट्टयन्तरीषु प्रतौ । अंशा वेदयुगानि वेदिगलयोः साधौ वलभ्युत्तरे दस्रौ चेति कपोतके शशिकराः स्युः पद्भिकापग्रयोः॥८४॥

पक्षान्तरण बलिपीठलक्षणमाह—पीठांच इति । पीठांचे रदमेदिते द्वात्रिंशद्धा कृते सित सदलभूसार्धेषुबाणेन्दुभृद्द्धाः सदलभूर्धसाहितमेकं सार्धेषुर्रधसाहितं पञ्चकं बाणाः पञ्च इन्दुरेकः भूरेका दस्रो द्वो, एतत्क्रमेण पादुकजागते पादुके जगत्यां च कुमुद्दतत्पट्ट्यन्तरीषु कुमुदे कुमुद्दपट्ट्यामन्तर्यां च प्रता च एतत्स्थानषट्के उक्ता अंशाः स्यः । वेदिगलयोः वेद्यां गले च वेदयुगानि चत्वारश्चत्वारोंऽशाः वलभ्युत्तरे बलभिसहितोत्तरे सार्धी दस्रो अर्धसहितद्वयंशो । कपोतके च इति अर्धसहितद्वयंशो । पट्टिकापद्मयोः पट्टिकायां पद्मे च कमात् शशिकराः एकांशो द्वंशको च स्यः । पञ्चयौकाराणामुक्तन्तात्वे केचन तद्विशेषाः संवादयन्थेरुदााह्वयन्ते—

"प्रासादभवनादीनां रक्षालक्कारसिद्धये ।

बमाणि कमबाः कुर्यात् पत्रचत्रिद्वयेकसंख्यया ॥"

भन मय आह—

"श्रद्धाणामल्पहर्म्याणां स्वव्यासार्वप्रमाणतः । अन्तर्मण्डलकं कुर्यात् सित्रहस्तं तु तत्समम् ॥ द्वितीयं च तृतीयं च तसात् पञ्चकराधिकस्। तसात् स सप्तहस्तं तु तत्समं स्याचतुर्थकम् ॥ नवहस्तसमायुक्तं तत्समं पर्चमं भवेत्। मध्यमानीं तु मूलार्थमन्तर्मण्डलकं भवेत्। ततः शर्रार्षेजगतीरुद्रहस्तं यथाक्रमम् ॥ बपान्तराखविस्तारः प्रोक्तः प्राकारपञ्चके । अथोत्तमानां मूलार्धे प्रथमं त्वथ चैषिभिः॥ नन्दरुद्धातिजगतीहर्सेहीरा भवन्ति हि । अन्तर्भण्डलभित्तेः स्याद् विष्कम्भः सार्वहस्तवान् ॥ तसात् त्रिव्यङ्गुलाविनयात् कमात् साला भवन्ति हि । तत्तद्विष्कम्भमानात् तु त्रिगुणं वा चतुर्गुणम् ॥ माकारतुक्रता ज्ञेया स्वीचाष्टांशं शिरोघनम् । उत्तरान्तोच्छिता वा स्यान् कुन्ममण्डयन्तकोडींप वा ॥ मसुरकादिवर्गां स्था सण्डहर्ग्यादिगण्डिता । बुद्बुदार्घेन्दुशीर्ण वा ऋजुर्वा गिलिरिष्यते ॥"

इति । तथा च--

"क्षुद्राल्पभित्तिविस्तारो हस्तादारभ्य पूर्ववत् । कमात् त्रित्र्यङ्गुलाधिक्याद् वर्धयेत् साधेहस्ततः ॥ सोत्तरा वाजनच्छत्रशार्षवत्यश्च भित्तयः ।

इत्यादि ।

"गोपुराणामथी लक्ष्म यथावदपि कल्प्यते । प्रतिवर्ध तु कर्तव्यं द्वारे द्वारे तु गोपुरम् ॥"

भन्न मुयधा--

१. 'बस्य त', २. 'नं', ३. 'पक्किमिः' घ. पाठः.

"धुद्राक्पमध्यमुख्यानां वप्राणां स्वप्रमाणतः ।

युद्ध्यासादविस्तारे सप्ताष्टनवभागिके ॥
दशैकादशभागे च तत्तदेकांशहानितः ॥
द्वाक्पकानां घाझां स्यान्मानमेवं यथोदितम् ॥
मध्यानां मुख्यामस्तु व्यासे वेदेषुभागिके ।

पदसप्ताष्टांशके वा स्याद् भागोनं गोपुरं पृथक् ॥
त्रिभागिकांशमर्थं च द्विभागं स्यान् त्रिभागिके ।
चतुर्भागे त्रिभागं च पश्चांशे चतुरंशकम् ॥
द्वास्योभादिविस्तारं श्रेष्ठानां गोपुरं मतम् ।
द्वासं तु गोपुराणां स्यात् सप्तांशे रुद्धभागिकम् ॥
चतुरंशे पडंशोचं पश्चांशे सप्तभागिकम् ॥
सप्तांशं तु चतुर्भागे नवभागे तु पश्चके ॥
दिगुणं वा यथासंस्वयं द्वारायतनतुक्कता ।"

इस्वादि ॥ ८४ ॥

हारोत्सेथसमं तदाङ्करहितं द्वारेऽग्विले चोनिते नन्दांशेन गजांशकेन च समं भक्ते त्रिधा खंशकैः। क्ल्यानीत्युदितानि पश्च मनुविम्बान्यत्र गर्भालये भक्ते लोकशरेक्षणेद्विंगुणभूम्यंशग्रहात् त्रीणि च॥

विमशिनी

एवं प्रासादमण्डपश्राकारादीनां लक्षणमिष्याय प्रतिमापाठादीनां लक्षणं बदन् प्रथमं मन्त्रविम्बस्य दैर्घ्यक्लितिमाह द्वारोत्सेधसमिति । द्वारस्यो-समेन समं तदक्षिप्रहितं द्वारोत्सेधाचतुर्थोशहीनमिति द्वे विम्बे । असिले द्वारे द्वारोत्सेधे नन्द्रांशेन नवांशेनोनिते द्वारे च गजांशकेन अष्टांशेनोनिते द्वारे च तेषु त्रिप्वपि त्रिधा समं मक्ते द्व्यंशकेः द्विद्विभागिरिति त्रीणि क्लप्तानि इति अत्र द्वारवशात् पश्च मनुविम्बान्युदितानि । पुनर्गभीलये गर्भगृहे लोकशरे-क्षणेः त्रिभिः पञ्चभिद्वीभ्यां च भक्ते कमाद् द्विगुणभूम्यंशमहाद् द्वित्र्येकांशपरि-महाद त्रीणि चोदितानि स्यः । तथाहि विष्णुसंहितायां —

[्]र, 'ते' ^क, पाठः, २, 'ते' स्न, पाठः, ३, 'त' सन्तपारः

"द्वारोचेऽष्टांशहीने स्थात् त्रिभक्तेऽर्चा द्विभागिका । नवांशोन समस्ते वा पादोना वापि तत्समा ॥"

इति । ब्रह्मराने च --

"अत्र तु प्रतिमायामः पञ्चधा परिकीर्तितः । प्रासादगर्भभागार्धमायाममधमं भवेत् ॥ पञ्चभागीकृते त्वत्र त्रिमागेर्मध्यमं भवेत् ॥ त्रिमागीकृतगर्भे तु द्विमागं चोत्तमं भवेत् ॥ पादायामश्च कर्तव्यो द्वारायामस्तथेव च ।"

कति॥ ८५॥

स्वामीष्टं दश्रधोत्तमे विभजतां मानं समं मध्यमे
कर्तव्ये नवधाष्ट्रधा च चरमे विम्वे तदेकांशकम्।
तालं तन्मिहरांशमञ्जलमदोद्दन्दं कलां गोलकं
चाह्नमध्यममन्त्रविम्बरचनात्रोदीर्यते सङ्गहात्॥ ८६॥

विमर्शिनी

क्रियतदैर्घ्यस्य मन्त्रविम्बस्य प्रस्तारे विभागनळितिमाह स्वाभीष्टिमि-ति । उत्तमे विम्बे कर्तन्ये स्वामीष्टं मानं समं दशघा विमजताम् अंशीकुर्यात् , मध्यमे कर्तन्ये नवधा च, चरमे अधमे अष्टधा च । तदेकांशकं दशांशिते नवांशिते अष्टांशिते च तेष्वेकमंशं तालमाहुः । आचार्या इति शेषः । तन्मिहि-रांशं तस्य तालस्य द्वादशांशमङ्गुलम्।हुः । अदोद्वन्द्वम् अङ्गुलद्वयं कलां गोलकं चाहुः। तत्राङ्गुलस्याष्टांशं यवं चेति सिद्धं गवति । अत्र एषु त्रिष्विप मध्ये मध्यम(मन्त्र)विम्बरचना नवतालविग्वरचनापकारः संभहात् संक्षेपेणोदीयिते । तथा च

> "उत्तमा दशतालाची नवताला तु मध्यमा। अष्टतालाधमा ह्रोया देव्यः स्युध्धाष्टतालिकाः॥ उत्तमं पार्थिवे मानं दारवे मध्यमं भवेत्। मणिजे चाधमं ह्रोयमिच्छयान्यत्र कल्पयेतं॥

 ^{&#}x27;च' ख, पाठः, ২, 'च थतिसि' क, पाठः.

व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुचये

दशधा नवधा चेष्टं मानं इत्वैकमंशकम् । भक्षता द्वादशथा जेयं स्वाक्गुळं थेन मीयते ॥

तमा न सास्तरे —

"अष्टोत्तरशतांशो यः स्वोत्ततेरङ्गुरूं तु तत्। तद्देऽङ्गुले फला नेत्रं गोलकं भाग एव च ॥ अङ्गुलाष्टमभागो यः स भवः परिकीर्तितः।"

विशा ८६॥

प्रायः स्ववाञ्छितमितिहिशुणायतेष्ट-पादोनिवस्तृततद्धेवनां शिलां तास् । दुर्याश्रतां समतले निषुणं निधाय प्रस्तारमत्र ततुयाद्य मन्त्रसूतेः ॥ ८७ ॥

विमिशानी

विम्मप्रसारे इतिकर्तव्यतां द्रशयति - प्राय इति । प्रायः स्ववाञ्छितमितिद्विगुणायतेष्टपादोनिवस्तृततद्र्घधनां प्रायेण स्ववाञ्छिताया मितेः द्विगुणप्रमाणेनायतेन युक्ताम् , इष्टस्य स्वामीष्टदैर्घ्यस्य पादोनेन प्रमाणेन विस्तृतः।
तद्र्येन विस्तारार्धेन घनेन तीविण च युक्तां तां प्रस्तुतां शिलां तुर्याश्रतां चतुरश्रीकृतां कृत्वा समतले प्रदेशे निपुणमर्चश्चलं निवाय अथात्र मन्त्रभूतेः प्रस्तारं
ततुयात् । तथाच निवन्धने-

"चतुरश्रायतां कृत्वा शिलां पृर्वप्रमाणिताम् ।"

इति । सास्वते च--

"भूभागे तु समे स्रक्ष्णे मानसुत्कीर्य तेन वै । निरूप्यावयवानां च लक्ष्म विस्तृतिपूर्वकम् ॥"

इति ॥ ८७॥

शीर्षाप्राद्यतिकान्तिमं त्रिभिरतो भास्त्रान्मतैरङ्कते-इन्मेयं चित्रुकान्तिमं गुणमितैः कण्ठो हदन्तं ततः नाभ्यन्तं च शिवान्तिमं च दिनकृत्सङ्क्ष्येख्रिभिजीनुनी गुल्फाद्यङ्क्षियुगं च सङ्कृतिमितैर्जङ्काद्वयोरुद्धये ॥ ८८॥

<. 'चलं' ख. पाठ:.

विमर्शिनी

नवतालकण्पंनीयस्याष्ट्रोत्तरशताङ्गुलस्य विम्यस्य विभागवल्यप्तिमाह — श्रीकां प्रादीति । श्रीकां प्रायिलकान्तिमं मुर्भादिललाटपर्यन्तं त्रिभिरङ्गुलैः उन्मेशं स्यात् । अतो ललाटात् चिवुकान्तिमं माम्वन्मितेर्द्रादशिभरङ्गुलैकन्मेयम् । गुण-मितेकािमः कण्ठ उन्मेयः । ततः कण्ठात् हदन्तं ततो नाम्यन्तं ततः शिवान्तिमं लिकान्तं च, पतानि त्रीणि स्थानानि दिनकुत्संस्येर्द्रादशमिर्द्रादशिः । त्रिभिजीनुनी जानुद्रयम् । गुरुकाधङ्त्रियुगं गुरुकाधधोगतपादद्रयं च त्रिभिः । जङ्गाद्रयोरद्वये जङ्गाद्रयम्रह्रयं च संकृतिमितेश्चतुर्विद्यत्यङ्गुलैः । तथा विष्णुसंहितायां —

"श्रीबाह्न्त्राभिमेहान्तं सुखभानेनं करपयेत् । तद्भक्त्ता मध्किण्ठाङ्गिजानुदेशे समं न्यसेत् ॥ जङ्कोरू द्विगुणो ज्यो शह चाजानुरुग्विनौ । किरीटमधिकं कुर्यात् पद्मनारं च मानतः ॥"

इति ॥ ८८॥

सीमाखासु सपधनालमुकुटान्तास्रुजङ्गाद्वयी
मध्याद्ध्यासु करोतु पोड्य तिरश्चीनानि सृत्राण्यथ ।
मध्ये कर्णकराखसीमसु तथा सप्तोर्ध्वगान्यप्यथो
वक्त्रं द्वादश्वर्गकोष्ठसुत्रिचित्रं कल्पयेत् सृत्रकैः ॥ ८९ ॥
विमर्शिना

एवं विभक्तासु सन्धिषु सुत्राण्यास्पारुयेदित्याह — सीमारिवति । सपद्मनारुमुकुटान्तासु पद्मनारुस्य सुकुटस्य चावसानयुक्तासु ऊरुजङ्काद्वयीमध्या-श्यासु ऊरुद्वयस्य जङ्काद्वयस्य च मध्यभागयुक्तास्वासु सीमासु सम्भूय पोडश तिरश्चीनानि सूत्राणि करोतु , अथ तथा मध्ये कर्णकरास्त्रसीमसु कर्णसीम्नोः करसीमोरायुधसीम्नोश्च सप्तोध्वगान्यपि सूत्राणि च । अथो वक्त्रं वक्त्रप्रदेशं द्वादश(वर्ग)कोष्ठसुविचित्रम् आयामतो विस्तारतश्च द्वादशपदयुक्तं सूत्रकैरास्पास्य कर्णयेत् । तथाच वैष्णवे—

"तिर्यक् पोडश सूत्राणि सप्तोध्वीनि च करूपयेत्।"

सनन्दपशे च-

"पादे सूत्रद्वयं तिर्यग्जङ्घामध्ये तृतीयकम् । पादेन जानु विज्ञेयमूरुमध्ये तथापरम् ॥ मेद्रान्ते सप्तमं ज्ञेयं नाम्यां च हृदये द्वयम् । फण्ठे द्वयं ललाटेऽन्यत् स्त्रमेकं शिरस्यथ ॥ मकुटान्ते च विज्ञेयं स्त्राण्येवं चतुर्दश । पद्मान्ते चैकमेकं च नालान्ते चेति षोडश ॥ सुषुभ्राकर्णयुग्वाह्वायुंधे सप्तोध्वेगानि च ।"

पुनर्वेष्णवे-

''तिर्थगूर्ध्वगतैः स्त्रेर्शुखं हादश्या छते।''

इति ॥ ८९ ॥

अष्टाशुलायेतमतोऽर्धततं ल्लाट-मर्धेन्दुसुन्दरमधोऽिब्धपदायता स्यात् । नासा पदद्वयतताञ्जलानिसमूला व्यासोच्छिताग्ररुचिरा तिलपुष्पकल्पा ॥ ९० ॥

विमर्शिना

युक्तम् , अतो दैर्ध्याद् , अर्धततं चतुरङ्गुलिविस्तृतम् , अर्धेन्दुमुन्दरम् अर्धेन्दु-युक्तम् , अतो दैर्ध्याद् , अर्धततं चतुरङ्गुलिविस्तृतम् , अर्धेन्दुमुन्दरम् अर्धेन्दु-यत् मुन्दरं, रूलाटं स्यात् । अस्याधोगता, अव्धिपदायता पदानामङ्गुलप्रमाण-त्वाचतुरङ्गुळदीर्घा , पदद्वयतता अङ्गुलद्वयविस्तृता, अङ्गुलनिमम्ला एका-ङ्गुळनिमेन म्लेन युक्ता, व्यासोच्छितामरुचिरा अङ्गुलद्वयोच्छितनाप्रभामेन मुन्दरा , तिलपुष्पकल्पा तिलपुष्पसदृशी च नासा स्यात् । तथा निब-

"चतुष्केण चतुष्केण छळाटं नासिका गुलम्।"

सारवते च —

"आस्यनासारुषाटार्थे वदनांशं भजेत् त्रिधा । तत्राप्रतः कलामानं त्राणं स्यात् तिलयुप्पवत् ॥"

बेष्णवे च --

"ळळाटकण्ठविस्तारो नासिकाद्विगुणो मतः। नेत्रवन्नासिकामोचं निम्नमूटं तुर्व्धतः॥'

इति॥ ९०॥

१. 'त', १. 'तो, इ. 'बि' मूलगाठः,

तन्म् छपार्श्वयुजि पश्चमस्त्रसंस्ये
कोष्ठद्वयातितमती पद्विस्तृते च ।
मध्यत्रिमागकृततारकतत्रिभागक्लमाचिषी विरचयेष्मयनाम्बुजे दे ॥ ९१ ॥

विमर्शिनी

नेत्रस्थणमाह — तन्मूळेति । तन्मूलपार्श्वयुजि नासाया मूलस्य पार्थ-द्वयं, पञ्चमस्त्रसंस्थे वदनोध्वगतस्त्रादारभ्य गणनात् पञ्चमस्त्रास्थिते, कोष्ठ-द्वयातिमती अङ्गुलद्वयदीर्वयुक्ते, पद्विस्तृते एकाङ्कुलविस्तारयुक्ते च, मध्य-त्रिभागकृततारकतित्रभागवल्यार्थिपा नेत्रस्य मध्ये नेत्रत्रिभागेन कृताभ्यां द्वाभ्यां तारकाभ्यां तित्रभागेन कृताभ्यामिर्वभ्यां च युक्ते, द्वे नयनाम्बुजे अम्बुजान्त-वृंद्धसमाने नयने विरचयेत् । तथा सनन्दप्रश्चे —

> "तन्मध्ये नासिका कार्या तस्य मध्यगतस्य तु । डभयोः पार्श्वयोः सूत्रे तत्र स्त्रान्तरस्थिते ॥ ऊर्ध्वाङ्कुलादधसातु अङ्कुले पञ्चमे स्थिते । अधोऽङ्कुलेरू र्वतस्तु अङ्कुले चाष्टमे स्थिते ॥ तयोस्तु स्त्रयोर्भध्ये कुर्याज्ज्योतिर्द्वयं समम् ।

इति । सारवते च —

'आयस्य नासिकांशस्य मध्यभागसमाश्रिते । कुर्यात्रेत्रश्रुतिच्छिदे तत्र नेत्रे कलान्तरे ॥

इति । विष्णुसंहितायां च -

"तारके तन्निभागस्थ ज्योतिषा तन्निभागतः।

इति ॥ ९१ ॥

फालेक्षणान्तरमेंते द्विकछायते च चिछ्नचौ कछाव्यवहिते द्वियवप्रताने । नेत्रैकवीथिविसरचुढुकान्तरन्ध्री कर्णों करार्णवपदंप्रततातती च ॥ ९२ ॥

१. 'के' स. पाठः २., ३. 'त्र भा क. पाठः. ४. 'क्., '५. 'वं'

विभार्शनी

विक्षीलक्षणमाह फालेति। फालेक्षणान्तरगते ललाटनेत्रयोर्भध्यगते, द्विकलायते चतुरङ्गुलद्धीर्वे, द्वियवपताने द्वियविक्तारे कलाव्यवहिते मध्ये द्याङ्गुल-विच्छिते च, चिल्ल्यो चिल्लीद्धयं, विरचयेत्। कर्णलक्षणमाह — नेत्रेति। नेत्रैकवीथिविसरत्तुद्धकान्तरन्त्री नेत्रैकवीथ्यां प्रसरतः कर्णशङ्कुनामस्तुद्धकस्यान्ते रन्त्रेण युक्तो, कराणवयद्यतताततो द्याङ्गुलविस्तारी चतुरङ्गुलदीर्घी च, कर्णी विरचयेत्। तथा पात्वते —

"भूलते द्विकले स्मृते । मध्यतो द्वियवं वालचन्द्रतुल्ये क्रमक्षते ॥ इति । तथाच विष्णुसंहितायां —

> "भूमध्ये नेत्रमध्यवत् । कर्णायामस्तु नासावद् विस्तारं च तद्मवत् ॥ तुदुकौ नेत्रस्त्रस्यो तद्विस्तारेण सम्मिता ।

इति ॥ ९२ ॥

श्रेकाङ्गुळायतवदधैतताथरोत्तः रोष्ठान्ततोऽङ्गुळविनिस्सृतसृक्षयुग्मम् । कम्बीरकादिरुचिरं प्रकरोतु गोजिं योणात्रसामिपिहिताष्ट्रयवावतीर्णाम् ॥ ९३ ॥

विसर्भिनी

ओष्ठादीनां लक्षणमाह — होकाङ्कलेति । छेकाङ्कलायततदर्धतता-धरोत्तरोष्ठान्ततः कर्मण द्वाभ्यामङ्कलाभ्या एकनाङ्कलनायतं तदर्वेन ततं विस्तृतम् अधरोष्ठमुत्तरोष्ठं च तयोरन्ततोऽवसाने, अङ्कलिविनःसतसक्युग्मम् एकाङ्कलेन विनिस्सतं व्यवहितं सक्युग्मं च, कम्बीरकादिरुचिरं कर्म्बारकादिता रुचिरं मुन्दरं च, पकरोतु । कम्बीरो हनुः । घोणाअसामिपिहिताष्ट्रयवावतीणां घोणाप्रेण नासामेण सामि अर्घ पिहितां छन्नाम् एकाङ्कलान्नोगतां गोर्जि नासाया अधोगत-कुर्स्यां च प्रकरोतु । तथा विष्णुसंहितायां —

र 'व' ख. पाठः. २. 'की' मूळकोशपाठः ३. 'वि' क. पाठः. ४. 'क्यों ख. पाठः.

"पुटो निष्पावबीजाभी श्रृमध्यं नेत्रमध्यवत् । अधरस्तत्समोऽन्योष्ठी गोजिकामानमर्धतः ॥

सात्वते च ---

"अधीक्कुलं चीत्तरोष्ठमधरोष्ठं तु चाक्कुलम् । गोर्लंकं चिबुकं विद्धिः सृक्षिण्योश्चतुरङ्कुलम् ॥ नासाअम्राहनिर्भुक्तगोजीमानं चतुर्यवम् । तचतुर्यवमानेन घाणामेणान्तरीकृतम् ॥

इति ॥ ९३ ॥

शब्दग्रहादि चिबुकावधि मानमिष्टः
मष्टा कुलैश्चिबुकमानमथा कुलाभ्याम् ।
ग्रीगा गजा कुलततार्कक लोपपश्चं
कक्षान्तरं स्तनयुगान्तरमेकतालम् ॥ ९४ ॥

विमर्शिनी

कण्डचिनुकादीनामान्तरालिकं मानमाह— शब्दग्रहेति । शब्दग्रहादि-चिनुकाविष कर्णादिचिनुकपर्यन्तं, मानमष्टाङ्कुलैरिष्टम् । अथाङ्कुलभ्यां द्वाभ्यां चिनुकमानम् । गजाङ्कुळतता अष्टाङ्कुलिनित्तां भीवा स्यात् । अर्ककलोपपतं चतुर्विशत्यङ्कुलमितं कक्षान्तरं कक्षयोर्भध्यविस्तारं च, एकतालं द्वादशाङ्कुलं स्तन-युगान्तरं स्तनयोर्भध्यविस्तारं च। तथाहि विष्णुसंहितायां ——

> "चिबुकाकर्णयोर्भध्यकण्ठांसा नेत्रसम्मिताः । छटाटकण्ठविस्तारो नासिकाद्विगुणो मतः ॥ स्तनान्तरं मुखं विद्याद् द्विगुणं चैव कक्षयोः ।

इति ॥ ९४ ॥

नाभिस्थळी प्रवितता नृपतिप्रमाणैः स्थाद्कुळैः कटितटी धृतिसम्मितेश्व । कश्चस्तनान्तरसृतुप्रमिताकुलाढ्यं कक्षांसमध्यमपि मांसलमंसयुग्मम् ९५ ॥

१. 'हं' क. पाठः. २. 'हं चित्रु' मूलकीरापाठः.

विमर्शिनी

नृपतिप्रमाणेः पोडशसंङ्ख्यौरङ्कुलैः प्रवितता विस्तीर्णा नाभिस्थली स्यात् । श्रृतिसम्मितैरष्टादशाङ्कुलैः कटितटी च । ऋतुप्रमिताङ्कुलाढ्यं पड-ङ्कुलयुक्तं कक्षस्तनान्तरं कक्षस्तनयोरन्तरालम् । कक्षांसमध्यमपि कक्षांसयोर्भध्य-मपि तथा पडङ्कुलयुक्तम् । मांसलं घनं चांसयुग्मं स्यात् । तथाच विष्णु-मंहितायां —

> "कण्ठित्रगुण एवेष्टो नाभिदेशे तु विस्तरः । कटौ नेत्राधिकस्व्यंशं स्तनकक्षान्तरं विदुः ॥ तावत्कक्षांसमध्यं च कारयेत् स्कन्धमुलतम् ।

इति ॥ ९५ ॥

कक्षादिसन्ध्यवधिकायतिरङ्कसङ्ख्यः स्याद् गोलकैः शिवभितैर्माणवन्धनिष्ठा । दिक्संख्यकैरुपञ्जजेऽथ ततिश्रतभि-मूले प्रकोपरयुगे भुजयोक्षिभिश्र ॥ ९६ ॥

विमर्शिनी

अङ्कसङ्क्ष्मैन्विभगों छकैरष्टादशाङ्गुलैः कक्षादिसन्ध्यविधकायतिः कक्षा-दिकोर्परान्तदैर्ध्यं स्यात् । शिवमितैरेकादशसङ्ख्र्यैगों छकद्वाविशत्यङ्गुलैः सन्ध्या-दिमणिवन्धनिष्ठा आयतिः स्यात् । उपभुजे ऊर्ध्वभुजे सति तत्र दिक्संस्थकै-गों छकेर्विशत्यङ्गुलैः सन्ध्यादिमणिवन्धनिष्ठायतिः स्यात् । अथ भुजमूले चतुर्भि गों छकेरष्टाङ्कुलैः ततिः विस्तारः स्यात् । प्रकोर्परयुगे त्रिभिगों छकैः षडङ्गुलैस्त-तिश्च । तथाच संहितायां —

"कटिवत् सन्धिकक्षान्तं प्रकोष्ठं नासिकाधिकम् ।" मुरारो च —

> "उपबाह्वोस्तु विज्ञेया शलाका दशगोलका । मणिबन्धस्तु नासावत् ततोऽङ्गुष्टान्तरं तथा ॥ द्विगुणो बाहुविस्तारो नेत्रोनश्चेव कोर्परे ।"

इति॥ ९६॥

१. 'त'. २. 'र्ततो' मुलको**श**पाठः.

अष्टाङ्कुलेः करतलातितरिश्वहीनैस्तद्विस्तृतिर्भवति मध्यमिकायतिश्र ।
मध्याद् दशांश्वरिहेते निजपार्श्वजे तत्पङ्क्तंश्वशमात्ररिहेते प्रथमान्त्यशाखे ॥ ९७ ॥
विमर्शिनी

कर्तळातिः करतळगतेद्ध्यम् , अष्टाङ्कुळैभैवति । तद्विस्तृतिः करतळवि स्तारः अश्विहीनैरष्टाङ्कुळैः षडङ्कुळैभैवतीत्यर्थः । मध्यमिकायतिश्च मध्यमाया देध्यं च तथा षडङ्कुळैः । मध्यान्मध्यमादेव्याद् दशांशरिते दशांशहीने निजा पार्श्वजे मध्यपार्श्वजे तर्जन्यनामिके । तत्पङ्क्त्यंशमात्ररिहते तर्जन्यनामिकाभ्यां दशांशमात्ररिहते प्रथमान्त्यशाखे अङ्कुष्ठ(तर्जन्या ! किनिष्ठिके) भवतः । तथाच संहितायां —

"तत्र मध्यमयोमीनं नासिकाधरयोगतः । तले नेत्राधिकायामे मध्यमायामविस्तरे ॥ कल्पयेदर्धपर्वोने तथा तर्जन्यनामिके । तयोरप्यर्धपर्वोने तथाङ्गुष्टकनिष्ठिके ॥"

इति ॥ ९७॥

अङ्कष्ठके वितितरकेयवैः परासु
र्यंशोनितैः प्रतिपरं रुधिमा यवेन ।
मध्योद्भवाप्रथमपर्वेयुगं समानदैर्घ्यं तद्धेपरिमाणमथाप्रयपर्वे ॥ ९८ ॥

विमर्शिनी

अङ्गुष्ठके अर्कयवैद्वादशयवैर्विस्तृतिः । परास्वङ्गुलिषु श्वांशोनितरष्टयवै-विंततिः । प्रतिपर्न प्रतिपर्व लिघमा लघुत्वं यवेन एकयवेन । मध्योद्भवापथम-पर्वयुगं मध्यमायाः अधोगतपर्वद्वयं समानदैर्ध्यम् । अशाप्रयपर्व मध्यमाया-अन्त्यपर्व तद्विपरिमाणं तद्विदेर्ध्ययुक्तम् । तथा काश्यपः —

"अङ्गुष्ठम्रुविस्तारं सपादांशमुदाहृतम्"

इति । सात्वते च ---

^{🤋 &#}x27;ध्या द' 'मूलकोशपाठाः २. 'श्चि', ३. 'जे त' स्त. पाठः. ४. 'बैम्' ॥', ५. 'सं' स्त. पाठः

"द्विपर्वस्तु स्मृतोऽङ्गुष्ठः सर्वाश्चाङ्गुरुविस्तृताः । सर्वासां मूरुमध्यान्ताद् शासयेच्च यवं यवम् ॥ मध्यमापर्वणी पूर्वे समे शेषं तद्धकम् ।"

इति॥ ९८॥

देशिन्युपावरजयोरमुतो द्विपांश-हिनानि पादरहितानि कनिष्ठिकायाः । पर्वाणि पर्वयुगलं क्रमशोऽथ तर्जा-मध्याद्यपर्वसुसमं प्रथमोद्भवायाः ॥ ९९ ॥

विमिश्चिनी

देशिन्युपावरजयोः तर्जन्यनामिकयोः अमुतो मध्यमाया द्विपांशहीनानि अष्टांशहीनानि पर्वाणि । किनिष्टिकाया अमुतः पादरहितानि पर्वाणि । अथ प्रथमोद्भवाया अङ्गुष्टस्य पर्वयुगरुं क्रमशस्तर्जामध्याद्यप्वसुसमं तर्जनीमध्यमयो-राचपर्वस्यां सुसमं भवति । तथाहुः —

"अष्टांशोनानि पर्वाणि ततो देशिन्यनामयोः । पादोनानि कनीयस्या योक्तव्यान्यनुरूपतः ॥ तर्जनीमध्यमापर्वसमे चाङ्गुष्टपर्वणी ।"

इति ॥ ९९ ॥

स्वस्वाग्रपर्वदलतो रचिता नखाः स्यु-नाहोऽङ्कुलैः श्वातिमितैः प्रथमप्रम्नतेः । मध्याद्विपार्श्वजनितावर्जास्वतोऽतो नाहोऽष्टमांबरहितो विहितः ऋमेण ॥ १००॥

विमीशनी

स्वस्वामपर्वद्रतः स्वस्वामपर्वार्थेन रिचता नखाः स्यः । मथमप्रस्तेः अङ्गुष्ठस्य नाहः श्रुतिमितैः चतुर्भिरङ्कुलैः स्यात् । मध्याद्विपार्श्वजनितावरजासु मध्यमायां तर्जन्यनामिकयोः कनिष्ठिकायां च क्रमेण अतोऽतः अस्मादस्माद् अष्टमांश्वरहितो नाहो विहितः । तथाच संहितायां —

"सर्वाङ्गुरुषु कार्याः स्युरमपर्वार्धतो नखाः । नाहोऽङ्गुष्ठस्य नासावदष्टांशोनं ततोऽन्ययोः ॥ तत्रश्चेत्रं कनिष्ठाया वृत्ते भुजसमे स्फिजी । अङ्गुष्टतर्जनिक्ययोर्नयमाङ्गुलाख्य-मभ्यन्तरं प्रथमजामणिकन्धमध्यम् । अब्ध्यङ्गुलैः परिमितं मणिकन्धकेऽपि तैर्विस्तृतिः करभदैर्घ्यमथार्थतालम् ॥ १०१ ॥

अङ्गुष्ठतर्जनिकयोः अ(भ्य)न्तरं मध्यं नयनाङ्गुलाकः टाङ्गुलयुक्तम् । भथमजामणिवन्धमध्यम् अङ्गुष्टमणिवन्धयोरन्तरम् अञ्च्यङ्गुलेश्चतुरङ्गुलेः परिमिन्तम् । मणिवन्धकेऽपि तैश्चतुरङ्गुलेः विस्तृतिः स्यात् । (മണിബന്ധം - കണ കൈയ്) करमदैर्ध्यं करमस्य देर्ध्यम् अर्धतालं षडङ्गुलं स्यात् । (കരദം - ചെറു ചിരൽക്ക കീഴിടം) तथाहुः —

"तत्राङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्नेत्रसम्मितमन्तरम् । मणिवन्धस्तु नासावत् ततोऽङ्गुष्ठान्तरं तथा ॥ अन्तरं मध्यमातुल्यं कनिष्ठामणिवन्धयोः ।"

इति॥ १०१॥

लिक्नं युगाङ्गलिमतं वृषणद्वयं स्याद् द्विश्वङ्गलं द्विरद्कुम्भनिमे स्फिजो दे । कृते पडङ्गलतते द्वयमध्यसंस्था कौपीनराज्यपि कलावितता कृशाग्रा ॥ १०२॥ विमर्शिनी

लिकं युगाकुलिमतं मेढ्ं चतुरकुलदीर्घम् । वृषणद्वयं द्विद्यकुलम् । रिफजी पडकुलतते पडकुलविस्तृते वृत्ते वृत्ताकारे च द्विरदकुम्भनिभे द्विपकुम्भ-प्रस्ये च । द्व्यमध्यसंस्था कौपीनराजी कौपीनवीथी कलावितता द्याकुलवि-स्तारा द्वशामा च कमेण कार्श्ययुक्ताम्रभागापि स्थात् । तथा सात्वते —

"द्यङ्कुरो वृषणी दैर्घ्यान्म्सान्तसमविस्तृतो ।

इति । मुरारी च-

"द्युकुशै दृषणी मेहूं चतुरकुरुमायतम् ।'' इति । निबन्धने च — "स्फिजी षडकुरुं युत्ते' इति । सात्वते — "तथा कौर्पानराजी च द्यकुरु मूरुतः स्मृता ।

इति ॥ १०२ ॥

मृह्णान्तराष्ट्रविततिः क्रमशेष्टिकुलैः स्था-द्रुद्धये सुपिरभानुशरप्रमाणैः । जङ्गाद्धयेष्टङ्गगिरिसत्रियवित्रसङ्ख्येः कुर्यात् ककुप्परिमितैरपि जानुयुग्मे ॥ १०३ ॥

विमर्शिनी

करह्रये म्लान्तराश्रविततिः म्लमध्यान्तेषु विस्तृतिः सुपिरभानुशरध-माणैः कमशो नवद्वादशपञ्चसङ्ख्यौरङ्कुलैः स्यात् । जङ्घाद्वये म्लान्तराश्रवि-तितः अङ्गगिरिसित्रयवत्रिसङ्ख्यौः क्रमेण पड्मिः सप्तभिः त्रियवयुक्तेस्विभिरङ्कुलैश्व स्यात् । जानुयुम्मके ककुप्परिमितैः दशाङ्कुलैर्वितिरिप स्यात् । तथा विष्णु-संहितायाम् —

"ऊरू मुखवदक्ष्यूनं जानू जङ्का मुखार्घतः । इति ॥ १०३ ॥

> म्लादिवेदशरसाङ्घिरसाङ्गसङ्ख्यै-र्व्यासोऽङ्कुलैः पदतलेऽकीमितैश्र दैर्घ्यम् । अङ्कुष्टसीम्नि कलयोन्नितरर्धतोऽन्य-पार्श्वेऽङ्कुलैः प्रपद्दैर्घ्यमृतुप्रमाणैः ॥ १०४ ॥

> > विमर्शिनी

पदत्र म्रादिप्रदेशेषु वेदशरसाङ्धिरसाङ्गसङ्ख्यैः चतुर्भः पञ्चभिः सपादैः षड्भिः षड्भिश्चाङ्गुलैः कमशो व्यासः स्यात् । अर्कमितेद्वीदशाङ्गुलै-दैर्ध्यं च । अङ्गुष्ठसीन्नि अङ्गुष्ठवति पार्श्वे कल्या द्याङ्गुलेनोन्नतिश्च । अन्यपार्श्वे किनिष्ठावति पार्श्वे अर्थतः एकाङ्गुलेनोन्नतिः । प्रपददैर्ध्यम् ऋतुप्रमाणैः पडङ्गुलेश्वे । तथा सान्त्वते—

"पार्णी द्विगोलकतते तन्मव्ये साङ्गुले कले" इति । तथाच संहितायां— "मुखायततले पादौ पुरस्ताञ्जङ्ख्या समी । कूर्मोकतो कमोनोच्ची तत्राङ्गुष्ठी तदर्भकी ॥"

1 308 II

अकुष्ठतत्सहभ्रवोर्जगदक्कुलाख्यं देष्ट्यं नखान्नखमितिहंसितास्ततोऽन्याः। पर्वत्रयाहितरुचोऽक्कुलयो द्विपर्वा-कुष्ठोऽर्धपर्वश्रशिखण्डनिमा नखाः स्युः॥ १०५॥

अक्रुप्रतत्सहभुवोः पादाङ्गुष्ठतर्जन्योः । जगदङ्गुरुष्टस्यं ज्यङ्गुरुविशिष्टं देर्घ्यम् । ततोऽन्याः तिस्रोऽङ्गुरुयः । नलान्नलमितिहसिताः क्रमानलानल-मानेन हस्वाः । पर्वत्रयाहितरुचः पर्वत्रयेण शोभावत्यश्च । अङ्गुष्ठो द्विपर्वा च । तासां नलाः अर्धपर्वशिखण्डनिमाः अर्धार्थपर्वणा शशिखण्डसदशाश्च स्यः । तथा वैष्णवे—

"तत्राङ्गुष्टी तदर्धकी। प्रदेशिन्या च ततुल्ये हीनाः शेषा नखात्रखम्॥ अनङ्गुष्टास्त्रिपर्वाणो नखा रक्तार्धचन्द्रवत्।" इति ॥ १०५॥

अङ्गुष्ठके रसिमतैः परिष्धः परस्यां
स्याद् ङ्गुळेस्त्रिभिरतोऽष्टमभागहीनैः ।
कार्यः क्रमात् तदितरास्विखळेषु तत्तझासेन ळोकगुँणितेन करोतु नाहम् ॥ १०६ ॥

विमर्शिना

अक्रुष्ठके रसिनेतैः पडकुलैः परिधिर्नाहः । परस्यां तर्जन्यां त्रिभिरक्कु-कैश्च । तदितरासु तिमृषु अतोऽष्टमभागहीनैः परिधिः कार्यः । अधासिलेप्व-वयवेषु लोकगुणितेन तत्तव्यासेन नाहं करोतु । तथाच संहितायां—

> "नाहोऽङ्गुष्ठस्य मध्यावत् तर्जन्यङ्गुष्टदैर्घ्यवत् । अष्टांशोनाः कमादन्याः कारयेदनुरूपतः ॥"

इति ॥ १०६ ॥

ताळेखिभिः श्चिरिस साष्टियवेषुसङ्ख्यैः कक्षान्तरे रहितविश्वयवैश्वतुर्भिः।

९. 'प्र', ६. 'ता', ३ 'ग', मूलपाढः.

कुक्षौ त्रिभिर्भवति नाभितळेऽर्धयुक्तै-र्नाहस्तर्था कटितटेऽर्धयुतान्धिसङ्ख्यैः ॥ १०७॥

विमर्शिनी

जिमिस्तालैः शिरसि नाहः स्यात् । कक्षान्तरे कक्षप्रदेशे साष्टियवेषु संस्यैः द्यङ्गुल्सहितपञ्चतालैः, कुक्षी रहितविश्वयवैः त्रयोदशयवरहितैश्वतुस्तालैः नामितले अर्धयुक्तिर्धतालयुक्तिश्चिमिस्तालैः, तथा कटितटे अर्धयुक्तिर्धताल्युक्तेशिमिस्तालैः, तथा कटितटे अर्धयुक्ताब्धिसंस्यैः अर्धताल्युक्तचतुस्तालैर्नाहो भवति । तथा सान्त्वते—

"शिरसः परिणाहं तु विद्धि पड्तिंशदकुरुम् । कक्षान्तर्वेष्टनं विद्धि पञ्चतारुं सरोचनम् ॥ विनाङ्गुरुद्धयेनैव द्वे तारुं द्विगुणीकृते । यवत्रयसमायुक्तं विद्धि तत्कुक्षिवेष्टनम् ॥ परिधिनीमिमध्ये तु त्रिता(रुःश्ंरुं) सन्निरुोचनम् । स षड्गोरुकतन्मानं परिध्यर्थं कटेः समृतम् ॥"

इति ॥ १०७ ॥

जङ्कोरुवाहुयुगमध्यकराङ्गुळीषु
कार्या करीन्द्रकरवत् परिश्वततात्र ।
कुर्माभता प्रपदयोजिळजाभता च
कण्ठे कषोरुतळयोर्भुकुराभता च ॥ १०८॥

विसर्शिनी

जङ्कोरबाहुयुनमध्यकराङ्गुर्लाषु जङ्कयोरूवीः बाहुदूये मध्यप्रदेशे करा-कुरुषि च करी-द्रकरवद् गजनासावत् परिवृत्तता वृत्ताकारता कार्या । प्रपद्योः कुर्मीभता कूर्मसद्दशता, कण्ठे जलजामता बाङ्काकारता, कपोरुयोर्धुकुराभता च कार्या ॥ १०८॥

अत्रैकाञ्जलसम्मितेन परिचेष्टयोग्णीपपट्टेन के कोटीरं मुक्टोज्ज्वलं विरचयेदष्टाञ्जलैः सर्वतः । अष्टाभिर्धितिसम्मितैर्दिनकरद्वन्द्वअमैर्वाञ्जलै-रुष्णीपोपरिभासमानमुक्टोपेतं किरीटं हरौ ॥ १०९ ॥

१. 'ता' मूलपाठः.

विमीशनी

मुकुटलक्षणमाह—अत्रेति । अत्र के मूर्धनि एकाङ्कुलसम्मितेन उष्णी-षपट्टेन परिवेष्ट्य सर्वतः सर्वदेवेषु अष्टाङ्गुलैः सम्मितं मुकुटोज्ज्वलं मुकुटेनो-ज्ज्वलं कोटीरं जटाबन्धं विरचयेत् । हरो तु द्याष्टाभिः षोडशभिर्वा धृतिसम्मितैः अष्टादशमिर्वा दिनकरद्बन्द्वभमेः चतुर्विशत्यङ्गुलैर्वा उष्णीषोपरिभासमानमुकुटो-पेतम् उष्णीषपट्टस्योपरिभागे शोभमानेन मुकुट्टेनोपेतं किरीटं विरचयेत् । तथा

बद्धरात्रे—"उण्णीषमङ्गुलं शोक्तम्" इति । निवन्धने— "जटाबन्धोऽधिकः कार्यः सोऽप्यष्टाङ्गुलसम्भितः।"

इति। पद्धती-

"षोडशाङ्कुलमायामं सौवर्णमणिदीपितम्।"

मुरारी-

मुखद्विगुणमध्यर्धं किरीटं केश्चिदिप्यते। षोडशाङ्गुलमित्याहुस्तस्माद्यममेव तत्॥"

इति ॥ १०९॥

कुर्यात् किरीटं शिखरैः समेतं त्रिपश्चसप्तप्रमितैर्यथाईम् । अण्डोपमं वा कमलोपमं वा छत्रोपमं वा कमलोपमं वा ॥ ११० ॥

विमर्शिनी

किरीटं तु त्रिपश्चसप्तभितैः त्रिभिः पञ्चिभः सप्तिमिनी शिखरैः समेतं दुर्यात् । तद् अण्डोपमं वृत्ताकारं वा कमलोपमं वा छत्रोपमं वा कमठोपमं वा यथीई यथायोग्यं कुर्यात् । तथा सात्त्वते—

"त्रिपञ्चसप्तशिखरो मौलिरष्टकलोन्नतः । निर्जेटानां ललाटोर्ध्वं मकुटं वा सुशोगनम्॥"

ब्रह्मरात्रे च-

"चतुर्विधं किरीटान्तमिंसस्तन्त्रे मया श्रुतम् । छत्राण्डपद्मकूर्माणां कुर्यादाकारमन्ततः ॥"

इति। ११०॥

९ 'किरीटस्तु ज' क, पाठः, २, 'धायो' ख. पाठः,

ग्रीवाद्यङ्घचवसानसृत्रितदश्रस्थानानि संवर्धिता-न्येकैकाङ्गुछतो यवैरथ वसूर्म्याम्नायसङ्ख्यैः क्रमात्। उष्णीपाद्यछकाक्षिनोग्रचरमं तद्द्रन्द्रहीना हतु-र्दुर्गायामिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां समुक्तोन्मितिः॥

विमर्शिनी

अथ दुर्गामुद्दिश्य दशतालिविधानाय नवतालिविग्वाद् विशेषकल्पनास्थितिमाह—प्रीवाद्यङ्घ्रच्यसानिति। प्रीवाद्यङ्घ्रच्यसानिति। प्रीवाद्यङ्घ्रच्यसानस्त्रितदशस्थानानि भीवा-मारम्य पादपर्यन्तं नवतालिविग्वोक्तक्रमेण स्त्रैः किष्पतानि दश्चस्थानानि। तत्र भीवा प्रथमं स्थानं, ततो हृदन्तं द्वितीयं, ततो नाभ्यन्तं तृतीयं, ततो लिङ्गान्तं चतुर्थं, तत करुमध्यस्त्रान्तं पञ्चमं, तत कर्वोरघस्स्त्रपर्यन्तं पष्टं, ततो जान्वध-स्त्रान्तं सप्तमं, ततो जङ्घामध्यस्त्रान्तमष्टमं, ततो जङ्घाया अधोगतस्त्रान्तं नवमं, ततः पादाअपर्यन्तं दशमित्यक्तानि दश स्थानानि एकैकाङ्गुलतः संवर्धिनानि पूर्वकिष्पतादेकेकाङ्गुलाधिकानि स्युरिति दशमस्य तालस्य दश्चसङ्ख्या अङ्गुलयो योजिताः। पुनर्हे एव शिष्टे। अथ वस्पर्योद्यायसङ्ख्याः अष्टाभिः षड्भिश्चतुर्मिश्च यवैः क्रमेण उष्णीषाद्यलकाक्षिनोअचरमम् उष्णीषाद्यलकान्तं, तदादिनासाभान्तं, त्रीणि स्थानानि योजनीयानि स्युरित्यष्टादशन्यययोगाद् द्यङ्गुलतो द्वियवाधिक्ये प्राप्ते तद्वहन्द्वहीना द्वियवरहिता हनुः क्रपोल-स्थली स्यादिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां दशतालिविभक्तायां दुर्गायामुन्मितिः समुक्ता। तथाहुः—

"मध्येन दशतालेन गौरीलक्ष्मीगिरां मतम् । दुर्गायाध्यापि मातृणां मध्येनैव प्रकल्पयेत् ॥ मध्येन दशतालेन स्त्रीमानं कथ्यतेऽधुना । मागः कचान्त उप्णी(पस्त १ पात् त)सात् मागः सपड्यवः ॥ नेत्रान्तः स्यात् ततो नासापुटान्तः सचतुर्यवः । मागः स्याद्थ हन्वन्तो रामांशैस्तु सपड्यवैः ॥ हनोर्मागस्तु कर्णान्तस्ततो हन्नामियोनयः ।

हनामागस्तु कणान्तस्तता हृज्ञामयानयः । पृथक् त्रयोदशांशैः स्युरुह्य षड्विंशदङ्गुरुः ॥ भागेन जानुस्तस्माच जङ्घे षड्विंशदङ्गुलैः । भागेन पादौ च तलो भागायामौ प्रकल्पयेत् ॥"

इति । तथाच काश्यपः ---

"सिवंशच्छतभागेन स्त्रीमाने तु विभाजिते ।
एकांशमङ्गुलं ख्यातं तदष्टांशं यवं भवेत् ॥
उण्णीषोदयमेकांशं केशान्तं तु गुणाङ्गुलम् ।
केशान्तादक्षिस्त्रान्तं सित्रभागं गुणांशकम् ॥
अक्षिस्त्रात् पुटान्तं तु सार्धवेदांशमिष्यते ।
नासापुटातु हन्वन्तं सित्रपादगुणांशकम् ॥
तस्याधः कण्ठमानं तु चतुर्भागमुदाहतम् ।
(हिकादाहतदाः एतस्माद्धृद)यान्तं च हृदयात्राभिसीमकम् ॥
नाभ्या आयोनिपर्यन्तं समं त्रयोदशाङ्गुलम् ।
ऊरुदीर्घसमं जङ्घादीष्यं पादतलं युगम् ॥
अरुदीर्घसमं जङ्घादीष्यं पादतलं युगम् ॥

इति ॥ १११ ॥

विस्तारः शिवशैलकैर्मुखगलेऽत्यष्ट्या द्विकक्षान्तरे वक्षोजे नवभिः पृथक् च तद्धो विश्वैः शिवैर्मध्यतः । कृत्या श्रोणितले कटौ रवियुगेनोर्वोः सजानुद्वये जङ्गायुङ्नलकेऽर्कशैलरसवेदेश्राङ्गुलेः सम्मितैः ॥ ११२ ॥

विमर्शिनी

दशतालिबेम्बस्य विस्तारमाह — विस्तार इति । मुलगले मुले गले च कमात् शिवशैलकैः एकादशिमः सप्तिमिश्चाङ्गुलैः विस्तारः स्यात् । द्विक-क्षान्तरे कक्षयोर्मध्यप्रदेशे अत्यष्ट्या समदशाङ्गुलैर्विस्तारः । वक्षोजे स्तने नविभ-रङ्गुलैः, तदधः वक्षोजाधोभागे विश्वेः त्रयोदशाङ्गुलैः, मध्यतो मध्यप्रदेशे शिवै-रेकादशाङ्गुलैः, श्रोणितले जधनप्रदेशे कृत्या विशत्यङ्गुलैः कटौ रवियुगेन चतु-विशत्यङ्गुलैः, ऊर्वोः सजानुद्वये जङ्घायुङ्नलके ऊर्वादिचर्तुषु स्थानेषु कमाव् अर्कशैलरसवेदैः द्वादशिमः सप्तिः षष्ट्भिश्चतुर्भिरङ्गुलैर्विस्तारः । तथाच काश्यपः —

१. 'तुःस्था' ख. पाठः.

"ग्रीवा सप्ताङ्गुळ्व्यासा रुद्रांशेर्मुखविस्तृतिः । कक्षयोरन्तरव्यासौ भवेत् सप्तदशाङ्गुळैः ॥ तद्धोऽतिजगत्यंशेर्नन्दांशैः स्यात् प्रतिस्तनम् । षड्यवव्यासनिम्ना स्यान्नाभिर्मध्यं ततस्तनु ॥ रुद्रमात्रेस्तु विस्तारं रोमराज्या च शोभितम् । कटिर्द्विताळविस्तारा श्रोणी कृत्यङ्गुळेस्ततः ॥ जानुव्यासः सप्तमात्रेरूवेव्यांसस्तु ताळतः । नळकातितेवेदांशा जङ्घामध्यं रसाङ्गुळम् ॥"

इति ॥ ११२ ॥

उत्कृत्याधिशुजं प्रकोर्परमतु द्वाभ्यां प्रकोष्ठे तले धृत्या सप्तभिराततिर्युगशराङ्गेष्वर्णवैरङ्गुलैः । अङ्गुष्ठादिषु तत्ततिनेवनगाद्ययङ्गसङ्ख्यैर्यवै-स्वीष्वश्चैर्मणिवन्यकोर्परशुजामुलेऽङ्गुलैर्विस्तृतिः ॥

विमर्शिनी

उत्कृत्या पड्विंशत्यङ्गुलैः अधिभुजं भुजयोः आतिः दैर्ध्यं स्यात् । प्रकोर्परमनु प्रकोर्परयोः द्वाभ्यां द्वाङ्गुलभ्यां, प्रकोष्ठे घृत्या अष्टादशाङ्गुलैः तले पाणितल्योः सप्तिभरङ्गुलैरातिः स्यात् । अङ्गुष्टादिष्वङ्गुलीषु कमाद् युगशराङ्गे-ष्वणैदैः चतुर्भिः पञ्चिभः पड्भिः पञ्चभिः चतुर्भिश्चाङ्गुलैरातिः स्यात् । तत्तिः तासामङ्गुलीनां तिः नवनगाद्धद्यङ्गसंख्यैः क्रमेण नवभिः सप्तिभरष्टभिः सप्तिभः पड्भिश्च यदैः स्यात् । मणिवन्यकोर्परभुजाम्ले क्रमात् त्रीष्विश्वेः त्रिभिः पञ्चिभः सप्तिभिश्चाङ्गुलैर्विस्तृतिः स्यात् । तथाचाहुः —

"उत्कृत्यंशैर्भुजायामः कोर्परः स्यात् कलासमः । धृत्यंशैस्तु प्रकोष्ठः स्यात् तलं सप्ताङ्गुलायतम् ॥ वेदेष्वृतुशरामायैरायताङ्गुलयः कमात् । नवर्षिवस्वृषिरसयवैरङ्गुलयस्तताः ॥ रामेषुषट्सप्तमान्नैर्भणिबन्वश्च कोर्परः । बाहुमध्यं च मूलं च विस्तीर्णं स्यात् कमेण तु ॥" तर्जन्यग्रिमयोर्गुगेर्गुगयवन्यूनैः पराङ्घयङ्गुलि-ष्वायामोऽङ्गुलकैर्नुपाष्टसदलाद्यद्यङ्गसंख्यैर्यवैः । व्यासः सार्धयुगाङ्गुलैः स्तनसम्रत्सेथास्त्रिभिश्चूचुके व्यासोऽक्षे श्रुतिभियवैर्क्षतुमितैर्नाभौ दशाक्षोन्नतिः ॥

विमर्शिनी

तर्जन्यग्रिमयोः पादतर्जन्यङ्गुष्ठयोः युगैः चतुर्भिरङ्गुरुकेरायामः स्यात् । पराङ्घ्रञ्जुर्लेषु पादस्य परासु मध्यमानामिकाकनिष्ठासु कमाद् युगयवन्यूनैः चतुश्चतुर्यवहीनैः चतुरङ्गुरुादर्धाधाङ्गुरुहीनैरायामः स्यात् । ज्येष्ठादीनां कमाद् नृपाष्टसदरुाद्यञ्जसंख्यैः पोडशिभरष्टभिरधीन्वितसप्तिमः सप्तिमः पड्भिश्च यवैर्व्यासः स्यात् । सार्धयुगाङ्गुरुः अर्धाङ्गुरुसहितचतुरङ्गुरुः स्तनसमुत्सेषः स्तन्योरुत्रतिः स्यात् । चूचुके त्रिभिरङ्गुरुर्व्यासः । अक्षे स्तनाप्रभागे श्रुतिभिः चतुर्भिर्यवैर्व्यासः । नामौ ऋतुमितैः पड्यवैर्व्यासः । दशा द्वाभ्यां यवाभ्याम-क्षोन्नतिः स्यात् । तथाचाहः —

''तर्जन्यित्रमयोदीं चतुर्भागमुदाहृतम् ।
साधित्रभागं मध्या स्यात् त्रिभागं तदनामिका ॥
साधित्रभागमानं तु कनिष्ठाङ्गुळदीर्घकम् ।
द्विरष्टाष्टसाधिसप्तपाताळेकितुभियेवैः ॥
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं चरणाङ्गुळिविस्तृतम् ।
रामांशैश्चुचुकव्यासः साधिभागोत्रतौ स्तनौ ॥
स्तना(क्षमात्रं १ क्षं) श्रुतिमानं स्याद् द्वियवः स्यात् तदुक्रातिः ॥"
इति ॥ ११४ ॥

विघेशं शरतालकैर्विरचयेत् त्र्यक्षं महेभाननं
गृहाश्चग्रगलं स्थितं सम्प्रपिष्टं वातिपीनाङ्गकम् ।
उष्णीषानमुखमेककेन सदलाभ्यां तालकाभ्यां ततः
कट्यन्तं चरणौ कराश्च करणीयाः सार्धतस्तालतः ॥ ११५॥
विमर्शिनी

अथ गणपतिमुद्दिस्य पञ्चतालस्थितिमाह — विवेशमिति । विवेशं शरतालकैः पञ्चतालैः विरचयेत् । कीदृशं, त्र्यक्षम् अक्ष्णां त्रयेण युक्तं महे-

 ^{&#}x27;छी' ख. पाठः.

माननं मत्तवारणेन्द्रसमानमुखं, गूढाभुमगरुं गूढेन तिरोहितेन आभुमेन ईषद्धिकितेन गरुने युक्तम्, अतिपीनाङ्गकम् अतिस्थूरुकायं, स्थितं तिष्ठन्तं, वा समु-पविष्टं सम्यगासीनं वा । उच्णीषाद् उच्णीषपद्दादारभ्य मुखं मुखमानम् एककेन तारुन, तत आरभ्य कट्यन्तमानं सदलाभ्यां तालाभ्याम् अर्थसहितेन तारुद्धयेन चरणी कराश्च सार्धतस्तारुतः सार्धेकतारुने करणीयाः स्युः । तथाचाहुः —

"विघ्रेशः पञ्चतालः स्यात् स्वासीनो वा स्थितो भवेत् । उष्णीषाधोमुखं तालं सार्धतालायताः कराः ॥ सार्धद्वितालं कण्ठाधोमानमाकटिस्त्रकम् ॥ सार्धतालायतौ पादौ पीवरः सर्वतो भवेत् ॥"

इति ॥ ११५॥

श्रीमद्रत्निकरीटकुण्डलयुगग्रैवेयहाराङ्गद-श्रेणीकङ्कणसोपवीतरशनावासोङ्घिभूषादिकम् । तत्तन्मृर्त्यतुरूपतोऽत्र रचयेत् खखायुधायुज्ज्वलं श्रक्षणं दृष्टिमनोहरं विरचनादाक्ष्याद् यथालक्षणम् ।।

विमर्शिनी

तत्तन्म्तीनामलङ्कारं विशेषेण रचनीयमित्याह — श्रीमदिति ॥
श्रीमद्रत्निकरीटकुण्डलयुगमैवेयहाराङ्गदश्रेणीकङ्कणसोपनीतरशनावासोङ्गिम्षादिकं
श्रीमन्ति रत्नमयं किरीटं शिरोभूषणं तथा कुण्डलयुगं कर्णालङ्कारद्वयं तथा मैवेयं
भीवाभूषणं तथा हारादिकमुरःस्थलभूषणं तथा अङ्गदश्रेणी मुजाभूषणाविलः
कङ्कणं प्रकोष्ठभूषणं सोपवीतं श्रीवागतोपवीतादिकं तथा रशनावस्नादिकं कृटिभूषणं
तथा मञ्जीराद्यङ्गिभूषादिकं च तत्तन्मूर्त्यनुरूपतः, स्वस्वायुधाद्युज्ज्वलं स्वस्वायुधेरप्यतिशयेनोज्ज्वलं स्वस्थाम् अपरुषं दृष्टिमनोहरं नेत्रमनसोः प्रसादकरं यथालक्षणं लक्षणादनपृत्तं च विरचनादाक्ष्याद् निर्माणकोशलेन विरचयेत् ॥ ११६॥

पद्मं तालसमुच्छ्यं द्विगुणविस्तारं च षोढा कृते
- मूले पट्टमिलांशतो द्वितयतोऽस्याधस्तनाष्टच्छद्म् ।
अङ्घयूनप्रथमब्जमध्यम्रपरिष्टाद्ष्टपत्रं त्रिभिभीगैः पट्टमुतं करोतु कमलेनामात्र पीठोच्छ्यः ॥ ११७॥

ar ar fo

विमशिनी

पदाधस्तनपद्मलक्षणमाह पद्मामिति । पद्मं तालसमुच्लृयं द्वादशा-क्रुरोचं द्विगुणविस्तारं च करोतु । पोटा कृते उत्सेधे षोटा विभक्ते सति मूले अधोभागे इलांशतः एकांशेन पृष्टं वलयं करोतु । द्वितयतो खंशे अस्य पद्मस्या-धस्तनाष्टच्छदम् अभोगताष्टपत्रम्, अब्जमध्यं पद्मस्य मध्यप्रदेशम् अङ्घ्यू-नप्रथं स्वविस्तारात् पादोनविस्तारयुक्तम्, उपरिष्टात् त्रिभिभीगैः पट्टयुत-मष्टपत्रं करोतु । अत्र पीठोच्छ्रयः कमलेनामा उक्तपद्मेन सहैव । पद्मोत्सेध-पाठोत्सेघे योजनीय इत्यर्थः । तथा च गास्करः —

> "अथ पदास्य तृत्सेघं मुलमानसमुच्छ्यम् । यावत्पद्मस्य तृत्सेघं षड्भागं च विधाय च॥ त्रिमागम् ध्वेपद्मं स्याद्धःपद्मं द्वियंशकम् । शेषांशं पद्मपट्टं स्यात् पीठमानसमाश्रितम् ॥ पद्मस्य विस्तरो ज्ञेयो द्वितालिखतालो वा (१) पद्मविस्तारमेवं स्यात् त्रिमागो मध्यविस्तरः॥ अष्टपत्रैस्तु संयुक्तं वृत्तमेव विधायते।"

इति ॥ ११७ ॥

विञ्चत्या प्रतिमाङ्गुलैः प्रविततं वृन्ते तया सैकया नालं सद्विकयापिवाथ विततेरष्टाचलाङ्गांशकैः। अन्ते हीनवितानमारचयतु ब्रह्मोपलान्तायतं तुर्याश्रं सकलेषु वैधसमिदं वृत्तं कचिचैश्वरम् ॥ ११८ ॥

विमर्शिनी

नाललक्षणमाह - विंशत्येति । वृन्ते पद्ममूले विंशत्या वा सैकया विशत्या वा सद्विकया विशत्या वा अतिमाङ्कुँछैः अतिमायास्तालवशात् कल्पि-तैरङ्कुळैः प्रविततं विस्तृतं नालमारचयतु । अथान्ते नालामे विततेः मूलविस्तृतेः अष्टाचलाङ्गांशकैः अष्टांशेन वा सप्तांशेन वा पडंशेन वा हीनवितानं रहितवि-स्तारं ब्रह्मोपलान्तायतं नपुंसकशिलापर्यन्तदैर्घ्ययुक्तं रचयतु । इदं नालं सकलेषु देवेषु वैधसं ब्रह्मदेवत्यं तुर्याश्रं , तथाच कचिद् वृत्तं चैश्वरं रुद्रदेवत्यं च । तथाच भास्करः ---

^{:. &#}x27;द्यस्यांश ख. पाठः २, 'त' मूलपाठः.

"पद्मनारुस्य विस्तारं प्रतिमाङ्गुरुन चोच्यते । द्वाविशतिश्च अङ्गुल्य एकविशाङ्गुरुं भवेत् । विशाङ्गुरुं तथेव स्यात् त्रिविधं नारुविस्तरम् ॥ नारुमृरुस्य तारेणं अप्रविस्तारहीनता । अष्टभागेकहीनं स्यात् सप्तभागेकहीनकम् ॥ पड्भागस्येकहीनं स्यात् त्रिविधं त्वप्रहीनकम् ॥

इति । तथाच मुरारिः —

"तस्य नालं तु वृत्तं स्थाचतुरश्रं तु वा भवेत्। वृत्तं शिवात्मकं ब्राह्मं तथा स्थाचतुरश्रकम् ॥ रत्नन्यासस्पृगेव स्थान्नान्यथा नालमिप्यते।"

इति ॥ ११८ ॥

ळिङ्गानि सायककरादिपदोनिताश्वि-हस्तान्तिमानि चरणांशविर्म्यक्तिकरूप्त्या । स्युविर्णिनां मुख्युजोरुपदोद्भवानां पञ्चाप्रिपावकजगत्परिसङ्ख्यकानि ॥ ११९ ॥

विमर्शिनी

बिम्बलक्षणमुक्त्वा लिङ्गलक्षणमाह लिङ्गानीति । मुलभुजोरुपदो-द्भवानां ब्रह्मणो मुलादिम्यः सम्मृतानां ब्राह्मणक्षित्रियेवस्यसृद्भाणां वर्णिनां क्रमेण चरणांशविमुक्तिकल्रस्या पादपादांशहीनक्रमेण सायककरादिपदोनिताश्चि-हस्तान्तिमानि पञ्चकरादिपादोनद्विहस्तावसानानि पञ्चाभिपावकजगत्परिसङ्ख्य-कानि पञ्चित्रित्रित्रसङ्ख्यकानि लिङ्गानि स्युः । तत्र पञ्चकरपादोनपञ्चकरसार्ध-चतुष्करसपादचतुष्करचतुष्करमितानि पञ्च लिङ्गानि ब्राह्मणानां, पादोनचतुष्कर-सार्धित्रकरसपादित्रकरमितानि त्रीणि क्षित्रियाणां, त्रिकरपादोनित्रकरसार्धद्विकर मितानि त्रीणि वैदयानां, सपादद्विकरद्विकरपादोनद्विकरमितानि त्रीणि लिङ्गानि सद्वाणामिति विभागः । तथाच पाशुपते—

> "पञ्चहस्तादि विपाणां हासादेकेकपादतः । ारुक्तं पञ्चविधं तद्वदन्येषां च त्रयं त्रयम् ॥"

इति ॥ ११९ ॥

^{়. &#}x27;নাম' क. पाटः. २ 'युक्तक्छ' मूलपाटः. ३. 'র্জা' क. पाटः

अङ्घ्रयंशकक्रमकृतइसनेन भूयो द्वे चैकमण्यनुविद्योमकुद्योत्थयोः स्युः । तान्युत्तरोचरकुद्यमभवेषु चातु-द्योग्यात् प्रकल्पयत् चैककरादिकानि ॥ १२०॥ विमर्शिनी

भूयः पादोनद्विकरादारम्य अङ्घ्रांशकक्रमकृतह्सनेन पादांशहीन-बळस्या अनुविलोमकुलोत्थयोः अनुलोमजातस्य प्रतिलोमजातस्य च क्रमेण दे बैकमपि लिक्नानि स्युः । तत्र सार्धिककरसपादैककरिमते हे । लिक्ने अनुलोमजा-तानाम् , एककरमेकमेव लिक्नं प्रतिलोमजातानाम् । तान्येककरादिकानि लिक्नानि उत्तरोत्तरकुलप्रभवेष्वानुलोम्याद् अनुलोमक्रमेण प्रकल्पयतु वा । तत्र ब्राह्मणानां सर्वाणि लिक्नानि प्राह्माणि । क्षत्रियाणां स्वानि, वैश्यानां विहितानि बेत्यादि च कस्पयतु । तथा निवन्वने —

> "द्विकरान्तं च पञ्चादि विप्रादीनां क्रमात् स्मृतम् । एकहस्तं तु यक्षिकं प्रतिलोम(च ! ज) सुच्यते ॥"

इति ॥ १२०॥

गर्भव्यासे विभक्ते स्मरशरनक्तेत्रेस्निपञ्चेकभागे-विङ्गानि त्रीणि तेषु त्रिषु गुणद्धितेष्वेकभागेदिंभागेः । दे दे तानि स्युरेवं नव चरणयुतं तत्समं पादहीनं द्वाराद् सेकांशकास्यामपि गुणद्धिते तत्र पञ्चेतराणि ॥

विमर्शिनी

गर्भगृहप्रमाणेनापि लिक्कान्याह गर्भव्यास इति । सारशरनवनेत्रेः पश्चिभिनंबिमिद्वीभ्यां च गर्भव्यासे गर्भगृहव्यासे विभक्ते सित कमात् त्रिपञ्चेक-भागेश्व त्रीणि लिक्कानि । तेषु त्रिषु लिक्केषु गुणदिलतेषु त्रित्रिभक्तेषु एकभागे-द्विभागेश्व इति तत्र तत्र द्वे द्वे । एवं तानि लिक्कानि नव स्युः । पुनद्वीरवशा-दिप लिक्कान्याह चरणयुतमित्यादिश्लोकशेषेण । तत्समं द्वारसमं चरणयुतं द्वारात् पादांशाधिकं पादहीनं द्वारात् पादांशहीनं , गुणदिलते त्रिभक्ते तत्र द्वारे द्वाकांशकाभ्यामपि द्वांशेनेकांशेन च इतीतराण्यपि पञ्च लिक्कानि स्युः । तथांच पाञ्चपते —

१. 'त्रिर्भके', १. 'था पा' क. पाठः.

"मृतरन्ध्राष्टभेदेन गर्भगेहे विभाजिते । बह्विमृतचर्द्वार्भस्तु कल्पितं त्रिविधं विदुः ।

कियासारे च --

"त्रितयं विभजेत् त्रिधा । एकस्य द्वितयं चैकमेकस्येवं नवोदितम् ॥"

पुनरपि पाशुपते ---

"पादाधिकं समस्तं च पादोनं गुणमाजिते। द्वारमामकेन निर्दिष्टं द्वारमानेन पञ्चधा॥

इति॥ १२१॥

छिक्नं सर्वसमं समोन्मितिविभक्तांश्रत्रयं तत् पुनः
स्वायत्या समनाहकं यदि समांशं चाथ वृद्धस्वत्रम् ।
भक्ते भानुयुजोच्छ्येऽद्रिवसनन्दांशे(स्तु) मृटादिषुपतं दिग्द्किते त्रिलोकसुगसङ्ख्याभिस्तथेशाधिकम् ॥

विमिशिनी

इति लिक्कायाममुक्तवा तेषां विभागकलितिमाह— लिक्किमिति। समो-निमतिविभक्तांशत्रयं समेनोन्मानेन हैं होंग विभक्त मंशत्रयं चतुरश्राष्ट्राश्रवृत्तस्व-रूपं यद्यक्षिकं तत् सर्वसममिति प्रसिद्धम्। तिल्लेकं पुनः स्वायत्या स्वस्वभाग-दैध्येण समनाहकं यदि मवति, तिर्हं तत् समाशमिति प्रसिद्धम्। अथ भानुयुजा चतुर्वशितिधा उच्छ्ये मक्ते सित मृलादिषु चतुरश्रादिषु अदिवसु-नन्दांशैरुपेतं लिकं वृद्धपुत्तरम्। तथा दिग्तलिते दश्रधा विभक्ते मृलादिषु त्रिलोकयुगसंख्यामिः त्रित्रियतुर्भागरुपेतमाशाधिकमिति प्रसिद्धम्। तथा निकम्धने—

> "अग्रे मुले व मध्ये व प्रमाणं सर्वतः समम् । तद्धि सर्वसमं नाम बहुधान्यधनावहम् ॥ लिक्ने त्रिधा विभक्तं स्यात् परिणाहसमायतम् । समांशमिति विश्लेयं नैतत् सूक्ष्मतरं भवेत् ॥ उत्सेधमाने लिक्नस्य नतुर्विशतिमाजिते । सप्ताष्टनवभागेस्तु क्रमेणोध्वविवर्धितम् ॥

९. 'व्ये' स. पाठः

वर्धमानमिति ज्ञेयं सर्वसम्पत्समृद्धिदम् । उत्सेषं दशधा भङ्कत्वा मूलमध्यं त्रिभिक्षिभिः॥ चतुर्भागयुतं चोर्ध्वं कुर्यादेवं शिवाधिकम्॥"

इति ॥ १२२ ॥

आयामे दिलेते दिवाकरयुजाभीष्टेऽष्टभिर्निस्तृतिः कार्याश्चेरथ पञ्चपञ्चयवयुक्तैः सप्तभिः पञ्चभिः। खायामार्कयुगांशतंद्द्विरसनांशः साद् यवः केवलैः पञ्चांशैरपि गर्भगेहन्वमांशेनापि सां सार्यते ॥ १२३॥

विमार्बानी

आयामस्य कळिप्तिमुक्तवीं विस्तारकळिप्तिमाह आयाम इति । अभीष्टे आयामे विवाकरयुजा चतुर्विशातिधा दिखते विभक्ते. अष्टभिः विस्तृतिः कार्या । अथान्नेव पञ्चपञ्चयवयुक्तैः इति । पञ्चयवयुक्तैः सप्तिभिश्च पञ्च- यवस्तुक्तैः पञ्चिभिश्चाशिरिति द्विधा च विस्तृतिः कार्या । तन्मभ्ये तन्नत्यं यवस्त्रभामध्याह स्वायामाकयुगांशतद्दिरस्मांशः स्याद् यव इति । स्वायामस्य स्वदैर्ध्यस्यार्कयुगांशः चतुर्विशत्यंशो यस्तस्य द्विरस्मांशोऽष्टांशश्च यः स्व यवः स्यात् । पुनः पूर्वोक्तशेषत्वेन विस्तारान्तरमाह — केवलेरित्यादिना । आयामे चतुर्विशतिधा कृते केवलेः पञ्चांशैरिप विस्तृतिः कार्या । अपिशक्देन नाष्मणादिवर्णिनामेव ते चरवारो विस्तारा इति सूर्वितम् । गर्भगेहस्वमांशैनापि सा विस्तृतिः सार्यते क्रियत इतार्थः। तथाचाहुः—

"चतुर्विशतिभक्तस्य विस्तारोऽष्टमिरंशकैः। यवपञ्चकसंयुक्तैः सप्तिभिः पञ्चिमित्वया ॥ केवलैः पञ्चिमिश्चेवं विस्तारो ब्राह्मणादिषु। चतुर्विशतिभागं तु पुनर्भञ्चन्त्वाष्ट्रधांशकैः ॥ यवस्थाने च संयुक्तैः कल्पयेद् द्विकरादिकम् ।"

इति ।

"गर्भित्रभागे पीठं स्याहिङ्गं पीठित्रिभागकम् ।"

इति च ॥ १२३ ॥

ै 'कद्रि', १, 'स स्मार्थ' मूलपाउः, ३, है' क, पाउः

यथोचितातानवितानयुक्तां शिलां त्रिधोक्तक्रमतो विभन्य । मूलं युगाश्रं विद्धीत मध्यमष्टाश्रकं युक्तमयं परं च ॥ १२४ ॥

विमर्शिनी

एवं कल्पितायाः शिलायाश्चतुरश्चादिरूपेण त्रैविध्यकरपनमाह— यथोचितातानेति । यथोचितातानवितानयुक्तां यथोचिताभ्यामातानवितानाभ्यां युक्तां शिलामुक्तकमतिस्था विभज्य मूलं युगाश्चे चतुरश्चं मध्यम् अष्टाश्चकं परं कृतमयं च विदर्शात । तथा निबन्धने—

> "आयामं तु द्विया कृत्वा मूलमध्यायतः कमात्। तुर्याश्राष्टाश्रवृत्तानि भूपीठव्योमगानि तु ॥"

इति ॥ १२४॥

तुर्याश्रे सुसमे प्रसार्य भ्रजस्त्रं कर्णस्त्राध्वना तस्यान्ताहितलक्ष्मसु प्रतिदिशं दे हे भ्रजास्त्रके । कृत्वा तद्द्यमध्यसंस्थितचतुष्कोणानि संशोध्य सा-ध्वष्टाश्रं विदर्धात वृत्तमपि तद्द्यप्टाश्रकादिकमात् ॥ १२५ ॥

विमशिनी

तत्करणविधानमाह—तुर्याश्च इति । सुसमे तुर्याश्चे दीर्घनतुरश्चिति तत्र शिलापकाण्डे भुजसूत्रं दिवसूत्रं कर्णसूत्राध्वना कोणसूत्रमार्गेण प्रसार्य तस्य सूत्रस्य अन्ताहितलक्ष्मसु अवसाने सम्पादितलाञ्छनेषु प्रतिदिशं चतस्यविषे दिश्च हे हे भुजासूत्रे दिवसूत्रे कृत्वा तद्दूयमध्यसंस्थितचतुष्कोणानि तस्य भुजासूत्रह्मस्य मध्यस्थितानि चत्वारि कोणानि संशोध्य त्यक्त्वा साधु यथावदद्याश्चं विद्धीत । तद्दूयद्याश्चकादिकमात् । तत्पुनरद्याश्चं तथैव पोक्तकमेण पोडशाश्चं तद्द्वात्रिशदश्चमित्यादिकमेण वृत्तमपि विद्धीत । तथाच मझयां—

"निक्षिप्य कर्णेषु च बाहुसूत्रं तस्यावसाने विभिधाय सूत्रम् । कोणेषु सर्वत्र च निम्नमेतद्रष्टाश्रकं वृत्तमधैवमेवम् ॥" इति ॥ १२५ ॥

> विस्तारं शिवलिङ्गमृधिं वसुनन्दादित्यरुद्रांशकं इत्वात्र क्रमशो विशोध्य परितो झेकद्विलोकांशकान् ।

श्रयुक्तं च'ख, पाठ:. २. 'तो' मूलपाट:.

कृत्वात्यष्टितिथिप्रकृत्यतिष्टतिष्ट्यातांशयुक्तं कमात् पूजाभागमिहोक्तभागमुपरिष्टाच्छोधयेत् वर्णिषु ॥ १२६ ॥

विमर्शिनी

शिरोक्तंनविधिमाह — विस्तारिमिति । अत्र शिविलेक्कम्। धि वसुन-न्दादित्यरुद्धांशकम् अष्टनवद्धादशैकादशभागं कृत्वा क्रमशो द्योकद्विरोकाश-कान् द्योकद्वित्रिभागान् परितो विशोध्य पुनः प्जाभागं वृत्तभागमपि तथा-त्यष्टितिथिपकृत्यतिष्टित्यातांशयुक्तं सप्तदशपश्चदशैकविशत्येकोनविशत्यश्चरुक्तं कृत्वा क्रमादिहापि उक्तभागं द्योकद्वित्रभागमुपरिष्टाद् वर्णिषु ब्राह्मणादिषु शोधयेत् । तथाच पाशुपते —

> "वसुरन्ध्रत्रस्तुद्धन्द्धस्त्रभेदे तु विस्तृते । द्योकद्वित्रित्यांशेस्तु वर्तयेक्षिक्कमम्तकम् ॥ सप्तपञ्चमहारुद्धनवयुक्तेद्शांशकैः । यूजाभागगते देधेर्य विभक्ते कल्पयेत् कमात् ॥ भशैः पूर्वोदितरेव त्रपुर्वाफलमस्तकम् । छत्राभ बालचन्द्राभं कुक्कृद्यण्डनिमं कमात् ॥"

इति ॥ १२६॥

तन्मस्तके नवविभागतया विभक्ते
भागं विश्लोध्य परितः शिवभागदैध्यम् ।
द्वान्निशदंशकतया परिकल्प्य भागानेकैकशो दिजमुखेषु विश्लोधयेद्वा ॥ १२७ ॥

पक्षान्तरमाश्रित्य शिरोवर्तनमाह तन्मस्तक इति । तन्मसके तस्यो-र्श्वभागविसारे नवविभागतया विभक्ते सति परितो भागमेकांशं विशोध्य शिवभागदैर्ध्यं पूजाभागायामं द्वात्रिंशदंशतया परिकल्प्य द्विजसुखेषु बाबणादिषु भागानेकेकशः एकेकाधिक्येन शोधयेद्वा । तथाच कियासारे—

"बिस्तारं नबधा मङ्करवा बाह्यभागं विशोधयेत् । आयामं शिवभागस्य समं मङ्करवाष्ट्रधान्तिमम् ॥

^{1. &#}x27;ध्ये' ख. पाठः.

वेदैर्विभज्य वर्णानामेकेकं त विशोधयेत्।" इसि ॥ १२७॥

> कृतीत त्रपुषीफलाग्रसहयं छत्रोपमं मस्तकं बाळेन्द्राकृति कृत्कुटाण्डसहयं विप्रादिवर्णकमात् । भेदाः सर्वसमांशकप्रभृतयो नाहमभेदान्विता-स्तेडप्येतस्क्रमतः स्युरेतदनुळोमाङ्गीकृतिश्रेष्यते ॥ १२८॥ विमर्शिना

तत्र वर्णवशात् भेदमाह कुर्वितित । विपादिवर्णकमात् त्रपुर्ण फलामसदशं, त्रपुर्णफलं (२६०,०००) तस्यात्रामं छत्रोपमं छत्राकारं बालेन्द्रा-इति बालेन्दुसदशं कुक्कुटाण्डसदृशं च मस्तकं कुर्वित । नाह्पभेदान्त्रिता नाह्पभेदेन युक्ताः सर्वसमांशकपभृतयो भेदाश्च एतत्क(मात् १ मतः) विपादि-कमात् स्यः । एतदनुरुरोमाङ्गीकृतिश्च विपादीनामनुरुरोमाङ्गीकारश्चेष्यते । तथाच मञ्जर्यो—

"लिश्वस्य त्रपुर्धाफलामश्रष्टश्चे विषयः कुर्याच्छिरः रछत्रामे घरणीपतेः शारीकलाकारं विशः कल्पयेत् । श्रद्धाणामपि कुक्कुटाण्डसदृशं सर्वं समस्तम्य वा वर्णस्य प्रविधेयमेषु बहुवा मेदाः पृथक् संस्थिताः ॥" इत्यादि ॥ १२८ ॥

> भक्तता त्रेधा शिवांशायतिष्ठेपरितन भागष्ठातिश्वच्य शिष्ट कृत्वाष्टांशं समास्फाल्य च विषुवासिरास्त्रमयाष्ट्रमांशे। विष्ठामं व्रक्षम साधारणमथ यवरूपं महेभेक्षणामं मीसांकारं च बद्धाञ्जानित्रमपि विशादिकरुष्या क्रिलेडा ॥

> > विगशिनी

स्थ(णारंणा)द्वारमाह — भंड्यत्वेति । शिवांशायति पृजाभागदैध्ये त्रेथा भङ्कत्वा उपरितनम् ऊर्ध्वगतं भागमुत्क्षिप्य ऊर्ध्व त्यवत्वा शिष्टमष्टांशं कृत्वा विषुवसिरासूत्रं मध्यनाडीसूत्रं चास्फाल्य अत्राष्टमांशे लिक्कामं शिवलिक्कामं स्थानारं लिखेत् । अथ विप्रादिषत्रस्या यवरूपं यवाकारं महेन्भ्यणामं राजनयननिमं वीद्याकारं बद्धाङ्वालिनिभमपि लिखेद्वा । तथाचाहुः— "पूजामागं त्रिधा मङ्कत्वा सुक्त्वा भागमभान्तिमम् । कण्ठादिमौलिपर्यन्तं सुखं तस्मिन् व्यवस्थितम् ॥ द्रोषाभ्यां लक्षणोद्धारं लिक्काकारं समं भवेत् । तद्ब्रक्षस्त्रस्तिरूच विभागां तु यवाकृति ॥ नृपतिरिभनेत्रामं बीद्याकारं स्मृतं विशः । इद्वर्याकृतिसुद्धामं सर्वेषां सर्वेमेव वा ॥"

रति ॥ १२९ ॥

रेखां लक्षणमृत्यतो मणिमयी मृलांशयुग्मान्तिमं रेखे लक्षणपार्श्वजे च परिकिष्टयेष्वंशमध्यावधि । ऊर्ध्वाग्रैकेतुसूत्रकेश्चिद्शकोष्टानि प्रकल्प्याथ ते तत्कर्णक्रमतः परागचनिपङ्कत्यन्ते मिथो योजयेत् ॥ १३०॥

विम्सिनी

गणिरेखापार्श्वरेखयोर्जर्शनमाह — रेखामित । ठक्षणम्छतः ठक्ष-णोद्धाराद्धोभागे मणिमयी मणिसंज्ञां मध्यस्थां रेखां मूळांत्रयुग्मान्तिमं मूळां-श्रयुग्मपर्यन्तं परिलिख्य ठक्षणपार्श्वजे ठक्षणस्य पार्श्वगते च रेखे इप्वंशम-ध्याविध पञ्चमाशमध्यपर्यन्तं परिलिख्य उद्योग्रैऋतुस्त्रकः पर्स्त्रेः त्रिदश-कोष्ठानि त्रिशस्पताति अकल्प्याथ (ते) तत्कर्णक्रमतः तत्कोणक्रमेण पराक् प्रध-भागे अवनिषष्टक्तानते ए(व!क)पङ्कत्वयसाने मिथोऽन्योग्यं योजयेत् । तथाच मञ्जर्था—

"गङ्गत्या तं च तथाष्ट्रधा सममधस्त्यनत्वा च गागद्वयं रेखां तां मणिसंज्ञिकीं परिलिखेत् पार्श्वद्वये आगयेत् । रेखे पञ्चमगागमध्यनिहिते पृष्ठे तथा संगति श्चान्त्यांशोपरि मध्यमाश्च लिलता रेखा न निझोजताः॥"

इति ॥ १३० ॥

विस्तारोऽधमलक्षणे द्वियवतस्तत्पादवृद्धश्चोध्वेतो रेखा तहलतो मिता माणिमयी तत्सामिक्छप्ते परे। रेखा दक्षिणवाममध्यरचिता ब्रह्माजितानङ्गजि-देवत्याश्चतुरश्रकादिशिवलिङ्गांशाश्च तद्देवताः॥ १३१॥

विमक्तिनी

तत्र अधमलक्षणे अधमलिङ्गस्य लक्षणे द्वियवतो विस्तारः स्यात् । अध्वतो मध्यमोत्तमयोस्तत्पादवृद्ध्या विस्तारः । मणिमयी रेखा तद्दलतः तद-धन मिता । परे अन्ये पार्श्वरेखे तत्सामिक्लप्ते तद्धिमिते च स्याताम् । दक्षि-णवाममध्यरचिता रेखाः क्रमाद् ब्रह्माजितानङ्गजिद्देवत्याः ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवताः । चतुरश्रादिशिवलिङ्गांशाश्च चतुरश्राद्याश्चवताः स्यः । तथादुः—

"यवद्धयमधारभ्य वर्धबेछिङ्गमानतः । रुक्षणस्य तु विस्तारं पादेन द्भिगुणान्ततः ॥ विस्तारं मणिरेस्वायाः सातं चापि यवादितः । असस्त्रस्य यत् सातं तदर्धं पक्षस्त्रत्रयोः ॥ "

इति । तथाच---

"दक्षिणायां चतुर्मुसः। वामारूयायां महाविष्णुर्मध्यगौयां महेश्वरः॥"

इति । मक्सर्या च---

''विष्णुस्थाणुपितामहाश्च विहिता भागत्रये देवताः''

इति ॥ १३१ ॥

विम्बे विम्बोच्छ्यसमसमायामविस्तारयुक्तं
स्वव्यासार्थोच्छ्यपरिगतं च प्रकुर्वीत पीठम् ॥
लिङ्गव्यासित्रगुणितवितत्यातिन्यां समेतं
लिङ्गे स्वाष्टाश्रकसमसमुच्छायि तुर्यश्ररूपम् ॥ १३२ ॥
विमार्थना

प्नं बिग्नस्य लिक्सस्य च लक्षणमुक्त्वा तयोः पीठलक्षणमाह— विम्ब इति । बि (ग्व ! ग्वे) स्थाप्ये विग्वोच्छ्र्यसमसमायामविस्तारयुक्तं विग्वोच्छ्र्यसमेनायामेन विस्तारेण च युक्तं, स्वव्यासार्थोच्छ्र्यपरिगतं स्वस्य व्यासस्याध्याने विस्तारेण च युक्तं, स्वव्यासार्थोच्छ्र्यपरिगतं स्वस्य व्यासस्याध्याने पात्रेणोच्छ्रायेण युक्तं पीठं प्रकुर्वीत । लिक्के स्थाप्ये लिक्कव्यासित्रगुणितवित्त-स्थातितभ्यां लिक्कविस्तारित्रगुणिताभ्यां विस्तारदीर्घाभ्यां समेतं, स्वाष्टाश्रकसम-समुच्छ्रायि लिक्कस्याद्याश्रीण समानोच्छ्र्यं तुर्यश्रक्तपं चतुरश्राकारं पीठं प्रकुर्वीत । तथाच संहितायां—

"विम्बोचार्धं तु पीठोचमायामो विम्बमानतः" ॥ इति । "लोहजस्यैकयोनिजम् । शैष्टमन्यत्र विद्येयम् " इति च । तथाच पाशुपते

t. 'मा' ख. पाठः.

ंश्कित्रिगुणाविस्तीर्णी विष्णुमागसमोच्छ्यास् । **लिक्कायामप्रवि**स्तीर्णी कल्पवेद् हाथ पीटिकास् ॥ इति ॥ १३२ ॥

> महारो विवयीठके वितिश्वाच्यी-इंगकेः पाइके प्राद्ध्याज्जमती तथा इहाइके उत्पिद्धियों च कमात्। अंशान्यां गलभंशकेन गलवाई जायते च यातिनि श्रीमान्ते च्यंह्यहर्षेन यहाँ विदेश पहि सहा । १३३॥ विवास

तन शिविष्णप्रविद्धन क्लाविषाह — अटांग इति । शिवपीठके बार्टाशे पोड्यांगिक्ते सति क्षितिशराज्यांग्रंतकेः एकपद्य बहुरेकांशकेः कमात् पाद्कं जगती तथा कुलुदकं तत्पद्धिकां च माद्य्यात् । अंशाभ्यामंशद्वयेन गढं च एकेनांशेन गढपहि च । आगते अवव्यांकाने वहाँ मिरंग्रेते जगती-माद्य्या(बार्विश्व) । भीवान्ते अवश्वाद्वीय वक्षांय तदावि वहाँ कि शिटेन पहिं च । तमाचाहः

''उत्तेषं विगडेत् तस्याः हमं चोड्यामा कमात्। एकेन पादुकं कुर्यात् व्यभिजेगतीयि।। इन्द्रं कुरुद्रपाष्टं च वेदेरेकांशकेन हु। द्वाभ्यामेकेन कर्तेक्यं गर्लं च गर्लाष्ट्रिकाम्।। भंशहसेन सुदृशं करमेन्द्रसम्बिकाम्।"

सयाच महनयांग्-

"उत्सेषं बहुपुम्केन विभवेत् यीउस्य वैकांशतः कुर्यात् पादुक्तनंशकेश्च जगता वेदेखहुनिः कनात् । एकांशेन विशेचनेन इस्तं चारित हि गर्ठ सार्वाशदितयेत रम्बन्किने विष्टेन पहि खनेत्॥"

इति ॥ १३३ ॥

पीठे ग्रुक्त्मा प्रतिष्ठावटग्राविधिमाणं निधायाविधेटं द्वाम्यामाधाय पायोगलयग्राक्षयात्रीं निधायांशकेन । शिष्टनाधाय तहेष्टनमथ तहुदक् त्र्यंशिक्तारदेष्यं द्वर्यादष्टाश्रमा गंजककृतज वकुल्यं कृशाग्रं प्रनालम् ॥

^{ু, &#}x27;शेनापि' ख. पाठः

विसर्शिनी

पाँठस्योपरिगतिवभागमाह—पीठ इति । पीठे प्रतिष्ठावटं मुक्त्या भविश्वष्टमुद्धिविभागं बतुर्धा च विधाय द्वाम्यामन्तर्गताम्यामद्या पाथो- बरुर्य जलमार्गाकारं वलयमाधाय एकेनांग्रेनोदकधात्रीं शिष्टेन तद्वेष्टनं चाधा- बाध तदुद्यमागे व्यंशविष्तारदेष्यं पीठस्य जिमारोन बिस्तारदेष्यंयुक्तमाशांश- कृतजलकृत्यं दशांशेन कृतजलकृत्यम् । कृत्रालं कृत्रीत् । तथा बाहुः —

"लिक्कावटं त्रियंशेन श्रिष्टं कृत्वाष्ट्रधा तमात् । वर्ष्ट्रयं वारिमार्गस्य वेदैः वातं तदर्थतः ॥ भातस्य पार्श्वयोः कुर्याद् द्वास्यां द्वास्यां तु मेश्वस्थाम । प्रनात्म्यत्ते कुर्याद् विस्तारायामतः समस् ॥ विभागेन तु पीठस्य कृत्वाष्टाश्रं समन्ततः । तद्शांशेन खातं स्थात् किञ्चित्मे तनुकृतम् ॥ तरक्रम्लपार्शे तु जगन्यां चीर्ञ्चवोऽपयेत् । भोडकांशेन गमनं पीठमध्यादश्रेशगम् ॥"

इति ॥ १३४ ॥

बिम्बे नपूंसकिशिलां निजनालम्ल-विस्तारतोऽधिचरणांशदलां गतानाम् । द्विष्ठप्रथां च विद्शीत निजग्रथार्थ-पादोनतत्यमसमुच्छ्यसम्ब्रम्बाम् ॥ १३५ ॥

विमोगिनी

निम्निक्षयं नपुंसक्तिशतालक्षणमाह विम्य इति । विम्ये विम्निव्ययं निम्निव्ययं निम्निव्ययं निम्निव्ययं मूलमार्गाविष्नागत् अभिन्यणांशवलां शतानां पादाधिक्येन वार्धाधिक्येन वा विस्तारेण युक्तां, द्विभण्यां नालमूल-विस्ताराद् द्विगुणितविस्तारयुक्तां वा, तथा निजपधार्भपादोननत्यमसमुच्छ्य-संप्रपत्नां निजविस्तारार्थेन वा पादोनेन वा तत्समेन वा समुच्छ्येण युक्तां नपुं-सक्तिलां विदर्शात । तथाचाहुः—

'पाद्यालभगाणनः ।

१. 'बत्बम', २, 'वर्धतो' क पाठः

पादाभिकमभाध्यर्थं द्विगुणं वा सविस्तरम् ॥ विस्तारार्थोध्युवं कुर्यात् पादोनं वा विभीयते । विस्तारतः समं वापि त्रिविधं च तदुच्छुयम् ॥"

इति ॥ १३५ ॥

भक्त्वा त्रिधाङ्ग्रिटषदुन्त्र्यमेकमंशं पीठे विभागभुपवेश्वयत्वेरायाम् । अकाधिताङ्गुन्धिमतं खनत्त्तमादि असाधमभुष्टयुन्तितनालनिवेद्यनाय ॥ १३६ ॥

विस्थिती

पुनः अङ्गिष्टपद्च्छ्यं नपुंसकित्रिकोत्सयं त्रिधा भङ्कत्वा एकमंशं पीठे द्विमागमुक्त्रायां भूमी च उपवेशयतु । त्रक्षारममृश्चि नपुंसकित्रिकोपिर्-मागे उत्तमादिक्रमेण द्येकाधिताङ्गुलिमितं द्वाभ्यानेकेन अर्थाङ्गुलेन वा मितव उचितनालनिवेशनाय तत्र योग्यस्य नालस्य निवेशनाय खनतु च ॥ १३६॥

> लिङ्गायामसमा नपुंसकशिलावयाया विष्ठोऽवरः पूजांकद्विगुणस्तदन्तरमितावदांशितायां क्रमात् । अंश्रद्धयोधममध्यमादिकविधिवर्यासाधितोऽङ्घयन्तिम-अंतिमध्य तथात्र लिङ्गाविनियग्राहेश कार्योऽवटः ॥ १३७॥

विस्र शिना

अश लिक्कविषयं नपुंसक्तिलालक्षणमाह लिक्कायामित । लिक्का-शामसमः लिक्कस्य देव्यंण समा नपुंसक्तिलाल्यासः नपुंसक्तिलालाया विस्तारो विष्ठ उत्तमः, पूजांशद्विगुणः अवरः अधमः, तदन्तरमिता तयारन्तरगताय मिता अष्टांशितायां क्याद्शद्वर्धा अशांश्वधनेन अधममध्यमादिकविधिः अध-माधमाक्षुत्तमात्तमपर्यन्तस्य विधिः । तथाच (सं १७) व्यासार्धतो व्यासार्धमारभ्य अङ्ग्रान्तिमः पादांशपर्यन्त उत्सेधका । तस्मिन्नपि तथाष्टांशिते तथा उत्तमो-त्तमाक्षमाधमपर्यन्तविधिका । तथाच लिक्कविनिवंशाहीः लिक्कविनिवेशनायां बोम्बोऽबटका कार्यः । तथाच गुरूदेवः — "िक्सायामसमन्यासा श्रेष्ठा अस्तिशिला स्मृता । पूजांशद्विगुणा नीचा तयोर्मध्येऽहमानिके ॥ प्राग्वस्तव प्रकाराः स्युः शुमा ब्रह्मशिलाः स्मृताः । स्वन्यासार्वेन ता मुख्या नीचा यादांशतो धना ॥ चर्योमध्येऽष्ठया मस्ते धनाव् ब्रह्मशिला नव ॥"

इति ॥ १३७ ॥

सक्ले सति मूर्जनम्बके निगम गोन्मित कर्ननिम्बक्स् । सक्लाकृति निन्कलंडिय वा स्थितमासीनस्रुत प्रकल्पयेत् ॥ १३८॥

विसंशिनी

विन्यनिषये कैंद्धक्रञक्षणमाह — सक् हाति । मूर्लबिन्ये सक् सावयने सित निगमां ोन्मिति चतुर्थाहोनोन्मितं मानं यथा भवति तथा कर्माणि विन्यकातुकं कल्पयेत् । निण्कले निरवयने सफलाकृति साबयवर्त्वनैय स्थितं स्थिते मूर्लाई(न्ता! में) स्थितम् आसीनमुत आसीनं या प्रकल्पयेत् । आसीने जोनम्या प्रकल्पयेत् । निगमांशोन्मितीत्येतदुपलक्षणस् । अन्यका च प्रन्थान्तरे नियानात्, तथा दर्शनाम् । तथाहि —

> ''नहित मिनायाने तिनिमक्ते सपुद्धियः । अगन्याध्ययिनैस्थैर्विकिनिम्बं प्रकल्पयेत् ॥ स्वायामपञ्चप इनागैः फर्माचीष्टवंशितेऽथया । अवध्याशुगरसायशैरल्ये महित वा समेत् ॥''

इति । तथाच -

"विम्बदीर्घनुषमाजितेऽशकेर्वेदमृतरसपर्वतेस्तथा । अङ्गुलैश्च भवति स्वयोनिजैः कर्मविम्बमितिरच्युनार्ययोः॥"

इति । रत्नावरुयाम् — "अथ कर्माचीप्रमाणम् । यथा मूलाची, कर्माचीपि तथैव कार्या । स्थाने स्थितमासीनं वा कारयेत् । अन्यकर्माचीः स्थिता एव क् कुर्यात् । महावेरत्रिभागकमागमुत्तमम् । कर्माचीप्रतिमोच्छ्यं नवभागं कृत्वैक-मागमपोद्य शेपं त्रिभागं कृत्वा एकभागं मध्यमि।"त्यादि ॥ १३८ ॥

^{1. &#}x27;न्मानं' स. पाठः.

शायामन श्रिवांश्रकस्य रचयेश्वाहेन ना सम्मितं व्यासेनापि च मन्त्रलिङ्गविषये तत् कर्मनिम्बं श्रिवे । अक्ष्यत्वा पोढ्यथा पुनस्त्रयमिदं रुहाङ्क्ष्रेताञ्चना-स्त्यंश्रीवोधिकमृनितं च कृदचित् कृयोत् तदीचित्यतः ॥ १३९ ॥

तिससिन

लिक्क विषयं क्रमीयेष्वमानगह — आयामेनित । मन्त्रलिक विषयं शिवाशकस्य बत्तांशकस्यायामेन वा तस्य नाहेग वा तस्य न्यासेन वापि सम्मितं क्रमीयेम्बं रचेबेत् । कुहचित् पुनारतं नयं षोडश्रथा मक्कवा रुद्राक्कशैलाशु-गाम्येशैः एकादशनयसत्तपञ्चन्यंशिराधिकं कृहचित्निनं वा तदीचित्यतः कु-वात् ॥ १३९॥

> धिखिनिकसंसुपिरमक्ते ग्लगृहं म्ललिङ्गे न । नेत्राग्रिमृतमागैवालगृहं बालिङ्गं न ॥ १४० ॥

> > विवासिनी

निष्क्रमणार्थमस्यगेहाल्पनिष्वयोः प्रमाणमाह — ग्निसीति । म्रूपा-सादे म्रूलिके च त्रिभिः पञ्चभिनित्रभिनी नक्ते क्रमेण द्राभ्यां त्रिभिः पश्चभिनी बाह्यस्यमल्पनिष्वं च कुर्याते ॥ १४० ॥

> इति तन्त्रसमुखये दितीयः पटलो दक्षितदेवधिष्यबश्चमाः। परिमण्डपविम्बलिङ्गपीठा-दिकक्टप्ट्युक्तिसमन्त्रितः समाप्तः ॥ १४१ ॥

> > विस्थिता

पटलमुपसंहरति - इति द्वितीयः पटलः समाप्तः । दश्चितदेवविष्ण्य-ह्यमा प्रतिपादितप्रासादरुक्षणेन युक्तः । परिमण्डपविन्वलिक्रपीठिदिकक्छप्युक्ति-समन्वितः अन्तहारादिविम्बलिक्रादिक्छिप्तिवचेनन युक्तश्च ॥ १४१ ॥

> इति तन्त्रसमुचनविमार्थनयां विसीयः पटकः ॥

अथ वृतीयः परलः।

इयोत् प्रामियासकर्मदिवसान्मित्राङ्कसङ्क्षेत्रे दिने कैलेपुप्रमितेऽयंबाधिगतवामायां श्रभायां निधि। प्रत्यग्डारि सुरालयोद्गुपक्लमे संद्यंत मण्डंप मन्त्री तन्तुकुशस्त्रगादिकृतसंस्कारऽङ्कुगरोपणम् ॥ १॥ १॥

विमांशनी

अतीतपटेरेन भाषाद्यांनमादिसम्पादनभिधाय सम्पति प्रांतष्टाकर्मणः भाकर्तन्यबीजावापादिकं मूर्ते — कुर्योदिति । अधियासकमदिवसात् भाक् । नवपि प्रतिष्टाकर्मणः पागिति वक्तव्यम् ,

"अष्टमेऽहि प्रतिष्ठायाः पाक् कुर्योदङ्कुरार्पणम् ''

इत्याक्षाममेषुक्तत्यात् । तथापि वीजाङ्कुराणामधिवासकर्मण्येव चित्याम इत्य-भिमेल्य तथाक्तम् । अधिवासकर्मादिवसः प्रतिष्ठाया दिवसात् पूर्वश्रेष्य । तस्मात् पाक् । सित्राइसङ्क्रेण मित्रा द्वादश अङ्का नय तत्सञ्जये वा । शेलेषु-भिनेते शेलाः सप्त इपवः पश्च तत्सञ्जये वा तिने अधिगतयामायां प्राप्तिक-मामायां शुभायां निर्दोषायां निश्चि सुरालयोदगुपवल्ये , देवालयम्योदग्रभाग-कल्पिते प्रत्मद्वारि पश्चिमभागर्गतद्वारं संत्रते सम्यगाच्छादिते तन्तुकुशस्रभादि-कृतसंस्कारं तन्तुकुशस्रगादिभिः कृतसंस्कारं । त्यादिश्चव्देन मुष्ट्यादिभिः स्थल-शुद्धिविवक्षिता । मण्डपे अङ्कुरारोपणं क्षुयीत् । मन्त्रीति, स्थलङ्कुद्धधादी मन्त्रं इसे च जानिक्तवर्थः ॥ १ ॥

विवर्णध

भशाधिवासदिनपूर्वदिनेषु कर्तव्यं सर्व वदन् प्रथममधिवासश्चापत्या मञ्ज-डाक्करारोपणमाह — कुर्यात् प्राणिति । अधिवासकर्मदिवसात् प्राङ्मित्रा-इसक्चे दिने निशि सुरालयोदगुपकल्पे मण्डपेऽङ्कुरारोपणं कुर्यादित्यन्वयः । इसम्बद्धिमाधिभायेण भित्राङ्कादिदिवससङ्ख्याविकस्यः । कर्तुरनुरूपपरिभ्रहा-कर्यो वा । अअतिगतयामायां निशीति । तद्वान्नाविष प्रथमशामेऽतीते इत्यर्थः ।

^{🐛 &#}x27;बि', २. 'कृ' ख. पाठ:. १. 'ख्या' क. पाठ:.

 ^{&#}x27;अवनातिगतवामायाम्' इति विवर्णसेव्या पाठः.

शुभायामिति विष्ट्यादिसहित्यमुक्तम् । पत्यव्हार्गत्यनेनेवे देवाल्यांद्रमासेऽपि भाग्माग एवति लग्यते । तदुक्तम् 'मध्यस्त्रात् पुरो सर्वदि'ति, 'ईशानसोमयो-मध्य ' इति च । संवृत इति । समन्तादाच्छादितं । मन्त्रीति न्तानतन्तन्त्र-सक्छीकरणादिक्युक्तम् । तन्तुकुशश्रगादिकृतसंस्कार इति । परिमण्डप एव संवृते स्थले सति मुष्ट्यादिभिः स्थल्युद्धिमात्रं स्थात् । प्रथङ्गण्डपे तु यथोक्त-रूपं सति भाविमण्डपसंस्कारस्त्या त्रिगुण्तिस्त्रदर्भमालापरिकलने द्वारदेश प्रवैक्रतोरणध्वजनस्थापनं मुष्ट्यादिभिः स्थल्योधनं च कार्यम् ॥ १ ॥

क्षेत्रे वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे गालिद्भाष्ट्रकः पीठानि प्रविधाय तेषु विनिद्ध्यात् पालिकाः पोड्य। अखाधालितवर्मसूत्रकेलिता दूर्वादिदीक्षा लस-त्कृची सृत्सिकताकरीषरजसा पूर्णा हुतावादितः॥ २॥

विसर्धिनी

तद्विभानगाह — क्षेत्र इत्यादिमिः । वारिधिर्वाभोष्टस्वित्रे वारिभयध्यत्वारः तेषां वर्गाः पोच्छा तत्यङ्क्याः पदिविचित्रितं क्षेत्रे शालिदभाभिकैः
शालिभः दर्भाश्रेश्च पीठानि प्रविधाय तेषु पीठेषु अश्वापक्षालितवर्मस्त्रकलिता
ध्यसम्त्रेण अद्भिः आलिताः कवचमन्त्रेण त्रियुणस्त्रेण बद्धाः द्वीदिदीप्ताः
दर्भादंभीपञ्चेः शोगिनाः स्तिकताकरीषरत्तमा सृद्धिर्वद्धिकाभिः करीपरजोभिध्योत्तरोत्तरं पूर्णाः त्रस्त्व्रवाः शोभनक्ष्तेश यक्ताः पोच्छा पालिकाः हुताशादितः अभिकोणसम्भ्य निद्धयात् । अयं भागः — दक्षिणपङ्कतौ प्रविदिधिः
पश्चिमान्तं नद्करपङ्कौ पश्चिमादिपृवीन्तं तस्या अध्यक्तगण्डकौ प्रविदिधिः
मान्तं सर्वोत्तरपङ्कौ पश्चिमादिपृवीन्तं तस्या अध्यक्तगण्डकौ प्रविदिधिः
मान्तं सर्वोत्तरपङ्कौ पश्चिमादिपृवीन्तं तस्या अध्यक्तगण्डकौ प्रविदिधिः

विवरणम

श्रेत्रं वाशिधवर्गकोष्ठस्तुविचित्रं इति । वर्गे नाम समिद्विषातः वर्गरंगनां चतुर्णां वर्ग एकचतुरश्रतया पांडशकाष्ट्रानि यत्र तद्वारिधवर्गकोष्ठं सेत्रं यदा वाशिधिभिवर्गा यत्र कोष्ठेण्विति समासः । आग्रेश्टरग्रेश्च पट्पट्स्त्रैः पद्धवर्गात्मकं क्षेत्रं विधाय तत्र मध्यमपुटेन आग्रधासुदग्रमां च विधा विमृज्या- विति भावः । शतिकोष्ठ शुक्टरक्तरजोविकिरणेन स्वस्तिकादिकरणेन वा सुवि- चित्रितं भवति । पीठानीति पैतिकोष्ठं पीठविरचनसुक्तम् । हुताशादितो विनि-

१. 'रचिता' ^क. पाठ

द्रध्यादिति सम्बन्धः । सर्वदक्षिणपङ्कौ प्रागादिपश्चिमान्तं तदनन्तरपङ्कौ पश्चिमादिप्रागन्तम्, एवमुत्तरपङ्कत्योरपीति भावः । विश्वापक्षे प्रतिखण्डं वाग्न्यादीशान्तवं स्यात् । दूर्वादिदीप्ता इति शिरीषाङ्कुराश्वत्यस्तवकादिमहणम् । तरुङ्करणमेतदुक्तम् । प्रणव एवेह कूर्वन्यासे मृदादिपूरणे निधाने च मन्त्रः मन्त्र्यङ्कुरारोपणं कुर्यादित्येवैतदर्श्वमि भवति । उसत्कूर्वा इति प्रत्येकं तद्वदनेषु हस्त्रोत्कृर्वन्यास उक्तः । पूर्णा इति क्रमेणोत्तरोत्तरं पूरिता इति भावः । पालिकानां दर्भाधलङ्करणानन्तरं गन्धालेपनं सन्धूपनमिष प्रणवेन कार्यम् । यद्यप्येतत् सर्वे पीठपूजानन्तरमुनितं किंतु सौकर्यार्थमिदानीं क्रियते । यद्वा परिकर्षणो व्यापारीऽयमभित्रतः । पीठपूजानन्तरं तु तथाकरूपनया भाव्यम् । यतो वश्यति —

"पीठं प्रपूज्य परिका**रि**पतसंस्क्रियाखु"

इति ॥२॥

अस्त्रमन्त्रजलदुग्धसमाप्छतानि बाजीन तत्र पुरती विनिधाय मन्त्री। इष्टाम्बिकेयक्रतनान्द्यभिधानकर्मा पुण्याहमाचरत् मृतिंधरहणेतः॥ १॥ विमिधनी

एवं पालिकासादनसुब्दवा वीजसादनादिकमाह— अक्षेति । बन्ती मन्त्रिबिशेषज्ञो गुरुः अक्षस्त्रमन्त्रजलदुग्बसनाप्लुतानि अक्षेण स्वमन्त्रेण च कमात् जलेन दुग्बेन च क्षालितानि वीजानि तत्र पुरतो विनिवार्थ इष्टाम्बिकेय-कृतनान्धिमधानकर्मा मृत्या इष्ट आण्विकेयो गणपतिर्येन कृतं नान्धिमधानं कर्म चेन सः, नान्धिमधानकं नान्दीमुखं, गृतिधरेरुपेतः मृतिपालैः सह मङ्गला-इन्तरदेवताः प्रीयन्तां प्रीयन्तां मङ्गलाङ्कुरदेवताः इति विशेषपुक्तं पुण्याहमान्तरत् । अत्र पुण्याहमाले बीजानां पालिकानां च श्रीक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ३॥

विवरणम्

असस्यमन्त्रजळदुग्धसमाण्डतानीति । पृवं सुदर्शनादिस्वाखेण ततः स्वमन्त्रेण 'मूळं प्रक्षाळनेऽणुरिक्षलेष्वि'स्यादिवक्ष्यमाणेन (जलेन) दुग्धेन ज समाण्डतानि । इह जलेन क्षालनपूर्वकं आण्डावनं «समाण्डावनं क्षीरेण त्वाशु सुणवदङ्कुरोत्पत्त्युचित्तत्याप्लावनं समाण्डावनम् । बीजानि तत्र पुरतो विनि- षायेति । स्वपुरतः स्थिण्डले दर्भान् विकीयं नानापात्रेण्वेकपात्रे वा यथायोगं निन्धानमुक्तम् । मन्त्रीति । नान्दीमुखपुण्याहयोर्भन्त्रविशेपविदित्यर्थः । इष्टान्वि-केयः कृतनान्धभिधानकर्मा चेति समासः । गणपितिमिष्ट्वा नान्दीमुखं च कृत्वेत्यर्थः । प्रायश्चित्तपूर्वकं नान्दीमुखभिण्यते । मन्त्रस्तु तत्र प्रसिद्ध एव । जो बीजाङ्कुरदेवताः प्रीयन्तामित्येवं पुण्याहे मन्त्रः नक्षाधाक्ष वक्ष्ममाणास्ता देवताः ॥ ३॥

> पीठं प्रपूच्य परिकरिपतसंस्क्रियासु विष्णुं स्वनाममनुनाईतु पालिकासु । बीजेषु तत्तद्विपांव प्रवक्तितेषु सम्मिश्रिवेषु यजतामथवीपक्षीशस् ॥ ४ ॥

> > विसर्विनी

पीठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्कियासु कृतशोषणादिकियासु पालिकास विष्णुं स्वनाममनुना 'ओं विष्णवे नम' इति मन्त्रेण अईतु अर्चयतु । प्रथक्-स्थितेषु बीजेषु तत्तदिभपांश्चाईतुं । अथवा सम्मिश्रितेषु युक्तेषु बीजेषु ओषभीशं सोमं 'सों सोमाय नम' इति मन्त्रेण यजताम् ॥ ४ ॥

विवरणस्

परिकल्पितसंस्क्रियास्वित शोषणादि सर्वमुक्तम् । पालिकास्य विष्णुं स्वनाममनुनार्शत्विति । मन्त्रीत्येतदिहापि योजनीयम् । स्वनाममनुवैन्ष्णवः पद्मक्षरो निजनाममन्त्र एव वा । पालिकासु प्रथम्बा समुदायतो वा पूजनम् । प्रथक्तिथतेषु वीजेषु तत्तदिथपांश्चेति । तत्तद्धिदेवताः स्वनाममन्त्रे-र्त्वयेदित्यर्थः । शोषणादि तु वीजेष्विप समानम् । सम्मिश्रितेष्विति । यदोक-पात्र एव सम्मिश्रितानि स्युस्तदा तस्मिन् वीजोधे सोमं स्वनाममनुना पूजयेदिन्त्यर्थः । यद्वा पूर्व पृथग् त्रक्षादीन् पूजयित्वा पुनर्मिश्रयित्वा सोमपूजाप्यनेनोक्ता । यद्वकम् — 'द्वव्याण्येतानि पात्रेषु कृत्वे'त्यादि, 'एकस्मिन्नेव पान्नेऽथ सर्वाण्येतानि निक्षिपेदि'त्यादि चेति ॥ ४ ॥

ब्रह्माच्योंऽधियवं मुरारिरश्चिम्रद्धं सर्पपेष्वीश्वरो निष्पावेषु मरुत् त्रियञ्जुषु गुहो मापेष्वमर्त्याधिपः।

खल्वेष्वग्निरिनोऽधिशाल्यधितिलं श्रेतािशः राजमा-पाल्येष्वणतिराहकीषु च रसः अराभेषु सोमः ऋमात् ॥५॥

विमर्शिको

पृथक्रिश्रतेषु बीजेप्वर्वनार्थं तद्देवतामाह — ब्रह्मार्च्यं इति । अधियवं यवेषु ब्रह्मार्च्यः, अधिमुद्रे मुद्रोषु मुद्रारिः विन्धुः, स्पेनेप्वीश्वरो रुद्रः, निष्पा-वेषु मरुद् वायुः, प्रियङ्गुषु गृहः स्कन्दः, भाषेषु अमर्त्याधिपः इन्द्रः, खरवे-व्विमः, अधिशाहि शाहिषु इनः सूर्यः, अधितिलं तिलेषु प्रेताधिम् ः यमः, राजमापेप्वप्पतिर्वरुणः, आदक्षीपु स्मा श्रीः, श्यानेषु सोमध्य । तेषां क्रमाचतु-र्थानमोन्तानि स्वस्वनामान्येव मन्त्राः । बीजानां पृथमचर्येऽपि सिम्पिश्रितेषु विनेषु सोमार्चनं कर्तव्यम् ॥ ५॥

विवरणस्

बीजानां पृथगांघदेवतास्तदा च तेषां क्रममपि दर्शयति — ब्रह्माच्यों-ऽधियविमिति । सप्तस्यर्थेऽज्यवीमाव इति वोद्धन्यम् । मुरारिविंण्णुः । ईश्वरो रुदः । मरुद्वायुः । अमर्त्याधिप इन्द्रः । इनस्स्येः । प्रेताधिम्ययमः । अप्पतिर्वरुगः । रमा श्रीः । क्रमादिति । मुक्तन्त्रेषु नानाकमदर्शनादयं क्रम इहाश्रित इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

> एतानि बीजानि समाहितात्मा क्रमेण पात्रेषु पवित्रपाणिः । नदत्सु वाधेषु वपेत् तदुक्तमन्त्रेण वह्वधादिशिवावसानम् ॥ ६॥

अचितानां बीजानां वापमाह — एतानीति । गुरुः पवित्रपाणिः समाहितात्मा च मूला वाचेषु नदत्सु सत्सु एतानि बीजानि पात्रेषु स्थापि-तासु पाठिकासु ततुक्तमन्त्रेणं तत्र वापस्योक्तमन्त्रेण वह्न्यादिशिबावसानं पूर्वप्रो-क्तेन क्रमेण वपेत् ॥ ६ ॥

निनरणम्

एतानि बीजानीति । प्रथक्रिथतानि वा सम्मिश्रितानि वेति भावः । समाहितात्मेति । अभिक्षेत्र पात्रेषु वपेदित्यन्वयः । प्रथक्-स्थितपक्षे तेषामेकैकपालिकास्विप बह्न्यादिशिवान्ततयावस्थानं यथा स्यात् तथा वपनं कार्यमिति ज्ञेयम् । यथा यवांस्तावत् तत्तत्पालिकास्वम्युद्देशे वपन्नम्या-

१. 'ण वा' क. पाठः

दिशिवान्तं क्रमेण पालिकास्प्त्वा ततो मुद्धांस्तत्तत्पालिकास्स्यवानन्तरपश्चिमो देशे वपन्नग्न्यादिशिवान्तं पालिकासु वपेदित्यादि । सिम्मिश्रितपक्षे तु नीजीष-स्यैनाग्न्यादीशान्तं पालिकासु वाप इति । पवित्रपाणिरिति । पादेशमात्रदर्भसु-गल्दपमेतत् पवित्रम् । कराज्ञिलिना च वपनं कार्थम् ॥ ६ ॥

वानि प्रोक्षत तत्तदागमसम्रक्तेनाणुना सादरं पाथोभिः कुग्रक्कर्चर्चाचंतकरो गन्धक्षपामदुरैः । देवं तत्र वतोश्रमवाद्य सकलीहत्योपहाराच् कपाद् दच्या स्नानविधौ सम्रक्षत तथापोद्यादितन्मन्त्रतः ॥ ७॥ विम्राजनं

वापानन्तरं प्रोक्षणादिकमाह — तानीति । कुशकूर्वचर्वितकरः दर्भमयेन कूर्वेनाळङ्कतकरो गुरुः तानि बीजानि गन्धक्षपामेदुरैः अष्टगन्धरजनीचूर्णमि-लितैः पाथोभिः जलैः तत्तदागमसमुक्तेन तेषु तेष्वागमेषु प्रोक्षणार्थमुक्तेन (अ-णुना) मन्त्रेण सादरं प्रोक्षतु । ततस्तत्र देवमभिवाद्य सकलीकृत्योपहासन् कमाद् दस्वा स्नानविधी स्नानकाले आपोद्यादितन्मन्त्रतः आपोहिष्टादिप्रोक्षण-मन्त्रैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रोक्षतु च ॥ ७ ॥

विवर्णम्

तत्तद्गमसमुक्तेनेति । शिवे गायच्या मुहेन वेत्यादि स्चितम् । साद-रिमित्युप्तवीजानामक्षोयः प्ररोहानुगुणतेत्यादि यथा स्यात् तथा प्रोक्षणार्थमुक्तम् । कुशकूर्वचर्वितकरो दर्भकूर्चान्वितकरः । गन्धक्षपामेदुरैः पाथोमिरिति । चन्दन-रजनीरजोयोगतः सिद्धेजेहैः । पात्रान्तरे जलमेवं कृत्वाल्यभोक्षणशोषणादि कृत्वा प्रणवेन सम्पूज्य प्रोक्षणं कार्यम् । वषनं प्रोक्षणं च सकृत् त्रिवी स्यात् । सादरिमत्यनेन पोक्षणे पतिपत्तिर्वा सूचिता । यदुक्तं — 'राजताद्रिशिवराम-मसण्दं शितगासमुपरि प्रविचिनत्ये'त्यादि । स्नानिविधौ समुक्षत्विति । शक्यत्वा-देतद्विधानम् ॥ ७ ॥

द्भ्वा बस्नादिभूपावधि तद्नु यजेत् तं च पञ्चोपहारै-नैवेद्यान्ते प्रसाद्यामलवसनदृतान्यस्नतस्तानि रक्षेत् । प्रागाद्यासपिलप्तास्तृतकुश्चलिकास्वष्टदिश्चर्चयित्या द्यात् तद्वात्रिपेभ्यो बिलमपि परिपत्संहितस्यो प्रहेम्यः ॥ ८ ॥

^{. &#}x27;सप्तार्चनमुदितमभिष्याय रक्षां च खर्यात ।', १. 'स्वद्रव्ययुक्तं चिम्सपि चरितो सात्रियस्यो प्र' स. पाठः

विमर्शिनी

तद्तु वकादिभ्याविष वसादिभ्यणान्तमुपहरणं दत्त्वा तद्तु तं देवं पद्मोपहारैर्यजेश्व । नैवेद्यान्ते प्रसाद्य प्रसन्तपूजां कृत्वा अमलवसनवृतानि नवी-नवकाच्छादितानि (तानि) बीजान्यस्तो रक्षेत् । उपिलप्तास्तृतकुशरुचिरामु उप लिप्तामु क्षिप्तदर्भामु च प्रागायामु अष्टदिश्च तद्रात्रिपमन्त्रेणाचियत्वा तद्रात्रि-पेभ्यः परिपत्संयुतेभ्यो प्रहेभ्यः 'ओं ब्रह्ममहेभ्यो नमः' 'तत्पारिपदेभ्यो नमः' इत्यादिमन्त्राभ्यां बलिमपि द्यात् ॥ ८ ॥

विवरणम्

कवचेनाकेण प्रेनैव वा नर्वानवसेण वाच्छादनं स्यात् । तान्यस्ततो रिश्वेदिति ताक्ष्रयादिकमुक्तम् । यष्ट्राकेण नीराजनमण्युक्तम् इति । प्रामाचास्यष्टदिन् विवति । प्रत्यद्धारेऽपि मण्डपे तद्बहिः पूर्वाचष्टदिश्च । परिमण्डपादिमात्रे तु पालि-कानामेव प्रामाचष्टदिक्ष्वित बोद्धत्यम् । उपलिप्तास्तृतकुशरुचिरास्विति गोमयो-दकेनोपलेपनं तत्र दर्भास्तरणं चोक्तम् । परिपत्संयुतेभ्यो महेभ्य इति । एतदुक्तं भवति—पूर्व बक्षप्रहेभ्यो नम इति सम्पूज्य बलि दन्त्वा तदनु तत्पारिषदेभ्यो नम् इति सम्पूज्य बलि दन्त्वात् । एवं भूतेन्द्रादीनामपीति । बलिप्रिकया तृत्सब-पत्ते भविष्यति । एवं तावत् प्रथमे दिने निश्चि कर्तन्यमुक्तम् ॥ ८॥

उश्चेद्र्भ्वेदिनेषु पीठयजनान्ते पात्रबीजाधिदै-वेज्याकृत् सवनेषु देवमभिवाह्योक्तकमात् पूजयेत् । रात्रौ तत्र विलं हरेदिह बिलः शुद्धेन स्तान्यसा तत्तत्त्रव्यसमन्वितेन चरुणा वान्ते स्वयं स्नातु च ॥ ९ ॥ विमर्शिनी

एवं तद्रात्रिकमींक्ता शेषितेषु कर्तव्यं कमीह — उक्षेदिति । ऊर्ध्व-दिनेषु त्रिषु सवनेषु पीठपूजान्ते पात्रबीजाधिदैवेज्याकृत् पात्रबीजयोरिध-दैवतं विष्णुः सोमश्च तयोः पूजाकृत्मन्त्री तत्तन्मन्त्रेणोक्षेत् । ततः उक्तकमाद् देवमभिवाण पूजयेत् । तत्र तेषु दिनेषु रात्री तृतीयसवनपूजानन्तरं बर्षि हरेण । इह अत्रत्यो बिलः शुद्धेन चरुणा या भृतान्धसा भृतकूरहविषा वा तत्त्वद्वव्यसमन्वितेन तत्त्देवतानां विहितेन द्वत्यसमन्वितेन चरुणा वा स्थात् ।

[ं] भी कि प्रति । 'त्यपरिषद्भयस्तत् प्रहेश्यस्ततः स्नायादप्यधिवासकर्गादिवसे प्राप्तकी वास्तरेषु ॥ शाः स्व प्रदः

अन्ते बलिदानानन्तरं स्वयं गुरुः स्नाहु च, बलिदानानन्तरं स्नानस्य वि-हितत्वात् ॥ ९ ॥

विवरणम्

उक्षेद् विदेनिष्वति ! द्वितीयादिदिनेषु १। सवनेष्वित । प्रातमध्याहे सायं चेत्यर्थः । पीठयजनान्त उक्षेदित्यन्वयः । पीठं सम्पूज्य यथोकं सेचनं कृत्वा पात्रभीअदेवतेज्या स्यात् । पीठयजनान्ते पात्रभीआदिवेज्याकृदुक्षेदिति वा योजना । प्रथम्वापे तत्तिथिदेवताः पूज्याः । सम्मिश्रितवापे सोमः समुच्चये तूभयपूजा स्यादिति । इह बिलः शुद्धेनिति । केवलेन हिबपा वेत्यर्थः । दौग्धेनेति वा पाठः । भृतान्धसेति । वक्ष्यमाणेन भृतकृत्तहिषा वेत्यर्थः । अन्ते स्वयं स्नाद्ध चेति । मण्डपबिहिनिकदानोपपत्तावेतिहत्यक्वोद्धन्तम् । पुनः स्नान्त्वेव मोजनं देवपूजादि वा कार्यमित्यभिप्राय इति ॥ ९ ॥

शालीमापयवित्रयङ्गुतिलयुत्साखल्वयुद्वार्धुरी-शिम्बश्यामकराजमापकमयः शार्क्कीशृहुगाजिते । बीजोघः शिवविष्मयोरपयवान्त्योऽन्तेद्विहीनो गुहे निर्श्वद्वादिरथार्यके ससुमनो वेणूत्थनीवारवान् ॥ १०॥

१. 'बक्रीराजिइवा' ख, पाठः १. 'न्त्य' गुलकोश्चपाठः;.

विवरणम्

शालीमापेति । बीजौघो वपनीयबीजनिचयः । विविविधयोरपथनान्त्यः यवेनान्त्येन राजमापेण च विरहितः । दशैवैदमनयोगीजानीत्यभः । खभार्यके निर्श्वदादिरित्यन्वयः । मुद्रादिपश्चरहिबो गोधूमादियुतश्च बीजौधः । एवमपि दखनीजानीति भावः ॥ १० ॥

बीजानि बाह्नेस्रवि वा शिववत् स्वस्र्लं प्रश्वालनेऽणुरखिलेषु हराविनाणेस् । तत्रेश्वरे भवति तत्पुरुषः प्रवाप स्यात् त्र्यम्बदाणुरविद्युलि परेषु मृलस् ॥ ११ ॥

विसर्विनी

बिश्चिवि स्कन्दे शिववद्धा बीजानि । अखिलेषु देवेषु बीजस्य प्रक्षा-कने स्वम्लं स्वस्वम्लमेव अणुर्मन्त्रः । हरी इनाणि द्वादशाक्षरमन्त्रः । ईश्चरे वत्र प्रक्षालने तत्पुरुषोऽणुः । अधिशुक्ति शिवे प्रवापे ज्यम्बकाणुः ज्यम्बकाये-स्मादिमन्त्रः । परेषु प्रवापे मुरुमन्त्रः ॥ ११ ॥

विवरणस

चीजानि विश्वभिव वा शिववदिति । बहिमूः स्कन्दः । हराविनार्ण-मिति । द्वादशाक्षरं मक्षाकने मन्त्रः । तत्रेति । मक्षाकने । परेषु मुह्लमिति । मवाप इत्यनुषक्षः ॥ ११ ॥

त्रियम्बकाय शर्वाय शङ्कराय िवाय च । सर्वे बोकप्रधानाय श्वाश्वताय नमी नमः ॥ १२ ॥ इति ॥

विमर्शिनी

ज्यम्बकाणुं पठति - त्रियम्बकायेति ॥ १२ ॥

गायच्या निजयात्र सेचनविधिविद्यार्यपाण्मातुरे शाङ्गीशाजितयोखितारकनमोपृश्ली जितन्ताणुना । कार्यः षण्यखविद्ययेषुश्चवि वा शक्या श्रुताद्यन्तयां व्युर्गायां मसुना मसोमवरिया वापोदितेन स्वयम् ॥ १३॥

विमर्शिनी

विज्ञार्यमाण्मालुरे गणपतिशास्तृस्कन्तेषु अत्र निजया स्वस्वगायन्या सेचनविधिः कार्यः । शार्जाशाजितयोः त्रितारकनमोमूर्झा भणवत्रयं नमदश-बद्धोध्विस्थितेन जितन्ताणुना 'जितन्त' इत्यादिमन्त्रेण, इषुमुवि स्कन्दे पण्मुख-बिणया 'ओं नमः पण्मुखाये'ति मन्त्रेण वा, दुर्गायां श्रुवाधन्तया भणवपुटि-त्या शक्त्या सुवनेश्वर्या, मनोभवरिपौ शिवे वापोदितेन स्वयं 'त्रियम्बकाये'-स्यनेतेन ॥ १३ ॥

वितरमम्

त्रितारकत्मोम्झेंति सर्वेष्वि सेचनमन्त्रेपूचितमेतत् । षण्युसिवधा तद्भुषचारमन्त्रः । मनुनेति सर्वत्र योज्यम् । वापोदितेन स्वयमिति । तेनैबे-स्वर्थः ॥ १३ ॥

> बर्लिश्वस्युतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः सरक्षःपिशाचाः रस्ता विष्णुविद्याः । ततः स्कन्दरुद्राः शिवाः शर्वविष्ठे द्विषड् देवता रात्रिक्छप्त्यात्र योज्याः ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

बलिदेवता आह—बलिरित । शर्विविष्ने शिवगणेशयोः बलेः बलिविषेः ब्रह्ममूतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः इति पञ्च, सरक्षः पिशाचाः राक्षसपिशाचयुक्ता इति द्वे, विष्णुविष्ना इति च द्वे, ततः स्कन्दरुदा इति च द्वे, शिवाश्च इत्येका । अत्र सर्वबहुवचनं मन्त्रे च बहुवचनप्रयोगार्थम् । इति द्विपङ् द्वादश देवताः स्पृताः । अत्र सर्ववहुवचनं मन्त्रे च बहुवचनप्रयोगार्थम् । इति द्विपङ् द्वादश देवताः स्पृताः । अत्र सावः—पञ्चरात्रि-क्ट्रप्त्येव बीजावापः क्रियते चेत् पञ्चस्र रात्रिष्वादौ भवाः पञ्चेव देवताः स्युः, सप्तरात्रिक्ट्रप्त्या चेत् सर्वेव, नवरात्रिक्ट्रप्त्या चेत्रव, द्वादशरात्रिक्ट्रप्त्या चेदिख्डा योज्या इति ॥ १४ ॥

विवरणभू

रात्रिक्छ प्रयात्र योज्या इति । दिवसविकल्पास्तावदुक्ता 'मित्राइसङ्ख्ये दिन' इत्यादि । तत्र द्वाद्शरात्रमुक्तमं, तद्विषये चैता द्वादसदेवता गणिताः ।

^{🥠 🤋 , &#}x27;सहे देवताश्चन्द्रभूतकमात् ते ॥ यू' 🖷 , पाठः ।

तत्र पञ्चरात्रिसम्भवे त्रश्ममूतेन्द्रगन्धर्वयक्षा इतीयत्यो देवता योज्या इत्यादि बोद्धन्यम् ॥ १४ ॥

> भूतिपतृयक्षनागत्रहाशिवा बलिश्चजः स्मृता विष्णवन्ताः । इरिहरदुर्गाहरिष्ठ स्कन्द इमे शिवसश्चक्तवीजोप्तिविधौ ।। १५ ॥ विमर्शिनी

हरिहरदुर्गाहरिषु म्तपितृयक्षनागत्रक्षशिवाः इति षट्, विष्ण्वन्ताः अन्ते विष्णुयुक्ताः इत्येकः, एवं सप्त बलिभुजः स्मृताः । स्कन्दे शिवसमुक्तिवीजी शिवसमुक्तानि वीजान्युष्यन्ते चेद् इमे बलिमोक्तारः ॥ १५ ॥ विवरणम्

शिवसमुक्तबीजोप्तिनिभाविति । उपिर्वापः । विद्वभुवि वा शिवविद-स्पनेत्वर्थः ॥ १५ ॥

भूतेश्चे बिलभाजो भूतिपद्माचाश्च यश्वनागाश्च । ब्रह्मिश्चिविष्णुपितरः संसर्वदेवा ग्रहा नव प्रोक्ताः ॥ १६ ॥

भृतेक्वे शास्तिर भृतिपिशाचाः इति द्वौ, नक्षनागाव्य इति च द्वौ, ज्ञबा-शिषिविष्णुपितरः इति चत्वारः, ससर्वदेवाः सर्वदेवसहिता इत्येकः, एवं नक विक्रमाजो अद्याः प्रोक्ताः ॥ १६ ॥

इतीरितानां चिलदेवतानां सङ्ख्यातिरिक्तेषु विक दिनेषु । तदन्त्यया देवतयैव दद्याद् वक्ष्ये बलिद्रव्यगणं क्रमेण ॥ १७॥ विमर्शना

इतीरितानां विरुदेवतानां सङ्ख्यातिरिक्तेषु देवताभ्योऽहस्सङ्ख्याधिक्ये सिद्दिनेषु तदन्त्यया देवतयेव वर्षि द्यात् । विरुद्ध्यगणं क्रमेण वक्ष्ये ।। १७॥

सङ्ख्यातिरिक्ते चिति । सप्तदेवताविषये मित्राङ्कसङ्ख्ये दिन इति रात्रिसङ्ख्यातिरेकः देवताशाद् द्वित्ररात्रिसङ्ख्यातिरेकः सर्वत्रापि सम्भवति । पञ्चरात्रिसम्भवे रात्रिक्छप्त्यात्र योज्या इति हरिहरादिष्वपि तुल्यमिति ॥ १७॥

नामं पुष्पकुशाक्षताम्बुचरुणान्यं भुतक्त्रान्यसा सपिःसक्तुपयोदधीन्द्रलतिकागौलान्यसैन्द्रं हरेत् ।

१. 'कि' क. पाठः . 'द्रिशादिस' ख. पाठः. ३. 'सिदान्ध' ख. पाठः,

तुर्यं वैशवषायसेन जलपुष्पाज्वान्धसा पश्चमं दोषाकम्बुतुषैः सरक्तकुसुमान्धोगन्धकै राक्षसम् ॥ १८॥

म्बान्नान्वितमत्स्यमांसक्तसरक्षोद्रैः सतैलक्षपा-लाजैः सप्तममर्थमं गुलशुवा वैद्यं त्रिमध्वोदनैः।

द्य्याज्यान्वितकेरदुग्धचरुणा स्कान्दं शिवेऽन्यनिशा-दथ्युद्यत्क्रसरेण सद्भिपमुखेऽन्त्यं साज्यदुग्धान्धर्सो ॥ १९॥ (युग्मकम्)

विस्तिनी

विवरणम्

अन्यं भृतकूरान्धसेति । भृतबिश्चिमित्यर्थः । भृतकूरौदनं वक्ष्यति— 'हारिदं दिघलाजसक्तुपललाढ्यमि'ति । दोषा हरिद्रा ॥ १८॥

१. 'न्धसा गु' खं. पाठः. २. 'बिल यामिनीद', ३. 'रीवमथ चान्लं' ४. 'सा।। इति द्वादश त्रश्चपूर्वप्रहाणां बिलद्रव्यकाणि कमेणोदितानि । द्वितीयं तृतीयं च तहेंबताबद् विषयंस्य कार्यं गुहें द्वव्यकं च ॥ हा' खं. पाठः।

विवरणम्

अष्टमं गुलभुवेति । गौलान्यसा । त्रिमध्वोदैनैरिति । त्रिमधुरान्धसा । शिवे सिद्धिपमुख इति । शर्विविन्न इत्येतदनुवादः । अन्यित्रशादध्युचत्क्रस-रेणेति रुद्रविलः । क्रसरस्तिलौदनम् । अन्यं साज्यदुग्धान्धसेति शिवबिलः ॥ १९ ॥

गुहेऽत्र निःश्यामकराजमाषे बीजे विपर्यस्तम्रपाद्ययुग्मम् । स्कन्दग्रहेम्यो बलिरष्टमेऽह्वि गौलेन दौग्धेन ततः परस्तात् ॥

विसर्शिनी

गुहे अत्र बलिविधी निःश्यामकराजमापे श्यामराजमापाभ्यां रहिते बीजे उपाययुग्नं द्वितीयतृतीये देवते विपर्यस्तिमिन्द्रभूतक्रमेण । तथा तद्बिल-द्रन्ययुग्नमपीत्यर्थः । तत्राष्टमेऽह्नि स्कन्द्यहेभ्यो गौलेन बलिर्भवति । ततः परस्तात् स्कन्द्यहेभ्य एव दौग्वेन च ॥ २०॥

विवरणम्

विपर्यस्तमुपाद्ययुग्ममिति । ब्रह्मेन्द्रभृतेत्यमुना क्रमेणेत्यर्थः । दौग्धेन ततः परस्तादिति । यदुक्तम्—'अष्टमं नवमं तथा । गुलानं पायसं स्कान्द-मि'ति ॥ २० ॥

> हारिद्रं दिधसक्तुलाजपललाट्यं भूतक्त्राह्वयं प्राचीनं तिलतण्डलं परमुड्डम्बं लाजधानान्वितम् । याक्षं नागमुक्तन्ति केररसञ्चालीपिष्टसक्तूत्तरं पाथोजाञ्चतमञ्चपूषमपरं गौलोदनं सप्तमम् ॥ २१ ॥

दिवसेऽष्टमे पयोकं कृसरं नवमे पयोक्रमत ऊर्ध्वम् । द्रव्याणि विष्णुदुर्गोहरीश्रपाण्मातुरेष्वाहुः ॥ २२ ॥

विम शिनी

विष्णुदुर्गोहरी श्रषाण्यातुरेषु प्राचीनं प्राग्यवं द्विसक्तुलाजपललाह्यम् । (१०० छ० = २००० व्यास्ति । १०० छ० = २००० व्यास्ति । १०० छ० = २००० व्यास्ति । १०० छ० व्यासि । १०० छ० = १०० छ० व्यासि । १०० छ० = १०० छ० व्यासि । १०० छ० = १०० छ० व्यासि । १०० छ० ने । १०० छ० ने । १०० छ० व्यासि । १०० स्वीति । १०० स्वी

४, 'माकरा' ख पाठः,

हिनयों ज्यम्। याक्षं तृतीयं लाजधानान्तितम् उडुम्बम् । (ധంനാ-അതിവരം തെള് ഉഡായാ – ഉയമൻ) नागं चतुर्थं केररसशार्लिपिष्टसक्तु नालि-केरक्षीरं शालीपिष्टं सक्तु च । उत्तरं पञ्चमं पाथोजाक्षतम् । पाथोजं पद्मम् । अपरं पष्ठम् अन्नपूपं च । सप्तमं गौलीदनम् । अष्टमे दिवसे पयो-क्षम् । नवमे कृसरम् । अत ऊर्ध्वं सर्वेप्वहस्सु पयोन्नमेवेति द्रन्याण्याहुः । कुधा इति शेषः ॥ २१, २२ ॥

विवरणम्

हारिद्रमिति । विष्णुदुर्गाहरीशघाण्मातुरेष्वाहुरित्युपर्यन्वयः । प्राचीन-मिति मृतबलिम् । परमिति पितृबलिम् । उत्तरं पाथोजाक्षतमित्यन्वयः । पाथोजं पद्मम् । अन्नपूपमपरमिति । पूपोऽप्यपूप एव ॥ २१,२२ ॥

भृतानेस्तैलमांसौदनरजनिरजःसक्तुभिलीजधाना-दृष्योडम्बेस्तथा तण्डलिवमलरजःसक्तुकेरीपयोन्नैः । स्यात् पद्मबीहिद्वीक्षतयवतिलसिद्धार्थगन्धेर्गुलाने-दाग्धानेदाधिकानेविलिरिह क्रसुमानेः क्रमाद् भृतनाथे ॥

विमर्शिनी

भूतनाथै कमात् पूर्व भूतान्नैः भूतकूरैः । पुनः तैरुमांसीदनरजनिरजः-सक्तुभिः । तैरुमभ्यक्षम् । मांसं मोदकेन कल्पितम् । अन्यानि स्पष्टानि । पुनः छाजधानादध्योडुम्बैः । एतान्युक्तानि । तथा पुनः तण्डुरुविमरुरजःसक्तुकेरी-पयोन्नैः तण्डुरुचूर्णं सक्तु नारुकेरक्षीरमन्नं च, एतेः । पुनः पद्मन्नीहिदूर्वीक्ष-तथवतिरुसिद्धार्थगन्थैः, एते प्रसिद्धाः । पुनः गुरुन्नैः । पुनर्दाधिकान्नैः द्वाः सह पद्मवहविभिः कुसुमान्नैः । इह बलिविधौ एतैर्बान्नैः स्यात् ॥ २३ ॥

विवरणम्

भूताकेरिति मृतक्र्रामित्रायम् । यत्रीदनो नोक्तो यथा तिछतण्डुकं परं छाजधानादध्योडुम्बेरिति, तत्राप्योदनयोग इप्यते । मांसस्थाने मोदको भवति ॥ २३ ॥ पौर्वाह्निके प्रतबलीन् सुरूपान्ं स्वारूटपीठादिचितीनथैतान् । बीजाङ्कुरान् मन्त्रिवरोऽधिवास-कर्मण्यसुष्मिन् विनियोजयेच ॥ २४ ॥

विमर्शिनी

अश्राधिवासकर्मणि तद्विनियोगविधानमाह—पौर्वािक्वक इति । अश्र मन्त्रिवरः मन्त्रदेवतयोरेक्यं विद्वान् । अधिवासकर्मिदेने पौर्वािक्के प्रातःकाल-पूजानन्तरं प्रचवर्छान् प्रकर्षण दत्त्वर्छान् । सुरूपान् शोभनवर्णान् । स्वारूढ-पीठादिचितीन् स्वस्मिन् योजितपीठादिगतचैतन्ययुक्तान् बीजाङ्कुरान् । अगु-प्मिन्निधिवासकर्मणि विनियोजयेच । प्रतिमायाः परितः संस्थाप्य तद्विभृतित्वेन कल्पयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

विवरणम्

अधिवासिदने विशेषं वदन् विनियोगमप्याह — पौर्वाह्निक इति । प्रातस्सवन एवं प्रत्वकीन् दत्तवकीन् । सुरूपानिति । यदुक्तम् — 'शुमं पीतेषु शुक्केषु समेषूध्वंप्यृजुप्वपी'ति । स्वारूढपीठादिचितीनिति पीठोद्धासनं, तोरण-ध्वजादिसम्भवे तदुद्वासनमप्युक्तम् । अमुप्मिन्निति । भाविनि अधिवासकर्मणि मन्त्रिवरो विनियोजयेदिति ॥ २४ ॥

> संस्थाप्य केतुं बिलपीठबाह्ये घण्टापताकानिजवाहनाट्यम् । त्रिसन्ध्यमस्यर्च्य किरेद् बिलं च तत्प्रक्रियां विस्म महोत्सवोक्तौ ॥ २५ ॥

विसर्शिनी

ध्वजस्थापनस्यापि फर्तव्यतामाह — सँस्थाप्येति । (बलिपीठबाह्य) बलिपीठस्थानस्य बाह्ये घण्टापताकानिजवाहनाढ्यं घण्ट्या पताकया निजनिजन् वाहमेन च युक्तं केतुं संस्थाप्य । त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयेऽप्यभ्यर्च्य बलिं किरेच । महोत्सवोक्तौ महानुस्सवो महोत्सवस्तद्भिधाने । (तत्प्रिक्रयां) तत्प्रकातं बच्चिम वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५॥ विवरणम्

तत्प्रक्रियां वच्मीति वदन् प्रतिष्ठायामनियतोऽयं ध्वज इत्यपि सूचि-तवानिति ॥ २५ ॥

> अधिवासविधानवासरात् प्रा-गथ तुर्येऽहानि साधकः सुक्छप्ताम् । प्रतिमां परिगृद्य कारुवर्या-दपराहेऽप्स्वधिवासयेत शैलीम् ॥ २६ ॥

> > विसर्शिनी

अथ प्रतिमापिरमहादिकं विधत्ते — अधिवासेति । अथ साधकः अविवासविधानवासरात् । प्रतिष्ठाकर्मणः पूर्वदिवसोऽधिवासकर्मवासर इति पूर्व-मेवोक्तम् । तस्मात् प्राक् तुर्ये चतुर्थेऽहिन । अपराह्ने मध्यकालातीते । शैलीं शिलासम्बन्धिनीम् । सुक्लप्तां लक्षणकीशलेन च शुभावयवसंस्थानकल्पितां प्रतिमाम् । कारुवर्यात् शिल्पप्रवरात् परिगृद्ध अप्सु अधिवासयेत ॥ २६ ॥

विवरणम्

अथ प्रतिमापरिप्रहं प्रस्तौति — अधित्रासविधानवासरादिति । शैली शिलामयीं प्रतिमाम् ॥ २६॥

> स्नात्वा समाचम्य समश्चितात्मा मन्त्री समभ्यर्च्य गणाधिनाथम् । सन्तर्प्य वित्राञ्छिबदिक्यक्छप्ते तन्मण्डपे नेत्रविधि विद्रध्यात् ॥ २७ ॥

> > विसर्शिनी

तिक्रयाक्रममाह — स्नात्वेत्यादिभिः । मन्त्री सात्वा तदर्थ मन्त्रसानं कृत्वा । समाचम्य तथा मन्त्राचमनमपि विधाय । समञ्चितात्मा क्विचच्छुद्धे प्रदेशे उपविदय सकलीकरणशङ्खपूरणात्माराधनकृद् मृत्वा गणाधिनाशं सम-भ्यच्ये अग्रतः स्वस्तिके शालिदर्भादिभिः क्लसे पीठे यथाविधि शोधितं-सुवर्णमयं चषकं संस्थाप्य कूर्चविन्यासानन्तरं मधु च सममासिच्य मुलेनार्च-

Control Control Conference

१. 'स्व' इ. पाठः. २. 'लीम् ॥ स्विष्टात्माज्यमध्' ख. पाठः ः १. 'ते' इ.

यित्वा विभाव् दानैः सन्तर्ध्य शिवदिक्यक्छप्ते तन्मण्डपे गत्वा नेत्रविधि नेत्री-क्षेत्रनविधि विद्ध्यात् ॥ २७ ॥

विवरणम्

समिश्वतात्मेति देहशुद्धयादि सर्वमुक्तम् । मन्त्रीति । तत्प्रतिमोचित-मन्त्राभिज्ञः । शिवदिक्यक्छते तन्मण्डण इति । प्रासादस्येशमागे प्रागुदीरित-शिल्पिनिलयाप्रदेशे रचिते विन्वपरिग्रहमण्डपे इत्यर्थः । अत्र कार्योद्धरत्वान्मार्ज-नेलेपैनाभ्यामेव शुद्धिः स्यात् । वितानप्रदीपाद्यचितमेव ॥ २७ ॥

संयोज्याज्यमध् सुवर्णचपके सैद्धाप्य मध्दक्तिकं गृद्धस्वालयसम्मुखीनशयनीयन्यस्तविभ्वाक्षिणी।

सच्यम्रेण विलिख्य साज्यमधुना तक्ष्णा सम्रुत्कीर्थ ते
प्रोक्ष्यापूर्य तथेव साज्यमधुना शब्वादि तक्ष्णेऽपयेत्॥ २८॥

विराशिनी

कथं तिद्यत्राह — संयोज्येति । सुवर्णचषके संयोजितं तदादाय मध्वकृतिकं 'मधु वाता' इति तृचं सङ्गप्य । गुद्धस्वालयसम्मुखीनशयनीयन्य-स्तिबिम्बाक्षिणी गुद्धे प्रासादाभिमुखशय्यायां शयनीये न्यस्तस्य विम्बस्याक्षिणी नेत्रे । साज्यमधुना आज्यमधुयुक्तेन सूच्यप्रेण विलिख्य । तक्ष्णा ते आक्षिणी समुत्कीर्य स्पष्टीकरणं कारियत्वा । जलेन प्रोक्ष्य तथैव तैन साज्यमधुना आपूर्य पुनः शय्यादि सुवर्णचषकादिकं च तक्ष्णेऽर्पयेत् दापयेत् ॥ २८॥

विवरणम्

• संयोज्याज्यमध् सुवर्ण(झ र च)पक इति । (श र च)पक वृत्तिका-स्थिष्डिले दर्भसंस्तरे (श र च)पकं न्यन्विलं निधाय अस्त्रेण प्रोक्ष्य शोषणादि क्रांबोत्तानिते प्रणवेनाज्यमधुनी निषच्य संयोज्य तस्यापि शोषणादि क्रत्वा प्रणवेन पूज्येत् । सञ्जप्य मध्वक्तिकमिति । मधु वाता इत्यादि मन्त्रन्नयम् । शुद्धस्वालयेति । *शुद्धे स्वालयसम्मुखीने शयने संवेशिताया अर्चाया दशौ ।

^{(. &#}x27;ना' ख. पाठः. २. 'संयोज्य म, ३. 'नप्या स्वा', ४. 'सूच्या तया शिल्पिना तद्दधी सुसमे विधाप्य शयनायस्मै पुनर्दापयेत्॥ शय्या', ५. 'संस्थ स' क. पाठः

^{&#}x27;शुद्धस्वाक्यसम्मुखीनशयने संवेशिताचीदशौ' इति विवरणपाठः

साज्यमधुना सूच्यत्रेण विलिख्येति योजनीयम् । शयनं शय्या स्वस्तिकादौ

मीहिवस्नादिकल्पिता । तस्याः पूर्वदिविष्ठरस्कतया समास्तरणे स्वालयसम्पुत्वीनत्वं स्यात् । शय्यायाः शुद्धिश्च नवाम्बरकृतत्वमस्त्रपोक्षणादि च । शयने
संवेशनं शिल्पिप्रवरेण तद्विततया शायनम् । हरिहरेऽक्षित्रयविलेखनं भवति ।
विम्बमस्रोण प्रोध्य तेन सूच्यप्रप्रदेशेन तद्वाज्यमधू समादाय तेन दक्षिणवामनेत्रयोः, व्यक्षसम्भवे पुनर्छलाटनेत्रे चोह्नेखनं कार्यम् । तथ्णा मसुत्कीर्य ते इति ।
ततः शिल्प्याचार्येण ते नेत्रे समुद्कीर्णे स्वशस्त्रेण समुन्मेषिते कारियत्वेत्यर्थः
प्रोक्ष्येति पुनर्नेत्रयोः प्रोक्षणमुक्तम् । साज्यमधुना तथवापूर्येति सूच्यप्रपूर्वकमापूरणमुक्तम् । शय्यादि तक्ष्णेऽपयिदिति । शयन(श्वः)पकादि तदुपयुक्तं सर्वे
यजमानेन तस्मे शिल्पने प्रदापयेदित्यर्थः ॥ २८॥

शय्यायां शयितस्य शर्वगृहयोविंग्वस्य द्याद् बालं राज्याज्योज्ज्वलपायसेन परितः प्राग् देवताभ्योणुना। मूर्थन्यक्षतसर्पपाच्छक्कसुमं न्यस्येत् त्रिनेत्रे ततः सृत्रं चन्द्नचचितं च मणिरेखायामनेन श्विपेत्॥ २९॥

विमर्शिनी

शिवस्कन्दयोर्विशेषमाह— श्रद्यायापिति । प्राक् नेत्रोक्षेखनात् प्राक् । श्रय्यायां शिवतस्य शर्वगृहयोर्विम्बस्य परितो राज्याज्योज्ज्वलपायसेन सर्पपाज्य- युक्तेन पायसेन । देवताभ्योणुना 'देवताभ्यः पितृभ्योऽथे'त्यादिमन्त्रेण बिंखं दद्यात् । तत्र त्रिनेत्रे मूर्धनि शिरसि । अक्षतसर्पपाच्छकुसुमम् अक्षतसर्पपयुक्तं श्वेतपुष्यं न्यस्येत् । ततश्चन्दनचर्चितं चन्दनपङ्करूषितं (सूत्रम्) अनेन 'ओ नमो भगवत' इत्यादिमन्त्रेण मणिरेखायां क्षिपेत् ॥ २९ ॥

जिवरणम्

शिवादी विशेषमाह — श्रय्यायामिति । श्रयितस्य प्रागुक्तवत् संवेशितः विम्वस्य मूर्धनीति सम्बन्धः । प्राग् तद्विग्वं परितः प्रागाद्यष्टदिक्षु राजिभिराज्येन च व्यामिश्रितेन पायसेन देवताभ्यः पितृभ्योऽथेति पुरोक्तमन्त्रेण बृद्धि द्यात् वाद्यघोषणमिह सामान्यसिद्धम् । शिवे भेदमाह — त्रिनेत्रे तत इति । रुक्षणं मणिरेखो पार्धरेखे चेत्येतत् सर्व गतपटले रुक्षितम् । क्षिपेदित्यास्मालनाभिप्रायम् ।

१. 'स्वा व' ख. पाठः.

इस्तद्वयेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां गन्धाप्छतं स्त्रमप्रयोगृहीत्वा मणिरेखास्थाने समारफालनरूपेण विभ्यसेदिति । अनेनेति वक्ष्यमाणसन्त्रप्रहणम् ॥ २९ ॥

"ओं नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे महात्मने शिवाय शिव-ह्रपाय उमाप्रियाय नमो नमः" इति ।

विमर्शिनी

ततस्तन्मत्रं लिखति— 'ओं नम' इत्यादि ।

सम्योक्तक्रमतो विलोचनविधि कुर्याद् गुहेऽथेश्वरे-ऽघोरेणाज्यमध् सुयोज्य मधुमन्मन्त्रं प्रजप्यासना। स्च्योग विलिख्य लक्ष्म मणिरेखापार्श्वरेखान्त्रितं तक्ष्णा तद् विरचय्य सर्वमथ मध्याज्येन सम्पृरयेत् ॥ ३०॥

विमर्शिनी।

अथ गुहे सम्प्रोक्तकमतो विलोचनिविधि नेत्रोलेखनं कुर्यात् । ईश्वरे अधोरेणाज्यमध् सुयोज्य । मधुमन्मन्त्रं 'मधु वाते'ति तृचं प्रजप्य । 'अमुना मधु वाते'ति तृचंन साज्यमधुना सूच्यप्रेण मणिरेखापार्श्वरेखान्वितं रूक्ष्म विलिख्य । तक्ष्णा तत् रुक्षणादिकं विरचय्य । अथ सर्वे रूक्ष्मादिकं रेखासमूहं मध्वाज्येन सम्पूरयेत् ॥ ३० ॥

विवरणभ्

म्कन्देऽपि भेदमाह — सम्प्रोक्तक्रमतो विलोचनविधि कुर्याद् गृह इति । संवेशितार्चादशौ सूच्यप्रेणेति नेत्रविलेखनं तत्समुक्तिरणं पुनस्तत्-पूरणं चोक्तम् । शिवे पुनर्भेदमाह — अधेश्वर इति । सुयोज्येति । प्राग्वदस्न-प्रोक्षणादिपूर्वकं सुवर्ण(झ?च)षक इति प्रकरणाद्वसेयम् । लक्ष्मेति लिक्नगतं लक्षणम् । मणिरेखया पार्श्वरेखाभ्यां चान्वितमिति समासः । तत्सर्वमिति । लक्ष-णादित्रयम् । सम्पूर्येदिति । तत्सर्वमित्यनुषद्गः । श्व्यादि तक्ष्णेऽपयेदिति सर्वत्र समानम् ॥ ३०॥

> सन्तुष्टेन ततो निजायतनवद् भद्रासने स्थापितं तक्ष्णा तत्करतः प्रगृद्ध यजमानेनाथ तत् प्रार्पितम् ।

 ^{&#}x27;मन्त्रो तत्परिपूर्य तेन रचयेत् तक्णा यथालक्षणम् ॥ सन्तु' च पाठः,

8(1) 4. 100. 1

तारेण प्रविलोक्य तक्रणयोस्तारं प्छतं प्रोक्यन् गृह्वीयान्मनुविक्वमुद्गतकुशाप्राभ्यां कराभ्यां गुरुः ॥ ३१ ॥

विमर्शिनी

तत्परिम्नहभकारमाह— सन्तुष्टेनेति । अथ गुरुः सन्तुष्टेन हिरण्यवधा-दिदानतस्तुप्तेन तक्ष्णा । तत उद्धृत्य निजायतनवद् निजपासादो यद्दिङ्मुख-स्तिद्दिङ्मुखं भद्रासने स्थापितम् । यजमानेन तत्करतः कारुकरतः प्रगृत्व प्रापि-तम् । तद् मनुविभ्वं तारेण प्रविक्रोक्य तारं प्युतं प्रोधरन् । उद्गतकुशामाभ्याम् कर्ध्वगतदर्भाग्राभ्यां कराभ्याम् । तच्चरणयोरिभवाद्यरूपेण गृह्वीयात् ॥ ३१ ॥

बिवरणम्

सन्तुष्टेनं तक्ष्णेति । दक्षिणादिभिरिति शेषः । यदा बिम्बं कीतं स्यात् ब्याय्येतत् सर्वं कार्यम् । निजायतनवदिति । प्राग्द्वारे प्रासादे प्राङ्मुखं, प्रत्य-ग्द्वारे प्रत्यङ्मुखमिति भावः । ततो भद्रासन इति । ततः शर्यातलादुद्भृत्य भद्रासने तेनेव तक्ष्णा स्थापितम् । अथ तत्करतः प्रगृद्ध यजमानेन प्रापितं सिदिति । यथोक्तं स्थपतिरमतस्तिष्ठन् प्रष्ठतः स्थितस्य कर्त्वहंस्ते दद्यात् । कर्ता प्रतिमां स्पृश्चन् तिष्ठेत् । अथ आचार्यस्तत्समीपमागत्याचम्य सक्छी-कृतात्मेत्यादि । तारेण प्रविद्योवयेति । पुरतस्तिष्ठात्रिति भावः । मनुबिम्बं तत्यरणयोः कराभ्यां गृद्धीयादित्यन्वयः । तारेण प्रविद्योवयेति भावः । मनुबिम्बं तत्यरणयोः कराभ्यां गृद्धीयादित्यन्वयः । तारेण प्रविद्योवयेतद्वचितम् । शिवेऽ-प्येतत् सर्वमनुसरणीयम् । अबुध इति । दक्षिणपादे दक्षिणकरेण सन्यपादे सन्यकरेण च दिर्धिदर्भाञ्चेण युगपत् सङ्ग्रहणमुक्तम् । यद्वा पीठनवाशिष्ठाकर्भिव-म्बानां बिष्टिपीठवाहनादीनां च सहाधिवासोपपत्ते। तेषामिप विम्बोपयुक्तशेषेण यथास्यं नेत्रोक्षेत्वनादि पुनश्योपनादि च सर्वमुक्तम् । वक्ष्यति च— पीठं त्रद्धा-शिष्ठायुतं कृतजलावासान्तमुक्तकमाद् । इति । तथा — "कुर्यात् तुर्यदिना-त्यये यदि महापीठपतिष्ठापनम् " इत्यादि ॥ ३१ ॥

पाशोदर्भकथेनुबालघृतमासूराम्बुभिः श्रीपतौ साज्यक्षोद्रकवरकमृद्भसितचूर्णेर्गन्घतोयैः शिवे ।

१. 'बुघ: ॥' क. २. 'सनादु' क. पाठः. ३. 'प्रोक्येतदुाचितम्।' ख. पाठः.

^{· &#}x27;ग्रुहः' इत्यस्य स्थानं 'बुध' इति विवरणरीत्या पाठः.

अप्क्षौद्राज्यकद्भवल्कसुमृदद्भिश्वाजितेशे मध्-र्ध्वस्थाज्येन हरीरितेन महिषारावम्बुदर्भादिना ॥ ३२ ॥

दर्भाद्यपञ्चल्रमगोष्ट्रतमस्राङ्गोमयाद्भिरग्रेहे पाथोम्बिजकल्कद्भेजलमध्वाज्यैः समास्रकैः। विभे शास्तिर साम्बुद्भेकुशमृत्वगगव्यकैः शालिपि-ष्टाद्भिश्च ऋमतः स्वमृलमनुना स्वास्रेण वा शोधयेत्।।

विमर्शिनी

विवरणम्

स्थूलां विम्बशुद्धिमाह — पाथोदर्भकेति । शोधयेदित्युपरि सम्बन्धः । इह पूर्वमस्त्रप्रोक्षणतालत्रयाद्योचित्यसिद्धम् । जलदर्भादि सर्व दर्भसंस्तरे संसाद्य अस्त्रप्रोक्षणशोषणादि कृत्वा प्रणवेन पूजयेत् । गोवालेऽप्यस्त्रप्रोक्षणं स्यात् । मासूरं मसूरिपष्टमुद्धर्तनीयम् । साज्येति मध्वाज्ययोगिवकल्पोऽपि स्वितः । वल्ककस्कशब्दौ त्वग्वचना । हरीरितेन मधूर्ध्वस्थाज्येन अम्बुदर्भादिनेति ।

^{ी- &#}x27;ले तेना' ग. पाठ:..

जलदर्भगोवालमध्वाज्यमासूरिपष्टजैलीरत्यर्थः । दर्भादिपदेन दर्भमृत्त्वम्बहणम् । खमशब्दो वालपर्यागः । विष्न इत्यथः सम्बन्धनीयम् ॥ ३२,३३॥

> मुद्रनिशायवशालीगोधूमसुवर्णजानि चूर्णानि । स्थाणौ स्वनिम्बकलशाद्यवगन्तव्यं सृदादि सर्वेषु ॥ ३४॥

> > विमारींनी

विवरणम्

स्विम्बकलशाद्यवगन्तव्यमिति । आदिशब्देनामिषेकप्रहणम् । शिवेऽभिषेके माधूकब्रक्षशैरीषकपनसरसाद्याः , अजितगिरिशयोः प्रक्षहीनाः श्रीर्याख्या इति त्वचः । विम्वकळशे स्थाणौ नाकूक्षतीर्थिद्वपशिखरिनदीवेदिका-चत्वरोत्था इति मृदः । कथितकथितवृक्षत्वक्करीषं सुदग्धं मसितमिति सामान्यसिद्धं भस्मेति हरिहरे । क्षीरिद्धमद्विजशमीखदिरं कुमार्या, हरीशे खदिरोनितं विदिति त्वचः । सरिद्धभयतदक्षेत्रनाकूक्षजाता मृत्काः शार्क्षाश्च इति मृदः । स्कन्दे वेदीक्षेत्रगजोक्षश्वक्षगिरिवल्मीकोद्धवाः सरिद्बिधंजे शरभव इति मृदः । न्यमोधद्वरुद्धम्बळदळस्रक्षो रसाळद्विजौ शैरीपस्समधूकदारुरिप सेनान्यामिति त्वचः । गणपतौ शैवोक्ता एव मृदः । किंतु क्षेत्राखुजीश्चयुत्तचरमसरिज्जा इति विशेषः । विश्वे पयोद्धमकपित्थमधूकविल्यमिति त्वचः । शास्तरि करिकिरि-युप्वरूमिकवेद्युद्भवाश्चेति मृदः । प्रमेशे क्षीर्याख्या इति त्वचः । इति ॥ ३४ ॥

र्मथालङ्कत्य गन्धाद्यैः कुर्यानीराजनं शिवे । विष्णवादौ निजहोमान्ते विघादौ कौतुकान्ततः ॥ ३५ ॥

विमर्शिनी

अथ शिवे गन्धाद्यैरङङ्कृत्य नीराजनं कुर्यात् । विष्णवादौ विष्णुदु-र्गास्कन्देषु । निजहोमान्ते निजाक्षतहोमावसाने । विष्नादौ विष्नशर्वश्रीशयोः । कौतुकान्ततः कौतुकबन्धनानन्तरम् । अत्र शिवशञ्दः शास्तुरप्युपळक्ष-णार्थः ॥ ३५ ॥

^{ी. &#}x27;जाच्यारत्युं के पाठः. २, 'एवं विशोधितं विम्वं गन्धपुष्पायल्क्कृतम्।

विवरणस्

अथालङ्कृत्य गन्धाद्येरिति । निजानिजोक्तशोधनानन्तरामित्यर्थः । गन्धाद्येरिति गन्धपुष्पाक्षतस्रगादिग्रहणम् । विष्णवादाविति दुर्गास्कन्दग्रह-णम् । विष्नादाविति हरिहरशास्तुम्रहणम् ॥ ३५ ॥

अप्रेऽप्रिं निनिधाय तत्र निधिवद् निष्णौ सदुर्गागुहे प्रत्येकं शतशः शमीदलमिलद्भिः साज्यकेरश्वतैः । सप्तन्याहृतिभिर्जुहोतु जिनवर्णेनात्र पूर्णा हरौ सम्पातं प्रतिमाङ्गपूर्तिनिधये पादादिषु प्रापयेत् ॥ ३६॥

अक्षतहोममाह—अग्र इति । सदुर्गागुहे विष्णो अग्रे प्रतिमाया ध्यभमागे । विधिवद् उल्लेखनादिपूर्वकम् अग्निं विनिधाय । तत्रामो । शमीदल्ड-मिलद्भिः शमीपत्रभिन्नैः । साज्यकेरक्षतेः सप्तव्याहृतिभिः 'ओं सूः स्वाहा' इत्यादिभिः 'ओं सत्यं स्वाहा' इत्यन्तैर्मन्त्रैः प्रत्येकं शतं जुहोतु । हरी अत्र अक्षतहोमे । जिनवर्णेन गायञ्या । पूर्णा पूर्णाहृतिः स्यात् । तेषु देवेषु संपातं प्रतिमाक्षपूर्तिविधये प्रतिमाया अक्षपरिपूरणार्थम् । पादादिषु मूर्धान्तेषु अर्पयेत् ॥ ३६॥

विवरणम्

तत्राग्रेऽग्निमित्यन्वयः । विधिवदित्युलेखनादिकममौ पूजादिकं प्रणवव्याद्धतिपीठमन्त्राज्यहोम।दिकं चोक्तम् । सतव्याद्धतिमिः प्रत्येकं शतश इत्यन्वयः । शतं सर्वत्राष्टोत्तरं प्रथितम् । शमीदलमिलक्किदिरिति । शमीपत्रमिश्रितैः ।
जाज्यसंस्कृतावक्षतानामपि पर्यभिकरणं भवति । अत्र हरौ जिनवर्णेन
पूर्णेति । विष्णो स्वगायन्या पूजा मन्त्रान्ते शतश्यतान्ते च पूर्णोहितिः ।
दुर्गायां गुहे च निजमूलेनान्यदेवेष्वपीति भाविरीत्या तत्तन्म्लेनैवेत्यर्थः । प्रतिमाक्रपूर्तिविषय इति । सुपूर्णलक्षणमिष विम्बं परमस्क्ष्मोनातिरेकसम्भवादपूर्णिमिव स्यात् । तदीयादृष्टक्षपणेन पूर्णतासम्पादनार्थमेतदिति भावः ।
श्वेवादिषु त्वेतद्धिवासे कार्यम् । यद् वक्ष्यति हि — 'प्रागष्टोष्वंसहस्रम्'
इत्यादि । पादादिष्विति । पादजानुगुद्धनाभिद्धनमुक्षमूर्षस्विति । पाप्येदिति ।
पुष्पाक्षिः सामान्यतो लभ्यते ॥ १६ ॥

^{🔭 &#}x27;होमान्ते प्रतिमात्मनि प्रतनुयात् सम्पातपातादिकम् ॥ इ', ख. पाठःः

इष्या गन्धादिभिः कातुकमर्थं करुयेन्स्रुता विष्ठमर्थ-श्रीशे ताराधिकद्वापचरणमनुनोक्ताहुतेः प्राक् क्रुमारे । चण्ड्यां चक्रेण वोध्वं प्रराजिति जरुवासोद्धता सापचारे-णाष्टाणेनार्थके प्राङ् निजकरुशविधेवीजमन्त्रेण मन्त्री ।।

विसर्शिनी

कौतुकवन्धनमाह—इष्ट्वेति । मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः । विष्ठशर्व-श्रश्चे च अथ शोधनानन्तरं गन्धादिभिरिष्ट्वा मुलतः कौतुकं कल्येत् । कुमारे उक्ताहुतेः अक्षतहोमात् प्राक् । तारागिरुद्धोपचरणमनुना प्रणवपुटितो-पचारमन्त्रेण । चण्ड्यां दुर्गायाम् । उक्ताहुतेरूर्ध्वं वा पूर्वं ना चक्रेण सुदर्शन-मन्त्रेण । सुरजिति जलवासोदृष्ट्वतो जलाधिवासादुद्धते सति । सोपचारेणा-धार्णेन । आर्थके निजकलश्विधेः विम्वशुद्धिकलशामिषेकात् प्राग् द्वादशपटले वक्ष्यमाणेन बीजमन्त्रेण च ॥ ३७॥

विवरणम्

मूलतो विष्नश्रविश्रीश इति । कौतुकिमिदानीमेव वश्रीयात । बोर्ध्व-मिति । उक्ताहुतेरूर्ध्व वा प्रागेव वेत्यर्थः । मुरिभिदि जलवासोद्धृताविति । वस्यित च—'प्रतिसरं तत् साम्प्रतिक्य' इति । सोपचारेणेति । जितन्तान्वितेन । मन्त्रीति कौतुकोक्तमन्त्रस्य प्रणवरुद्धत्वं नमोन्तत्वं चोक्तम् । अयमिह क्रमः सम्पद्यते । शिवे शोभितेऽरूष्ट्ररणं नीराजनं च, कौतुकं नास्ति । विष्णौ अक-इरणाक्षतहोमौ नीराजनं च । हरिहरे गणपतौ चालक्ररणम् । गन्धादिभिरिष्ट्वा कौतुकं नीराजनं च । स्कन्दे तु तथा कौतुकानन्तरमक्षतहोमो नीराजनं च । दुर्गायां स्कन्दवत् । अथवालक्ररणाक्षतहोमो गन्धादिभिरिष्ट्वा कौतुकं नीराजनं च । शास्तिर विववदिति ॥ २७॥

स्थित्वा प्रार्थ्य नमस्त इत्यणुयुजा दर्भात्रगर्भाञ्जिलिः श्रीमक्षिप्तसमुक्तसर्पपसुवर्णोर्जस्वलं कातुकम् ।

 ^{&#}x27;पि' ख. पाठः. २. 'वें' कः पाठः. ३. 'बीजाणुनार्वे ध्रुवपरिपुटितेनोपचा-राणुनाथ । 'स्कन्दे प्रोक्ताहुतेः प्राङ् महिषाजिति प^र्वा स्थाप्तेन तोयाबासोद्धारे जितन्तोपरिकृतिनजम् लेने बार्जायुधे च ॥ स्थि, ख. पाठः, ४. 'भिदि ज' मूलकोश्चपाठः.

ङर्णास्त्रसितं सुवर्खे परिजप्य स्वाणुना सप्तथा साङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाङ्गुल्यिजा बझातु बाहूत्तमे ॥ ३८ ॥

विमर्शिनी

कौतुकबन्धनस्योतिकर्तव्यतां दर्शयति — स्थित्वेति । दर्भाग्रगभीञ्चिष्टः दर्भाग्रद्भयेनान्तर्गतमञ्जलि बद्वा । अग्रतः स्थित्वा नमस्त इत्यणुयुजा 'नमस्ते-ऽचें ! मुरेशानी'त्यादिमन्त्रद्भयेन प्रार्थ्य । क्षोमक्षिप्तसमुक्तसर्पपमुवणोर्जस्वलं क्षोमखण्डे क्षिप्तेन मुक्तासर्पपसहितेन मुवर्णेन तेजोवत् । कर्णास्त्रसितम् । (१००क्ष्णिव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्ष्णव्यक्तिक्षण्यामनामिकाभ्यां सप्तधा मुवर्त्य । स्वाणुना परि-जप्य बाह्त्तमे दक्षिणकरे बन्नातु ॥ ३८ ॥

विवरणम

स्थित्वेति । तिष्ठन् भृत्वेत्यर्थः । दभीमगर्भाञ्जिकिनेमस्त इत्यणुयुजा प्राध्ये-त्यन्वयः । क्षौमक्षिप्तसमुक्तस्वपसुवर्णोर्जस्वरुम्णांसूत्रसितिमिति । एवं कौतुक-विरचनकम उक्तः । क्षौमपट्टे मुक्तास्वपसुवर्णे निक्षिप्तमूर्णासूत्रेण वद्धं कौतुक-मित्यर्थः । ऊर्जस्वरुपदेनास्य महावीर्यत्वं मङ्गल्यत्वं सर्वरक्षाकरत्वं चोक्तम् । कौतुकस्याक्षप्रोक्षणं शोषणादिकं तदुक्तमन्त्रेण पूजनमिमनन्त्रणं चार्थसिद्धम् । स्वाणुना परिजप्य बाह्त्तमे बभ्नात्विति बन्धनप्रकार उक्तः । सप्तधा सुवर्त्येति जपसमये व्यापारः । अर्थाच मन्त्रस्य सप्तवारमावृत्तिरापे रुभ्यते । बाह्त्तम इति । दक्षिणवाहो । तदापि बहुबाहुसम्भवे प्रधानबाहो नोपवाहो । मन्त्रान्ते च बन्धनं भवति ॥ ३८ ॥

नमसेऽचें ! सुरेश्वानि ! प्रतीके ! विश्वकर्मणः । प्रभाविताश्चेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥ ३९ ॥ त्विय सम्यूजयामीशं नारायणमनामयम् । रहिता योनिदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव ॥ ४० ॥

विमर्शिनी

विष्णुपार्थनामन्त्रद्वयं पठति — नमस्त इति ॥ ३९,४० ॥ स्विय सम्पूजयामिश्रो श्रम्श्वनारायणौ सदा । इत्यादितत्तत्कल्पोक्तभिदयात्र मन्तुं पठेत् ॥ ४१ ॥ विमर्शिनी

शिवनारायणादौ विशेषमाह — त्वयीति । अत्र कौतुकबन्धने । तत्त-त्कस्पोक्तभिदया तर्षदांगमोक्तभेदेन सह मनुं पठेद् उच्चरेत् ॥ ४१ ॥ विवरणम्

तत्तत्कल्पोक्तेति । यभा कार्त्तिकेयमनामयमित्यादि ॥ ४१ ॥
नमस्तेऽर्चे ! सुरेश्वानि ! विश्वावासे ! सुरारिणि ! ।
प्रभाविताक्षेपजगद्धाति ! तुभ्यं नमो नमः ॥ ४२ ॥
त्विय सम्पूजयामीके ! देवीं नारायणीं सदा ।
रहितेत्यादिरूपोऽत्र दुर्गीपस्थानमन्त्रकः ॥ ४३ ॥

विमार्शिनी

दुर्गाप्रार्थनमन्त्रे विशेषमाह पुनः — नमस्त इति । इत्यादिरूप इत्या-दिस्वरूपः । दुर्गोपस्थानमन्त्रकः दुर्गाया उपस्थानमन्त्रः ॥ ४२,४३ ॥ विवरणम्

रहितेत्यादिरूप इति । 'रहिता योनिदोपैस्त्वमि'त्यादि । शेष उक्तः ॥ ४३ ॥

अर्चामथानेष्ट्य सदर्भनक्षेरारोप्य मन्त्री निपुणं रथादी । छत्रध्वजाद्येषहुवाद्यहृद्यं जलाधिनासाय नयेच तीर्थम् ॥ ४४ ॥ विमर्थिनी

अथानी सदर्भवक्षेरावेष्ट्य रथादी याने । निपुणम् अप्रमादयुक्तमा-रोप्य । छत्रध्वजाद्यैः सह बहुवाद्यहृद्यं बहुभिर्वाद्यवादनेन हृद्यं मनोहरं यथा भवति तथा मन्त्री कनिकदादिमन्त्रं जपन् जलाधिवासाय तीथं नयेहा ॥ ४४ ॥

विवरणम्

सद्भेवह्मैरावेष्टचेति । वस्रेण विम्बं सर्वतः समाच्छाद्य तह्महिर्दभैरा-च्छाद्य वन्धनं कार्यम् । मन्त्रीति कवचेनाच्छादनमुक्तम् । यहा स्वास्रेण तास्त्रत्यादिकमुक्तम् । तथा शाकुनस्वस्तिस्कादिजपश्च । स्थादाविति तदुचि-तयानाद्यभिप्रायम् । तीर्थमिति नदीतटाकादिविकस्पोपसक्षणम् ॥ ४४ ॥

१. 'कः ॥ नेत्रं तत्र तदीयनेत्रमनुक्षोक्षारकैगोळताराचिष्कल्यनयोक्तकौतुकविधेः प्रागार्यके प्रोत्तिक्षेत् । ज्योतिर्किक्षमिदं यदीह परिभूषामात्रमाकस्पयेण्जायास्त्यकिष्ठिमक यदि तथा सर्वे तयोक्षाचरेत् ॥ अथौद्धकादीः परिभूष्य विम्बं नीराज्य कृत्वा वि' स्विधारुः।

तीरे Sवर्तार्य सिंठलं सकलीकृतात्मा संशोध्य तत्र वरुणं परिपूज्य देवम् । तन्मन्त्रतश्च परिजय्य च त्रारुणाद्यं कृत्वात्र बोधिफलकं प्रयजेत पाठम् ॥ ४५ ॥

विमर्शिनी

तीरे बिम्बमवतार्य सकलीकृतात्मा स्वस्य सकलीकरणादि कृत्वा । सन् लिलं शोषणादिभिः संशोध्य । तत्र वरुणं तन्मन्त्रतः स्वमूलतो देवं च परिपूज्य । वारुणाचं पञ्चवारुणात्मकं परिजय्य । अत्र बोधिफलकं कृत्वा अश्वत्थिनिर्मितां सकूर्चां फलकां विन्यस्य तत्र, पीठं प्रयजेत ॥ ४५ ॥ विवरणम्

तीरेऽवतायेति । जलतीरे मार्जनादिशोधिते तामर्चा भद्रासने जला-भिम्रुखतया निधायेत्यर्थः । सिललं संशोध्येति । जलेऽख्यपेक्षणं तालत्रयादिक-रणं शोषणादिकं चोक्तम् । नाभिद्रश्ने जले चतुष्पदी प्रपां विधाप्य तत्रैतत्सर्वं कार्यम् । तत्र वरुणं परिपूज्येति । तन्मन्त्रत इति सम्बन्धनीयम् ।

"सुधा कुमुदिनी पूर्णा वारुणी विश्वतोमुखी। तरिक्कणी च सुरसा सुझीलाप्यायिनी कमात्॥"

इति नव शक्तयः । सर्वशक्तिकमलासनाय नम इति समष्टिमन्तः । भों वां वरुणाय नम इति मूलम् । वां वीमित्यादिभिरङ्गानि । अङ्गाष्ट्रनागेन्द्रा-दिवज्रादिभिरावरणपूजा । 'श्रुवासु त्वास्वि'ति वा मन्त्रः । 'अष्टभिः सप्तिभिः षड्भिः पुनस्तावद्भिरक्षरैः' इत्यङ्गानि । स्वच्छांशुकाभरणपाशाङ्कुशाभयवरकरस्वच्छपद्म-स्थितो ध्येय इति । देवमिति । तन्मन्त्रतः परिपूज्येति समानम् । परिजप्य व वारुणाद्यमिति । 'तत्त्वेमम्मेऽवतेहे बस्त्वन्नो अभ उद्गतमि'ति पञ्च वारुणानि । गन्ने च यमुने चैवेत्यादि ।

"इमा आपरिशवास्तन्तु ग्रुभाः ग्रुद्धाश्च निर्मलाः । पावनाः शीतलास्तन्तु प्तास्त्र्यस्य रहिमभिः॥

१. 'ये परिशोध्य च वारणाभिस्तीर्थाम्बुपीठमभिपूज्य जलाधिनायम् । मन्त्री स्वम-न्त्रकृतसींचिमचंत्रित्वा तत्र स्वमूलमनुना प्रयजेच देवम् ॥ प्रव्यवस्ण जपा(दि) भाविते वा-रिणीह फल्कं सकूर्चकम् । स्यस्य विम्बिविनिवेशनाय तत्राचियेच निजयोगविष्ठरम् ॥ इ।

इति । त्रिपञ्चसप्तवारं पुनर्भूलं चासक्वजज्ञेपेदित्यर्थः । क्वत्वात्र बोधिपलकमिति । अत्र जकेऽधत्यकृतं फलकं निधायेत्यर्थः । तस्मिनस्त्रभोक्षिते कूचे न्यस्य तत्त-स्पीठं पूजयेत् ॥ ४५ ॥

हामादिस्वस्ववीजोध्वेगतनतिपरायाक्षरोद्यतपृथिवया-द्याख्योद्धिकात्मने हुंफडिति मनुस्रदीयासुस्रदातवस्या । आयम्यानेन हुंफद्यदकुतनमसोब्याप्य इत्वा धराद्यं ज्योतीरूपां भ्रवेण प्रतिकृतिस्रदके वासयेत् प्राविधारस्काम् ॥

विमार्श्वनी

अत्र पूर्ववेष्टितानि वस्तादीन्यपास्थाभिषिच्यालङ्कृत्य हामादिस्वस्ववीजोर्ध्वगतनितपरायालरोधत्पृथिन्याद्याक्ष्योद्धिश्रात्मने हुंफढिति हामित्यादिस्वस्ववीजानाम् कर्ध्वगतैनितिनेम इति परायेत्यक्षरैश्चोद्धन्छद्धिः पृथिव्याद्याक्ष्यायुक्तेश्व जात्मने हुं फढित्यक्षरैर्भनुसुद्धियं । 'हां नमः पराय पृथिव्यात्मने हुं फट्',
ही नमः पराय अवात्मने हुं फट्', 'हल्ं नमः पराय त्रेजभात्मने हुं फट्'
हि नमः पराय अवात्मने हुं फट्', 'हलं नमः परायाकाशात्मने हुं फट्'
इति मन्त्रानुदीर्येत्यर्थः । उद्धातवृत्त्या भूतानां स्वस्थगुणानुरूषिणी सङ्ख्योद्धाद्या
वितः, तथासुं प्राणमायम्य हुंफट्यदक्ततनमसा हुं फडिति पदे स्वापितेन नमःपरेन । 'हां नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः' इत्यादिनानेक उद्धाप्य पादामादिनास्यन्तं तदादिहदयान्तं तदादिकण्ठान्तं तदादिताक्वन्तं तदादिसूर्धान्तं नोर्धनपर्यं तदा तदा व्याप्य धराधं पृथिव्याद्यं च हत्वा संहत्य शोपणदाहने च स्वस्ववीजाम्यां कृत्वा ज्योतीरूपामिम्ययां प्रतिकृति प्रतिमां वस्नादिमिराच्छाध
भूवेण प्राकृष्टिरस्कासुदके वासयेत् ॥ ४६ ॥

विवरणम्

हामित्यादि प्रिथन्यादीनां स्वस्ववीजानि हां हीं हलं हैं हों इत्ये-तानि तद्र्ध्वगतानि नतियुक्तानि परायेत्यक्षराणि तत उद्यन्त्यः प्रिथन्याचा-स्याः प्रिथन्यप्तेजोवाय्वाकाशपदानि ताभिरुद्धिन्नमात्मने हुंफडितीदशम् । मनुमुदीर्येति । यथा — ओं हां नमः पराय प्रिथन्यात्मने हुं फडित्यादि । श्रिके, हां नमिश्शवायेत्यादि पठनीयम् । वक्ष्यति च — "योज्यं नैतेषां परांशे

१. 'बी प्रतिमां' ख. वाढः.

श्रिवार्णिमे"ति । उद्धातवृत्त्या असुमायस्येति मन्त्रोक्तिसमये व्यापारोऽयसुक्तः । ससुः प्राणः । उद्धातवृत्त्या तत्तद्गुणसङ्ख्ययेत्यर्थः । यह्नक्ष्यति— "तत्त्वावृत्ति- प्रजसस्वमनुः" इत्यादि । तत्सर्वमिहापि समानम् । हुंभद्धपदक्रतन्यसा अनेनो- ह्राप्येति । द्वां नमः पराय प्रियव्यात्मने नमः इत्यादि उद्ध्यापनं संहारव्याप- कस् । धराधं हत्वेति । वरा प्रथिवी तदादीनि मृतानि संहत्येत्वर्थः । उयोतीक्रणं प्रतिकृतिमिति । तेजोक्ष्यतां नीतां नां प्रतिमाम् । त्रिधा चैतत् सम्भवति । अप्यु संहारे कृते तेजोभावनयाः, शोषणे कृते दाहेन, वायुसर्गानन्तरं तेजोभावनयति । तेषाभिह विकल्पः । प्राक् प्रजितमक्ते शायित्वा नामिद्रमे तिस्तिक्षे प्रणवेनाधिवासयेत् । प्राकृश्चिरस्कामिति । नान्योऽत्र नियम इति मावः । यथोक्तम्—

"वेष्टितं वर्रानेवेंभें: प्राक्शोर्णं" नोध्वेस्त्रकस्' इति । फलकोपर्यधोसुसं सर्वत्र शाययेदुत्तानं वेति ॥ २६ ॥

> रंशं कृत्वा पश्चमन्त्रेः समन्तात् सांस्वेदिक्पांस्तद्विः संविभाव्य । वीपानित्रं जागरूकांश्र पुंस-स्तत्रारक्षेत् स्थापयित्वा विरात्रम् ॥ ४७ ॥

पुनः स्वस्तंपरे पश्चमन्त्रः समन्ताव् दिश्चध्वान्त साधीरक्षेण च रक्षां कृत्वा तद्वहिदिवपान् संविभाव्य करपयित्वा दीपानीमं जागरूकान् उनिद्रान् पुंसः पुरुषांश्च तत्र स्थापयित्वा त्रिरात्रभारक्षेत् ॥ ४७॥

विवरणध

रक्षां कृत्वा पञ्चमन्त्रेः समन्तादिति निजरिजपञ्चतन्त्रभ्रहणम् । मध्ये परमेष्ठितन्त्वम् । प्रागादिषु पुरुपादितन्त्वानि । यद्वा, विम्बस्य समन्ततः सर्व-तन्त्वम् । तद्बहिस्समन्ततो निवृत्तितन्त्वमित्यादि । शिवे पश्च ब्रह्माणि प्राद्याणि, न्यासपूजार्ध्यदानान्येषां कार्याणि । साद्धिरिति । तद्बहिस्समन्ताद्धां पञ्च-

१. 'दिश्चर्यान्तं पा सम्त्रान् यसाई दिक्पानलार्विश विष्यम् वि' स. **पाठः.** २. 'स्वा', १. 'मीन् जा' क. पाठः ५. स्वपक्ष' स. पाठः ५. दे व' क. पाठः

राकारेण विभावनीयम् । न्यासप्ञार्ध्यदानैजपा इहापि नुस्या एव । विक्-पांस्तव्वहिस्संविभाव्येति दशनु दिशु तेषां सचित्रापनपूजार्ध्यदानान्युकानि । तत्र स्थापयित्व। आरक्षेवित्यन्वय इति ॥ २७॥

प्रासादं परिगृह्य कारकहरतः कत्री शुकः प्रापितं पर्येत्व प्रथतोऽथ राजिसमये सङ्गृह्य संशोध्य च । एतद्क्षिणतो निपद्य सक्लीकृत्यानितात्मात्रतो विशेषं प्रसमर्च्य गीजमलुना निर्विधतां प्राथियत् ॥ ४८ ॥ विशेषं

पनं बिन्नं परिगृद्ध जळाभिवासं कृत्वा ततः प्रासादम्पि परिगृद्ध शो-भयेवित्याह—प्रासाद्मिति । स्वत्र जळाभिवासानन्तरं गुरुः प्रयतः गुद्धो भूत्वा कत्री यजमानेन कारकरतः परिगृद्ध प्रापितं दत्तं प्रासादं रात्रिसमये पर्येत्य परितः स्वयं गत्वा ऊनातिरेकं निर्शत्य संगुद्ध मक्षोध्य तदन्तर्वेहिश्च मार्जनालेपनाभ्यां शोधियत्वा एतद्क्षिणतः प्रासादस्य दक्षिणमागे निषद्योपविद्य सक्छोकृत्य शङ्खपूरणपूर्वमिनितात्मा कृतात्माराधनो स्त्वाभतो बीजमनुना गण-पतिबीजेन विष्ठेशं प्रसमर्च्य तं प्रति निर्विक्षतां प्रार्थयेत् ॥ ४८॥

विवर्णण्

इदानीं शासादशुद्धि पस्तौति—प्रासादं परिगृद्धोति । कतमदिन पतत् कर्तव्यमिति । विश्वाधिवासतः प्वेदिने । वक्ष्यिते च 'तत्रुप्रपनतः प्वेदिने' ति । कि च विश्वाधिवासिदिने पासादस्याप्यधिवासं वक्ष्यिति 'पीठाधिवास-समये विहिताधिवासिपे'ति । अतम्ततोऽपि प्रागेव तच्छोधनोपपितः । अध्य प्रासादं कारुकरतः परिगृद्ध कर्जा प्रापित गुरुः पर्येत्य सङ्गृद्धिति योजना । कारुस्तक्षा । विश्वपरिग्रहेवत् प्रासादपंग्यहमकारः । प्रयतः शुद्धः । स्नानादिक्रिति यावत् । गुरुस्तिहेनेऽपरादे स्नानादि कृत्वा सभायामन्यत्र वा अपविश्य सक्छीकरणमात्रं विधाय गणपितं सम्पूज्य कर्जा परिगृहीते प्रासादं तन्मुख-दिगादितदन्तं प्रदक्षिणं परीत्य तद्यतस्तिष्ठन् तं प्रासादं कर्नुसकाशात् प्रणवेन आखोक्य दर्भेण स्पृत्रान् प्रज्ञतप्रणवेन परिगृहीयादिति । कारुकरत इति तेन सन्ताक्ष्य गुक्तमात्रे कर्जा परिग्रह, किन्द्र परिगृहीतस्य पुनस्तकक्षास्नादि सर्वमुखेण परिग्रह, किन्द्र परिगृहीतस्य पुनस्तकक्षास्नादि सर्वमुखेण

^{1. &#}x27;नभवा ६' ख. पाठः. २. 'इतत्प्राखा', ३. 'शेकु प्लु' क. पाठः

कार्यमिति भावः । एतद्क्षिणतो निषचेति । प्राग्द्वारे प्रासादेऽन्तर्भण्डकान्तरे वा याम्यबल्लिपीठपुरतः प्रत्यन्द्वारे तत्पश्चिमत इति ज्ञेयम् । मण्डप एव वा । यथोक्तं गुरुराचम्य मण्डप उपविश्येत्यादि । निषद्नमुपवेशनम् । सकलीक्रत्येति । आत्मानमिति शेषः । अप्रतो बीजमनुना विष्ठेशं प्रसमच्येति । स्विक्तिऽष्टदलपचे वा विधिवद् गणपतेः स्ववीजमन्त्रेण प्जोक्ता । निर्विष्ठतां प्रार्थयेदिति । प्रतिष्ठा-पनपर्यन्तमियं निर्विक्रताभिभयते ॥ ४८ ॥

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं त्रिस्त्रकाद्यक्षतस्त्रपश्चिमम् । विश्वोधितं भारणया ध्रवार्चितं पराच्छेत् स्वैभेजुसियंशाक्रमम् ॥ ४९॥

विमिशनी

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं त्रिस्त्रकाद्यक्षतस्नपश्चिमं त्रितन्त्वाद्यक्ष-तपुष्पान्तिमं द्रव्यजातं भारणया शोषणादिभिविशोधितं ध्रुवाचितं तत् स्वैर्वक्ष्य-मार्णमनुभिर्येशकमं गरामशेत् संस्पृश्य जपेत्॥ ४९॥

बिवरणस्

ततः समास्तीर्णकुश्चेषु सादितमिति । स्वायत उद्ग्मागे दक्षिणभागे धा दर्भसंस्तरे सादितं प्रणवेन कमतः सादनमिष्यते । त्रिस्त्रकं त्रिगुणितस्त्रम् । धारणया विशोधितमिति शोषणादिकमुक्तम् । अस्त्रमोक्षणपूर्वकमेतत् कर्तन्यम् । ध्रुवार्चितम् । पुनः प्रणवेन पूजितम् । स्वैमेनुभिरिति । व्यस्तान्यस्तप्रणवादिभिः ॥ ४९ ॥

सत्रं प्राक् त्रिष्टतं कुत्रस्रजमयो सृष्ट्या त्रक्रद्वारि वा पश्चात् सर्षपमुष्टिगोस्यजलं गव्यं क्रमात् तत्परम् । कुर्याद्वा विकिरं समुष्टिकमयो गन्धाम्ब पुष्पाक्षतं दर्भाग्रान्वितमन्ततो विकिरवापेऽन्ते तु तत्सादनम् ॥ ५० ॥

द्रव्याण्याहं सूत्र मिति । पाक् पूर्व त्रिष्ट्रतं त्रिगुणितं सूत्रं कुश्चसकं चायो प्रष्ट्या सह शक्टद्वारि गोमयजलं वा .विकरपेन, पश्चात् सर्वषमुष्टिगोम-यजलं सर्वपं मुद्धि गोमयजलं पञ्चगल्यं च कमात्, तत्यरं विकिरं समुष्टिकं वा . विकिरमुष्टि च विकरपेन कुर्यात् । अथ गन्धाम्बु दर्माम्बितं पुष्पाक्षतं च

155

कुर्यात् संपातंयेत्। अन्ततः अवसाने विकिरबापे पक्षे तु तत्सादनं बान्ते कुर्यात् ॥ ५० ॥

विवरत्रम्

प्राक् त्रिवृतं स्त्रमित्यन्वयः । कुर्यादिति च सम्बध्यते । त्रिवृतं त्रिगुणि-तम् । कुश्चसजमिति । दर्भमालाम् । मुध्या शक्कद्वारि वेति । सहार्थे तृतीया । मुष्टिगोमयजले कुर्याद्वा नवेत्यर्थः । तत्यरं कुर्याद्वा विकिरं समुष्टिकमिति । विकिरमुष्ट्योस्सहिवकल्पः । पुष्पाक्षतं दर्भाभान्वितमित्येकं सन्धानमुक्तम् । धन्ततो विकिरवाप इति । यदा गञ्यानन्तरं विकिरमुष्टी न स्तस्तदा धृपदीपकमिप मकरूप्य परित इत्येतदन्त एव विकिरकर्म कार्यम् । तदा चाक्षतान्ते विकिर-सादनमिप कार्यम् । निवह मुष्टिरस्क्रीत्यिमिभायः ॥ ५०॥

ज्यस्तान्यस्तनिरञ्जनं त्रिगुणदास्नोयं त्रिमुष्टणं शकु-त्रोये वं सितसर्थपे रमधवा सहं हरी मन्त्रवित् । गब्ये पञ्च जपेन्मनृत् विकिरकाद्येषु स्वसृत्वं हरा-वर्काणं विकिरे त्रितन्तुषु तनुत्रं गव्यमन्वस्त्रकम् ॥ ५१ ॥

विसर्शिनी

तन्मन्त्रानाह — व्यस्ताव्यस्तिति । मन्त्रविद् मन्त्रविशेषज्ञी गुरुः त्रिगुणदाम्नोः त्रिस्त्रदर्भस्रजोः व्यस्ताव्यस्तनिरक्षनं प्रथम्पतमप्रथम्मृतं प्रणवं जपेत्। त्रिमुष्ट्यां मुष्टित्रये यमिति बीजं, शक्त्रतोये वं बीजं, सितस्पेपे सिताः सर्पपा मुख्या इति सितस्पेप इत्युक्तं, तत्र रं बीजं, हरी अथवा सेहं श्रीमिति नर्सिहबीजं, गव्ये निजान् पञ्च मन्त्रान् , विकिरकायेषु स्वस्वम्हं, हरी विकिरेडकाणं द्वादशाक्षरं, त्रितन्तुषु तनुत्रं कवचं वा, गव्यमनु गव्येडकां च जपेत्॥ ५१॥

विवरणम्

क्यस्ताव्यस्तनिरञ्जनं त्रिगुणदास्त्रोरिति । निरञ्जनं प्रणवः, त्रिगुणं त्रिगुणितसूत्रं, तिसान् व्यस्तप्रणवं जपेत् । दाम दर्भमाला, तत्र समस्तप्रणवं जपेत् । यं त्रिमुष्ट्यामिति । मुष्टित्रये वायुवीजम् । शक्नुतोये विमिति । गोमयजरुद्वयेऽपि वरुणवीजम् । सितसर्षपे रिमिति । सितास्सर्षपा मुख्याः । सर्षपे चामिबीजमित्यर्थः । अथवा सहं इराविति । सर्षपे नरसिंहवीजं नेत्यर्थः ।

[्]र १. 'इ' क. पा^ठः. २. 'श्रे वापि गव्येडका' ग. पाठः. १. 'श्री' क. पाठः.

मन्त्रविदिति विकिरणे पाउन्तत्वयुक्तत् । यद्वा, स्वेष्वप्यस्वविकरण उक्तः । यद्वक्तं — हरी "सर्पपानस्वमन्त्रितानि"ति, शिवादिण्वपि "सर्पपानस्वमन्त्रतः", "सर्पपानस्वस्त्रज्ञसानि"त्वादि । गव्ये पञ्च जपेनम्नूनिति । विष्णो वासुदेवादिन्नारायणान्तं मनवः ते च कर्मशेषपरस्वमाविनः । शिवे ह्य ईशानादि पञ्च ब्रह्माणे । हरिहरे द्वयान्यपि । पञ्चतत्त्वानि इतरेषु स्यः । पञ्चगव्यानां योजनवस्त्रप्तिस्त्व निष्कृतिपदस्त्रे वस्यते — 'गोग्तं निजवायस्त्रया परिमित्ति'त्यावि । विकिरकाद्येषु स्वमृत्यमिति स्वक्तम् । हरावर्काणं विकिर इति । द्वा-दशाक्षरं मक्तस्यङ्करोक्तवी जैन्सर्वेषु विकिरसादनम् । स्कन्ते तु "विकिरमिह व्यक्ति यव"मित्यादि निष्कृतिवश्यमाणं शास्य । श्रिततन्तुषु तनुत्रं वेति । शिवादौ त्रिगुणितसूत्रे कवचं वेत्यर्थः । गत्येऽस्वक्रिमित । वेत्यनुषद्रः । शिवादिप्येव पञ्च-गव्येऽस्तं वा जपेदित्यर्थः । क्षपि गव्य इति । दुर्गास्कन्दयोद्दर्भमालादि, सर्वेष्व-प्रस्तिकृत्योऽपि सृत्वतः । विकिरान् प्रस्तिकृत्यादे सृत्सन्त्रमिति । विद्वत्तम् — 'विकिरान् जपेदिस्ते सृत्यनःत्रमि'ति ॥ ५१ ॥

दन्ता धेनुर्द्विजेभ्यो द्विरद्वद्नसुद्वास्य तद्देवतात्मा ्रिस्त्वा द्वारोपकण्ठे विश्वसद्नमदः प्रेक्ष्य दृष्ट्यासमय्या । फद्कारान्तेन तारेण च चुलुकसृतैरष्टताराभिजप्तैः ्रिपाथोभिः प्रोक्ष्य रक्षःत्रकरमिह इतावासम्रत्मारयेख ॥ ५२ ॥

विमर्शिमी

पुनर्द्विजेभ्यो धेनुद्रत्ता द्विरदवदन गणपतिमुद्धास्य तद्देवतात्मा गुरुः स्वयं देत्रो मृत्वा द्वारोपकण्ठे शासादद्वारसमीपे श्वित्वा अदः एतैद् विभुसदनं देवालयम् अस्त्रमय्या अस्त्रतेलः शसारिण्या दृष्ट्या प्रेक्ष्य चुलुकमृतैर्निजदक्षिणक-रचुलुकमृतिः अष्टताराभिजतेः पाथोभिजेकैः कद्कारान्तेन तारेण प्रोक्ष्य दृह् कृतावासं कृतस्थानीयकं रक्षः मक्षरं राक्षससमृहं उत्सारयेद् अपसारयेच ॥ ५२ ॥

विवरणम्

दन्ता धेन् द्विजेम्य इति । चतुरवर पशुदानमुक्तम् । द्विरववदनभुद्धाः स्वेति । अवसानीयार्घ्यदानादिपूर्वकं गणपतिरुद्धासनीयः । तद्देवतारमेति ।

भितन्तुषु तस्त्रं वापि ग्राच्येऽककम्' इति विवरणपाठः

म्रूप्सन्त्रप्राणायामाङ्गादिन्यासमानसप्जाजैपरिति शेषः । स्थित्वा द्वारोपकण्ठ इति । प्रासादद्वारसानिषी बहिरेव तद्विभिमुखं स्थित्वेत्यर्थः । अदो विभुसदन-मस्थमय्या दृष्ट्या प्रेइयेत्यन्वयः । दृष्ट्योगस्थमावनास्त्रोचारणमपि कार्यम् । प्रासादशरीरे तदन्तर्गर्भगृहे नेतद्वीक्षणं भवति । चुलुकगृतैरष्टताराभिजिष्ठः पाथोभिः कर्कारान्तेन तारेण च प्रोक्ष्येत्यन्वयः । दक्षिणकरपुटे शङ्काज्जलं सम्पाद्य वाम-हस्तेन स्पृशन् प्रणवेनाष्ट्रवारमभिमन्त्य तेन फडन्त्वाणवेन प्रासादशरीरं प्रोक्ष्ये-त्यर्थः । रक्षाप्रकरं रक्षसां समृहम् । उत्सारणमपनयनम् । भावनेवेयं भवति॥ ५२ ॥

हैशादीशदिगन्तिमं गुणकुशसम्भया क्यातोपरि प्रासादं परिवेष्ट्य दिष्टमनुना अष्ट्याद्ययान्तर्विहः । सम्मृज्य प्रसम्रक्ष्य गोमयजलेनोत्कीयं सिद्धार्थकान् मार्जन्या परिमृज्य सिश्चतु शकृत्तोयेन गृज्येन च ॥ ५३ ॥ विमार्कन

ततः प्रासादं कपोतोपरिभागे गुणकुशसम्मामीशादीशदिगन्तिमं विष्टमनुना निर्दिष्टमन्त्रेण परिनेष्ट्य परितो देशियता । दिष्टमनुनेति सर्वत्र मोज्यम् । आद्यया मुख्यान्तर्निहेश्च संग्रुज्य गोमयज्ञकेन समुक्ष्य सिद्धार्थ-कानुत्कीर्य मार्जन्या मुख्या परिभुज्य, शक्वतोयेन गब्येन च सिज्ञनतु ॥ ५३ ॥

विकालम

दिष्टमनुनेति सर्विकियाभिः सम्बध्यते । जपोपदिष्टेन मन्त्रेणेत्यर्थः । प्रासादस्य कपोतपङ्क्त्युपरिभागे त्रिगुणस्त्रदर्भमालाभ्याभीशदिगादितद्वसानं द्याससमस्तप्रणवज्ञपेन परिवेष्टयेत् । सुष्ट्याद्ययान्तर्बहिः संमृज्येति । प्रथमसुष्ट्या वायुविजेन सर्भगृहेऽप्त्यादीशान्तं पुनर्नाडीगृहे बहिर्धिष्ठानेऽपि द्वारादितदन्तं परिमृज्यम् । करक्षाळनमन्तरान्तरा कार्यमिति ज्ञेयम् । समुक्ष्य गोमयजलेनेति । क्वाचिच्छद्धजन्मपीप्यते । यदक्तम् —

"ततो गोमयवारिभ्यां गायच्या चोपरेपयेत् ।"

इति । उत्कार्य सिद्धार्थकानिति । विष्णौ फडन्तेन नरिंगहवीजेन । अन्येषु रंबीजेन स्वाक्षेण बान्तर्वहिविकरणं कार्यम् । उत्कीर्येति वोपरि किरणमण्युक्तम् ।
तेन प्रागादिदशदिक्ष् सर्वतस्सर्पपविकिरणमपि सूचितम् । यदुक्तम् —

"नृसिंहेन फडन्तेन विकिरेहरादिक्ष्वपि।"

[🔻] ९. 'ष्टबा तथान्त' इति मूलकोशपाठः. २. 'त्र प्रा' व्ह पाठः, ३. 'णमुक्तम्। र' च. पाठः.

इति । मार्जन्या परिसृज्येति द्वितीयमुष्ट्या । सिञ्चतु शकृत्तोयेन गन्येन चेति । पूर्व गोमयजलेन पुनः पञ्चगन्येन च जपोक्तमनुजापी प्रोक्षेत् । प्राग्वत् कचि-च्छुद्वजलयोगः ॥ ५३ ॥

त्रेषा च प्रविकार्य तत्र विकिरान् संमृज्य वापोणुना वोक्षेत् गन्यज्ञेः किरेत् पुनिरपेत्वेत्यादिना वाधतैः । भूपं दीपमपि प्रकल्प्य परितो मूलेन गर्भालये-ज्येक्षेडमावनिलेड्यवास्त्रमृदकुम्भेडघोष्ठकुर्चेडचंयेत् ॥ ५४ ॥

विमर्शिनी

तथ विकिरानशिकिना त्रिधा च विकाय पुनर्शुष्ट्या संमृज्य वा गत्य-जकरापोणुना 'आपः पुनन्दिव'त्यादिमन्त्रेण वा मूलेन वोक्षेत् । पुनः 'इषे त्वे'-त्यादिना वा मूलेन वाक्षतैः किरेत् । परितो धूपं दीपमपि मूलेन प्रकल्पाय गर्भालये ईशे आमी अथवानिले कोणे अघोषैक् चें उदक्रम्भे उदक्रपूर्णे कुम्भे असं स्वस्वाश्रमावाद्याचियेत् ॥ ५४॥

विवरणम्

त्रेषा च प्रविकीर्य तत्र विकिरानित । प्रासादान्तस्त्रेषा पुनर्वहिश्व विकिरान् विकिरेदित्यर्थः । विकिरणक्छितिस्त मण्डपसंस्कारे द्रष्टव्याम् । 'प्रागान्मोऽञ्जिलेना त्रिषात्र विकिराञ्छक्त्यात्मिन प्रोत्किरेदि'ति । शिवे प्रासादेन स्तरेषु मूलेन च प्रासादमूर्ति विभाव्येतत् कार्यम् । इह विकिरणक्छप्त्यनभिष्वानादिह तद्वियमोऽपि लभ्यते । संमृज्य चेति । तृतीयमुष्ट्येति भावः । भाषाणुना बोक्षेत् गन्धजलैरिति । शिवशास्त्रादावयम् 'आपः पुनन्त्वि'ति मन्त्र-विकल्पः । गन्धजलैर्वोक्षेचिति वा चशब्दो योज्यते । पूर्व गन्धजलैरालेपनमनेन स्चितम् । तदुक्तं — 'गन्धोदैर्लिप्त्वाथापः पुनन्त्विति म्योऽपि ताभिः संपोन्धे'ति । किरेत् । पुनिरिषेत्वेत्यादिना वाक्षतिरिति शिवशास्त्रादावेवायं मन्त्रविकल्पः । दर्भामपुष्पमित्राणामेवाक्षतानामेतद् महणम् । धूपं दीपमिप प्रकल्प्य परितो मुलेनित । यदुक्तं — 'धूपदीपौ च विन्यस्येदि'ति ।

"साराजारविनिक्षिप्तगुरुगुरुवगरुवासितम् । धूपं दत्त्वाऽभितो दीपमपि प्रज्वारुय विन्यसेत् ॥"

[्]र 'श्रुपायं च समर्थयेष् विकिरकर्मान्ते तथा बादवेऽथेके' छ, पाठः. १,

इति । अथं गर्भारुये ईशेऽमार्वानेलेऽथवा अघोअकूर्च उदकुन्भेऽर्चयेदिति । सालितस्थले स्विक्तामालिख्य बाहिदर्भपीठे तत्तत्पीठपूजापूर्वकं संस्कृते कुन्भेऽघोमं कूर्चं निक्षिप्य शुद्धाम्बुपूर्णे स्वास्त्रमावाद्य विधिवत् पूजयेत् । प्रतिष्ठा-विस्तावस्य देवस्य उद्धासनं भवतीति बोद्धान्यं स्थार्थत्वादस्येति ॥ ५४॥

ईशेशाजितविश्वशास्त्रपु सद्मेत्रहायायाकृता ग्रुष्टिः सैन गुहे सपिप्पलिश्वायायायायायाकाकाकृता । दुर्गाशार्क्तभृतोः सहाश्रितश्रवाकाद्मेसन्द्रिता शार्क्षांशे द्विजशाख्या प्रकालता विष्णूदिता वा मनेत् ॥ ५५ ॥

विमर्शिनी

मुष्टिलक्षणमाह — इंग्रेग्नेति । ईरोशाजितिविश्रशास्तृषु सदर्भन्नक्षशासा-कृता दर्भः सह पराश्रशास्त्रया कृता सृष्टिगेवेत । गुहे सिपेप्पलशिसाशासा-शलाकाकृता व्यवत्थामशासाभिः शलाकामिश्र सह कृता सेव रेवादिप्तिव । दुर्गाशार्कभृतोः सहाश्रितशलाकादर्भसन्दिगता सहायुक्ताभिः शलाकाभिश्र सह कृता दर्भश्र बद्धा। (पप्तावाकाद्यभसन्दिगता सहायुक्ताभिः शलाकाश्रीक्षोळ).) पार्जाशे द्विजशास्त्रया पलाशशास्त्रया सह प्रकलिता विष्णुदिता वा ॥ ५५॥

विश्राम्

इदानीमुक्तशोधनसाधनेषु मुप्टिरलेकिकीति तल्लक्षणं कथयति — ह्यो-गाजितिविष्टाशास्तृष्विति । सदभैवसशासाकृतेति । दभैः पलाशशासया निबद्धा । सैव गुहे सपिप्पलशिसाशासाशलाकृतेति । यदुक्तं—

> "पलाभाधात्यशासाभि श्राकाकेर्दर्भमिश्रितेः । पुष्टि कृत्व।"

इति । दुर्गाञ्चाक्रेमृतोरिति । सहाशकाकादर्भैर्निवद्धा मुष्टिरित्यर्थः । शार्क्षा-शा इति । पठाशशास्त्रान्विततया कृता । विष्णूक्तमुष्टिर्वा । पूर्वोक्तेव वा मुष्टि-रिस्पर्थः ॥ ५५ ॥

चकं चिकिनिसुम्भजिद्धारिहरेऽघोरं गणेशेश्वरे स्याद् वा पाश्चपतं तदन्वितरथाङ्गं बाखमीशाच्युते ।

न्नालामालिनिहुं ज्वलादिष्टणिहुंफर् चेति सङ्कीरिते मस्ने प्रक्रिपरार्थयोः स्वलिपिक्लप्ताङ्गे तथाङ्गाक्षरे ॥ ५६ ॥

विसर्विची

बब्बगाह — चक्रमिति । चिकिनियुग्मजिद्धरिहरे विष्णुदुर्गाशिब-नारावणे चकं मुदर्शनमधं स्थात् । गणेशेश्वरे गणपितशिवयोः अभोरं पाशुपतं वा । ईशाच्युते तदन्वितरथामं पाशुपतेन युक्तं मुदर्शनं वा । शक्तिषरार्थयोः क्रमेण ज्वालामालिनिहं ज्वलादिशणिहंकद् व्वलशाणेहंकिति च, स्वलिपि-बल्दमान्ने स्वैः स्वैः बङ्भिरसरेः कल्पितान्नयुक्ते, तभानाक्षरे पद्भिः पद्भि-रक्षरेण च युक्ते असे सङ्गीरितते ॥ ५६ ॥

विवरणसू

चक्रमिति । असं स्यादिति सर्वत्र सम्बध्यते । पाशुपतं वेति । गणेशे-धर इत्यतुषकः । तदन्वितरथाकं वेति पाशुपतान्वितचकं वा प्रागुक्तकेवरुचकं वेत्यर्थः । अस्त्रयोगे तदक्षयोगोऽपि भवति । चक्राबीनां कर्मशेषपटल उद्धारः । शक्तिघरः स्कन्दः । स्वलिपिक्टसाक्षे इति । द्वयोरपि वड्भिस्स्वाक्षरेरक्रानि । अक्राक्षरे इति । द्वे अपि घडक्षरे । अक्रेन्द्रादिवज्ञादिभिरस्राणाम् आवरण-पूजा ॥ ५६ ॥

> गर्भारुयेऽन्यचित्विष्टरेऽत्र प्रासादमन्त्रेण त्रिवे परेषु । मूर्वेन देवं गृहमूर्तिक्षं प्रकल्य साक्षं प्रयजेद दिगीक्षेः ॥ ५७ ॥

विम्बिनीः

क्रियाशेषमाह— गर्भालय इति । गर्भारुवेऽम्याचितविष्टरे बन्न शिवे प्रांसांदमन्त्रोण, परेषु मूलेन च गृहमूर्तिक्पं देवं प्रकल्पावास साक्रम् अक्रेयुँकं दिगीक्षेः सह प्रयोत् ॥ ५७ ॥

रि॥ कृणुष्मपाज: प्रमुखाणुजार्य कृत्वा सकृत् साष्ट्रकातं तयास्त्रम् । कृष्णप्य संदर्भ गृहं प्रकुर्यात् राक्षोध्नहोमं वहिराग्निकोणे ॥ प्रकृतं स्र षाठ: . २. 'दर्भकेऽत्र कृत्याठः ।

विवरणम्

*अभ्यानितद्भेक इति । क्षालिततले हस्बद्भंसंस्तरं कृत्वा तन्नेत्यर्थः । गृहम्तिंक्रंपं देवं प्रकल्प्येति । स्वर्पाटपूजापूर्वकमुक्तमन्त्रेणावाद्य लिपितन्त्वमन्त्रा-श्रन्यासविधानमुक्तम् । साङ्गं प्रयजेद् दिशीशिरिति । म्लाङ्गिवमहपूजाक्नेन्द्रादिवज्ञा-दिभिरावरणपूजोक्ता । निवेद्यसमयेऽर्ध्यं दत्वा प्रसन्नपूजामिप विद्रध्यात् ॥ ५७ ॥

> जपेत् इणुष्ताद्यसङ्गत् तथाए-श्रतं निजासं च त्रिकीर्य राज्या । गब्येकत प्रोध्य गृहं प्ररक्षेत् पुष्पास्त्रतालत्रयकस्पनाद्याः ॥ ५८ ॥

> > विमर्शिनी

'कुणुष्ना'विमन्त्रजातमसकृत् पज्येत् ॥ निजासं चाष्ट्रशतं जयेत् । राज्या सर्पयेण विकीर्य गव्येरत प्रोध्य ता पुष्पासतास्त्रयकस्पनायैः पुष्पा-(स्वम शक्तर) सजसपुर्वेदिश्च श्लेपणैः तास्त्रयदिन्न-कनायेश्य गृहं मरकेत्॥ ५८॥

विवरणम्

जपेदिति । राक्षोधास्त्रबोर्जपः । तद्गिमन्त्रितसपंपविकिरंणं तन्मन्त्रेर्गव्य-प्रोक्षणमिदमुभयं सम्बद्धितं वा कार्बमिति । विकिरान्तपक्षे तु अक्षतविकि-रणानन्तरमेवं पासादम्हिं दर्भसंस्तरे विभाव्य गन्धपुष्पाभ्यां धृपदीपाभ्यां च तदादिपासादान्तर्विहः पूजां विधाय निवेधस्थाने यथोक्कविकिरणमपि केर्यम् । पुनस्तं पासादम्हिं पूजयेत् । ततोऽस्त्रकलशपूजां राक्षोधजपादिकं च क्रयोदिति । गृहं परक्षेदिति । तत्रव स्थित्वा पुष्पास्त्रमोचनं क्रयोत् । बहिनिष्कम्य द्वारसम्भुक्तस्तालत्रयादिग्वन्धनाग्निपाकारान् अस्त्रण विद्वभ्यादिति । पृष्पास्त्रमोचनमुक्तम्

'अस्तमन्त्रेण पुष्पाणि दश दिश्च प्रमोचयेत् । नाराचमुदया तत्र शूलमुदां च दर्शयेत् ॥'

इति । श्रिने श्रृक्सुद्रा निष्ण्नादिषु चक्रात्सुद्रेति श्रेयम् । पुनः पाचीनासन उपविश्य आस्मनो क्याक्रादि सर्वमर्थसिद्धमिति ॥ ५८ ॥

१॰ 'कुर्यात् ।' घ. पाठः.

 ^{&#}x27;गर्भालमेक्स्याचितदर्भकेऽत्र' इति विवरणपाठः.

ज्वालामालिनिहुं ज्वलादिगृणिहुंपाद् चेति सङ्गीतिवे अस्रे प्रक्तिपरार्थयोः स्वलिपिक्लप्ताङ्गे तथाङ्गाश्चरे ॥ ५६ ॥

विमर्शिनी

बसमाह — चक्रमिति । चिकिनिसुग्मजिद्धरिहरे विष्णुदुर्गीशिव-नारायणे चक्रं मुदर्शनमसं स्यात् । गणेशेश्वरे गणपतिशिवयोः अभोरं पाशुपतं वा । ईशाच्युते तद्गिवतस्थाक्षं पाशुपतेन युक्तं मुदर्शनं वा । शक्तिषरार्थयोः क्रमेण ज्वास्त्रमासिनिहुं ज्वस्तादिश्रणिहुंफर् ज्वस्त्रशणिहुंफसिति च, स्वस्तिप-बद्धप्ताक्षे स्वैः स्वैः बङ्गिरसरेः कल्पिताक्रयुक्ते, तभाक्षास्तरे पङ्मिः पङ्मि-रक्षरेण च युक्ते अस्ते सङ्गितिते ॥ ५६॥

विवर्णम्

चक्रिमित । असं स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धते । पाशुपतं वेति । गणेशे-धर इत्यनुपत्रः । तदन्वितरश्राकं वेति पाशुपतान्वित्वकः वा प्रागुक्कविक्वकं वेत्यर्थः । अस्त्रयोगे तदक्षयोगोऽपि भवति । चक्रावीनां कर्भशेषपटल उद्धारः । शाक्तिघरः स्कन्दः । स्वलिपिक्छप्ताके इति । द्वयोरिप पङ्मिस्स्वाक्षरैरज्ञानि । अक्राक्षरे इति । द्वे अपि यहक्षरे । अक्रेन्दादिवज्ञादिभिरस्नाणाम् आवरण-पूजा ॥ ५६ ॥

> गर्भालयेऽन्यचित्रविद्देऽत्र प्रासादमन्त्रेण सिवे परेषु । मूलेन देवं गृहम्।तिरूपं प्रकल्य साङ्गं प्रयजेद् दिगीर्श्वः ॥ ५७ ॥

> > विग्रसिनी,

कियाशेषमाह— गर्भालय इति । गर्भाकवेऽम्यानितविष्टरे अत्र शिवे प्रांसांदमन्त्रेण, परेषु मूकेन च गृहमृतिहाप देवं प्रकल्प्यावाद्य साम्रम् अमैर्युक्तं दिगीकोः सह प्रयजेत् ॥ ५७ ॥

रे॥ कृष्णस्पाजः प्रमुखाशुजापं कृत्वाः सकृत् साष्ट्रशतं तथास्त्रम् ।
 संजन्य संरक्ष्यं गृहं प्रकुर्यात् राक्षोप्नहोसं वहिरग्निकोणे ॥ पंचवं सं वाठः . २. 'दर्भकेऽत्र
 पठः .

विवरणम्

*अभ्याचितदर्भक इति । क्षालिततले हस्बदर्भसंस्तरं कृत्वा तत्रेत्यर्थः । गृहमूर्तिक्षं देवं प्रकल्प्येति । स्वपीटपूजापूर्वकगुक्तमन्त्रेणावाद्य लिपितन्त्वमन्त्रा-इन्यासविधानगुक्तम् । साङ्गं प्रयजेद् दिगीशैरिति । मूलाङ्गिविमहपूजाङ्गेन्द्रादिवज्ञा-दिभिरावरणपूजोक्ता । निवेद्यसमयेऽप्यं दत्वा प्रसन्नपूजामपि विद्रष्यात् ॥ ५७ ॥

> जपेत् रूणुष्नाद्यसकृत् तथाट-श्रुतं निजासं च विकीर्य राज्या । गब्यैकृत प्रोक्ष्य गृहं प्ररक्षेत् पुष्पास्त्रासत्रयकरपनाद्याः ॥ ५८ ॥

> > विषश्चिनी

'कुणुब्बा'दिमन्त्रजातमसकृत् प्रजपेत् । निजासं चाष्टशतं जपेत् । राज्या सर्पपेण विकार्य गब्येरत प्रोक्ष्य वा पुष्पासतास्त्रयकस्पनायैः पुष्पा-(स्नम ! स्नर) स्रजसपुष्पेदिशु क्षेपणैः तास्त्रयदिन्न-धनायेश्व गृहं परक्षेत्॥ ५८॥

विवरणम्

जपेदिति । राक्षोन्नास्त्रवार्णः । तदिभमन्त्रितसर्पपविकिरंणं तन्मन्त्रेर्गव्य-प्रोक्षणमिद्युभयं समुदितं वा कार्यमिति । विकिरान्तपक्षे तु अक्षतविकि-रणानन्तरमेवं प्रासादम्हिं दर्भसंस्तरे विभाव्य गन्वपुष्पाभ्यां धृपदीपाभ्यां च तदादिपासादान्तर्विहः पृजां विधाय निवेधस्थाने यथोक्तविकिरणमपि केर्यम् । पुनस्तं पासादम्हिं पृज्येत् । ततोऽस्त्रकलशपृजां राक्षोन्नजपादिकं च क्योदिति । गृहं प्रसोदिति । तत्रव स्थित्वा पृष्पास्त्रमोचनं क्योत् । बहिनिकम्य द्वारसम्भुक्षस्तालत्रयदिक्वन्धनाभिषाकारान् अस्रेण विद्वष्यादिति । पृष्पास्त्रमोचनमुक्तम्

> 'अस्तमन्त्रेण पुष्पाणि दश दिशु प्रमोचयेत् । नाराचम्रदया तत्र श्रृष्टमद्रां च दर्शयेत् ॥'

इति । शिवं शूलमुद्रा विष्ण्वादिषु चक्रितिमुद्रेति जेयम् । पुनः प्राचीनासन उपविश्य आत्मनो लयाक्रादि सर्वमर्थसिद्धमिति ॥ ५८ ॥

१. 'कुर्यात ।' घ. पाठः.

 ^{&#}x27;गर्भाक्त्येऽभ्याचितदर्भकेऽत्र' इति विवरणपाठः

ततो बहिः स्थण्डिलमारचय्य हुताश्रकोणे विनिधाय बह्नियु । आष्वर्यवाद्यीयमुखादिक्लप्त्या संक्षोप्तहोमं विद्यीत विद्वान् ॥ ५९॥

ततो बहिर्हुताशकोणे स्थण्डिलमारचय्य विह्न विनिधाय । आध्वर्य-बार्हाभिमुखादिक्ळप्त्या, आध्वर्यवा यजुर्वेदिनः, तेषां योग्ययामिमुखादिक्ळ-प्त्या राक्षोप्रहोमं बिद्धात । विद्वानिति राक्षोप्रहोमेन दुष्टराक्षसादीनां निवर्हणं विद्वानित्यर्थः ॥ ५९ ॥

विवर्णम्

राक्षोत्रहोममाह — ततो बहिरिति । आध्वयवाहीभिमुला-दिक्छप्त्येति । आध्वर्यवं याजुपं चरणं तद्हिमशिमुलं पनवहोमप्रधानस्य धाध्वयवस्वात् । आदिशब्देनोपरिष्टात् तन्त्रश्रहणस् । विद्वानित्यस्रमबाशिमति-पत्त्यर्थम् । तदुक्तं—"अग्नि निधाय घोराभि ध्यायन्त्रिमुलं चरेत्" इति॥ ५९॥

पकं रक्षोहणादिइयमयमञ्जाज्यं क्रणुष्यादिमन्त्रे-यदेवाधैश्र दुर्गामञ्जाभिरिष सभूरादिभिश्राखिलेषु । प्राण् भूरादेः स्वगुह्याणुभिरजितहरे मार्गजाज्याश्वमर्पी-प्यस्नेणाथाष्ट्रयुक्तं शतमिष जुहुयात् सर्वतः सस्वपूर्णस् ॥ ६०॥ विमर्शिना

अखिलेषु रक्षोहणादिद्वयमयमनुना 'रक्षोहणं वाजिनं' 'विज्योतिषा महता' इति द्वयस्वरूपेण मन्त्रेण पंचवं जुहुयात् । कृणुप्वादिमन्त्रेरष्टादशमि-येदेवादेश्व पद्यभिः दुर्गामनुभिः पद्यभिर्दुर्गाभिश्व सम्रगदिभिर्व्याहितिमिरिप च आज्यं जुहुयात् । अजितहरे भ्रादेः व्याहितिभ्यः प्राक् स्वगुद्धाणुभिः स्वपञ्च-तत्त्वेश्व । अथ सर्वतः सर्वदेवेषु मार्गजाज्यात्रसर्पाषि, मार्गजोऽपामार्गः, अस्रेण स्वस्वासमन्त्रेणाष्ट्यक्तं शतमपि सस्वपूर्ण स्वस्वपूर्णाहितिसहितं यथा तथा जुहुयात् ॥ ६० ॥

विवरणम् ।

पननं रक्षोहणादिद्वयमयमजुनेति । रक्षोहणं वाजिनमिति पुरीनु-नान्यामुक्तौ प्रणवेन सन्धाय विज्योतिषेत्यूचा पनवं जुहुयादिति द्वयमयपदामि-प्रायः । कृणुप्वादिमन्त्रेरित्याध्वर्यवमहणाद्यजुर्वेदाम्नातैरष्टादशमिरिति रूम्यते ।

१. ^{'र'} क, पाठ;. २, 'विधा' ख, पाठः.

येदेवाँधीरिति । पर्श्वाभः दुर्गामनुभिरिति । पञ्चतुर्गाभिः । प्राण् भूरादेरिति । पश्च-दुर्गानन्तरं स्वस्वपञ्चतत्त्वैरपीत्यर्थः । मार्गजेत्यपामार्गरामिधः । सर्वत इति । सर्वेषु । सस्वपूर्णमिति । व्याद्धतिहोमान्ते सामिदादिचतुर्णां प्रत्येकमन्ते च व्योमव्याप्यादिनिजमन्त्रेण पूर्णाद्धतिरिप कार्येत्यर्थः ॥ ६० ॥

होमान्ते खरमञ्जरीरसलसङ्गसमप्रणीतास्माः सम्पातेन शतास्रजापमहितेनोक्षेद् गृहं सर्वतः । देर्भन्नसमपूरपिप्पलशिखाभिहीयमन्त्रेरष्ठं निक्षिप्यानलमेव वास्तुहवनं कृतीत शार्व्या दिशि ॥ ६१ ॥ विगरिता

होमान्ते स्विष्टकृदाविहोमावसाने । सरमञ्जरारसलसद्भस्मप्रणीताम्भसा, सरमञ्जरीरसोऽपामागरसः, तेन मिलितेन भस्मना प्रणीताम्भसा च युक्तेन शतास्त्रजापमहितेन शताष्ट्रत्यास्त्रजापात् सञ्जातमहितत्वेन सम्पातेन दर्भव्रक्ष-मयूरपिप्पलशिसामिः दर्भपलाशापाहार्गाध्यत्यशास्तामिः होममन्त्रैः कृणुष्वादैः गृहं सर्वतः सर्वमदेशेपृक्षेत् । असुमेवानलं शाल्यां विशि निक्षिप्य वास्तुहवनं वास्तुहोनं कुर्वीत ॥ ६१॥

विवरणम्

होमान्त इति । अग्रिमुखादिकछप्यरेयुक्तवात् स्विष्टकृदादिह्येमशेषे कृत इति रुभ्यते । खरमञ्जर्थपामार्गः, स्वस्छ्उद्देन स्यामिश्चितत्वमुक्तम् । खरमञ्जरीरसेन स्वस्यत्र भस्मप्रणीताम्भश्चेति सम्पातिवशेषणतया बहुन्नीहिः । पात्रसम्भृते सम्पातेऽपामार्गस्य रसं हुतभस्म प्रणीताज्ञसं च संयोज्य अश्चेण अष्टोन् परशतवारमिमन्त्र्य तेन सम्पातेन प्रासादमन्तर्विहश्च सर्वतः प्रोक्षेत् । दर्भ-बक्षमयूरिपण्यस्त्रीखाभिरिति । दर्भान् पस्राशापामार्गाध्यस्थानां शिखाश्च संप्रथ्य वेन प्रोक्षेदिति । होममन्त्रेरिति । कृणुब्बाद्यस्त्रान्तिरुक्तेरियर्थः । वास्तुहोमं पस्तौति — असुमिति । अमुमेवानसं शान्यां दिशि निक्षिण्य वास्तुहवनं कुनीतेत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

> पूर्वेण तं हुतवहं विरचय्य पीठं शालीनवीनवसनामलतण्डुलाद्येः।

१, 'मायूरामक्शादिभिः परिजयन् मन्त्रान् हुतोकान्मुं', खः पाठः.

दुर्वाश्रमीद्रुकुशोत्तरकूर्वणिन-तेऽस्मिन् यजेत कलशौ परिधानतः प्राक् ॥ ६२ ॥ विमर्शिनी

अत्र परिश्वानतः परिषिस्थापनात् माक् तं हुतवहं पूर्वेण तस्याग्नेः पूर्वमागे शालीनवीनवसनामरूतण्डुलावैः शालीभिर्नवेन वस्नेणामलेस्तण्डुलिल-सिद्धार्थेश्च पीठं विरचय्य दूर्वाशमीदलकुशोत्तरकूर्वचिते दूर्वाशमीदलकुशाना-सपरि कूर्वेन चालकुक्तते अस्मिन् पीठे कलशौ यजेत ॥ ६२ ॥

निवरणम्

पूर्वेण तं हुत्वहिमिति । तदुक्तम्—'स्थण्डिलस्य मृशस्थाने कल्पिते स्थण्डिलद्वये' इति । नवीनवसनं नृतनवलम् । तण्डुलावैरिति । तिलसर्पपमह-णम् । चर्चनमलङ्करणम् । कल्झो यजेतेति ॥ ६२ ॥

> न्यक्कृचें इभ्यचेयतु निजया विद्ययावाद्य विद्वान् प्रत्यक्संस्थे प्रकृतघटयोस्तण्डलस्वर्णपूर्णे । श्रक्षोदेच्या द्विरिभहितपादाङ्गयचीत्र शान्ति प्राचीने च प्रयजतु तथा स्वर्णरत्नोदपूर्णे ॥ ६३॥ विवर्शिनी

विद्वान् मन्त्रविशेषद्यः प्रकृतघटयोः प्रस्तुतयोवीस्तुक्रलशयोः प्रत्यवसंस्थे पश्चिमगते न्यक्क्चें अधोप्रकृचें तण्डलस्वर्णपूर्णे तण्डलेन स्वर्णन च पूर्णे कुम्मे निजया विद्या स्वस्वम्लेनावाद्य देवमभ्यर्चयतु । तथा च प्रकृतघटयोः प्राचीने स्वर्णस्त्नोदपूर्णे सुवर्णन स्त्नोदकेश पूर्णे अत्र कुम्मे द्विरामिहितपादाङ्गया द्विष्कृत्वा उच्चारणादुद्मतेः षड्भिः पादेरङ्गानि यस्याः तया शन्नोदेन्या ऋचा शान्तिमाबाद्य प्रयज्ञतु ॥ ६३ ॥

निवरणम्

क्यमित्याह— न्यक्कूर्च इति । प्रक्रतयोः कलशो यजेतेति प्रकान त्तयोर्घटयोर्मच्ये प्रत्यक्स्थिते घटेऽधोमं कूर्च निक्षिप्य तण्डुहेस्सम्पूर्व सुवर्ण निक्षिप्य स्वम्लेनावाद्य प्जयेत् । पुनः पाचीनघटे तथा न्यक्कूर्चे सुवर्णरत्वं निक्षिप्य तोयेन सम्पूरिते शकोदेवीरित्यनयची शान्तिमावाद्य पूजयेत् । द्विर्व् सिहितपादाक्रयेति । द्विरिभेहितायास्तस्याः षट् पादाः सम्पद्यन्ते । तैण्यडक्रन

^{1. &#}x27;बेर्च प्र' चा. पाठः

विधिरिति भावः। शान्तरेक्नेन्द्रवज्ञादिभिरावरणप्ञा। विद्वानिति पीटप्जादि-कम्रुक्तम्। यद्वा, कलशह्वयेऽपि शान्तरेव पूजेत्यादिपक्षान्तरं स्चितम् । पुनरु-भयोः निवेधादि सर्व विधाय स्वं स्वं मन्त्रमभिजप्य वस्नेणाच्छाध तालत्रयादि कार्यमिति॥ ६३॥

पक्वं वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेनाथ सर्पिर्श्वनास्य्-णाद्यजीतादिभिः शान्त्युगणुभिरिप भूरादिभिश्वाखिलेषु । भगे दुर्गापदे पश्चभिरित जुहुयाद् ब्रह्मभिगृह्यमन्त्रैः शाक्वींशे तत्पुरस्तात् तदुप्रि निजषण्यन्त्रकैः पण्युखे च ॥ ६४ ॥ विमर्वानी

अधाखिलेषु परिविस्थामनाधाज्यभागहोमान्ते वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेन वास्तोष्पत इत्यन्ते 'प्रतिजानीही'त्यादिना 'वास्तोष्पते संमया' इत्यादिना च मन्त्रद्वयेन पववं जुहुयात् । अथ वास्तोष्पतेन्ते ध्रुवास्थाणद्येः पड्मिः,
जातादिभिः 'जातवेदस' इत्यादिपश्चभिदुर्गीभिः, शान्त्यृगणुभिः, शान्तिदेवस्याभिः 'शत्र इन्द्राभी'त्यादिभिः पश्चदशभिः ऋभिः, ग्रादिभिव्योहतिभिश्चापि
सार्पिजुहुयात् । इह भगे शिवे दुर्गापदे पश्चदुर्गास्थाने पश्चभिर्वशभिश्च, शार्क्षीये
तत्युरस्तात् पश्चदुर्गाभ्यः पुरस्ताद् गुश्चमन्त्रेः, षण्युत्वे त(त्पुरस्तात् ! दुर्पारे) पश्चदुर्गाणामुपरि निजषण्यन्त्रकेश्च जुहुयात् ॥ ६४॥

विवरणम्

प्रविश्विति । आष्वयेवार्हाभिमुखादिक्छप्लेत्येतिद्द्दापि समानस् । पुनः परिधिनिधानादि कृत्वा पक्वं जुहुयात् । वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेनेति । वास्तोष्पतेपदावसाने प्रतीत्यादिना मनुद्वयेन वास्तोष्पते प्रतिजानीद्दीति द्वय-मयमनुनेत्यर्थः । प्राम्वत् पूर्वा पुरोनुवाक्यामुक्त्वोत्तरया होमः । अथ सिप-ध्रुवास्थूणाद्येरिति । वास्तोष्पतेन्ते इत्यनुवर्तते । वास्तोष्पतेभ्रुवास्थूणाद्यैः पद्भिः । यदुक्तं —

''वास्तोप्पते ध्रुवास्थ्णा ततो गृह्यंभयादिना । अक्षिस्पन्देत्यादिना च दुःस्वप्नेत्यादिना ततः ॥ वास्तोष्पते प्रतरणोऽमीबहेत्यादिना(पि) च ।^{११} इति । जातादिभिरिति । पश्चदुर्गाभिः । शान्त्युगणुभिरिति । शक्क इन्द्राग्री इत्यादिपञ्चदशभिः । शत्रःपञ्चोना शान्तिरिति शुक्कय् । भर्ग इति । पण्डुर्गास्थाने पञ्चत्रक्षिः । गुष्यमन्त्रेरिति । हरिहरे पञ्चदुर्गातः पूर्वे स्वैः पञ्चदुर्गातः पञ्चात् स्वैः पण्यन्त्रेः ॥ ६८॥

श्वमोदेन्यणुना श्रमीष्ट्रतहिःसपीपि गन्याप्छता दूर्वाश्वाष्ट्रशतं जहोतु निस्तिले पूर्णाभिपूर्णं पृथक् । दुर्गायां पुनराद्ययादिमचतुष्कं दानवारी हुनेद् दुर्वा मृलेत एव शास्त्रगृहयोः सर्व जिनाणेन वा ॥ ६५ ॥

तिमशिनी

निखिले निश्विष्ठ देवेषु शमीधृतह्विस्सपींपि गव्याप्तुता दूर्वाश्चाष्ट-यतं शनोदेव्यणुना पूर्णीभवृष्ण पूर्णाहृतिभिः पूर्ण मया मवित तथा जुहोतु । दुर्गायां पुनराद्यया 'जातवेदस' इत्यूचा आदिमचतुष्कं समिदाज्यच(हरा! वी) ज्यानि हुनेत् । दानवारी विष्णी दूर्वास्तु मूळत एव, शास्तुगुहयोः सर्व द्रव्य-पश्चकं जिनाणेन गायव्या वा हुनेत् ॥ ६५ ॥

विवर्णस्

श्रमीति शमीसिमधां महणम् । पूर्णामिपूर्णं पृथिगिति । एकैकवर्गान्ते पूर्णाहुतिरिष स्ववक्ष्यमाणेन कार्येत्यर्थः । दुर्गायामिति । आद्या 'जातवेदसे मुनवाम सोमिम'त्यनया शमीसिमधादिचतुष्कं जुहुयात् । दानवाराविति । विण्णो मूलत एव दुर्वाहोमः, शेषितमेव तु शकोदेव्यणुनेति भावः । शास्तु- गुहयोरिति । सर्व शमीसिमदादिचतुष्कं दुर्वाध्य ॥ ६५ ॥

प्राक् पावकं स्विष्टकृतोऽविशिष्टेनान्नेन तोयाज्यसमन्वितेन । विकीर्यः दमीग्रचयं नमोरुद्रांद्येन मन्त्रेण विलं विद्रश्यात् ॥ ६६ ॥

विसर्पिनी

पावकं पाग् अभेः पाग्गागे दर्भाश्रचयं विकीये स्विष्टक्रतोऽवशिष्टेन स्विष्टक्रतवदानोच्छिष्टेन तोयाज्यसमन्वितेनान्नेन नमोरुद्राचेन 'नमो रुद्राय वा-स्तोप्पतये' इत्याचेन मन्त्रेण वर्षि विद्वध्यात् ॥ ६६ ॥

विवरणम्

प्राक् पावकमिति । दर्भाप्रचयं विकीर्थे बिंद ध्यादित्यन्बयः । जरुगन्यादिपूजा तु सामान्यसिद्धा ॥ ६६ ॥

[े] १. लमहाश्चनार्यम् क. ^{माठ}ः

एकाशीतिपदात्मपद्मविहितं यहेरुदीच्याग्रुत प्राच्यां वास्तुवालं महेशदिशि वा कुर्याद्मिजांक्तक्रमात्। सम्पातेन संभस्मशास्तिजलगण्येनाथ शम्यादिके-रुक्षेच्छान्त्याभिमन्त्रितेन भवनं त्वंविप्रमन्त्रं जयन् ॥ ६७ ॥

विस्थिनी

बहुरदीच्यासुत प्राच्यां या महेशविशि वा एकाशीतिपदात्मपद्म-विहितम् एकाशीतिपदस्वरूपे पद्मे निविद्धं वास्तुबील निजोक्तमाद् निज-निजोक्तरीस्मा कुर्योत् । अथ वास्तुबील्सन्तरं समस्मशान्तिजलगन्येन भसा-प्रणातकाराध्यक्षेपेश्चरिकेन शान्सामिगन्त्रितेन 'शक्तो देशीर'ति जसेन सम्मातेन शम्यादिकैः शमीपकाशाध्यस्थशासाद्मैः 'त्वंविध'मन्त्रं अपन् भवनसुक्षेत्॥ ६०॥

विवरणम्

एकाश्चीतिपदातमपश्चविद्वितं वास्तुबिलिमिति । क्षेत्रे रम्भपुट इत्यान् दिनैकाशीतिपदात्मके पद्मे निहित्तमित्यर्थः । निजोक्तकमादिति । स्वस्वोक्त-पकारोण । समस्मशान्तिजलगन्येनिति । यदुक्तं—

"प्रणीतागन्यमस्माज्यशान्तितोयेश्च तद्गृहम्"

इति । सम्पाताज्ये प्रणीताज्ञ हुतगरमपञ्चगञ्यशेषं शान्तिकलशास् किञ्चित्र ज्जलं च बोजियत्वा तेनेत्वर्थः । शर्मारसोऽप्यस्थित् योजनीयः । श्रम्यादिकै-रिति । श्रमीपलाशाध्यत्यशिखानां सदर्भाणां अहणस् । शर्मीमात्रअहणेन तेषां यथालामं परिमहो विकल्पश्च स्चितः । यदुक्तं—

> "शासयोदुम्बरस्य वा । पळाशशासया वाथ द्रममुख्याथवा पुनः" ॥

इति । कुशामैः प्रोह्मेदिति चाप्युक्तम् । शान्त्यभिगन्त्रितेनेति । शान्त्यभिगन्त्रितेनेति । शान्त्यभिगन्त्रितेनेति । शासादा-देवीरि'ति साष्ट्रशतमभिगन्त्र्यं तेनं प्रोक्षणमुक्तम् । भवनभिति । प्रासादा-न्तर्गहिरपीति भावः ॥ ६७ ॥

प्राम्बत स्वयं साधकः तुर्वात लास्तुराठि तदापि शिक्षिनस्तस्येष्यराशामुखे।
 प्रम्याः, २. 'च', ३ः 'विलिळोपेतेच लम्ययकस्वयं विषयस्यमिति तृतम् भगवतः
 प्रासादमम्युक्षतु ॥ गर्भाः यः पदः

गर्भागारे कलशसम्तांस्तण्डलान् गेहम्तीं प्रोत्कीयंतत्कलशस्त्रिक्ष्यापि सिनत्वा तपर्या । इत्वा पुण्याहमपि सिश्तिं वास्तुवादादि विषेः इत्वा नीराजनमपि निजासेण रक्षां च इर्यात् ॥ ६८ ॥

विमशिनी

गर्भागारे गर्भगृहे गेहम्ली प्रासादक्ष्यम्ली कल्कासुमृतान् वास्तु-फलक्ष्मान् तण्डुलान् मूलेन गोत्कीये एतस्कलक्ष्मालिकैः वास्तुकलक्ष्माणि स्था 'शको देवीरि'ति क्षचा सिक्त्वा विधेः सह 'ओं वास्तुदेवताः प्रायन्तामि'-त्यादिविकेषसहितं पुण्याहं सशिवं वास्तुवादादि शिवं चास्तिकस्यादिमञ्चलपुक्तं कृत्वा नीग्रजनमपि कृत्वा निजनिजाखेण स्थां च कुर्यात् ॥ ६८ ॥

विवर्गास्

गर्भागार इति । प्राग्वत् क्षाछिततछे दर्भान् विकथि स्वं स्वं पीठिमिष्ट्वा भासादम् तिमावाद्य सक्छिछत्य खानसमये नीराज्य पूर्वपृजितवास्तुक्छश्योर्भध्ये तण्डुळकछश्मानाय्य तत्तण्डुळेस्तस्मिन् पासादमृत्तीं मुळेन पोत्करणं विधाय स्थापकादि छत्या नीराज्य खान्तिकळश्यानाय्य तेन 'शको देवीरि'ति तमिमिष्ट्य तथा व्यापकादि छत्या अध्ये द्यात् । विधैः पुण्याहर्मापं छत्वति । चतुर्भरष्टभिन्धां मृत्तिः सह वास्तुपुण्याह छत्वत्ययः । वास्तुदेवताः पायनतामिति च देवतेहिशः । सशिव वास्तुवादाद्यति । छत्वेत्यस्याः क्रियाया विशेषणम् । पुण्याव्हान्ते तेः शिवं वास्तिवत्यपि वाचयेत् । आदिश्रवदेन 'शानितरस्तु' 'पुष्टिरस्तिव'न स्याधाशिषां महणम् । तासां पूर्वं वा वाचनम् । यद्वत्तम् —

"आशिपो वाचित्वामे शिवं वास्त्विति वाचित् ।" इति । नीराजनमधीति । ऋतेत्वनुपक्षः । युनः प्रासादमूर्तेः पूजाशेषं विधाय बर्ह्सिनंकम्य निजासेण तालत्रयादिना रक्षां च कुर्यादिति ॥ ६८॥

१. 'लगे निहित्तसभैचये निजेन
आरादरूपमणुना पुरुषं अकल्य ।
सस्मिन् समध्ये घडपूरिततण्डुलानि
मुळेन शान्तिकल्योन तथा च सिञ्चेत् ॥
शास्तुपुण्याहमादाय मृति प्रासादरूपणीम् ।
सस्याक्षण्यवीयेण गुप्ती सम्मावयेत् सदा ॥ शुद्धो च. पंडः।

*शुद्धौद्यमवने चं सप्तद्यकद्द्यकमात् खेत्रकं कृत्वान्तर्नवकं प्रकल्प्य कलशानां बाह्यतो युक्तितः । श्रीशेडन्तर्नवकेऽक्कुगदिनवकं गन्धोदकं दिग्विदिक्-खण्डान्तःस्थवदेषु शुद्धसलिलं श्रेपेषु चाप्रयेत् ॥ ६९ ॥

विसर्शिनो

स्थाधिवासदिवसात् पूर्वेद्यः कर्तन्यं विम्वशुद्धिकलशपूजनमाह — शुद्धोदरभवन इति । अथ शुद्धोदरभवने भासादस्योदरभागनन्तरे मार्जनादि-स्वलशुद्धिभिः शुद्धं भवने सहदशकद्धन्यकमातं कलशपटले सप्तदशद्वने वस्य-भाणमभात् क्षेत्रं इत्वान्तः कलशानां नवकं वाधतो शक्तिनथ्य प्रकल्प्य श्रीशेऽन्त-नंवकंऽङ्कुरादिनवकमापूर्यत् । दिग्विदिक्सण्डान्तास्थवटेषु विजितिस्थण्डा-नामन्तःस्थितेष् घटेषु गम्बोदकं, शेथेषु घटेषु शुद्धसिलं चाप्रयेत् ॥ ६९ ॥

विवरणभू

जय तद्रात्रावेव विम्वशृद्धिकलशपूजेनि ता प्रसीति — गुद्धीदग्मवने-ऽथेति । प्रासादस्येश्यां दिशिं स्तपनमण्डपः । तदुक्तम् — ''स्नानमण्डपमेशान्यां भूषियत्वा विशोधयेत् ।''

इति । यद्वा अधिवासमण्डपापेक्षया ऐश्यां दिशि स्यात् । यश्चोक्तम् — "प्रागुदीच्यां तु वोदीच्यामधित्रासनमण्डपात् ।"

इत्यादि । तदसम्भवे ततोऽपि पश्चादित्यदम्भवन इत्युक्तम् । यद्वा ओदम्भवन इति पदम् ईषदुदम्भवन इति । शुद्धपदेन तत्र मुष्ट्यादिस्थलशुद्धिरुक्ता । सप्तदशकद्रव्यक्रमादिति । क्रमशब्देन 'शरशैलनन्दवर्गा नवोत्तरशतद्विश्वते चे'त्यादि वक्ष्यमाणक्रममहणम् । अन्तर्नवक्रमिति । वक्ष्यति च —

"मध्ये पञ्चलकाणिकादलगताः कुम्भा नव स्युः सदा।"

इति । बाह्यतो युक्तित इति । सङ्घ्येति शेषः । युक्तिशब्देन तदीयपुटोपपितिरिभिन्नेयते । यथा सप्तपुटे व्येकिति नवपुटेङ्गाब्धीत्यादि । इह विष्णौ हिरिहरे ब्
सप्तदशद्भव्यं शिवादिषु नवद्भव्यम् । सर्वेष्वप्येष एव क्षेत्रविरचनविधिरिति
भावः । दिग्विदिक्षण्डान्तःस्थयटेष्विति । दैविकावरणे दिक्कोणसण्डानां ब्रह्मकलशेषु । शेषेष्विति । तदीयपरिकलशेषु ॥ ६९ ॥

१. 'शिवादिकपुटक्षेत्रेऽष्ट्रवगौदिकाः स्युः क्रम्मा इह मध्यतो नवकमेतद् वा' ख. पाठः,

 ^{&#}x27;शुद्धोदग्भवनेऽथ सप्त' इति विवरणपाठः!'

समध्यान्तर्तवसण्डकेषु विवधाकोदिंग्विदिकस्प्रितिः दुर्गेभाननयोः प्रदाधानत्या ह्रन्याणि विन्यस्यत् । दिकोणक्रमतोऽन्तरादि धरजेऽथेशान्युते भध्यतो सध्यादातिदिशाक्रमाञ्चव बहिःखण्डेषु हेमाम्बु च ॥ ७० ॥

विमित्तीनी

शिवशास्त्रोनेवलण्डकेषु विभिन्नदिक्कष्टित्तो सध्यान्तर्देन्याणि विन्य-स्वतु । दुर्गमानवयोः भवक्षिणतया मध्यान्तव्य । शर्केऽन्तरादि दिक्कोणकमतक्ष्य स्वभेशान्युते मध्यते मध्यसण्डे मध्याशाविदिशाक्षमाद् मध्ये दिग्विदिककमास्व नव द्रव्याणि बहिःखण्डेषु बहिःखण्डानामन्तःस्थ्यदेषु हेमाम्बु च विन्यस्यतु ॥

विवरणभू

मध्यान्तमिति । द्रव्याणि विन्यस्यत्विति सर्वत्र सम्बध्यते । प्रदक्षिणः तयेति । प्रागादिखण्डेषु प्रादक्षिण्येन मध्यान्तमित्यर्थः । अन्तरादि दिकोणकमत इति दैविके दिक्विदिक्खण्डे क्रम उक्तः । मध्यतो मध्याशाविदिशाकमा-श्वेति । द्रव्याणि विन्यस्यतु । ब्रह्मकठशे तद्यिषु दिग्विदिगातपरिक्छशेषु चैत्यर्थः । बहिःखण्डेषु हेमाग्बु चैति । दिग्विदिक्कमादिति मावः ॥ ७० ॥

श्रीरिश्रीबङ्ग्छाप्रस्वन्यकपलाशाशोकनीयार्जनप्रोत्थान्यत्र तु पछ्वानि कलशे कार्शानवाशादले ।
रक्षोदिकस्थदले सपद्मकपटीरद्वन्द्वजात्यार्तवं
दर्भत्तम्भसङ्गन्दनन्द्यभिधद्वीरोचनासर्पपम् ॥ ७१ ॥
यवत्रीहिस्वर्णं रजतितिलक्कलद्वितयम्च्छक्रखुक्तं न्यस्येत् सतत्गतिदिक्पत्रकळशे ।
सहाविष्णुकान्तीमधुकरगुळ्च्यार्द्वकशमीः
शतावर्या श्यामाकमीप शिवदिक्पत्रकलशे ॥ ७२ ॥
प्रत्यक् फलं न्यसत् गव्यमवाक् क्यायं
प्रागुक्तरे च शत्मृल्यमृताङ्कमारीः ।
व्याघीं वचां बहुसुतां च सहां च सिहीं
वल्मीकसप्तकमृदः कलशेऽथ सध्ये ॥ ७३ ॥

श्रों सोमाय वनस्यत्यन्तर्गतये नमो सदन्तमनुः। सन्धोदेष्टाणे स्यान्छदोते तादसाक्षरं च हरो ॥ ७४ ॥

विसर्विनी

हरावित्युर्ध्वती प्राक्षम्। अत्र हरी तु कार्शानवादादहे मध्यस्थपप्रस्था-**ग्रेयकोणद**लस्ये कल्हो क्षीरिशीयकुलाभचगाकपलालालोकर्नापार्जुनपोत्थानि क्षीरि-वृक्षाचर्जुनवृक्षान्तेम्यो गृहीतानि पह्नवानि न्यसेत् । होरिणः क्षारवृक्षास्तोरणे व्ह्यमाणाः । (१७) = ७०१ इ. ०१२२० इ.०१२००). वक्ष्य = ८००.) चम्पकः स्वयमेव । (वाधाव्यः = ह्माव्याः) अशोकः स्वयमेव । (लीवावः = കടന്ന്. അർ ലൂപ്പ നം _ മയമ്.) स्त्रोदिवस्थद हे निर्ऋतिकोणस्थदस्य करुरो सपद्मकपरीरद्वन्द्वजात्यातेवम् । सपद्मकं पद्मकसहितम् । (०-18'20-വൽമകം) पटीरहर्न्द्र चन्दर्न एक्तचन्द्रनं च। (ജാന്ത്വാര = ചിച്ചക & पी) तभेस्ताबसकुन्डनन्बाभिक्द्वीरोचनासम्पम् । (@ळे@ताप्टु॰कार ००० छळे छ ००० കന്ദം-കരുന്ന്. നന്ദ്ി-നന്ത്വാവിട്ടം. രോമാന-ഗോരോചന.)सतत-गतिदिवपत्रकल्ही वायव्यकोणगतकल्हो यवनीहिस्वर्ण ययाः त्रीह्यः स्वर्णे च रजतितळकूलद्वितयमुच्छकु धुक्तं, कुलद्वयमृद् नदीतीरद्वयस्था मृत् , शकुद् गोमयं, तैर्थुक्तं न्यस्यत् । शिवदिवपत्रकलशे ईशानकोणदलकलशे सहाविष्णुकान्ती-मधुकरगुल्च्याईकशमी: (സമറാചപ്പവംകഅന്തൽ മാറ്റുകരം കയ്യന്നി തുള ചി-ചിറാമുത്. ആർദ്രകം-ഇഞ്ചി. ശമീ-വന്നി.) ജവദ്വദ് सह । (७०७००१६) – ७०००६०१६। ७०००० कराडि.) प्रस्क पश्चिमे फलं फलोदकं न्यसत् । अवाक् दक्षिणे गव्यं, प्राक् प्रामागे कपायम्। उत्तरे शतम्ल्यमृताकुमारीः । (००००वृत्ती क्ळाडीळीकः) अमृता स्वयम् (കമാരി-കററവാഴ വ്വാഘി-ചെവയതിനം വചാ-വയമ്പു്) बहुसुता शतावरी । सहा उक्ता (സി०००)-वाभीळवाप्रकीकः) एताः न्यसतु । अर्थ मध्ये मध्यस्थे कलहो वल्मीकसप्तकमृदः वल्मीकानां सप्तकादाहता मृदः । 'ओं सोमाय वनस्पत्यन्तर्गतये नमः' इति मृदन्तमनुः पक्कवादिमृदन्तेषु पूरणे मन्त्रः स्यात् । गन्धोदे गन्धोदकेषु अष्टार्ण, गुद्धोदे द्वादशाक्षरं न ॥ ७१,७२,७३,७४॥

निवरणम्

निवरणम्

पहनमङ्कुर एव । कार्शानवाशादले । क्रेशानुरामः । तदीयं कार्शानवम् । कांशादले दिग्दल इति यावत् । परीरद्वयं चन्दनद्वयम् ॥ ७१ ॥

कुळिहितयेति नदीतटह्रयम्हणम् । सततगतिर्वीयुः ॥ ७२ ॥

ग्व्यम्वागिति । दक्षिणतः पश्चगव्यम् । कषायं प्रागिति पृथग्वा-वयम् । वल्मीकसप्तकमृदः कल्दोऽध मध्ये इति । ब्रह्मकल्ये सप्तम्यो वल्मीकेम्य भाइता मृद इत्यर्थः । द्रव्यन्यासोऽयमग्न्यादिकोणेपूक्तः प्रदक्षिणः ततोऽप्रदक्षिणः पश्चिमादिदिक्वन्तरन्तत इति ॥ ७३ ॥

मुदन्तमनुरिति । पहनादिभृदन्तद्रन्याणां न्यासे मन्त्रः ॥ ७४ ॥

काभोदगव्यभसितानि शिवे मृद्रमो-गोमृत्रदुरधद्भिकं कुशगन्धवारि । मृत्साजलं कथितवार्यथ पश्चगव्यं व्यस्तं समस्तमपि गन्धजलं अभेशे ॥ ७५ ॥

विसर्शिनी

िश्चेत्रं नवाश्रोदगव्यभिसतानि कपायं पश्चगव्यं भस्मोदकं च, मृदम्भो-गोम्ब्रद्यश्यद्धिकं गोम्ब्रं क्षीरं दिध च, कुशगन्धवारि कुशोदकं गन्धोदकं च । कमः प्रागुक्तः । न्यसिव्यति पूर्वस्मादायाति । प्रभेशे मृत्साजलं वर्वाधतवारि, स्मय व्यक्तं पृथविस्थतं पश्चगव्यं पश्चसु घटेषु, पुनः समस्तं पश्चगव्यमप्ये-कस्मिद् घटे, गन्वजलं च ॥ ७५ ॥

> व्यस्तं क्रमेण महिपद्विषि पश्चगव्यं मृत्ववायरत्नसिक्छान्यपि गन्धतोयम् । पाद्यार्थ्यगव्यकपयांमि द्धि द्विपास्य क्वाथाम्बुमृत्कुशक्रोन्यपि गन्धवारि ॥ ७६ ॥

> > विमर्शिनी

महिषद्विषि व्यस्तं पश्चगव्यं क्रमेण गोम्त्रगोक्षीरद्ध्याज्यक्रमेण, सृत्का-श्वरत्नस्तिकानि मृज्जलं कृषायं रत्नज्ञं च, गन्धतोयमपि । द्विपास्ये पाथा-

१. 'आग्नेयदि' इ. शठः

ध्येगव्यकपयासि पाद्यमध्ये गव्यं च क्षीरं च दिन, काथाम्बुमृत्कुशजलानि क्षायं मृज्जलं कुशजलं च, गन्धवार्यपि ॥ ७६ ॥

> कोशोदगव्यककपायकदौर्वराजी-सदत्नयुद्धजलगन्धजलं कुमारे । स्त्वताथकं हरिहरे पृथगास्थितानि गच्यानि पञ्च फलनार्यखिलीपधं च ॥ ७७ ॥ विस्र<u>ार्ड</u>ाता

क्रमारे कौशोदगव्यक्तकपायकदोव्यराजीमृदलगुद्धजलगन्मजलं कौन शोदं गृत्यं कषायं दूर्वीदं सर्भपोदं मृज्जलं रतनजलं शुद्धजलं गृन्धजलं च । हरिहरे मृत्ववाथकं पृथगास्थितानि पञ्चबन्यानि फलवारि असिलीपधं च न्य-सद्य ॥ ७७ ॥

> स्वस्वदिक्संस्थितत्रस्तदङ्गीरेह पूर्येत्। मदनहृहि तद्र्व्याण्यपरेषु स्वमूछतः॥ ७८॥

मदनहुद्दि शिवे इह विम्वशुद्धिकळक्तपूरणे स्वस्वदिक्संस्थितशक्षतदक्कैः दिक्षु तत्पुरुषादिभिः अग्न्यादिकोणेषु हृदयशिखाकवनशिरोभिः पञ्चनदाङ्केन मेध्यकलश ईशानेन च (तद्)द्रन्याणि प्रयेद् , अपरेषु देवेषु स्वस्वमूळतश्च 11 96 11

विवरणस

स्वस्वदिक्संस्थितेति । पुह्वोरसयनामाः स्युदिशु कोणेषु इन्छिले । वर्मशीर्षे च मध्ये स्थादीशानः पूरणे मुद्धः ॥ इति । शिवेऽपि सप्तदशद्रव्यं वा स्यात् । तथोक्तम् — 'हेमरलाक्षगन्थाद्धिः पूर्येन्मध्यमं घटम् । क्षायं पञ्चगन्यं च भस्तोदं मार्तिकं जरुन् ॥ दिक्ष कोणेषु गोम्त्रं क्षारं विध कुशोदकम्। अन्तः पद्मद्रुप्वष्टो जल्बीन् पूर्येत् कमात् ॥

^{&#}x27;जि' ख. पाठः

अस्तिर्यन्येश्च सम्पृत्य शुद्धोदैरपरान् घटान् ॥" इति । सग्रद्भानामप्रगन्धानां चार्व विकल्पः इति बोद्धव्यम् । यरुणश्च तेवां देवतेति पूरणमन्त्रोऽपि रुम्यत इति ॥ ७८ ॥

स्थाणौ नाक्श्वतीर्थाद्वपश्चिखरिनदीयेदिकाचत्वरोत्था विन्ने क्षेत्राखुजाढ्यारूच्युतचरमसरिज्जारूच्युताद्यन्तियाः स्युः । सकोडोत्थाः कुमायां सरिद्दमयतदक्षेत्रनाक्ष्यजातः मृतस्य शाङ्गीश आर्थे करिकिस्थिपयलमीकनसुद्धवांथ ।। ७९ ॥

विमाशन'

मृदादीनि कथयति — स्थाणाचिति । स्थाणी नाकूसतीर्थद्विपशिस्थित-नदीवेदिकाचत्वरोत्थाः वर्दमीकष्ट्रपशृक्षस्थतीर्थस्थगजशृक्षस्थपवेतस्थनदीगतवेदि-कास्थचत्वरस्था सृदः स्युः । विद्वे क्षेत्राखुजाद्धाः क्षेत्रजाखुजान्यां युक्ताः च्युत-चरमसरिज्ञाः हीनचत्वरस्थनदीगताश्च । कुमार्यो च्युताद्यन्तिमाः रहितवस्मी-कचत्वरस्थाः सक्रोडोत्थाः स्करदारितसृत्सहिताश्च । शार्क्वीरो सरिद्यगयतदक्षेत्र-माकूक्षजाताः नद्या उत्पयतदाद् क्षेत्राद् वस्मीकादुक्षशृक्षाच जाता मृत्साः मृदः । आर्थे करिकिरिवृषवस्मीकनयुद्धवाः गजवराहवृषदन्तेभ्यो वस्मीकन-द्याभां चोद्धवाश्च ॥ ७९ ॥

विवर्णम्

नार्क्तवरमीकम् । द्विपादिषदेस्तच्छूक्तभहणम् । विक्ते क्षेत्राखुजाव्याद्रच्युत-चरमसरिज्जा इति । शिवोक्ता एव गणपतौ मृदः । किन्तु क्षेत्रमृपिकमृदौ भोज्ये, चरमा चत्वरजा नदीजा च हेथे इत्यर्थः । च्युतायन्तिमाः स्युः सर्को-खोत्थाः कुमार्यामिति । वस्मीकचत्वरमृदौ हेथे । वराहमृद्योज्येत्मभः । करी गजः । किरिवराहः ॥ ७९ ॥

> धीरिद्विजद्वस्यमीखिद्र कुमार्या स्वाथाङ्गकं हरिहरे खिद्रोनितं तत् । विन्ने पयोद्वसक्षित्थमधूकविन्वं शैपैप्रसिद्धिरुपरि स्वपनाभिधाने ॥ ८० ॥

१, 'बाः स्युः ॥' धः पोठः ५. '१', ३, 'बे', ४. 'द्वयप' ६. धाठः

विभारीनी

विवरणम्

द्विजः पलाशः । शेषप्रसिद्धिरिति । विष्णौ फलकषायगन्यानां, शिवे कषायभस्मगन्यानां, शास्तिर कषायगन्ययोद्दर्भायां रत्नगन्ययोः, विन्ने पाद्यार्घ्य-गन्धानां, स्कन्दे कषायमृद्धत्नगन्धानां, हरिहरे फलस्य च प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥८०॥

सर्वीषधानि तिलमाषयविशयक्कु-गोधूमकाल्यणसमाह्वयकान्येथ स्युः । नीवारगार्ग्वकगवीथुकजातिलाल्य-क्यामाकवेणुफलवास्तुकसंयुतानि ॥ ८१ ॥

अथ हरिहरे तिलमापयविषयङ्गुगोधूमशाल्यणुसमाह्यकानि (അം = മന്തംപില്ല) ः ति प्राम्याणि सप्त । नीवारगार्धकगवीथुकजर्तिलाख्यश्यामाक-वेणुफलवास्तुकरंयुतानि । നിവായം-വരിനെല്ല് . ഗാർമ്മുകം-കാട്ട പരവം. ഗവീഥുകം-ചിലന്നി. ജത്തിലം-കംട്ടെള്ള ശ്വാമാകം-കവിട്ടം വേണുഫലം-മളതെല്ല. വാനുകം-വാന്തുചീര) इत्यारण्यकैः सप्तिमः सहितानि सर्वीपधानि स्युः । तथाचाहुः —

"तिल्माषत्रीहियवाः त्रियङ्गवश्चाणवश्च गोघूमाः । एता त्रामोषध्यो नीवाराद्यास्त्रथेव चारण्याः ॥ नीवारस्यामाका गवीशुका जर्तिलाश्च वेणुफलाः । गार्मुकवास्तुसमेता आरण्याः सप्त च स्युरीषध्यः ॥"

इति ॥ ८१ ॥

विवरणम्

सर्वोषधानीति । तिलादीनि सप्त आम्याणि, नीवारादीनि सप्तारण्या-नीति विभागः । यद्वा —

१. "नि यवमाषतिलिश्रि", २. 'नि सप्त ।' खं पाठः

"तिलमाषयवत्रीहिगोधूमाणुप्रियङ्गवः । तथा स्यामाकनीवारजिलाश्च गवेथुकाः ॥ गार्भुकाणुयवा वास्तुनिष्पावाश्च कुलस्थकाः । स्मृता सप्तदशौषध्य आदकीमिस्समन्विताः ॥"

इति ॥ ८१ ॥

म्लाष्टोर्ध्वशताज्यहुत्युदितसंपातं समर्प्यात्मभू-खण्डस्थेषु हिरण्यवर्णमनुमन्येषु स्वमूलं हरी। सर्वत्र स्वकम्लमेव परिजप्यान्येषु वह्मेनवे-राच्छाग्रेत्यधिवास्य तत्स्वपनतः पूर्वेऽह्नि रक्षेद् घटान्॥ ८२॥

विसर्शिनी

कियाशेषमाह — मूळेति । एवं कलशान् सम्पूर्य सम्पूज्य मूलाष्टोर्घ्व-शताज्यहुत्युदितसम्पातं मूलेनाष्टोर्ध्व शतमाज्यं हुत्वा तत्सम्पातं कलशोषु समर्प्य हरो आत्मभूखण्डस्थेषु मध्यखण्डस्थकलशोषु हिरण्यवर्णमनुं 'हिरण्यवर्णा हरि-णीमि'ति मन्त्रम् , अन्येषु खण्डगतकलशोषु स्वमूलम् अन्यत्र देवेषु सर्वत्र अन्त-बेहिश्च स्वकमूलं स्वस्वमूलमेन परिजप्य नवैर्वक्षराच्छाद्य इति उक्तप्रकारेणा-धिवास्य तत्स्नपनतः पूर्वेऽहि घटानिवास्य रक्षेत्॥ ८२॥

विवरणम्

मूळाष्टोर्ध्वश्चतिति । कलशक्षेत्रोदम्मागेऽमिमाधायामिमुखं विधाय सपन्मूलेनाष्टोत्तरश्चतवारम् आज्यं हुत्वा पूर्णामपि हुत्वा होमशेषं समाप्य तदुत्थं सम्पातं द्रव्यकलशेषु सिक्त्वा मूळं जपेत् । आत्मभूर्ज्ञह्मा । विष्णो ब्राह्मखण्डगत-नवकलशेषु हिरण्यवर्णामिति प्रागाद्यन्यखण्डेषु स्वमूलमपि जपेत् । अन्येषु सर्वत्र स्वकमूलमेव परिजप्येत्यन्वयः । सर्वत्रेति । वाह्यखण्डेषु ब्राह्मखण्डे चेत्यर्थः । इत्यिधवास्येति । उक्तप्रकारेणेत्पर्थः । स्नपनतः पूर्वेऽह्मीति । विम्बाधिवासदिन-पूर्वदिने । रात्राविति भावः । रक्षेदिति तालत्रयादिभिरिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति तन्त्रसमुचये तृतीयः पटलो मङ्गलबीजरोपणाद्धाः । जलवासनवास्तुयागविम्बाप्ठवकुम्भार्चनचर्चितः प्रणीतः ॥ ८३॥

विमर्शिनो

पटलमुपसंहरति — इतीति । तन्त्रसमुच्चये प्रन्थे तृतीयः पटलः प्रणीतः कृतः । कथंभूतः, मङ्गलनीजरोपणात्यः मङ्गलनीजरोपणाभिधानेन परिपूर्णः, जलवासनवास्तुयागिन्वाप्नवकुम्भार्चनचर्चितः जलिवासनस्य भःसाद्युद्ध्यः-दिवास्तुपृजायाः बिम्बशुद्धिकलशार्चनस्य चोक्तिभिः पूजितः ॥ ८३॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

वृतीयः पटछः ॥

अथ चतुर्थः पटलः।

अधिवासनमण्डपं तद्हें ऽह्वचथ सङ्गृह्य गुरुविंशोधयेत । रुचिरैः परिभूषितं वितानप्रमुखैर्मृष्टसुलिप्तभूमिभागम् ॥ १॥

अथाधिवासदिवसे प्रातरेव मण्डपसंस्कारादिकं कर्तव्यमिति विवक्षत् पटलमारमते — अधिवासनमण्डपमिति । अथ गुरुः स्वयं तदहें तद्योग्ये अहि रुचिरैः सुन्दरैः वितानप्रमुखैः वितानाच्छादनाद्येः परिभूषितं परितोऽ- लङ्कृतं मृष्टमुलिप्तभूमिभागं मार्जनालेपनाभ्यां शोभितभूप्रदेशम् अधिवासन- मण्डपं देवस्याधिवासनार्थं संपादितं मण्डपं संगृह्य परिगृह्य विशोधयेत विशेषेण शोधयेत ॥ १॥

विवरणम्

अथाधिवासादिवसे दिवाकार्यं सर्वे वदन् अधिवासमण्डपसंस्कारमार-भते — अधिवासनमण्डपमिति । तद्र्हेऽद्वीति । तदुचिते दिवसे । दिवै-वेत्यर्थः । सङ्गुह्रोति । प्रासादपरिग्रहवन्मण्डपपरिग्रह्हे द्रष्टव्यः । विशोधयेतेति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः । वितानप्रमुखैरिति । वितानस्तम्भपरिवेष्टनादिभिः ।

"घण्टाचामरमालाभिर्धूपदीपाष्टमङ्गलैः । पह्नवैश्शालिकणिकैर्प्रकादामफलादिभिः॥" अपि चेति । मृष्टस्रुलिप्तभूमिभागमिति लौकिकमार्जनलेपनसक्तम् । यदुक्तं—

"वेदिकां च तथालिन्दं प्राङ्गणं परिशोध्य च ।"

स्नात्वा गुद्धनवीनवस्नपरिधाय्याचम्य तन्मण्डपं स्नास्त्रेक्षादिनिरस्तभृतनिवहं प्राविश्य पर्येत्य च । नैर्फ्रत्याग्रुपविश्य ग्रोधितसमिष्टात्माथ विशेश्वरं संपूज्याभिहितक्रमात् त्रिगुणसूत्रादीनि संसादयेत् ॥ २ ॥

तच्छोधनविधानमाह — स्नात्वेति । गुरुर्विशेषतः स्नात्वा शुद्धनवीन-वस्त्रपीरिधार्या शुद्धेनं नवेन वस्त्रेण परिहितो भूत्वा आचम्य स्वास्त्रेक्षादिनिरस्त भूतिनवहं स्वस्वास्त्रेक्षणादिना निरस्तोऽपसारितो मृतसमूहो यत्र तन्मण्डपं प्राविश्यान्तर्गत्वा पर्येत्य चालिन्दमार्गेण परित्रध्य गत्वा नर्ऋत्यां निर्ऋतिकोणे उपविश्य शोधितसमिष्टात्मा आत्मनः शोधनं मन्त्रभावनं शङ्कपूरणमात्माराधनं च कृत्वा अथ विश्वेश्वरं संपूज्य त्रिगुणसूत्रादीनि अभिहितक्रमात् प्रासादशोधने आभिहितेन क्रमेण संसादयेत् ॥ २ ॥

विवरणम्

स्वास्त्रेक्षादिनिरस्तभूतानिवहमिति । स्वास्त्रनिरीक्षणादिभिर्मण्डपे स-म्भाव्यमानभूतनिरासः त्रथमतः कार्व इति । तदुक्तम् —

> "ततस्तास्त्रयच्छोटीपार्ष्णिघातनिरीक्षणैः । दिन्यान्तरिक्षभूमिष्ठान् विद्वान् द्वारगतान् हरेत् ॥ प्रधानद्वारमासाद्य नाराचास्त्रं प्रयोजयेत् ।"

इति । पुनस्तालत्रयाद्यभिप्राकारान्तं विधायाधिवासमण्डपस्यान्तर्नाराचास्रं शि-प्त्वेत्यत्र तालत्रयादिकमिदानी वास्त्रतः प्रोक्ष्य चेत्येतदनन्तरं वा कार्यम् । स्वास्त्रेण निरीक्षणादीनि कार्याणि । तेषां कमानियमः । यद्वा निरीक्षणं नारा-चास्त्रक्षेपणं च प्रधानमित्येवमभिधानम् । पाविक्येति । प्रधानद्वारेणेति शेषः । पर्येत्य चेति । अलिन्दमार्गेणेति भावः । शोधितसमिष्टात्मेति देहशुद्धचाद्यात्मारा-धनान्तमुक्तम् । अभिहितकमादिति । प्रासादशुद्धिविधाविति भावः ॥ २ ॥

विश्राननुज्ञाप्य निरेत्य ग्रुख्यद्वारास्त्रतः श्रोक्ष्य च मण्डपं तत् । ईशादि नीशोपरि तन्तुदर्भस्रग्भ्यां यथोक्तं परिवेष्टयेच ॥ ३॥

 ^{&#}x27;त् ॥ निर्गेलेशायन्तमेतत् संयन्ताद् व्यस्ताव्यस्तेनो।दितेन ध्रुवेण । वर्मास्त्राभ्या वैधवेद् वा त्रितन्तुदर्भस्तरभ्या मण्डणं नीप्रदेशे ॥' स्त. पाठः.

विमार्शनी

विप्रान् दानैरनुज्ञाच्य मुख्यद्वारा प्रधानद्वारेण निरेत्य निर्गत्य अस्तरः तन्मण्डपं च प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्वा तन्तुकुशकाभ्यां नीप्रोपरि नीप्रस्योपरिभागे यथोक्तमीशादीशपर्यन्तं परिवेष्टयेच ॥ ३ ॥

विवरणम्

विप्राननुज्ञाप्येति । 'दत्त्वा धेनु द्विंचेभ्य' इत्याद्युक्तं सर्वभभिषेतम् । यथोक्तमिति । ईशान्तं व्यस्तसमस्तताराभ्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वत्राप्यथ तोरणांश्रतसृषुं प्रागादिदिश्च क्रमात् केतृंश्राष्ट्रसु दर्भपक्ष्यपटीसंभूषितान् स्थापयेत् । द्रौ द्रौ द्रार्यथवा हरीश्रमहिषार्योस्तोरणाभ्यन्तरे विन्यस्येद् दृषवाहने नवसु दिश्लूर्ध्वावसानं पुनः॥ ४ ॥

विसर्शिनी

अथ सर्वत्र सर्वदेवेष्विप पूर्वद्वारमाधान्ये पश्चिमद्वारमाधान्येऽिप प्रागा-दिष्वेव चतस्यु दिक्षु कमात् तोरणान् स्थापयेत्, दर्भपळ्ळवपटीसंम् िषतान् दर्भैः पळ्ळैः पताकया च समळङ्कृतान् केतृन् ध्वजांश्च अष्टसु प्रागादिदिक्षु । हरीशमहिषार्योः अथवा द्वारि तोरणाभ्यन्तरे तोरणस्यान्तर्भागे द्वौ द्वौ केतृन् विन्यस्येत् । वृषवाहने पुनर्नवसु दिक्ष्यूध्वीवसानम् अध्वेगतमन्त्यमीशानकोण एव विन्यस्येत् ॥ ४ ॥

विवरणम्

केत्ंश्वाष्टास्विति । प्रागादिदिक्ष्वित्यनुपङ्गः । दर्भपञ्चवपटीसम्मूषितानित्युभयेषां विशेषणम् । पटी तोरणेष्वावेष्टनपटः । ध्वजेषु तत्पट्टिकेति भेदः ।
तोरणेषु सगलङ्करणमपीष्यते । द्वौ द्वाविति । केतुशब्दोऽनुवर्तते । तोरणाभ्यन्तर
इति । पूर्वत्र दिग्ध्वज्ञानामपि समानम् । अध्वीवसानमिति । नवमं ध्वजन्
मेशबाद्य उपरिबुद्ध्या विन्यसेत् । यदुक्तम् — 'नवमश्चिश्ववसिवानि'ति
॥ ४॥

 [ं]व्याशासु पूर्वादितः', . 'दिश्च प', ३, 'ताकाद्मीसभूषितान् । द्वी' ख. पाठः.

प्राक्षौदुम्बररौहिणाश्वलदलोत्थश्वेश्वरे तोरणाः सार्ये ते गुहिबन्नयोर्वटभवान्त्यास्ते हरीशाच्युते । प्रोक्ताः ष्ठाक्षचतुर्थपैप्पलपुरोगास्तेऽपि मध्यस्थयुग्-व्यत्यासान्महिषद्विषि स्युरखिलेऽपीष्टा व्वजा वैणवाः॥५॥

विमर्शिनी

तोरणादीनाह — प्राश्चेति । सार्ये शास्त्रसहिते ईश्वरे प्राक्षीदुम्बर-रीहिणाश्चलदलोत्थश्च । रोहिणो वटः । चलदलोऽश्वत्थः । तोरणाः तोरणवृक्षाः प्रोक्ताः स्युः । गुह्रविद्मयोः वटभवान्त्याः ते प्रक्षोदुम्बराश्चत्थवटाः । हरीशाच्युते शिवनारायणविष्ण्वोः प्राक्षचतुर्थपैष्पलपुरोगाः ते अश्वत्थोदुम्बरवटप्रक्षाः । महिषद्विषि तेऽपि मध्यस्थयुग्व्यत्यासाद् अश्वत्थवटोदुम्बरप्रक्षाः । अखिलेऽपि वैणवाः घ्वजाश्चेष्टाः स्युः ॥ ५ ॥

विवरणम्

ते गुहविष्मयोर्वटभवान्त्या इति । प्रक्षोदुम्बराश्वत्थवटजाः । हरीश्वाच्युत इति । पिप्पलोदुम्बरवटप्रक्षजाः । तेऽपि मध्यस्थयुग्व्यत्यासादिति । प्रक्षवटोदुम्ब-राश्वत्थजाः ॥ ५ ॥

द्वारां पार्श्वयुगे कृतास्रखननादिश्विप्तदर्भाक्षता-दीष्टाब्जासनकेऽवटेऽस्त्रविहितोश्वादीन् ऋमात् तोरणान् । योगेयोगऋचाङ्ग्रियुग्भिरिप देवस्येति श्रूलैः सुयो-ज्योत्तिष्ठेत्यधिदेवनाम*भिरिप न्यसेच्छिवे मन्त्रवित् ॥ ६ ॥

स्थापनिकयामाह — द्वारामिति । मन्त्रविद् मन्त्रविश्वेषञ्चो गुरुः शिवे द्वारां द्वाराणां पार्श्वयुगे पार्श्वद्वये कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षतादिष्टाञ्जा-सनके कृतमस्त्रेण खननादि खननहरणगोमयजलोक्षणानि यत्र, क्षिप्तं दर्भा-स्नतादि दर्भाक्षतगन्धपुष्पाणि च यत्र, इष्टं पूजितं 'पद्माय नमः' इति पीठं च यत्र, तिस्मित्रवटे गर्ते अस्त्रविहित्तोक्षादीन् अस्त्रेण कृतोक्षणादीन् । आदिशब्देन शोषणादिकं, स्वस्वनाममन्त्रेण प्राणायामः पूजनं चोच्यते । तोरणान् क्रमाद् योगेयोगक्रचा 'योगे योगे तवस्तरिम'ति मन्त्रेण अङ्ग्रियुग्मः पादद्वयः, देवस्य त्वे'ति मन्त्रेण शुलैरिप सुयोज्य 'उत्तिष्ठे'त्यृचा अधिदेवनामिनः 'प्रमो-साय नमः' इत्यादिनाममन्त्रेरिप न्यस्येत् स्थापयेत् ॥ ६ ॥

नामसनुर्सिन्यस्येच्छिने इति निवरणरीखा पाठः.

विवरणम्

कृतास्त्रखननादिश्विप्तदर्भाक्षतादिशाञ्जासनक इत्येकं पदम् । पूर्वमस्त्रेणं द्वादिक्षिणवामपार्श्वविहर्भागे तोरणपादोचिततया खननं पासुनिर्हरणं गोमयजळा- छेपनं प्रोक्षणं च कृत्वा प्रणवेन गन्धपुष्पाक्षतोपेतान् ह्स्वदर्भान् निश्चिप्य पद्म- मात्रं पीठमचयेदित्यिभिप्रायः । अस्तविहितोक्षादीनिति । अस्तप्रोक्षणं प्रागुक्त- दर्भाद्यञ्करणं शोषणादिकं तत्तन्मन्त्रप्राणायामपूजनिमत्येतत्सर्वमुक्तम् । स्थापनां- नन्तरमेव वस्त्रस्रगळक्करणमुचितिमिति । क्रमाचोरणानिति । शिवे 'उत्तिष्ठे'त्यिदैव- नाममनुभिन्यस्येदित्यन्वयः । पादैश्वरूञ्चेश्च योजनमस्त्रप्रोक्षणानन्तरं कार्यमिति । मन्त्रविदिति प्रणवपुटितत्वं नमोन्तत्वमण्युक्तम् ॥ ६ ॥

तैरेवेषुभवेऽथ तैर्मुरिरों स्योनापृथिव्या युतै-वेदाद्यैमीहिषारिशास्तृगणपेष्वीशाच्युते तारतः । प्राग्द्वादिक्षिणपार्श्वपूर्वविहितस्थानेषु संस्थापयेत् केतृंश्च कमविद् द्वयेषु यजतामावाद्य तद्देवताः ॥ ७॥

विमर्शिनी

इषुभवे तैरेव अधिदैवनामिसरेव, अथ मुरिरेपो स्योनापृथिव्या ऋचा युतैस्तैरिधिदैवनामिभः, महिषारिशास्तृगणपेषु वेदावैः 'अभिमीळे' 'इषे त्वा' 'अभ आयाहि' शन्नो देवीः' इति चतुर्भिमन्त्रैः ईशाच्युते तारतश्च न्यस्येत् । युनः कमिवत् स्थानकमं मन्त्रकमं च वेत्ता गुरुः पाग्द्वादिक्षिणपार्श्वपूर्विविहत-स्थानेषु प्राग्द्वारस्य दक्षिणं पार्श्व, दक्षिणद्वारस्य पश्चिमं पार्श्वमित्यादिविहितेषु स्थानेषु केतुंश्च तथा संस्थापयेत् । द्वयेषु तोरणेषु ध्वजेषु च तद्देवता आवाद्य यथोक्तरीत्या यजताम् ॥ ७॥

विवरणम्

तैरेवेषुभव इति । अधिदैवनाममनुभिरेवेत्यर्थः । अस्नविहितोक्षादीन् कमात् तोरणानिति सर्वेष्वपि सम्बन्धनीयम् । वेदाचैमेहिषारिशास्तृगणपेष्विति । 'अग्निमीळे' 'इषेत्वोर्जे त्वा' 'अग्न आयाहि वीतये' 'शन्तो देवीरि'त्येभिवेदादि-भवैभन्तेः कमाचोरणान् स्थापयेत् । नेषु तत्तद्देवर्तामन्त्रयोग इति भावः । ईशाच्युते तारत इति । यदुक्तम् —

"प्रणवेन तु संस्थाप्य पूजयेत् स्वैश्च नामामिः।"

१. 'तानामयो' घ. पाठः.

इति । प्रान्द्वादिक्षिणेति । प्रान्द्वारस्य दक्षिणपार्श्वपूर्वकेषु केतृंश्वाष्टसु द्वौ द्वौ द्वारात्येवं विहितेषु स्थानेष्वित । प्रान्द्वारदक्षिणपार्श्वं तोरणाभ्यन्तरे पुनरिक्षकोणे ततो दक्षिणद्वारस्य पश्चिमपार्श्वं तोरणाभ्यन्तरे पुनर्निर्कृतिकोणे इत्यादि । तथा प्रान्द्वारदक्षिणपार्श्व उत्तरपार्श्वं च तोरणाभ्यन्तरे तैतो दक्षिणद्वारपश्चिमपार्श्वं पूर्वपार्श्वं चेत्यादि इति । एतदेव सर्वं कमविदित्युक्तम् । द्वयेषु यजतां आवाद्य तद्वेवता इति । द्वयेषु तोरणेषु ध्वजेषु च तत्तत्तोरणस्थापनानन्तरं तत्तद्देवतामि विस्मित्तिसम्लावाद्य पूजयेत् । प्रमस्तत्तद् ध्वजस्थापनानन्तरं तत्तद्देवताः तिसम्पत्तिमन्त्रावाद्य पूजयेत् । अङ्गामावे व्यापक्रमात्रं सकलीकरणम् । यद्वा प्रणवेन षडक्रविधिः । अथवा अं सुत्तोभनाय नमः । मां द्वद्याय नमः इं सुत्तोभनाय नमः ई श्विरसे स्वाहेत्यादीनि षडक्कानि स्युः ॥ ७ ॥

सुशोभनः शार्क्षधरे सुभद्रः सुकर्भनामा च तथा सुहोत्रः । शिवे प्रमोदाभयशान्तसंज्ञा महांश्र चत्वार इति प्रदिष्टाः ॥ ८ ॥

देवताः पठित — सुज्ञाभन इत्यादिभिः । शार्क्षधरे सुशोभनः सुमद्रः सुकर्मनामा सहोत्रश्च प्रदिष्टाः उक्ताः । अत्रत्या नामसंशाभिधाह्वयादिकाः क पत्ययश्च स्वतोऽर्थविशेषाभावात् पद्याविरोधार्थमेव कल्पिताः । शिवे प्रमोदाभय-शान्तसंज्ञा बहांश्च इति चत्वारः ॥ ८ ॥

विमर्जिती

विवरणस्

इदानीं तद्देवता उपिदशति — सुशोभन इति ॥ ८॥

सुमङ्गलः स्थाणुहरी सुहे।त्रस्तंथैव कल्याणकभद्रकी च । यज्ञेशनामा महिषाभिभाती त्रभाकरी मङ्गलसुत्रभी च ॥ ९ ॥

विसर्शिनी

स्थणुहरों समङ्गलः सहोत्रः तथा कल्याणकमदको च । महिषासि-मातौ महिष्ठात्रो यज्ञेशनामा प्रभाकरो मङ्गलसप्रमी च ॥ ९॥

> षाण्मातुरे र्स्युवरदो यशोदो हो पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ च । विष्ने सुपूर्णाह्वयपूर्णभद्रौ प्रशान्तनामा विजयाभिधश्र ॥ १० ॥

१. 'पूर्वदक्षिणद्वारप' घ. पाठः.

विमार्शिनी ।

षाण्मातुरे वरदो यशोदः पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ द्वौ च । विघे सुपूर्णा-इयपूर्णभद्दौ प्रशान्तेनामा विजयाभिधश्च ॥ १० ॥

आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्र प्रभापतौ । इति सप्तसु संप्रोक्ताः क्रमात तोरणदेवताः ॥ ११ ॥

विमर्शिनी

प्रभापती आर्थः शास्ता गुहासनैः सेनानीश्च । इति सप्तस्च देवेषु कमात् तोरणदेवताः संप्रोक्ताः ॥ ११ ॥

कुमुद्कुमुद्राक्षसंज्ञौ लक्ष्मीये पुण्डरीकवामनकौ । अथ शङ्कर्भणसर्वादिकनेत्रौ सुमुखसुप्रतिष्ठितकौ ॥ १२ ॥

विमर्शिनी

लक्ष्मीशे कुमुदकुमुदाक्षाचा ध्वजेशाः । सर्वादिकनेत्रः सर्वनेत्रः ॥ १२ ॥

विवरणम्

वामनकसुप्रतिष्ठितकवीरभद्रकेषु ककारो वृत्तानुरोधिष्टि एवेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

भृङ्गीश्रकार्त्तिकेयौ वृपनन्दीशौ शिवे महाकालः । कुम्भोदरो महोदरनामाथो वीरभद्रको ब्रह्मा ॥ १३॥

विसर्शिनी

शिवे मुङ्गीशाद्या नव ॥ १३ ॥

शिवशार्ङ्गिण गिरिशोत्सवविधास्यमानाः स्युरष्ट नन्दाद्याः । भृङ्गीशाद्या नव वा कुमुदात्माद्यैस्तथाष्टभिः सहिताः ॥ १४ ॥

विमर्शिनी

त्रिवशार्ङ्गिण कुमुदात्माधैरष्टभिः सहिताः गिरिशोत्सवविधास्यमानाः शिवस्योत्सवे वक्ष्यमाणा नन्धाद्या अष्ट स्युः 'नन्दिने कुमुदात्मने नम' इत्या-दयः । तथा कुमुदात्माधैरष्टभिः सहिदाः मृङ्गीशाद्या नव वा । 'मृङ्गीशाय कुमुदात्मने नम' इत्याद्यष्ट । नवमे 'ब्रह्मणे नम' इत्येव ॥ १४ ॥

 ^{&#}x27;ज्या' ख. पाऽः. २. 'न्ति' क. पाठः. ३. 'नः' ख. पाठः.

ं विवरणम्

कुमुदात्माद्यैरिति । यथा 'निन्दिने कुमुदात्मने नर्मे' इत्यादि, 'भृङ्गीशाय कुमुदात्मने नम' इत्यादि । नव वेति । भृङ्गीशादिपक्षे नवसु दिक्षूर्ध्वावसान-मित्येतदिष्यते । तत्र नबमे ध्वजे केवल एव ब्रह्मा पूज्य इत्यपि प्रतिपादितं भवति ॥ १४ ॥

काली कराली विरजा मन्दरा विनध्यवासिनी । सुप्रभा सिंहवक्त्रान्त्या दुर्गायां दैत्यमर्दिनी ॥ १५॥

दुर्गायां काळीकरालाचाः । अन्त्या दैत्यमर्दिनी च ॥ १५ ॥

गोप्ता च पिङ्गलाक्षय वीरसेनय शाम्भवः । त्रिणेत्रश्रूलिनौ दक्षभीमरूपौ च शास्तरि ॥ १६ ॥

विमर्शिनी

शास्तरि गोप्त्रादयः ॥ १६ ॥

स्कन्ददन्तीन्द्रमुखयोरिन्द्राद्या दिगधीश्वराः। इति सप्तमु संप्रोक्ताः क्रमेण ध्वजदेवताः॥ १७॥

विमर्शिनी

स्कन्ददन्तीन्द्रमुखयोः, दन्तीन्द्रमुखो गणपतिः, इन्द्राचा दिगधीश्वराः स्रोकपाला एव । इति सप्तसु देवेषु क्रमेण ध्वजदेवताः संप्रोक्ताः॥ १७॥

इष्ट्वा बिं तोरणदेवताभ्यो ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्यम् । दत्त्वा समाचभ्य समेत्य चान्तः समाचरेद् द्वारघटार्चनाद्यम् ॥ १८॥

विमर्शिनी

एविमिष्वा तोरणदेवताभ्यो ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्यं वाद्यघोषै-र्मनोहरं यथा भवति तथा बिरुं दत्त्वा समाचम्य अन्तः समेत्य द्वारघटार्चनाद्यं समाचरेच्च ॥ १८॥

विवरणम्

इष्ट्वेति । बलिदानाङ्गतया पूजोक्ता । बलिं दत्त्वेत्यन्वयः । शुद्धान्नेन मृतकूरहविषा वायं बलिः । 'सर्वधान्येन सम्पन्नं पललेन विमिश्रितम्' । इति चोक्तम् ॥ १८॥ प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपकान्त्या चतुर्विक्ष्विप द्वाःस्थान् पूर्णघटेषु विष्णुगुहविद्वार्येश्वरेषु द्विशः । द्वाःशाखासु यजेत वा शिवहरी द्वाःस्थानिहाष्टासु दि-क्ष्वाशेशान् कलशेषु केवलममृन् वे तेषु सुम्मद्विषि ॥ १९ ॥

विमर्शिनी

विष्णुगुहिविञ्चार्येश्वरेषु पश्चसं चतुर्विक्ष्विप द्विशः द्वे। दूर्णभटेषु प्रितकलशेषु प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपकान्त्या पूर्वद्वारस्य दक्षिणोत्तरपार्श्व-क्रमेण तथा दक्षिणस्य पश्चिमपूर्वक्रमेण तथान्ययोरिप तत्क्रमेणारभ्येत्यर्थः, द्वाःस्थान् यजेत । शिवहरी द्वाःशाखासु द्वाःस्थान् यजेत वा न वा । इह शिवहरी अष्टासु दिक्षु कलशेषु आशेशान् लोकपालान् यजेत । सुम्मद्विषि तेषु कलशेषु केवलममून् आशेशान् वै यजेत ॥ १९ ॥

विवरणम्

प्राग्द्रादिक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्येति । यथा प्राग्द्रारस्य दक्षिण-पार्श्वे सौम्यपार्श्वे च दक्षिणद्वारस्य पश्चिमपार्श्वे पूर्वपार्श्वे चेत्यादि । द्वाइशाखास्य यजेत वा शिवहराविति । प्राग्द्वादिक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्येति सम्बध्यते। द्वाराणां द्विद्विशाखयोः द्वौ द्वौ द्वाःस्थानुक्तकमेण पूजयेत्, नवा पूजयेदित्यर्थः । अष्टासु दिक्ष्विति । द्वाःस्थपूजने तदपूजनेऽपि प्रागाद्यष्टदिक्षु कलशेषु इन्द्राद्यष्ट दिक्पालाः पूज्या इत्यर्थः । यदुक्तम् —

> "द्वाःस्थौ सम्पूजयेद् द्वारशाखयोर्भध्यतोऽधिपान् । इन्द्रादीन् पूर्णकुम्भेषु ''

इत्यादि । केवलममृन्वे तेषु सुम्भाद्विषीति । प्रागाद्यष्टदिग्गतपूर्णकुम्भेषु केवलमिन्द्रा-दिदिक्पालानेव वा पूजयेत् । यद्वा, तोरणकलशैस्सहैव दिक्कलशेष्विन्द्रादि-पूजा । यद्वा तोरणकलशैस्सह द्वारकलशपूजेति विकल्पाभिप्रायः । यदुक्तम्

> "तोरणध्वजमूलेषु घटेष्वच्यीः स्वदेवताः । दिवकमादष्टकुम्भेषु दिगीशान् वा समर्चयेत्॥"

इति । यत्रेशादयस्तोरणकलशदेवताः कालीकराल्याद्याश्च ध्वजमूळगतद्वार-कलशदेवता इति ॥ १९ ॥ पबरागं प्रवालं विष्ट्रोद्भवं पुष्यनीलाश्मगर्भाणि मुक्ताफलम् । स्फाटिकं च न्यसेद् विष्णुविष्ण्वीश्चयो-द्वीरकुम्भेषु हेमापि वा सर्वतः ॥ २०॥

विसर्शिनी

विष्णुविष्ण्वीशयोद्वीरकुम्भेषु पद्मरागं प्रवालं विद्धरोद्भवं वैद्धर्य पुष्य-नीलाश्मगर्माणि, अश्मगर्भ मरतकं, मुक्ताफलं स्फाटिकं च न्यसेत्, सर्वतः सर्वत्र हेम स्वर्णमपि वा ॥ २०॥

विवरणम्

हेमापि वा सर्वत इति । वैष्णवापेक्ष एव विकरूपः । सर्वतः सर्वेष्विप कल्रुशेषु तोरणकल्रुशेषु दिक्कल्रशेष्विपत्यर्थः । यदुक्तम् —

> "साधारेष्वथ कुम्मेषु जलपूर्णेषु देशिकः। सहिरण्येषु सर्वेषु मण्डितेष्वथ लोकपान्॥"

इति॥ २०॥

द्वारपाला हरौ पूर्णपुष्करानन्दनन्दनाः । वीरसेनसुषेणौ च सम्भवप्रभवौ क्रमात् ॥ २१ ॥

विमर्शिनी

हरौ पूर्णपुष्कराद्याः द्वारपालाः कमात् स्युः ॥ २१ ।

स्थाणौ महोदरमहाकायमहाकण्ठका महोरस्कः । अग्न्यादिजिह्वनेत्रौ तदनु विरूपाक्षको विशालाश्वः ॥ २२ ॥

विमार्शिनी

स्थाणी महोदराधाः । अग्न्यादिजिह्ननेत्री अमिजिह्वोऽमिनेत्रश्च ॥ २२॥

विवरणम्

महाकण्ठकविरूपाक्षकगजास्यकमेघनादकेषु ककारो वृत्तानुरोघार्थ एव ॥ २२ ॥

१, 'वृष्णीश' ख. पाठः

वीरमहाद्यौ खाद्यो भद्राद्यश्चारुपूर्वकः सेनाः। षष्ठो गुहे सुषेणः सेनावथ पूर्णचित्रपूर्वौ च ॥ २३ ॥

विमर्शिनी

गुहे वीराद्याः सेनाः । वीरमहाद्यो वीरसेनो महासेनश्च । स्वाद्यः सुसेनः । मद्राद्यो भद्रसेनः । चारुपूर्वकश्चारुसेनः । षष्ठः सुषेणश्च । अथ पूर्ण-चित्रपूर्वी सेनौ पूर्णसेनश्चित्रसेनश्च ॥२३ ॥

विवरणम्

वीरमहाद्याविति । यथा वीरसेनो महासेन इत्यादि ॥ २३ ॥

गणराजि वज्रदन्तो गजास्यको भीमनाममहिषास्यौ । अथ मेघनादकविरूपाक्षौ वस्दश्र सर्वभक्षश्र ॥ २४ ॥

विमर्शिनी

गणराजि वज्रदन्ताद्याः ॥ २४ ॥

विवरणस्

भीमनामा भीम एव ॥ २४ ॥ बीरवाहुमहावीरविद्युद्दन्तविलासिनः । आर्थे तीक्ष्णस्तीक्ष्णदन्तस्ताराक्षश्च भवोद्भवः ॥ २५ ॥

विमर्शिनी

आर्थे बीरबाह्वादयः ॥ ३५॥

महोदरादयस्ते इशे पूर्णात्मादिभिरष्टभिः। सम्भेदिता हरिहरे द्वारपाला इतीरिताः॥ २६॥

विमशिनी

हरिहरे पूर्णात्मादिभिरष्टभिः सम्भेदिता युक्तास्ते महोदरादयोऽष्टी । 'महोदराय पूर्णात्मने नमः' इत्यादयः । इति द्वारपाला ईरिताः ॥ २६॥

विवरणम्

महोदरादयस्तेऽष्टाविति । यथा 'महोदराय पूर्णात्मने नमः' 'महाकायाय पुष्करात्मने नमः' इत्यादि ॥ २६ ॥ सहस्रवीची विमला शतादि-धारा प्रमोदिन्यपि धूर्जटौ स्युः । अर्च्याश्रतुस्तोरणकुम्भकेषु दिक्पा हरौ मन्त्रविदा स्वमन्त्रैः ॥ २७ ॥

विमर्शिनी

धूर्जटौ चतुस्तोरणकुम्भकेषु चतुर्षु तोरणमूलस्थकलशेषु सहस्रविची वि-मला शतादिधारा शतधारा प्रमोदिन्यपि स्युः । हरौ तु तेषु मन्त्रविदा इन्द्रा-दीनां मन्त्रज्ञेन दिक्पा अर्च्याः स्युः ॥ २७ ॥

विवरणम्

दिक्पा हराविति । इन्द्रयमवरुणसोमाः । मन्त्रविदेति । सर्वत्रावहनादि-प्रयोगाभिज्ञत्वम् । प्रणवेन द्विद्विस्वरमध्यगस्वमन्त्रेण वाङ्गाभिज्ञत्वं चोक्तम् । यद्वायमाश्चयः — ओं इन्द्राय सुराधिपतये सायुधवाहनाय सपरिवाराय नमः इत्यादयो मन्त्रा इति । दिक्कलशेष्विप समानमेतत् । तथान्येऽपि तोरणध्वजा-विपा द्वारतोरणकलशवासिनश्च सपरिवारा विभावनीयाः । तदुक्तम् —

"एता स्वगणयुक्ता वै पूज्या देव्यस्तु सर्वदा । सुरारिपिशिताशा वै सर्वदुष्टभयङ्कराः ।" इति ॥ कालीकराल्याद्यभिप्रायेण एता इति निर्देशः । इति ॥ २७ ॥

> कुम्भभद्रादिकौ कर्णी श्वेतगोपूर्वकावि । श्विवशार्झीर्ययोद्धीरमध्येऽर्च्या द्वारदेवताः ॥ २८ ॥

> > विमर्शिनी

शिवशार्द्गीशयोद्धीरमध्ये कुम्भमद्रादिको कर्णी कुम्भकर्णा भद्रकर्णश्च, श्वेतगोपूर्वकावपि कर्णौ श्वेतकर्णो गोकर्णश्च द्वारदेवता अर्च्याः॥ २८॥

> अग्न्यादीश्वदिगन्तम्रक्तिविधिना मुष्टचादिभिः शोधयेत् सिद्धार्थोदिभिरेव वा सिशिखकुण्डं मण्डपान्तःस्थलम् । प्रागास्थोऽज्जलिना त्रिधात्र विकिराञ्छक्त्यात्मिन प्रोत्किरेत् सिद्धार्थोन् विकिरांश्व रश्चतु सशेषान् मार्जनोपार्जितान् ॥२९॥

१. 'श्रोसनानीरच्यां: स्युद्धीर' **च. पाठ:**्रहा हिन्नेहेन्द्र स्टान्स स्वर्गा

विमार्शेनी

क्रियाशेषमाह— अग्न्याद्ति । मुष्ट्यादिभिः सिद्धार्थादिभिरेव वा, पक्षद्वयेऽपि साशिस्त्रकुण्डम् अभिकुण्डसिहंतं मण्डपान्तःस्थलं प्रासादशुद्धावुक्त-विधिना अग्न्यादीशदिगन्तं शोधयेत् अभिकोणादीशकोणान्तं प्रदक्षिणगत्या शोधयित्वा पुनरग्न्यादीशान्तमिप पूर्वमागं शोधयेदित्यर्थः । शक्त्यात्मिन भुवनेश्वर्यौ पूर्णपुष्पाञ्जलि विधाय मण्डपं शक्तिमयं ध्यात्वा अत्र मण्डपे प्रागास्यो मृत्वा अञ्जलिना विकिरान् त्रिधा प्रोत्किरेत् पूर्वं मध्ये पुनर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोश्च । मार्जनोपार्जितान् मार्जनेन स्वीकृतान् सशेषान् पात्रेऽवशेषितांश्च सिद्धार्थान् विकरांश्च रक्षत् ॥ २९ ॥

विवरणम्

वेद्यारशुद्धिमीमधत्ते — अग्न्यादीशिद्गन्तिमिति । उक्तविधिनेति । पुरा प्रासादशुद्धौ 'दिष्टमनुना मुध्याद्ययान्तर्गहिरि'त्याद्युक्तविधानेनेत्यर्थः । सिद्धा-श्रादिमिरेव वेति । 'मुध्या शकृद्धारि वा पश्चात् सर्षपमुधी'ति मुध्यादिपक्ष-सिद्धार्थादिपक्षश्चोक्तः । साशिखिकुण्डमिति । यथ्यसिन्धधानं पूर्वादिकुण्ड-शोधनमुक्तम् । कुम्भेशवर्धनीस्थलमपि औचित्याच्छोधनीयम् । मण्डपस्यान्तः-स्थलं वेदी भवति । भूपदीपान्ता शुद्धिस्सर्वापीहोक्ता । तत्र विकिरविकिरणं गन्यानन्तरमक्षतिविकिरणानन्तरं वोक्तम् । तत्प्रकारमुपदिशति — प्रागास्य इति । प्राग्द्वारेऽपि मण्डपे वेदिपश्चिमदिशि प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नञ्जलौ पूर्णं विकिरं गृहीत्वा तेनाञ्जलिनेव तद्विकिरं वेद्यां पश्चिमादिप्रागन्तपातबुद्ध्या विकरेत् । पुनस्ततो दक्षिणतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नप्येवं विकरि, उत्तरतस्तथा तिष्ठन्नप्येवं विकरेदिति ।

"विकिरान्विकिरेत्तिष्ठंस्त्रिधा चोत्तानपाणिना ।" इति ।

सर्वत्र विकिरणमपीष्यत एव । तथा चोक्तम् — प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्तानपा-णिना विकिरान् मण्डपमध्ये दक्षिणवामयोर्विकीर्य पुनस्सर्वत्र विकीर्येति । तदा च कुण्डेप्वपि त्रेघा विकिरणम् । पुनस्तत्र सर्वत्र विकिरणं च कार्य-मिति ॥

१. 'ति । पुनः स' घ. पाठः.

"शक्त्यात्मनीति सङ्कल्प्य शक्तिरूपं च मण्डपम् "

इति चोक्तम्। विष्णो श्रीबिजेन । इतरेषु शक्तिबीजेन । मण्डपं शक्तिस्पं ध्यात्वा, तेनैव जलगन्धादि।भरिभपूज्य विकिरप्रयोग इति भावः । सिद्धार्थानि-ति । सिद्धार्थिविकरणकाले तावदैशपर्यन्तं विकीर्य सिद्धार्थशेषान्वितं तत् पात्रं तत्र निदध्यात् । पुनर्मार्जनकाले मार्जनेनापि ।विकीर्णसिद्धार्थानैशदेशे सिद्धार्थपर्यन्तं विनिविहततत्पात्रे सङ्गृह्धायात् । तच्च पुनर्वधनीपीठे तत्परिश्रमणानन्तरं विनियोक्तं कुत्रचित् सङ्गृह्य रक्षेद्, एवं विकिरमपि कुम्भेशपीठे विनियोक्तं सङ्गृह्य रक्षेदिति । वक्ष्यति च 'अथ पुरार्जितान् सर्षपानि'त्यादि ॥ २९॥

मध्येवेदि समिष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं मूलतो देवेशं दिगधीश्वरानपि दिशास्त्रभ्यच्यं कृत्वा ततः । पुष्पास्त्रप्रिवमोचनं च परितो धूपं प्रदीपं तथा न्यस्थारश्चतु मण्डपात्मकमम्रं चौस्तित्रतालादिना ॥ ३०॥

विमर्शिनी

मध्येवेदि वेदिमध्ये सिमष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं सिमष्टे पीठे निजायां शक्तावावाहितं देवं मूळतो दिशासु दिगधीश्वरानप्यभ्यर्च्य ततः पुष्पास्त्रपिन-मोचनं परितः पुष्पेणास्त्रमन्त्रेण क्षेपणं च कृत्वा तथा धूपं प्रदीपं च न्यस्य मण्डपात्मकममुं देवम् अस्त्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना आरक्षतु ॥ २०॥

विवरणम्

मध्येवदीति । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'ति समासः । सिमष्टपीठनिजशक्त्या स्थापितमिति । सिमष्टे पीठे निजशक्तिः सिमष्टपीठनिजशक्तिः तस्यां आस्था-पितं मूळत एवावाद्य सकल्तिम् । मूळतोऽभ्यच्येति सम्बन्धः । वेदिमध्ये स्वस्ति-कमालिख्य तत्र स्वं पीठं सम्पूज्य तिसम् मण्डपशक्तेः शक्त्यात्मिन पोत्किरे-दिति भावनामात्रसिद्धां निजशक्तिमेव तन्मन्त्रेणावाहनसकलीकरणपूजनैः सम्यग् विभाव्य तस्यां मण्डपात्मिकायां देवमपि तन्मन्त्रेण समावाद्य पूजयेत् । मध्ये विकिरपक्षे विधानमेतत् । अन्तिविकरपक्षे त्वयं विश्वेषः । शक्तिविभावनायां कृतायां विकिरविकरणं पुनर्भध्ये देवोऽपि पूजनीयः । यद्वा, शक्तिपूजान्यामेव तस्यां देवोऽप्यावाद्य पूजनीय इति । पक्षद्वयेऽपि , देवपूजायां प्रागादिः दिश्च हन्द्रादिलोकपालानपि सह पूजयेत्। यद्वा, तेषां तक्तिहिश्च स्वस्तिकेषु पूजा ।

 ^{&#}x27;देवं त्रि' इति मूलकोशपाठः.
 रे, 'बं' ख पाठः.

"यदुक्तं—

".....परितो दिश्च यजेहिङ्नायकानि । तारनामस्वाधिपत्यहेतिवाहनपार्षदैः॥"

इति । मण्डपात्मिकायाः शक्तेर्मार्जनारुपनादिस्थूरुशोधनवत् मृतसंहारादिः शोधनमप्युचितम् । तदुक्तम् — 'धूपदीपानन्तरं तच्छक्तिमात्मिनि संहत्य मृतसंहारधारणानन्तरं तच्छक्तिप्रतिसङ्क्रमणं कृत्वा मृतसर्गानन्तरं तन्मन्त्रप्राणा-यामव्यापकाङ्गानि कृत्वा पीठपूजापूर्वकमावाद्य मण्डपशक्तिं पूजयेत् ' इति । केचिद् वेदिमध्ये तच्छक्तिपूजामेव वदन्ति —

"पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च शक्तिं मण्डपमूगताम् ।"

इति । श्रीबीजेनावाद्य साङ्गं सम्पूज्य दिक्ष्विन्द्रादीन् यजेदिति च । वैष्णव-त्वात् श्रीबीजेनेत्युक्तम् । इति ।

> "शक्तो मण्डपरूपिण्यां शान्त्यतीता तु मध्यतः । प्रागादिद्वारदेशेषु शान्त्याद्याः कमतः कलाः ॥ वेद्यामाधारशक्त्याद्या धर्माद्याः स्तम्भगोत्तराः । चतुर्वशेष्वधर्माद्याः सत्त्वाद्यास्तद्गुणास्पदाः ॥ मायाविताने विद्या च कल्पनीया विधानतः ।"

इति । शक्तेः सकलीकियायामेतद् भवति । पुनः पुष्पास्त्रमोचनादि सर्वे कार्यमिति । मण्डपात्मकममुं देवमिति । शक्तिमयमण्डपस्यान्तरात्मतयाविस्थतमित्यर्थः ॥ ३०॥

अथ शिवदिशि पार्जन्यांशके वा लिखित्वा वसुदलकमलं तदक्षिणे स्वस्तिकं च। सरसिरुहि सञ्चालीवस्त्रदर्भादिपीठे न्यसतु कलशनाथं खस्तिके कर्करीं च॥ ३१॥ *

विमर्शिनी

कुम्भेशपूजामाह — अथेति । अथ तदनन्तरं शिवदिशि पार्जन्यांशके वास्तुगतपर्जन्यस्यांशे वा वसुदलकमलम् अष्टदलं पद्मं तद्दक्षिणे स्वस्तिकं च लिखित्वा सशाळीवस्त्रदर्भीदिपीठे शालीसहितवस्त्रदर्भतण्डुलादिभिः कृते पीठे सर-सिरुहि पद्मे कलशनाथं कुम्भेशं, स्वस्तिके कर्करीं सनालं कुम्भं च न्यसंतु॥ ३१॥

 ^{&#}x27;खल शिवकोणे देशिक: कल्पायत्वा' कन्पाठः २৮ 'न्येऽपि वा कल्पन थित्वा', ই. 'रार्ज स्व' स्व. पाँठः।

विवरणम्

इदानीं कुम्मेशपूजां वक्तुमारमते — अथ शिवदिशीति। वास्तुपदामि-प्रायमेतत्। तत्रालिन्दोद्देश ईशानपदे पर्जन्यपदे वेति । वसुदलकमलिमित । भष्टदलं पद्मम्। तच्च पीठपर्यन्तं स्यात्। सरिसरुहीति। तसिन् कमले। कलश-राजिमिति। कुम्मेशन्यिकितया सादनमेतदुक्तम् । स्वस्तिके कर्करीं चेति। न्यसत्वित्यनुषज्यते। शालिदभवस्त्रादिभिः पीठरचनमिहाप्युचितं कार्यम्॥ ३१॥

> आराध्य योगासनमत्र तोयैः सिक्तं प्रसक्तं गुणगन्धधूपैः । सुसंस्कृतं न्यस्तकुशाद्यमिष्टं घटं समुत्तानितमात्तकूर्चम् ॥ ३२ ॥ सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं सुधीः समापूर्य जलैश्च पूतैः । तैत्रेष्टवणीम्बुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्यत्संकलात्मतन्त्वे ॥ ३३ ॥ ज्याधारपञ्चेष्वभिवाह्य चात्मविद्यापराख्यान्यपि तन्त्वकानि । सर्वेषु सम्पूजयतु त्रिणेत्रे परांशसम्पैन्नशिवानि मन्त्री ॥ ३४ ॥

विमर्शिनी

तत्यूजाविधानं सूत्रयति आराध्येत्यादिभिः । अत्र अष्टदलपद्मे पीठे योगासनमाराध्य तोयैः सिक्तं क्षालितं, गुणगन्धध्यैः प्रसक्तं गुणेन विधितं गन्धेन लिप्तं धूपेन धूपितं च, मुसंस्कृतं धारणादिभिः शोधितं, न्यस्त-कुशाद्यं कृतद्भीविन्यासगन्धजलोक्षणादिकम् , इष्टं पूजितं, समुत्तानितं यथा-विधि स्थापितम् , आत्तर्कृत्वं, सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं हेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पेर्योन्जितं घटं मुधीः मानसपूरणकृद् गुरुः पूतेर्गालितपूजितैर्जलेश्च समापूर्य इष्ट-वर्णाम्बुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्धत्सकलात्मतत्त्वे इष्टे लिपिपक्कजे उपविष्टाया मूर्त्तरन्तः प्रकाद्यमानैः कलासहितैरात्मनस्तत्त्वेश्च युक्ते तत्र कलशे ज्याधारपद्मेषु मूलाधारकल्यानतम् कृत्यमूर्त्तर्म्ह्याम् सर्वेषु देवेषु आत्मविद्यापरास्थानि तत्त्वानि 'ओं अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नमः' 'ओं उं नमः पराय विद्यानत्त्वात्मने नमः' 'ओं मं पराय परतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रेस्तान्यावाद्य सम्पूजयतु च । त्रिणेत्रे परांशसम्पन्नशिवानि परांशे परतत्त्वस्थाने योजितिश्चतत्त्वानि 'ओं मं नमः शिवाय शिवतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रेण च । मन्त्रीत्यनेन वक्ष्यमाणाद् ब्रह्मकल्यपूजनात् पूजाविधानं स्वीकर्तन्यमिति सूचितम् ॥ ३२, ३३, ३४ ॥

^{9, &#}x27;समिष्ट', २. 'त्यरचित्यमुष्मिन् ॥' ख, पाठः, ३,, 'मिम' क, पाठः,

विवरणम्

तोयैः सिक्तमिति । 'अस्रोणासिच्य तोयै 'रित्यतदुक्तम् । प्रसक्तं गुणगन्ध-धूपैरिति । गुणः स्त्रम् । 'कल्यतु कवचेन त्रिस्त्रोणे 'त्यादिकमुक्तम् । सुसं-स्कृतमिति शोषणादिसंस्कारपञ्चकम् । न्यस्तकुशाद्यमिति वक्ष्यमाणरीत्या दर्भन्यासगन्धोदकप्रोक्षणाक्षतिविकिरणानि । इष्टमिति । मूलेन जलगन्धादिभिः पूजितम् । समुत्तानितमित्युत्तानीकरणं स्वपीठमध्ये विन्यसनं चोक्तम् । आत्त-कूर्चमिति । आत्तः परिगृहीतो निक्षिप्ततया कूर्चो यनेति समासः । प्रणवप्रोक्षण-पूर्वकमस्त्रपोक्षितयमादिसंस्कृतकूर्चन्यसनमनेनोक्तम् ॥ ३२ ॥

सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पमिति । अस्त्रप्रोक्षणादिसंस्कृतद्रव्यन्यासः । सुधीरिति मानसपूरणामित्रायम् । पूतिरिति । ऐश्रमागे कटाहादौ नवपटगोलितैः। वरुणपूजाद्युपलक्षणमेतत् । तत्रेति। तसिन् कलशे। इष्टवर्णाम्बुरुहेति। पूजिते वर्णाम्बुरुहे लिपिपङ्कज उपविष्टायाः आवाहितपूजिततया आसीनाया मूर्तेः अन्तरुद्धः भवति सकलात्मतत्त्वं यत्रेति, तत्रेत्येतद्विशेषणतया बहुत्रीहिः । इष्टवर्णाम्बुरुहायाः उपविष्टाया मूर्तेरिति वा स्यात् । तदा मूर्त्तौ लिपिपङ्कजपूजा लभ्यते । सकलात्मतत्त्व इति विद्यादेहावाहनाभिप्रायमेतत् । सकलं हि सदात्मतत्त्वं हि विद्यादेहः । यद्वा सकलानि सर्वाण्यात्मतत्त्वानि स्वस्वदेवस्य तत्त्वानि यत्र तत् सकलात्मतत्त्वम् । विद्यादेहान्तस्तद्वयवशक्तितया तत्त्वावाहनमप्यनेनोक्तम् । अथवा सह कलाभिरात्मीयतत्त्वैश्च वर्तत इति सकलात्मतत्त्वम् । मूर्त्तौ मूलाधाराद्याधारत्रयेऽग्निसूर्यसोमकलानां विधिवदावाहनम् । विद्यादेहे तत्त्वावाहनं च । प्रमुक्तं न्यासपूजान्वितं सर्वमावाहनमिति ज्ञेयम् ॥ ३३॥

ज्याधारपद्मेष्विति । मूलाधारे हृदये पुनर्भूमध्ये मूर्धनि द्वादशान्ते वा। पद्मपदेनैतद् दर्शितं — पूर्वमम्न्यादिकलावाहना न कृता चेदिदानीं तासां न्यास-मात्रमवश्यं कर्तव्यमिति । त्रिनेत्र इति । परतत्त्वस्थाने शिवतत्त्वं स्यादित्यर्थः । मन्त्रीति । मन्त्रप्रयोगामिज्ञः । यथा 'ओं अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नम' हत्यादि । शैवे तु 'ओं अं नमः शिवायात्मतत्त्वात्मने नम' इत्यादि । एतदिप परांश्मिमञ्जशिवानीत्यनेनैव लभ्यते । पणवादिपञ्चपदेरेषां पञ्चाङ्गन्यासः । पणवन्त्रयतत्त्वमन्त्रामन्त्रितपदादियोगोऽप्यावाहनधर्मो मन्त्रीत्येवोक्तः । 'ओं सं सों धूरि हं सः' इत्यादियोगोऽपीष्यत इति ॥ ३४॥

१. 'श्रीक्षणय' घ. पाठः. ३. 'न' ग. पाठः

तासिन् पश्चवचिक्रकादिघिते तारोपचारादिना देवेशं क्रलशेऽभिवाह्य निजमूलेनार्णतत्त्वादिभिः । साक्रल्यं परिकल्प्य कल्पविधिना दन्त्वोपहारान् क्रमात् सम्पूज्याथ निवेद्य तोषणसपर्यां च प्रकुर्याद् गुरुः ॥ ३५॥

विमर्शिनी

अथ गुरुः पछवचिक्रकादिघिटते पछवचिक्रकातण्डुरुदमीक्षतफरूगम्बां पुष्पेर्युक्ते तसिन् करुशे तारोपचारादिना निजमूलेन देवेशमिनवाद्य अर्णतत्त्वा-दिभिः लिपितत्त्वमूलाक्षराङ्गादिभिः साकल्यं सकल्त्वं परिकल्प्य कल्पविधिना पूजापटले वक्ष्यमाणविधानेनोपहारान् कमाद् दत्त्वा सम्पूज्य निवेद्य तोषसपर्या असन्नपूजां च प्रकुर्यात् ॥ ३५ ॥

विवरणम्

पळुवचिक्रकादिघिटेते इति । पछ्नाचळङ्करणं कळशपटळैनक्ष्यमाण-शित्या कार्यम् । तारोपचारादिना निजमूळेनेत्यन्वयः । अर्णतत्त्वादिभिरिति मूळा-क्षराङ्गादिप्रहणम् । करपविधिनेति । स्वागमोक्तरीत्या पूर्वं कळशपूजाकमकथन-भिदानी करपविधिनेत्यभिधानं च पूजासङ्कोचाकरणार्थमिति बोद्धव्यम् ॥ ३५॥

> प्रक्लप्तयोगासनपूजनादिकां गलन्तिकां गालितवारिपूरिताम् । ततो निजास्त्रेण कृताभिवाहनां प्रकल्पिताङ्गाममुना प्रपूजयेत् ॥ ३६ ॥

> > विमाशिनो

ततः प्रक्छप्तयोगासनपूजनादिकां कृतपीठपूजादिकां, गालितवारिप्रित-गालितैर्जेकैः पूरितां, निजाक्षेण कृतामिवाहनां स्वस्वाक्षेण कृतावाहनां प्रकल्पिताङ्गाम् अस्त्रमन्त्रस्याङ्गेः कृताङ्गां गलन्तिकां कर्करीम् अमुनाक्षेण प्रपूजयेत्॥ ३६॥

विवरणम्

प्रक्रिप्ते । प्रकरिपताङ्गामिति । छिपितंस्वासियाङ्गन्यास्कथनम्

१. 'रुभाविरी' ग. घ. पाठः.

अमुना प्रपूजयेदिति । अस्त्रेण साङ्गेन सावरणं परिपूज्य निवेश प्रसन्नपूजामिष कुर्यादिति भावः । पूजान्ते कुम्भेशे मूळित्रितत्त्वजपो वर्धन्यामस्त्राष्टोत्तरशत-जपश्च कार्यः । तदुक्तम्—

''अस्त्रेण शतवारं तु मन्त्रयित्वा तु वर्धनीम् । इति ॥ ३६ ॥

> ततः करकधारया विहितकुड्यमूलोक्षया प्रदक्षिणपरिश्रमं वितनुयादिलन्देऽस्तरः । घटं नयतु पृष्ठतोऽप्यथ पुरार्जितान् सर्पपान् विकीर्य करकं घटीं विकिरकांश्र पीठे न्यसेत् ॥ ३७॥

ततोऽलिन्दे विहित्कुड्यमूलोक्षया विहितं विधीयमानं कुड्यमूलोक्षणं यया तया करकधारयास्रतोऽस्त्रमन्त्रं जपन् प्रदक्षिणपरिश्रमम् ईशादीशपर्यन्तं प्रदक्षिणक्रमेण परितो अमणं वितनुयात् । पृष्ठतः तत्पृष्ठमार्गेण घटं कुम्भेशं नयतु । अश्र पुरार्जितान् प्राङ् मण्डपशोधने गृहीतान् सर्षपान् विकीर्य करकं कर्करी नयसेत् । पीठे विकिरकांश्च विकीर्य घटीं कुम्भेशं नयसेत् । ३०॥

विवरणम्

विहितकुड्यमूलोक्षयेति करकधाराया विशेषणम् । विहिता कृता अलि-न्दस्यैव कुड्यमूले उक्षा उक्षणं सेको यया सा तथोक्ता । ततः प्रदक्षिणपरि-अममिति । ईशादारभ्य तदन्तमिति भावः । तदुक्तम् —

"ईशानान्तं परिश्रम्य तत आरभ्य साधकः।"

इति । घटं नयतु पृष्ठत इति । तदप्युक्तम् — 'घटं तेनैव मार्गेणे'ति । रक्षार्थं वर्धन्याः परिभ्रमणं भूपरिमहार्थं कुम्भेशस्येति ज्ञेयम् । गुरुर्वर्धनीं नयतु मृतिषः कुम्भेशमणि, विपर्थयेण वेति । पुरार्जितानिति । सिद्धार्थान् विकिरांध्य । रक्षास्वित्यादि पुरोक्तम् । करकं स्वे पीठे सर्षपान् विकीर्यं न्यसेत् । कुम्भेशं च स्वे पीठे विकिरान् क्षिस्वेति विवेकः ॥ ३७॥

आधारत्रितये यथापुरमदः सम्पूज्य तत्त्वत्रयं मृखेनात्र विभान्य देवमणुना साङ्गं समभ्यर्चयेत्।

^{🐛 &#}x27;तो म' ख. पाठः

पूर्णीकृत्य गलन्तिकामपि यजेत् स्वास्त्रेण कृत्वा द्वयो-नैवेद्यं परितोष्य रैक्षतु घटौ झेकांशुकावेष्टितौ ॥ ३८ ॥

विमर्शिनी

आधारत्रितये अदः एतत् तत्त्वत्रयं यथापुरं पूर्ववत् सम्पूज्य अत्र मुलेनाणुना देवं (परि १ वि)भाव्य आवाह्य साङ्गं सकलीकृतं तं समभ्यचेयेत् । गरुन्तिकां कर्करीभिप पूर्णीकृत्य स्वास्त्रेण यजेत् । द्वयोरिप नैवेद्यं कृत्वा परितोष्य प्रसन्नपूजां कृत्वा द्येकांशुकावेष्टिती वस्त्रद्वयेन वस्त्रकेन च वेष्टिती कुम्भेशकर्करीघटौ रक्षतु ॥ ३८॥

विवरणम्

अत्र अद्सतस्वत्रयं यथापुरं सम्पूज्येति । अत्रेति कुम्भेशे । यथा-पुरमित्यावाहनादिपूर्वकम् । मूलेनाणुना देवं च विभाव्येति पुनः स्वमूलेनावाह-नादिकमुक्तम् । पूर्णीकृत्य गलन्तिकामपीति । वर्धनीं पूर्वीक्तरेव गालितोद्कैः सुपूर्णो कृत्वेत्यर्थः । यजेत् स्वास्त्रेणेत्यावाहनादिकमुक्तम् । घटाविति । कुम्भेशं वर्धनीं च । 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषः । द्येकांशुकावेष्टिताविति । कुम्भेशेंऽशुकद्वयं वर्धन्यामेकमिति विभागः ॥ ३८॥

रिवष्टात्मा परिमार्जनादिपरिशुद्धेऽस्त्रान्ततारोक्षिते वाय्वग्न्यम्बुमहीवियद्दहनबीजैस्तन्त्रसंख्योदितैः। सन्धार्यासुमसौ विधाय परिश्रोपादिप्रदाहान्तिमं तद्वैशेषिकशोधनं पॅरिलिखेत् कुण्डे स्वके स्वोक्तवत् ॥ ३९ ॥ विमर्जिती

अमिजननमाह — स्विष्टात्मेति । असौ गुरुः स्विष्टात्मा सकलीकरण-शङ्खपूरणानन्तरं कृतात्माराधनो भूत्वा गणेशमभ्यच्ये परिमार्जनादिपरिशुद्धे । अत्र मण्डपशोधनेन सह कुण्डानामपि परिशोधनं क्रियते । अपरत्राप्यग्निजनने मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिः कार्येत्यभिप्रायः । अस्नान्ततारोक्षिते 'ओं हुं फडि'ति मन्त्रेण प्रोक्षिते स्वके (कुण्डे) आचार्यकुण्डे तत्त्वसंख्योदितैः प्रत्येकं पञ्चविं-

१. 'नव्यसबनरावेष्ट्रय रखेद् घटौ ॥', २. 'कण्ठे स्वे कृतमार्जनादिपरिशोधे बायुवह्नयम्बुभूव्योमेरानलबीजमन्त्रशरकृत्यावृत्तिमात्रं क्रमात् । आयच्छन्ननिसं विधां, (गुरुरिति प्रोत्पाद्येत् पावकम् ॥' ख. पाठः. 'प्रजनयेत्' कुण्डे 'स्वकेऽयानलम्' ॥ क, पाठः. समनन्तरपद्यव्याख्यरिात्या विवरणकारस्याप्येष एव पाठ इति प्रतीयते ।

शतिसंख्यया जप्तैः वाय्वग्न्यम्बुमहीवियद्दन्वीजैः यं रं वं छं हं रं इति बीजैः असुं प्राणं सन्धार्थ संयम्य परिशोषादिपदाहान्तिमं शोषणदहनस्रावन-काठिन्यसुषिरीकरणदहनात्मंकं तृद्धेशेषिकशोधनं तस्य कुण्डस्य विशेषशोधनं विधाय स्वोक्तवत् स्वस्वोक्तप्रकारेण परिछिखेत् ॥ ३९ ॥

विवरणम्

अथामिजननं प्रस्तौति — स्विष्टात्मेति । देहशुद्धधाद्यात्माराधनान्तमुक्तम् । गणपतिपूजादि सर्व सामान्यसिद्धम् । परिमार्जनादिपरिशुद्ध इति
कुण्डे स्वक इत्यत्रान्वयः । परिमार्जनादिभिस्सिशिखिकुण्डं मण्डपान्तःस्थलमित्युदिष्टाभिः शुद्धिभिः परिशोधिते । पूर्व परिशोधनासम्भवे पुनरिदानीं तत्कार्यमिति
चाभिप्रायः । अस्त्रान्ततारः फडन्तप्रणवः । वाय्वादिपञ्चवीजैः शोषणादिपञ्चकं
कुण्डशरीरस्यैव । पुनर्वहिंगीजेन प्रदाह आयतनोद्देशस्येत्यवबोद्धव्यम् । तत्त्वसङ्ख्योदितैस्सन्धार्येति । पञ्चविंशतिसङ्ख्याजतैः कुम्भकप्राणायामा उक्ताः । असाविति गुरुः । तद्वैशेषिकशोधनमिति । परिमार्जनादिशोधनं सामान्यं, शोषणादि त्वदं विशेषशोधनमिति भावः । यद्वा वैशेषिकं सामान्यभूतिकृतित्वात् ।
कुण्डशक्तेः शरीरं कुण्डस्रपमुच्यते । यदुक्तम् —

"प्राच्यां शिरः समारूयातं बाह्न दक्षिणसौम्ययोः । उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ च पश्चिमे ॥"

इति । तस्यै शोधनं भूतसंहारादिरुक्षणम् । तदुक्तम् — "कुण्डाभिमानिनीं शाक्तिं संहत्योत्पादयेत् पुनः । उद्धातावृत्तियोगेन प्राणायामपुरस्सरम् ॥"

इति । तत्त्वसङ्घोदितैरिति । तत्त्वाय तद्भावाय वाय्वग्न्यादिभावापत्तये सङ्घाः पोडश तद्द्रिगुणतद्द्रिगुणरूपा रेचकादिरुक्षणाः ताभिरुदितैरिति व्याख्येयम् । कुण्डजीवशक्तिमात्मन्याहृत्य भूतसंहारशोषणादिपञ्चकतज्जीवप्रतिसंक्रमणभूतसर्गा-यतनोद्देशप्रदाहप्राणायामं कृत्वा लिपिन्यासं कुर्यात् । स्वके कुण्डे इति । यद्वस्तु तावत् कुण्डं तद्वस्त्वात्मके कुण्डे सम्पन्ने अप्ति प्रजनयेदिति । यतं उक्तम् —

"कुण्डस्था वैष्णवी शाक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका' इत्यादि । तत्र प्रथमं प्रणवन्यासः ।

१. 'स्याः' क ख पाठः,

"व्यापय्य तारतः कुण्डं तदंशान्मेखलात्रये ।
गर्तेऽन्तर्बिन्दुनादादिन् व्यापकत्वेन विन्यसेत् ॥
सप्तवर्गपदे गर्ते पर्जन्याद्यव्जजावि ।
पदेषु विन्यसेद् विद्वानादिहान्तां च मातृकाम् ॥"
अञ्जजो ब्रह्मा मध्यपद एव हलक्षाक्ष(र)न्यासः । वक्ष्यति च — 'हलक्षाक्षरं मध्यभाग' इति ।

"न्यस्येत् स्वस्वजिनाणीर्णान् प्रागादिषु पदेषु तु । तावत् सुपश्चिमान्तेषु तारेण व्यापयेत् पुनः ॥'' गर्तोद्देशं प्रागादिपश्चिमान्तं चतुर्विशतिधा विभज्य तेषु पदेषु गायञ्या वर्ण-न्यासः ।

"गर्तवपेऽपि पूर्वादिचतुर्वनेषु विन्यसेत् ।
षट् षट् पदािन सङ्कल्प्य गायच्यणीन् विभागवित् ॥
व्यापय्य जीवतत्त्रेन शेषतत्त्रान्यथ कपात् ।
प्रागादिपश्चिमान्तेषु पदेषु च्यष्टसु न्यसेत् ॥
शैवे शिवादितत्त्वािन द्वादश व्यापकात्मना ।
विन्यस्य शेषतत्त्वािन प्रागादिषु पदेष्विप ॥
पश्चिमादिपुरोन्तेषु योनौ पञ्चदश स्वरान् ।
पदेषु विन्यसेत् गर्ते विसर्ग होमदेशतः ॥
शक्त्या व्यापय्य तस्यांशांस्त्रीन्न्यसेन्मेखलास्वथ ॥
विन्द्वादीन् व्यापयेद्वर्ते तदङ्कान्यपि विन्यसेत् ।"

इति । तत्तन्त्यासानन्तरं तत्तत्पूजापि कार्येति । प्रागुक्ताधिकसंस्कारेण कुण्डश-क्तेः संहारसामर्थ्यं वा साधनीयम् । तदक्तम् —

"लीयते विश्वमत्रेति कुण्डं तद्धिश्रकुण्डनात्'। इति । यद्वा, होमोद्देशे बिन्दुरुक्षणायाः संहारशक्तेः स्फूर्त्यर्थमेतत् । तदा त्व-मृतबीजेन सर्गशक्तेः स्फूर्तिरिप भावनीया । यदप्युक्तम्—

> "अग्निरूपेण संहारं सोमरूपेण चोदयम् । करोति विन्दुयुम्मस्था' इति ॥ ३९ ॥

^{🐛 &#}x27;षु न्यस्य गर्ते तु वि' घ. पाठः.

तीरेणाजितसुम्भजिद्धरिहरे रेखामुद्रगामिनीं
अप्रागमे च तदन्तयोविलिखतु दे ते च तिस्रोडन्तरा ।
अत्रक्षेपेष्वथ तिस्र एव विलिखेत् पाश्चात्यरेखोर्ध्वतो
याम्यादिकमतो महेशगुहयोस्ताः स्वास्तरः कल्पवित् ॥ ४०॥

करपविद् अजितसम्भिजद्धरिहरे विष्णुदुर्गाशिबनारायणेषु तारेण उद-गामिनीं पश्चिमभागे दक्षिणत आरम्योदगमां रेखां विलिखतु, तदन्तयोस्तस्या रेखायाः पार्श्वयोः (प्रागमे) द्वे रेखे च, ते अन्तरा तयोरम्तसले दक्षिणत आरम्य तिसश्च । अथ तच्छेषेषु शिवस्कन्दगणपतिशास्तृषु पाश्चात्यरेखोर्ध्वतः पश्चिमरेखावसाने याम्यादिकमतस्तिस एव विलिखेत् । कर्रुपविदिखनेन स्व-चरणोक्ता रेखा लिखेद्वेति च सूचितम् । महेशगुहयोस्ता रेखाः स्वास्त्रतो विलिखेत् ॥ ४० ॥

विवरणम्

अथानलं प्रजनयेदित्ययमुद्देशः कथिमत्याह— तारेणेति । प्रादेशमात्रा इह रेखाः स्यः । तदन्तयोः प्रागमे च द्वे इति । रेखे इति शेषः । याग्या-दिक्रमत इत्येतदिहापि योजनीयम् । ते चान्तरा तिस्र इति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । पाश्चात्यरेखोध्वेत इति । रेखामुदगामिनीमित्यस्याः प्राग्माग इत्यर्थः । महेशगुहन्यतिरिक्तेषु तारत एव । कल्पविदिति... ॥ ४० ॥

स्कन्देशयोः कवचतो ध्रवतः परेषु
भ्यः सम्रक्ष्य सिल्लैः शकलं निरस्य ।
न्यस्येत् सगन्धकुसुमाक्षतवारिक्र्चैंस्तारेण विष्टरमिहाईतु योगपीठम् ॥ ४१ ॥
विस्थिनी

भूयः स्कन्देशयोः कवचतः, परेषु ध्रुदतश्च सिल्लैः समुक्ष्य शक्कं निरस्य सग्रनकुषुमाक्षतवारिकूचैः गन्धसहितपुष्पाक्षतजलकुचैंस्तारेण विदर-मग्रेरुपवेशतयोग्यं पीठं न्यसेत् । इह विद्यरे योगपीठमईतु च ॥ ४१ ॥

[ि] १. । श्राह्माणुना त्रिधिवदायतनं विलिख्य भूयः समुक्ष्य सालिलैः शकलं निरस्य । इत्वा सगन्धकुसुमाक्षतवारिकृचैस्तारेण' खः प्राठः. २. ं वितारे कः पाठः,

विवरणम्

शकलं निरस्येति । नैर्ऋतदिश्यक्षेणेति सामान्यावसेयम् । कूर्चपदेन कळशपटलमाविकूर्चग्रहणम् । विष्टरमित्यौचित्याच्छयनीयरूपमित्यवसीयते ॥ १ ॥

श्रीबीजेन प्रकृतिमिभवाद्याजितेऽन्येषु शक्त्या चेष्ट्वा दीर्घस्वरभिदुरवीजाङ्गसाङ्गीकृतां ताम् । पुत्रीयन्तीं शुचिमृतुमतीं प्राक्शिरस्कां रतोत्का-ग्रुत्तानाङ्गीग्रदुरकुहरीभूतकुण्डां स्मरेच ॥ ४२ ॥

विमर्शिनी

अजिते श्रीबीजेन, अन्येषु शक्त्या मुवनेश्वयी च प्रकृतिं जगत्कारणभूतां शक्तिमभिवाद्य दीर्घस्वरमिदुरबीजाङ्गसाङ्गीकृतां दीर्घस्वरमेदितेन श्रीबीजेन शक्तिबीजेन वा कृतैरङ्गैः सकलीकृतामिष्ट्वा तां प्रकृतिम् ऋतुमतीं
सङ्जातर्जुकालां, शुचि शुद्धाम् । शुचिशब्द उभयथा योज्यः । शुचिमिर्मि
पुत्रीयन्तीम् अग्निमात्मनः पुत्रमिच्छन्तीं च, प्राक्छिरस्कां कुण्डस्य प्राग्मागगतशिरोभागयुक्तां पश्चिमगतपादां च, रतोत्कां सुरत उन्मनस्काम्, उत्तानाङ्गीम्
उत्तानावयवाम् , उदरकुहरीभूतकुण्डाम् उदरकुहरत्वेन कल्पितकुण्डां च
समेरेत् ॥ ४२ ॥

विवरणम्

श्वत्या चेति। आवाह्यत्यनुकर्षः। दीर्धः स्वरैभिदुरं तद्वीजं श्रां श्रीमित्यादि हां हीमित्याद्यपि लिपितत्त्वन्यासावपीह युक्तौ। तामिष्ट्वेति जलगन्धादिभिस्सपर्योक्ता। पुत्रीयन्तीं शुचिमिति। अग्निमात्मनः पुत्रमिच्छन्तीं, शुचिमिति
स्नातालङ्कृतामिति चार्थः। ऋतुमतीमिति। गर्भाधानकालयोगिनीम्। प्राक्तिर्रं स्कामिति। यदुक्तम् — 'प्राच्यां शिरस्समाख्यातम्'। इत्यादि। रतोत्काामिति। वागीश्वरीशक्तिरियम्। वागीश्वरेण सह सम्प्रयोगोन्मना भवतीति मावः। तदा ध्यानार्थमेतावदुक्तम्। स्वात्मनश्च वागीश्वरभावधिया मूलप्राणायामात्रन्यासाद्यपि कार्यमिति ज्ञेयम् । स्तरेचेत्यनेनैतदपि सूचितम्। वक्ष्यति च —
'विमुवीर्यमयमि'ति। तचोक्तम् — 'ध्यात्वात्मानं शिवं देविमि'त्यादि। पाषादि
दत्त्वा परिपूज्यार्धदानमपि कार्यम् ॥ ४२ ॥

विप्रावसथ्यं निभृतोपनीतमर्काइमजं वारणिसम्भवं वा । इच्यादमादाय निधाय नाभौ ऋच्यादभागं निर्ऋतौ निरस्रेत् ॥ ४३॥

विमर्शिनी

विप्रावसथ्यं ब्राह्मणस्य महानसभवम् , अर्काइमजं सूर्यकान्तातपैयोगा-र्डेजीतं वा, अरणिसम्भवम् अरणिभ्यां मथनात् सम्भूतं वा निभृतोपनीतं गूढो-पॅनीतं ह्व्यादमभिमादाय नामौ निघाय क्रव्यादमागं राक्षसांशं निर्ऋतौ बहि-र्निर्ऋतिभागे निरस्येत् त्यजेत् ॥ ४३॥

विवरणम्

विप्रावसथ्यमिति । ब्राह्मणगृहसम्भवम् । निभृतोपनीतमिति । शरा-बादिपात्रे सुभृतमञ्जुञ्चतया प्रशान्ततया कृत्वा मूर्तिपेनोपाहृतमित्यर्थः । पात्रा-न्तरेण उपर्याच्छादनमपि कार्यम् । अर्काश्मा सूर्यकान्तम् । हञ्यादमादायेति । बाग्ने प्रणवेन परिगृद्धेत्यर्थः । निधाय नामाविति । दर्भसंस्तरे कूर्चे वा न्यस-नम् । कञ्यादमागमिति । रक्षसां मागम् । स चाक्रारमात्रं दर्भोद्योतो वा अस्त्रेण बा तूर्णी वा निरासः ॥ ४३ ॥

> उन्नीय बिह्वचितिमात्मिन संविलाप्य कृत्वा प्रदाहचरमां परिशुद्धिमग्री । प्रत्यर्प्य तत्र चितिमात्मगतां निजेन बीजेन तारपुटितेन यजेच किञ्चित् ॥ ४४ ॥

विमर्शिनी

विद्विचितिमभिनैतन्यम् उन्नीयोध्वं नीत्वा स्वात्मनि स्वस्य गुरोरात्मनि बोजीयत्वा प्राणायामेन संविद्याप्यामौ प्रदाहचरमां परिशुद्धि शोषणदहने स्व-स्वनीजेन कृत्वा 'ओं पद्माय नमः' इति पूजितपीठे तत्रामौ वा आत्मगतां पूर्व बोजितां चितिं चैतन्यकळां प्रत्यर्प्य आवाद्य तारपुटितेन निजेन बीजेन 'ओं रं भो नमः' इत्यनेन किञ्चिद् यजेच्च ॥ ४४ ॥

विवरणम्

जन्मीय विद्विचितिमिति । फडन्तप्रणवंशोक्षणमस्रोण, तालत्रयाद्यपि सामान्यसिद्धम् । प्रणवेनैतदुत्रयनमात्मिन संविलापने च भवति । पदाहचरमा-

९. 'पाभायो' क. ख, पाठः.

मिति । शोषणं दहनं च । प्रत्यप्येंति प्रणवेनैव प्रतिसङ्क्रमणमुक्तम् । निजेन बीजेनेति । यजेचेति सम्बन्धः । किञ्चिदिति । अभेरुद्वासनं मा मूदिति भावः । विद्वानिति वा पाठः । तारपुटितेन रंबीजेन अभिशक्त्यावाहनं रां रीमित्याचक्क-न्यासोऽपि कार्य इति तदाशयः । यद्वा सोऽप्यभिः स्वात्मनो वागिश्वरम्तस्य मूस्राधारे चिन्तनीय इति । यत उक्तम् —

> "ध्यात्वात्मानं शिवं देवं चिद्रूपं कुण्डमध्यगाम् । रत्यिभेनीं ऋतुस्नातां ध्यायन्नादाय पावकम् ॥"

इत्यादि ॥ ४४ ॥

षद्बुद्धमुद्धतिपिधानमुद्धिषं त्रि-रास्थाय जानुपुगलेन परिभ्रमय्य । योन्यां धुवेण विभ्रवीर्यमयं निद्ध्याद् गर्भाश्ययं समुपनीय समेधयेच्च ॥ ४५ ॥

विमर्शिनी

ततः स्वयं जानुयुगलेनास्थाय जानुर्युगलं भुवि स्पृष्टं यथा भवति तथोपविष्यः पात्रघट्टनेन उद्बुद्धमुद्धतिपधानं त्यक्ताच्छादनम् उद्चिषम् अग्निमायतनोप-रिमागे त्रिः परिश्रमय्य विभुवीर्यमयं देवस्य बीजात्मकं श्रुवेण प्रकृतेयोन्यां निद्यात् । पुनर्गभीशयं गर्भपात्रमिन्धनशकलेन समुपनीय समेधयेत् ज्वा- क्रयेच्च ॥ ४५ ॥

विवरणम्

ख्युद्धमिति । कुण्डगतवागीश्वरीशिक्तसम्प्रयोगमाहात्स्याद् उद्बुद्धं तद्बुद्ध्या पात्रताडनेन उद्बेधितम् । उद्चिधिमिति । अग्निं जानुयुगलेना-स्थाय त्रिः परिभ्रमय्येत्यन्वयः । वीर्यमथनिधयैतत् परिभ्रमणम् । ध्रुवैणेत्युद्धोधने परिभ्रमणे च सम्बन्धनीयम् । विभुवीर्यमयमिति । विभोर्यतः सा
शक्तिः पुत्रीयन्ती तस्य ग्रुक्कं वीर्यमयमित्यर्थः । अत एवोद्घोधपरिभ्रमणयोरुक्तभन्तिपित्तिलाभः । विभुवीर्यमयमित्यभिधानेन वागीश्वरस्य पृथग्मावनापक्षौऽपि
स्वितः । गर्भाशयमित्यग्न्यायतनमध्यमित्यर्थः । समेधनं ध्रुवेणैव प्रज्वलनम् ।
तदा च वागीश्वरभावोपसहारेण प्रकृतभावभावनया मन्त्रप्राणायामाद्यपि कार्यमिति
नेयम् ॥ ४५ ॥

A NEW AND DISTRICT.

स्वस्वोक्तवत् परिसमृहपरिस्तराधं सीर्पः छवत्रभृतिसंस्करणं च कृत्वाः। कल्याणरेतसमग्रं परिभूष्य गर्भा-थानादिसंस्कृतिमथ क्रमशोऽस्यं कुर्यात् ॥ ४६॥

विमर्शिनी

स्वस्वोक्तवत् स्वस्वगृद्धोक्तकमेण परिसमृहपरिस्तराद्यं परिसमृहनपरिस्तः स्वार्यपुद्धणाद्यं सार्पः स्रुवप्रभृतिसंस्करणमाज्यसंस्कारादिकं कृत्वा कल्याणरेन् सर्वाकः परिमूज्य गन्धपुष्पादिभिरछङ्कृत्य अथास्याग्रेः गर्भाधानादिसंस्कृतिः काराः कुर्यात् ॥ ४६ ॥

विवरणम्

स्वस्वोक्तवदिति । स्वस्वकल्पोक्तमेव स्वस्वोक्तं भवतीत्सेवमिभधा-नम् । परिसमूहपरिस्तराद्यमिति पर्यक्षणादिग्रहणम् । सिपःस्नुवप्रभृतिसंस्करणं चेति स्नुगादिग्रहणम् । महास्नुचा हि पूर्णाहुतिरिष्यते, तदसम्भवे तु जु-देति । कल्याणरेतसमस् परिमुज्येति । गन्धपुष्पाभ्यामिमसग्निमळङ्कत्येत्यर्थः [॥ ४६॥

> तारेण प्रसमर्च्य कर्म करणीयं कल्पीयत्वा घिया इत्वेकां समिधं घृतं प्रज्ञहुयात् स्वोक्ताणुनात्राष्ट्यः । तिष्ठन् सस्रुवया खुचा चतुरवत्ताज्याद्यया होमयेत् पूर्णां कर्म कृतं स्मरेत् तद्युना वा स्यात् सुवेणार्चनम् ॥

वियशिनी

तत्परिपाटीमाह — तारेणेति । पूर्व तारेण प्रसम्च्यं करणीयं कर्म विया करणीयं कर्म विया करणीयं वर्म विया करणीयं वर्म विया करणीयं वर्म करिज्यं इत्यादिकमुपांश्च्चार्य एकां सिमधममन्त्रकं हुत्वा अत्र अमो स्वोक्ताणुना स्वस्वोक्तमन्त्रेणाष्टशो घृतं प्रजुहुयात् । चतुर्व वर्चाज्याद्यया स्त्रुचि स्त्रुचेण चतुष्कृत्वः आज्यमवदाय पूरणं कृत्वा सस्तु- वया स्त्रुवसहितया तया स्त्रुचा स्वयं तिष्ठन पूर्णां होमयेत् । ततस्तक्तमं कृतं समेरेत् 'गर्भाधानं कृतिमि'त्याधुपांश्चित्रेत् । तत् स्त्रुवेणार्चनमधुना वा स्यात्, कर्मणः पूर्वम्बनिमिति केचित् , कर्मण उपरीति केचिदित्यर्थः ॥ २७॥

१. 'त्र' ग. पाठः. २. 'कमें क्र' च. पाठः, रू. 'स्याद् होते' क, पाठः,

1 3

विवरणम्

गर्भाधानादिसंस्कृतिं विदृणोति — तारेण प्रसमर्च्येति । करणीयं कर्म धिया कल्पयित्वेति । 'ओं गर्भाधानं करिष्ये' इति मनसोच्चारणमेतत् । चतुरवत्ताष्याद्यया सम्जुवया स्नुचा तिष्ठन् पूर्णां स्वोक्ताणुना होमयेदित्यनुषक्षेण योज्यम् । स्नुवेण चतुर्वारं महास्नुचि वृतमवदाय तिष्ठन् पूर्येत् । अत एवा-द्यमहणम् । पुनः स्नुवं तदुपिर सम्पुटं निधाय नाभिसंत्यसया कृत्वा वौषड-तेन तन्मन्त्रेण पूर्णाहुतिमच्छिन्नधारया विद्ध्याद् इत्येवं तत्प्रकारोऽप्यमेन स्वितः । कर्म कृतं सरेत्तदिति । 'ओं गर्भाधानं कृतिमि'ति । एवं पुंसवनादिष्विप वोद्धन्यम् । अधुना वा स्याद् ध्रुवेणार्चनमिति । तारेण पूजा प्रक्रमे तावदुक्ता, सेदानीं परिसमाप्ती वा स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ईशे पोडश सेकपुंसवनसीमन्तोश्रया जातक-मीख्या निष्क्रमञ्जक्तिचौलग्रुपनीतिश्र व्रतानि क्रियाः । स्नानोद्वाहवितानविह्नकरणं शेषेष्वनिष्क्रान्तयः सन्त्वष्टोपनयान्तिमा महिषहन्त्र्यां सप्त चौलान्तिमाः॥४८॥

विमर्शिनी

कर्माण्याह — ईश्च इति । ईशे सेकपुंसवनसीमन्तोन्नयाः सेको गर्भा-बानं, पुंसवनं, सीमन्तोन्नयश्च, जातकर्म, आख्या नामकरणं, निष्क्रममुक्ति-बोलं निष्क्रामणमन्नप्राशनं चौलं चं, उपनीतिरुपनयनं, व्रतानि माहानाम्न्य-महाव्रतीपनिषदगोदानानि । चरणवशादन्यथात्वेऽपि सर्वेषां चत्वार्येव व्रतानि प्राद्याणि । स्नानोद्वाहवितानबद्धिकरणं स्नानं समावर्तनं, उद्वाहो विवाहः, वि-तानबद्धिकरणमग्न्याधानम् इति षोडश क्रियाः सन्तु, शेषेषु देवेष्वनिष्का-न्तयः निष्कामहीनाः उपनयान्तिमा अष्टौ । महिषह्-व्यामनिष्कान्तयश्चौला-न्तिमाः सर्ते ॥ ४८ ॥

विवरणम्

ईशे षोडशेति । कियाः सन्तिवति सम्बन्धः । सेको गर्भोधानम् । सीम-न्तोत्रयः सामन्तोत्रयनम् । आख्या नामकरणम् । निष्कम उपनिष्कामणम् । अक्तिरन्नप्राशनम् । चौलं चौलकर्म । उपनीतिरुपनयनम् । वतानीति । सर्वचर-

भ, "स कियाः सन्तु ॥"तासाँ कि" ख. पाठः

णेष्यपि चत्वार्येव प्राह्माणि । यथा माहानान्निकं माहात्रतमापिनिषदं गोदान-मित्यादि । स्नानं समावर्तनं, उद्घाहो विवाहकर्म, वितानवह्निकरणं अम्याधा-नम् ॥ ४८ ॥

कुर्यात् सद्यादिपश्चाननशिवनृशिवब्रह्मपङ्कत्यर्णनादै-रीशे श्रीशार्यदुर्गास्त्रपि मनुलिपिभिः स्वाङ्गबीजैर्गणेशे । संस्कारानन्त्यतस्त्रीन् स्मरग्रुरभिदि भूरादिभिः सत्यतो द्वौ श्रीशे वाङ्गैः षडास्ये षडणुमनुयुजार्येऽपि षण्मृलतारैः ॥४९॥ विमर्शिना

कियाणां होममन्त्रानाह — कुर्यादिति । ईशे सद्यादिपञ्चाननशिवनुशिवब्रह्मपञ्चन्त्यर्णनादैः सद्यादिपञ्च 'सद्योजातं प्रपद्यामी'त्यादिपञ्चब्रह्माणि,
आननं तत्पुरुषः, शिव ईशानः, नृशब्देन तत्पुरुष उक्तः, पुनरिप शिव ईशान
एव, ब्रह्मीति सद्योजातादीशानान्तानि पञ्च ब्रह्माणि, पञ्चन्त्यर्ण व्योमव्यापि
दशाक्षरं, नादः प्रासादः, एतैः संस्कारान् कुर्यात् । श्रीशार्यदुर्गास्विप मनुहिपिभर्मूलमन्त्राक्षरैः, गणेशे स्वाङ्गबीजैरन्त्यतः अस्त्रेण त्रीनिप, स्मरमुरिमिदि
शिवनारायणे भूरादिभिः सप्तव्याहितिभः, तत्र सत्यतो द्वाविप, श्रीशे अङ्गः
अष्टाङ्गवी, षद्यस्ये षद्यमुमनुयुजा षण्यान्त्रर्मूलमन्त्राभ्यां च । आर्थेऽपीत्यिपशब्दो
विकल्पार्थः, पूर्व मूलार्णेरुक्तत्वात् । तत्र षण्यस्त्रम्लगन्त्रम्लमन्त्रपण्यैः
संस्कारान् कुर्यात् । सर्वत्र होमे मन्त्राणां स्वाहान्तत्वमवगन्तव्यं, मन्त्राणां
बीजानां व्याहृतीनां विभक्तिरहितत्वं च, पीठपरिवारादीनाममन्त्राणां स्वाहान्तबिभक्तिसहितत्वं च ॥ ४९ ॥

विवरणम्

आननं तत्पुरुषः, शिव ईशानः, नृशब्देन तत्पुरुष उक्तः, ब्रह्माणि सचोजातादीनि, पङ्कत्यणीं व्योमव्यापि दशाक्षरम्, नादः प्रासादः । मनुलिपिभि-रिति । स्वस्वाष्टाक्षरमनोरष्टिभिरक्षरैः । तानि च प्रणवरुद्धानि स्युः । गणेशे स्वाज्ञवीजैरन्त्यतस्त्रीनिति । प्रणवरुद्धैः गांगीमित्यादिषड्भिरक्रवीजैरन्त्रप्राश-नान्तानि पुनरन्त्येनैव चौळमुपनयनं चेत्यर्थः । भूरादिभिरिति प्रणवादित्व-मिष्यते । श्रीशे वाङ्गेरित्यष्टाङ्गविकल्पः । षडास्ये षडणुमनुयुजा वेति । 'ओं

^{9. &#}x27;शर्वे स', २. 'रार्वे बण्मूलतारैश्वरतु षडणुमूलद्वयेबीहुलेथे । भूराये: सत्यतो दी स्मरमुरदमने स्वाङ्गबीजैर्गणेशे संस्कारामन्त्यतस्त्रीन् दरिमहिष्णितोर्मूलवर्णेश्व वदे: ।' सं. पाठः:

सन्दर्भगराय खाहा' इत्यादिषण्मन्त्रेमीलेनोपचारमनुना चेत्यर्थः । षण्मूळतारैरिति । रेवन्तादिषण्मन्त्रेमीलेन च प्रणवेन च । अयमपि विकल्प एव ॥ ४९ ॥

पूर्णेषु कमेसु समर्चितयोगपीठे-ऽत्रावाद्य मूलमनुना लिपितत्त्वमन्त्रान् । विन्यस्य तं सकलितं परिदीप्तसप्त-जिह्वादिकं प्रयजतामनुसन्दथानः ॥ ५० ॥

विमर्शिनी

कियाशेषमाह—पूर्णिष्विति । एवं पूर्णेषु कर्मसु सस्सु समर्चितयो-गपोठेऽत्रामो मुलमनुनावाह्य लिपितत्त्वमन्त्रान् विन्यस्य सक्लीकृतं तं परिदी-ससप्तिविद्यादिकं परितो दीप्ताः सप्त जिह्ना ज्वालाभेदा यस्य तम् । एतेन प्रशा-न्तरे जिह्नाक्रमूर्तिन्यासादिकं सूचितम् । एवंमूतं च तमनुसंद्रधानः क्यायन् प्रयातास् ॥ ५०॥

विवरणम्

पूर्णेषु कर्मास्वित । परिसमापितेषु संस्कारेषु प्राण्जिह्नादिन्याससम्भवे तरिपकार्यो होमः । समर्चितयोगपीठ इति । 'प्राग् 'इहाईतु योगपीठिमि'ति यदुक्तं तद्मुवादः । यद्वाष्ट्रनापि पीठपूजा कार्येति विधानं प्रागुक्तपीठं शक्तरेव तद्भता- मिधेवेदं देवस्य पीठिमिति च भेदः । जातकर्माण कृते सा शक्तिः कुण्डशक्ति- स्पेणेव विभावनीयेति । तं सक्रितिमिति । एवं सक्रितम् । यद्वाक्षत्रपुषा-दिन्यासामिप्रायमेतत् । परिदीप्तसप्तजिह्नादिकमिति । तं अनुसन्द्धान हित सम्बध्यते । जिह्नादीनामनुसन्धानमात्रमेव । यद्वा, अन्याधानानन्तरं न्यासोऽपि कार्यः । तत्र प्रथमं किपिन्यासं तत्त्वन्यासं च कृत्वा पुनर्जिह्नादीनां न्यासः । तद्विकम् —

"सिल्किगुदमूर्णस्यनासानेत्रेषु च कमात्। सर्वाक्रेषु च विन्यस्येत् सप्तजिह्ना इविर्भुजः॥ हिरण्या ममना रक्ता क्रण्णा चैव तुःसुप्रमा। बहुरूपातिरक्ता च जिह्नाः सप्तेति सान्विकाः॥" इति।

^{ी.} किल्प्य देव संपूज्येत धुपरिचारवृत जलायैः ॥ ता स. पाठः. र्द्र कितं । बाठः.

आदिशब्देन मूर्त्यक्रमहणम् । तदप्युक्तं — मूर्घोसपार्श्वकट्यन्धुकटिपार्श्वासकेषु च । जातनेदाः सप्तजिह्वो ह्व्यनाहन एन च ॥ अश्वोदरजसंज्ञश्च स वैश्वानर एन च । कौमारतेजाश्च तथा विश्वदेवमुखाह्वयौ ॥ स्युरष्टमूर्तयो वहेरमयेपदपूर्विकाः ॥" इति ॥

'ओममये जातवेदसे नमः' इत्यादि । 'विश्वदेवमुलाह्वयावि'ति । 'ओममये विश्वमुखाय नमः'। 'ओममये देवमुखाय नमः'। इति मूर्तिन्यासः। पुनरक्रन्यासः—

> "सहस्राचिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठपुरुषस्तथा । धूमव्यापी सप्तजिह्हो धनुर्धर इतीरिताः ॥" इति ॥

' श्रों सहस्राचिषे हृदयाय नमः ' इत्यादि । परिदाससाजिह्वादिकमित्यनेनैव अमावावाहितस्य देवस्य तेनैवामिमूर्तिना सह एकीमावमावनापि प्रणवेन सूचिता । तत्रश्चेतदिप रुभ्यते । प्राग्जिह्वाक्रमूर्तिन्यासाकरण इदानीं तदिप कार्य-मिति । प्रयजतामिति विमहपूजावरणपूजा चोक्ता ॥ ५०॥

तारव्याहृतिभिः स्वपीठमनुभिस्तारोपचारस्वम्-लाङ्गरावरणाणुभिश्च सकृदावृत्त्या घृतं मूलतः । पूर्णान्ते प्रज्ञहोतु भूःप्रभृतिताराख्यैः समाप्यार्च्य तं रक्षेश्मिष्किलतं तेतोऽत्र *परिषेकान्तं विधि चाचरेत् ॥५१॥

विसर्शिनी

तारव्याह्नतिभिः तारेण व्याह्नतिभिश्च स्वपीठमनुभिः स्वस्वपीठमन्त्रैः तारोपचारस्वमूलाङ्गरावरणाणुभिः परिवारमन्त्रैश्च सकृद् मूलत आवृत्त्या अष्ट- शतमष्टाविंशतिवारमष्टवारं वा (घृतं) जुहोतु । पूर्णान्ते भः अभृतिताराख्येव्याह्नतिभिः प्रणवश्च जुहोतु । होमं समाप्याच्यं प्रसन्नपूजां कृत्वा निष्कलितं तं रक्षेत् । ततोऽत्र परिषेकान्तं विषि चाचरेत् ॥ ५१॥

^{१. 'पीठमूलपरिवारै: स्वैर्जुहोत्वेकशः सर्पि: साष्ट्रकतं स्वमूलमनुना पूर्णान्वितं मन्त्रवित् । भूरादिप्रणवै: सकृत् सकृद्याराष्य प्रसाय प्रसुं र', ३. 'ततः परिसमृहायं वि' सः पाठः. ३. 'प्रा' क. पाठः.}

^{💚 🛊 &#}x27;तजुयाद पर्युक्षणान्तं विधिम् ' इति विवरणपाठः ।

विवरणम्

स्वपीठमनुभिरिति । सर्वत्र नितस्थाने स्वाहाकारः । तारोपचारस्वमूलाक्नेरिति । सर्वेरिप न्यस्तमन्त्रेहोंमः सम्भववशादिष्यते । अक्नप्रहणमायुघोपलक्षणम् । अत्र मूलाक्षराणां तारपुटितत्वम् । अक्नानां नमोवषडाद्यनन्तरं
स्वाहाकारस्त्वसौ शिरस एवेति ज्ञेयम् । आवरणाणुभिश्चेति । नेह पूजायामिवावरणसक्कोचनमित्यर्थाद् गम्यते । सक्वदिति । प्रणवव्याहत्यादिनिर्माल्यधारिपर्यन्तमक्षेत्सकृत् सक्वदित्यर्थः । आवृत्त्या मूलत इति । 'सर्वत्राष्टावष्टाविशितरावृत्तिरष्टशतमथवे'ति । पूर्णान्ते प्रजुहोत्विति । मूलत आवृत्त्येत्यत्रापि सम्बध्यते ।
मूःप्रभृतिताराख्येरिति । सक्वदित्यनुषक्तः । ब्रह्मापेणेनापि हुतमिष्यते । समाप्येति
संक्षावाभिप्रायम् । आर्च्येति प्रसन्नपूजोक्ता । निष्कळितं रक्षेदिति स्वयाक्रन्यासताकत्रयादिकमुक्तम् । पर्युक्षणान्तं विधिमिति । परिसमूहपर्युक्षणगन्धपुष्पाराधनपर्युक्षणान्युक्तानि । ततः स्वात्मन्यपि क्याक्रन्यासादि कुर्यदिति ।

"मण्डपाङ्गतया मुधिं जिनते जातवेदिस । कुम्भेशअमणं कुर्यादिति केचित् प्रचक्षते ॥ शक्त्या मुल्लेन वा हुत्वा जिनतामौ विशेषवित् । सम्पातं मण्डपे वेद्यामर्पयेदिति केचन ॥"

11 48 11

अथ सम्मृष्टिलिप्तायां वेद्यां दक्षिणतो गुरुः । शय्याक्षेत्रं प्रकुर्वीत मूलप्रासादसम्मुखम् ॥ ५२ ॥

शय्याकरपनादिकमाह — अथेति । अथ कुम्मेशपरिश्रमणाग्निजन-नयोरनन्तरं गुरुः स्वयं संमृष्टिलिप्तायां विशेषतश्च कृतमार्जनानुलेपायां वेद्यां दक्षिणतो दक्षिणार्धे शय्याक्षेत्रं शय्यायाः स्थानकरूपनं मूलप्रासादसंमुखं यथा भवति तथा प्रकुर्वीत ॥ ५२ ॥

विवरणम्

अथ प्राग्जलेऽधिवासितस्य विम्वस्येह ध्यानाधिवासकृते शय्यापूजा-माह — अथ संमृष्टलिप्तायामिति । प्राग्विकीर्णमक्षतादिकं विकिरादिकं वा मुष्ट्या सम्मार्ज्य गन्धतोयेन सम्प्रोक्ष्य वेदितलमालिप्य तन्नेत्यर्थः । लौकिकमेवै-तदुभयं मन्तव्यम् । दक्षिणत इति । मध्यसूत्रादिति मावः । तन्नापि प्राग्द्वारे प्रासादे किञ्चित् प्राङ्गीत्वा प्रत्यन्द्वारे किञ्चित् प्रत्यङ्गीत्वा शय्या कल्पनीया। मूलप्रासादसम्मुलमिति । प्राग्द्वारे प्राविश्वरस्कं प्रत्यन्द्वारे प्रत्यविक्वरस्कम् इत्यमि-प्रायः । स्कन्दे त्वन्यथा वक्ष्यति 'तत्पूर्वतः शय्यामि'ति ॥ ५२ ॥

कृत्वा स्वस्तिकमत्र धान्यनिचयं द्रोणाष्टकाद्यन्मतं मूलेनामलतण्डलादिसद्दिवं क्षिप्त्वा क्षशाग्रोत्तरम् । तत्रौणेयकत्लसंभृतपटीपद्वादिभिः कल्पितां श्रुच्यां शार्श्विणा संस्तृणातु मिहिरार्णेनान्यतो मूलतः ॥ ५३ ॥

महत् स्वस्तिकं कृत्वात्र द्रोणाष्टकाद्युन्मितं धान्यनिचयं त्रीहिपुक्षम् अमलतण्डुलादिसहितम् । आदिशब्देन सिद्धार्थो गृद्यते । कुशामोत्तरं यथा भवति तथा मूलेन क्षिप्ता तत्र और्णयकत्लसंमृतपटीपृष्टादिभिः और्णयकः कम्बलः तृलसंभृतपटी तृलैरन्तर्गृहीता पटी (कीडक) । पट्टादीत्यादिशब्देन इन्द्रगोपादयः पट्टिविशेषा गृद्यन्ते । तैः किष्पतां शय्यां शार्क्षिण मिहिरा- र्णेन द्वादशाक्षरेण, अन्यतोऽन्यदेवेषु मूलेन च संस्तृणातु कल्पयेत् ॥ ५३ ॥

विवरणम्

कृत्वा स्वस्तिकमिति वीथीस्वस्तिकमिमेतेम् । यथोक्तम् —
"प्रागमसूत्राण्यदगमसूत्राण्यपि कमादत्र षडष्ट कृत्वा ।
च्येकैः पदैः स्वस्तिकमादघीत चतुर्दिशास्वन्यपदैश्च वीथीम् ॥" इति ॥
अत्र मूलेन धान्यनिचयं क्षिप्त्वेति ब्रीह्मिमप्रायम् । द्रोणाष्टकाचुन्मितमिति ।
द्रोणं मानमुक्तम् ।

"माषः शाणस्तलं सुष्टिरञ्जलिः प्रस्थ आढकः। द्रोणो गोणी च खारी च कमादेतचतुर्गुणम्॥" इति॥ अमलतण्डुलादिसहितमिति।

> "धान्येषु वा शालिषु वा सतण्डुले-प्वेतेषु वा सार्धतिलेषु वेषु । संसर्षपेष्वेषु करोतु शय्यां तिलोत्तरेष्वेष्वथवा मनस्वी ॥"

इति ॥

तत्र शय्यां संस्तृणात्विति सम्बन्धः । भौर्णेयकं कम्बलं, तूलैः कार्पा-सादिभिः सम्भृतान्तःपूरिता पटी वस्तं, पट्टं क्षौमादिकम् । आदिशब्देन वर्णवि-चित्रपट्टादिग्रहणम् । एतैः । किल्पतामिति । खट्वायामायतफलके आयतपीठ-मान्नेऽपि समानमेतत् । शार्क्किणि मिहिरार्णेनेति । द्वादशाक्षरेण ॥ ५३ ॥

> पराध्येवासोविहितोत्तरच्छदे श्विरोपधानादिमतीष्टविष्टरे । यजेत *तत्पीठदृढाभिमानिनीं स्वकीयशक्तिं निजनीजविद्यया ॥ ५४ ॥

> > विमर्शिनी

परार्ध्यवासोविहितोत्तरच्छदे परार्ध्यैः श्रेष्ठैर्वासोमिर्विहितमुत्तरच्छदमु-परिगतवस्त्रं यस्मिस्तस्मिन् । शिरोपधानादिमतीत्यादिशब्देन पादोपधानकपो-रुखस्रस्रादिकं गृद्धते । इष्टविष्टरे कृतपीठाचेने तत्र तत्पीठद्दद्वाभिमानिनीं तत्पीठरूपिण्यां शय्यायां स्थिराधिष्ठात्रीं रमोमाद्यां निजबीजविद्यया विष्णी श्रीबीजेन अन्यत्र मुवनेश्वर्या चावाद्य यजेत ॥ ५४ ॥

विवरणम्

परार्ध्यवासोविहितोत्तरच्छद् इति । परार्ध्यमधेतो महत् । द्वे ति ह उपर्यास्तरणे स्याताम् । शिरोपधानादिमतीति । कपोलस्थलद्वयं पाद-गङ्क्षकमित्येतद् आदिशब्देनोक्तम् । इष्टविष्टर इति । समुचितविष्टरन्यासः पीठपूजा चोक्ता । यजेतेति । आवाहनादिपूर्वकं पूजनमिप्रेतम् । समाहित इति प्रतिपत्त्यमिप्रायम् । विधानविदिति वा पाठः । तेनात्मनः सकर्ळाकरणादिकं गुरुगणपतिपूजापूर्वकं शय्यायामस्त्रप्रोक्षणतालत्रयादिकं शोषणादिकं शक्तिधारणेत्येतत् सर्वमुक्तम् । स्वकीयशक्तिमिति । विष्णौ लक्ष्मीं, अन्येषु मूल-प्रकृतिम् । निजवीजविद्ययेति । श्रीवीजेन भुवनेश्वर्या वेत्यर्थः । यद्वा स्वकी-पश्चिति,

"विष्णो श्रीः स्यात्, शिव उमा श्रवुमा हरिहरे गुहे । देवयान्यथ दुर्गायां प्रकृतिक्शक्तिरिष्यते ॥"

 ^{&#}x27;स्मिन्छयने समाहितः स्व' क. ग. पाठः.

 ^{&#}x27;तस्मिन्छयने समाहितः' इति विवरणरीखा पाठाः,

प्रभा शास्तिर हेरम्बे विभृतिर्भुवनेश्वरी । श्रीहृक्षेसापि बीजं स्वं स्वा वा विद्या प्रभादिषु"

इति । प्रभाविभूतिदेवयानीषु तासामेव विद्या वेत्यर्थ इति ॥ ५४ ॥

आपोहीत्यश्राभः स्मरिद्धिष शिरोदेशे क्रुमारे तथा-पोदेवीरिति मूलतस्तदितरेष्वार्येऽथवैश्यां दिशि । निद्राक्रुम्भमथाभिपूर्य विधिवद् गन्धाम्भसा पूजये-च्छय्यान्ते परितोऽष्टदिक्षु मजुविद् विद्येशक्रम्भानपि ॥५५॥

विमर्शिनी

अथ मनुवित् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः सर्वदेवेषु शय्यायाः शिरोदेशे आर्थे-ऽथैवेश्यां दिशि स्मरिद्धिष आपोहीत्यणुभिः आपोहिष्ठादिमन्त्रैः, तथा कुमारे 'आपो देवीः' इति मन्त्रेण, तदितरेषु मूलतश्च (निद्राकुन्भं) गन्धाम्भसाभिपूर्य विधिवत् कलातत्त्वावाहनादिसंयुतं पूजयेत् । शय्यान्ते शय्यासमीपे परितोऽ-ष्टदिक्षु विधेशकुम्भानप्यभिपूर्य पूजयेत् ॥ ५५ ॥

विवरणम्

शिरोदेश इति । शय्यायामेव । न बहिरिति भावः । निद्राकुम्भमथाभिपूर्येति । पूज्येदित्युपि सम्बन्धः । आर्थेऽथवैश्यां दिशीति ।
शास्तरि शिरोदेशे वेशदिशि वा तत्र प्राक्चिल्लरस्के बिम्बे शिरसो दक्षिणाभ्याशे
भवति । प्रत्यक्लिरस्के उत्तराभ्याशे तु गन्धाम्भसा विधिवदिभपूर्य पूज्येदित्यन्वयः । विधिवदिति । कुम्मसंस्कारतदावाहनकूर्चन्यासहेमरलाक्षतद्रव्यन्यासमानसपूरणाद्युक्तानि । लिपिपङ्कजपूजामूर्तिद्वयतत्त्वावाहनादिकमिप
कार्यम् । वक्ष्यति च—

"निद्राघटेन च तथाखिलतत्त्वम्हैः"।

इति । शय्यान्त इति । शय्याया बहिर्भाग एवेत्यर्थः । स्वस्तिकेषु बीहिभिः पीठं विधाय तेषु विदेश्वरकळशपूजा कार्या । मनुविदिति । विदेश्वरमन्त्रतदक्काभिज्ञत्व-मुक्तम् ॥ ५५ ॥

> विष्णौ विष्णुमुखाः समूलिलपयो दिकोणकास्त्रीक्षणे-. इनन्ताद्या अपि ते द्वये शिवहरी गोष्त्रादयः शास्तरि ।

१. 'द्वितयेऽपि ते शि' इति मूलकोशपाठी विवरणपाठख

पूज्यास्तेषु घटेषु भाविपरिवारा मूर्तयः शक्तय-श्रान्येषु त्रिषु मूलमेव चतसृष्वाशासु वा षण्मुखे ॥ ५६ ॥

विमर्शिनी

विष्णो तेषु घटेषु सम्ळिलिपयः मूळमन्त्राक्षरैः क्रमाद् युक्ता विष्णुमुखा विष्णुमुख्त्वा पूजायां विष्णुमुख्त्वा । शिवहरो ते द्वयेऽपि 'अनन्ताय विष्ण्वात्मने नमः' इत्याद्याः । शास्तरि गोप्त्रादयः गोप्तृपिक्न- लाक्षाद्वयो मण्डपसंस्कार उक्ताः । अन्येषु त्रिषु दुर्गास्कन्दगणेशेषु मूर्तयः शक्तयश्च भाविपरिवाराः पूजापटले वक्ष्यमाणाः । तत्र दुर्गायां जयाद्याः शक्तयः, स्कन्दे सनत्कुमाराद्या मूर्तयः, गणेशे गणञ्जयाद्या मूर्तयः पूज्याः । षण्मुखे चतमृष्वाशासु मूलमेव वा मन्त्रः ॥ ५६॥

विवरणम्

विष्णो विष्णुमुखा इति । चक्राब्जपूजायां वक्ष्यमाणा इति भावः । सम्कृतिपय इति । अष्टाक्षरवर्णेः प्रणवपुटितः आदौ युताः स्वस्वपदैरिह पञ्चा-क्रानि । दिक्कोणगा इति । त्रीक्षणेऽनन्ताचा इति । एषैः प्रासादः योगः । हांहीमादियुतैः स्वनामिभिरिह षडक्रानि । प्रासादयोगे प्रणवेन वा अ आ इत्यादिस्वरद्वन्द्वगतेन स्वनामा वाज्ञानि । यद्वा समूळ्ळिपय इति मूळ्ळिपिरिह प्रासाद एव । द्वितयेऽपि ते शिवहराविति । भिन्नासंभिन्ना वा स्युरिति भावः । माविपरिवारा इति । स्कन्देः सनत्कुमारादयः । गणपतौ गणझयादयः । ते चौजस्वरयुताः । एता मूर्तयः । दुर्गायां जयाद्याः शक्तयः । सर्वेषां प्रणवेन वा प्रागुक्तवद् द्विस्वरयोगेन वा षडक्रानि । एतत् सर्वमपि मनुविदित्येव सूचितम् । षणमुखे चतमृष्वाशासु मूळ्मेव वेति पक्ष-भेद उक्तः । स्वात्मनो व्यूहरूपमेतदिति च बोद्धव्यम् ॥ ५६ ॥

मध्येवेदि विनिर्मिते रसदले कीमारके मण्डले कीमारं कलशं प्रपूर्य विधिवत् संपूज्य तत्पूर्वतः । श्राच्यां दक्षिणसीम्यदिवकृतसमायामां गुहे कल्पयेत् स्वोद्यत्स्वापघटादिकामभिद्धे कीमारकुम्मार्चनम् ॥ ५७॥

१, 'श्र पू' खं, पाठः. २, 'भ', ३, 'पां' घ. पाठः

विमर्शिनी

कुमारे विशेषमाह—मध्येवदीति । गुहे मध्येवेदि वेदिमध्ये रस-दले षड्दले विनिर्मिते द्वादशपटले वक्ष्यमाणविधिना संपादिते कौमारके मण्डले कौमारं कुमारदेवत्यं कलशं विधिवत् प्रपूर्य संपूज्य च तत्पूर्वतः तस्य पूर्वमागे दक्षिणसौम्यदिक्कृतसमायामां दक्षिणोत्तरदीर्घा स्वोधत्स्वापघटादिकां स्वस्व-स्थानस्थितिनद्राकलशविधेश्वरकलशयुक्तां शय्यां कल्पयेत् । कौमारकुम्भार्चन-ममिदधे विच्म ॥ ५७॥

विवरणम्

अथ स्कन्द एवापरं मेदमिमधत्ते — मध्येवे दीति । 'पारे मध्ये पष्ठ्या वे'ति समासः । प्रपूर्य विधिवंदिति पीठपूजाकुम्भसंस्कारादिकमुक्तम् । सम्पूज्य तत्पूर्वत इति स्कन्दे मण्डलपूजापूर्वमेव शय्यापूजेत्युक्तम् । स्वोधत्स्वापघटादिकामिति । शय्यायामेव शिरोदेशे निद्राकलशं बहिःस्वितिकेषु विधेश्वरकलशांश्च पूज्येदिति भावः ॥ ५७॥

पीठान्ते ब्रह्माणं सभद्रकालीगणेशविष्णुं च । ईश्वरशास्ताराविप दलष्ट्के हरिादिगादि समभियजेत् ॥ ५८॥

विमर्शिनी

तत्पूजाविधिमाह पीठान्त इति । सामान्यस्कन्दपीठपूजानन्तरं दलषद्के हरिदिगादि पूर्वदिग्दलमारभ्य ब्रह्माणं समद्रकालीगणेशिवष्णुं भद्रकाली गणेशं विष्णुं च ईश्वरशास्ताराविप स्वस्वनाममन्त्रैः 'ब्रह्मणे नम' इत्यादिभिरभि-यजेत् ॥ ५८ ॥

विवरणम्

पीठान्त इति । समष्टिपूजानन्तरम् । हरिदिगादीति । हरि-रिन्द्रः ॥ ५८॥

पूर्णे हिरण्मयाम्बुजगजशिखिशक्तिस्वरूत् निधायात्र । कलशे सार्णसरोजे गुहमानाद्यार्चयेत् सहावरणैः ॥ ५९ ॥

विमर्शिनी

हिरण्मयाम्बुजगजाशिलिशक्तिस्वरून् सुवर्णमयपद्मगजमयूरशक्तिक्झान् निधाय पूर्णे कलशे सार्णसरोजे पूजितलिपिपङ्कजेऽत्र गुहमावाह्य आवरणे परि-बारैः सहार्चियत् ॥ ५९ ॥

the 13 in factor areals

 ^{&#}x27;ध्युमिह।' इति मूलकोश्चपाठः

विवणरम्

पूर्ण इति । अत्र करुश इत्यन्वयः । हिरण्ययेति । हिरण्यकृतान् पद्मगजमयूरशक्तिव ज्ञानित्यर्थः । हेमरबाक्षतं निक्षिप्य पूरणं सामान्यसिद्धम् । सार्णसरोज इति लिपिपक्कजपूजोक्ता । मूर्तिद्वयमप्यावाद्य पूजनीयम् ॥ ५९ ॥

प्राग्वजादेः प्रयजेदादित्यानश्विनौ पितृन् गणपम् । मात्रप्सरोवस्ननिह रुद्रांश्वाभ्यन्तरे जयन्ताद्ये ॥ ६० ॥

विमर्शिनी

तत्र वजादेः प्राक् लोकपालपूजानन्तरं तदायुधपूजायाः प्राक् जयन्ता-चेऽभ्यन्तरे ईशेन्द्रयोर्भध्याद्यन्तरालेषु 'ओं आदित्येभ्यो नमः' 'ओं अधिभ्यां नमः' इत्यादिमन्त्रैः आदित्यानिधनौ पितृन् गणपं गणपितं मात्रप्सरोवसून् मातृ-रप्सरसो वसून् रुद्रांश्च प्रयजेत् ॥ ६० ॥

विवरणम्

जयन्ताद्य इति । ईशानेन्द्रान्तरालमारभ्येत्यर्थः ॥ ६० ॥
गाङ्गेयरूप्यमयताम्रजकांस्यमृत्सापात्राणि मौलिपदपार्श्वयुगाग्रभाञ्जि ।
विष्णौ क्रमेण घृतमाक्षिकदुग्धशान्तिवार्गव्यवन्त्यभिमृशोक्षिजपश्चतन्त्वैः ॥ ६१ ॥

विमर्शिनी

उपहारस्थापनमाह — गाङ्गेयेति । विष्णौ मौलिपदपार्श्वयुगामभाञ्जि शिरोभागे पादयोः समीपे पार्श्वयोरमभागे च स्थितानि वृतमाक्षिकदुग्धशान्ति-वागेन्यवन्ति क्रमेण आज्यमधुक्षीरशान्तिजलपञ्चगन्यपूरितानि गाङ्गेयरूप्यमय-तामजकांस्यमृत्सापात्राणि क्रमात् सुवर्णरजतताम्रकांस्यमृन्मयपात्राणि निजपञ्च-तन्तैः क्रमेणाभिमृशेत् संस्थाप्य स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ६१॥

विवरणम्

गाङ्गियरूप्यमयेति । सुवर्णकृतं रजतकृतं च पात्रं, मृत्सापात्रं प्रश-स्तया मृदा कृतं पात्रं, मौलिः शिरोप्रदेशः, पदं पादाप्रदेशः । अयं पुरोभागः माक्षिकं मधु, शान्तिवारिति हेमरलाक्षतयुतं जलं गृह्यते । निजपञ्चतत्त्वैः क्रमेणाभिमृशेदित्यन्वयः । फडन्तप्रणवप्रोक्षणं शोषणादिकं क्रमेण पञ्चतत्त्वै-रिज्या चेष्यते ॥ ६१ ॥ न्यस्येत् तद्वत् पदपरिसरे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये क्षीरक्षोद्रे मदनदमने पार्श्वयोर्मूलनश्च । मूलेनार्थे घृतमधु शिरोङ्घ्रचोः कुमारेऽर्घ्यपाद्ये पात्रद्वनद्वे रजतरिचते स्वोपचाराणुनाङ्घ्रचोः ॥ ६२ ॥ विमर्शिनी

मदनदमने शिने तद्वत् पदपिरसरे पादसमीपे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये अर्ध्ये पाद्यं च, पार्श्वयोः पात्रयोः क्षीरक्षीद्रे क्षीरं मधु च मूळतो न्यस्येत् । आर्ये शिरोंङ्घ्रयोः शिरस्समीपे पादसमीपे च मूळेन घतमधु घतं मधु च, कुमारे अङ्घ्रयोः पादयोः समीपे रजतरचिते पात्रद्वन्द्वे स्वोपचाराणुना 'ओं नमः षण्मुसाये'ति मन्त्रेणार्घ्यपाद्ये च न्यस्येत् । अत्रार्घ्यपाद्ययोर्द्वन्यं स्वस्वकल्क्षा-दवगन्तन्यम् ॥ ६२ ॥

विवरणस्

पदपरिसर इति । पदोद्देशसिनधो । पात्रयोरिति । पात्रं हैमादि श्राह्मम् । मूळतश्चेत्यतदर्ध्यपाद्ययोरिप सम्बध्यते । क्षौद्रं मधु । मूळेनार्थे घृतमधु शिरोङ्घ्रयोरिति । शिरःसिनधौ हैमादिपान्ने घृतं पादाप्रसिनधौ च मध्विति विवेकः । अङ्घ्रयोरिति दक्षिणवामपादात्रयोस्सन्निधाविति मावः ॥ ६२ ॥

हैमे न्यसेच्छिरसि सुम्भरिपाविषेत्वे-त्याज्यं पदे मधु च मध्विति रौप्यपात्रे । मूलेन पार्श्वयुजि कांस्यजताम्रजेऽर्घ्य-पाद्ये हरीश्चगणपेऽत्रं हरीशवच्च ॥ ६३ ॥

अत्र शिवनारायणदुर्भयोवैष्णवोक्तं श्राह्यं गणपतेः शिवोक्तं च। स्वस्वस्थाने स्वस्तिकानि विलिख्य धान्यानि दर्भोश्च ्निक्षिप्येतानि स्थाप्यानि च॥ ६३॥

विवरणम्

हैम इति पात्रे । शिरसीति । शिरीहेशे । मध्वितीति । मधुवातः इत्यादिमनुभिः । पार्श्वयुजीति । दक्षिणपार्श्वे कांस्यपात्रेऽर्ध्ये वामपार्शे ताम्रपात्रे पाद्यं मूलेन न्यसेदित्यर्थः । हरिशगणपे तु हरीशवचिति । हरीशे हरिनवद् गणपतौ शिववदित्यर्थः ॥ ६३॥

१. 'क्व्रवा: ॥ मन्न' ख. पाठः. २. 'तु' क. पाठः. १. 'रोप्रोई ्च. पाठः,

मङ्गलान्यष्ट परितस्तथा मङ्गलपालिकाः। प्रदीपादीश्च विन्यस्य मण्डयेन्मण्डपोदरम् ॥ ६४ ॥

विसर्विनी

तथाष्ट्रमङ्गलानि मङ्गलपालिकाः प्रदीपादीश्च परितो विन्यस्य मण्डपोदरं मण्डपान्तर्भागं मण्डयेत् अलङ्कुर्यात् ॥ ६४ ॥

मङ्गलान्यष्ट परित इति । वृतमध्वाद्युक्तपात्रावरणवासे स्वस्तिकानि विरचय्य तेषु प्रागाद्यष्टदिक्षु अष्टमङ्गलानि विन्यसेत् । यदुक्तम्—

"शय्याकुम्भान्तरे दिक्षु विन्यसेदष्टमङ्गलम्।"

इति। पुनः फडन्तप्रणवप्रोक्षणादि कृत्वा हृक्षेखया श्रीबीजेन वा पूजयेत्। तथा मङ्गलपालिका इति। विदेश्यरकल्याबाद्धे परितो त्रीहिपीठेषु प्रादक्षिण्येनेति भावः। 'पौर्वाहिके प्रचनलीनि'त्यादि ह्युक्तम्। प्रदीपादीश्चेति धान्यपूर्ण-पात्रादिम्रहणम्॥ ६४॥

न्यस्येच्छङ्कारिकेत्त् सुकुरवृषसृणीश्वामरं मत्स्ययुग्मं दिक्ष्वीशे त्र्याद्यवत्सं सुकुरवृषझषद्वनद्वकुम्भांक्षिधाम्नि । श्रीशेशे स्वस्तिकाब्जं दरघटसुकुरं सोत्पलावर्तवत्सं वत्सं कुम्भं सभेरीसुकुरझषसृणीच्छङ्क्षनन्द्यो च चण्ड्याम्॥

अष्टमक्रलानि विविच्याह—न्यस्येदिति । ईशे दिश्च शङ्कारिकेतृन् शङ्कं चकं ध्वजं च, मुकुरवृषमृणीन् आदर्श वृषभम् अङ्कुशं च, चामरं मत्स्ययुग्मं, याज्ञिकवृक्षेः कृतानेतान् श्रय्याया अष्टम् दिश्च स्वस्तिकस्थेषु तण्डलपूर्णेषु पात्रेषु न्यस्येत् । विधान्नि व्याचवत्सम् उक्तेषु व्याचं शङ्कारि-केतृन् श्रीवत्सं च, मुकुरवृषशपद्वनद्वकुम्भान् आदर्शं वृषमं मस्त्यद्वन्द्वं पूर्णकुम्भावर्शं च, सोत्पलावर्तवत्सम् उत्पलं नन्द्यावर्तं श्रीवत्सं च । चण्ड्यां दुर्गायां वत्सं श्रीवत्सं, कुम्भं, समेरीमुकुरश्रषप्टणीन् मेरीमादर्शं मत्त्यद्वयम-ङ्कुशं च, शङ्कनन्द्यो च शङ्कं नन्द्यावर्तं च न्यस्येत् ॥ ६५ ॥

विवरणम्

अष्टमङ्गरुग्याच्ये — न्यस्येच्छङ्कारिकेत्ति। अरिः चकं, केतुः वृषाङ्कितो ध्वजः । पुकुरं दर्पणम् । स्रणिरङ्क्यः । त्याद्येति । शङ्कं चकं गरु- डाङ्कितध्वजम्ब, वत्सः श्रीवत्सः । झषद्वन्द्वं मत्स्यमिथुनम् । स्वस्तिकेति । · · · घटं पूर्णकुम्भम् । आवर्तं नन्द्यावर्तं, वत्सं पूर्ववच्छ्रीवत्सम् । शङ्कनन्द्यौ चेति । नन्दी नन्द्यावर्तः ॥ ६५ ॥

पूर्णघटध्वजवजं स्वस्तिकशक्तीं च चामरद्वितयम्। नागं मयूरमष्टौ स्कन्देऽपि करोतु मङ्गलान्यत्रं॥ ६६॥

विमर्शिनी

अत्र स्कन्दे पूर्णघटध्वजवजं पूर्णकुम्भं केतुं वजं च, स्वस्तिकशक्ती च स्वस्तिकं शक्तिं च, चामरद्वितयं, नागं गजं, मयूरमप्यष्टी मङ्गलानि करोतु ॥ ६६ ॥

विवरणम्

नागमिति गजम् ॥ ६६ ॥ दर्पणं पूर्णकुम्भं च वृषभं चामरद्वयम् । श्रीवत्सं स्वस्तिकं श्रङ्कं दीपं विझे च शास्तिर ॥ ६७॥

गणपतिशास्त्रोरिप शिवोक्तवदेवाष्टमङ्गरुनि योज्यानि ॥ ६७ ॥ ववरणम्

गणपते। शिवोक्तानि शास्तिर विष्णूक्तानि । यद्वा दर्पणं पूर्णकुम्भं चेति । दीपमिति भौमदीपमहणम् ॥ ६७ ॥

> इति संस्कृतमण्डपोऽस्य बाह्ये श्विनदिग्धाम्नि निधाय भद्रपीठम् । परिपूज्य कुशादिमान् प्रयायात् प्रति तीर्थं प्रतिमामिह प्रणेतुम् ॥ ६८ ॥

एवं मण्डपाश्रितं कमीभिधाय प्रैंतिमाश्रितं कम प्रस्तौति इतीति। एवं संस्कृतमण्डपः संपादितमण्डपाश्रितकर्मा गुरुः अस्य बाह्ये शिबदिग्धामि तस्येशभागस्थापरमण्डपे भद्रपीठं निधाय परिपृज्य पीठपूजां कृत्वा कुशादिमान् दर्भपुष्पवस्त्रगन्धादिसहितः इह अल्पमण्डपस्थभद्रपीठे प्रतिमां प्रणेतुमानेतुं प्रति-तिर्थं तीर्थाभिमुखं प्रयायाद् गच्छेत् ॥ ३८॥

^{🦜 &#}x27;त्र ॥ इ पाठः ९. 'पे' क, पाठः, ३. 'बिम्दं म' स. पाठः,

विवरणम्

इति संस्कृतमण्डप इत्युपसंहारः । अस्य वाह्य इति । अस्य मण्डपस्य वाह्य । शिवदिशि यो विम्बशुद्धिमण्डपो यत्र विम्बशुद्धिमण्डपो यत्र विम्बशुद्धिमण्डपो एजनमुक्तं तस्मिन् भद्रपीठं निधाय गुरुगणपतिपूजापूर्वकं स्वं स्वं पीठं सम्पूज्य तास्त्रत्यादि कुर्यात् । अत्र विण्णो प्राङ्मुखतया विम्बं निधित्सितम्, इतरेषु प्रासादसम्मु-खतयेति तदुचितयोगेन पीठपूजा स्यादिति बोद्धव्यम् । कुशादिमानिति दर्माशुक्रगन्धपुष्पादिग्रहणम् । इहेति । अस्मिन्नेव स्नपनमण्डपे ॥ ६८ ॥

तद्रक्षणाय परितः कृतसामिवेशं संहृत्य दैवतगणं साहिलस्थविम्बे। उद्घृत्य वारिण इदं प्रविसृज्य वासो दभैविंष्टुष्य सालिबेन विशोधयेच् ॥ ६९॥

तद्रश्चणाय तद्बिम्बरक्षणाय परितः कृतसिन्नेवेशं कृतावस्थानं दैव-तगणं सिल्लिस्थिबिम्बे संह्रत्योद्वास्य इदं विम्बं वारिण उद्घृत्य पूर्वविष्टितं वासो विसुज्य दंभैविष्टुण्य सिल्लेन विशोधयेच्च ॥ ६९ ॥

विवरणम्

तद्रक्षणायेति । पञ्चतत्त्वदेवतानाम् अस्तदेवताया दिक्पालानां च विम्बातमिन विलापनमुक्तम् । तत्र तीरे विम्बाभिमुखोऽवस्थाय गुरुगणपतिवन्दनतालत्रयादिपूर्वकं मन्त्रभाणायामादि सर्व विधाय पञ्चतत्त्वदेवतादिषु पुष्पमाराध्य
विम्बे भणवेनोद्वासनं कार्यम् । जलतटे भद्रपीठं निधाय तत्र पीठपूजापीष्यते ।
वारिण इदमुद्धत्येति । विम्बं तत्पीठोद्वासनपूर्वकं प्रणवेनोद्धत्य तीरे कुर्यात् ।
प्राविमृज्य वास इत्याच्छादनवस्त्रादिहानमुक्तम् । यदुक्तम् — 'अर्चामथावेष्ट्य
सदर्भवस्तिरे'ति ॥ ६९ ॥

कृत्वा तद्भत्तसर्जनिमिदं तन्भन्त्रसाङ्गीकृतं गन्धाद्याहितचर्चनं प्रतिसरं तत्साम्प्रातिक्ये तथा। बद्ध्वा वस्त्रसुवेष्टितं द्विजरथेऽथारोप्य वाद्यादिभिः साकं शाकुनजापकः स्नपनगेहं मन्त्रविम्बं नयेत्॥ ७०॥ विमर्शिनी

तद्गतभूतसर्जनं भ्रावनादिकं भृतसृष्टिं च यथोक्तकमेण कृत्वा तन्मन्त्र साङ्गीकृतं तत्तन्मन्त्रेण सकळीकृतं गन्वाद्याहितचर्चनं गन्धादिभिरलङ्कृतं कृत-

^{🦭 &#}x27;तत्तया पी' घ. पाठः.

पूजनं च इदं मन्त्रबिम्बं तथा तत्साम्प्रतिकये तत्सम्प्रतिभवे तदानीं कौतुकबन्ध-योग्ये देवे प्रतिसरं कौतुकं बद्ध्वा अथ वस्त्रसुविष्टितं द्विजरथे द्विजैः कल्पिते रथे आरोप्य वाद्यादिभिर्वाद्ययोपादिमङ्गरूध्यनिभिः साकं शाकुनजापकः द्विजैः सह 'किनकदिदि'त्यादि जपन् स्नपनगेहं स्नानार्थं पूर्वे कल्पितं मण्डपं मन्त्र-बिम्बं नयेत् प्रापयेत् ॥ ७० ॥

विवरणम्

कृत्वा तद्गतभूतसर्जनिमित । पुनर्भद्रपीठे पाग्विधाय तद्विम्बगतभ्तसर्ग विद्ध्यात् । जलाधिवासविधो यत्पर्यन्तं कृतं तच्लेषकरणमेतदुक्तम् ।
अत्र ह्वामादिस्वस्वधीजोध्वगतेत्याद्युक्तवैपरीत्येन मन्त्रप्रयोगौ भवतः । यथा —
ओं हों नमः परायाकाशात्मने नम इति विम्बमूर्धि स्पृशन् पञ्चिविशतिवारेण
सकृत् कुम्भकं विधाय तेनैव तदादिताल्वन्तं व्यापयेदित्यादि । उद्धातावृत्त्यैव
प्राणायामाः स्युरिति । इदमिति । विम्बम् । तन्मन्त्रसाङ्गीकृतमिति सकृत्विपिन्यासपूर्वकं मन्त्रप्राणायामव्यापकवर्णाङ्गन्यासाभिप्रायम् । गन्धाद्याहितचर्चनिमिति
गन्धमाल्याद्यलङ्करणं गन्धपुष्पादिपूजनं चोक्तम् । प्रतिसरं तत्साम्प्रतिकये तथा
बद्धतेति । प्रतिसरं कौतुकं तस्य साम्प्रतिकये साम्प्रतिकत्वे सम्प्रतिकार्यत्वे ।
यदक्तम् — 'मुरमिदि जलवासोद्धृतावि'ति । 'बद्ध्वा सोपचारेणाष्टार्णने'ति ।
स्थित्वा प्रार्थेत्याद्युक्तविधया कौतुकवन्धनं विष्णौ विधायेति भावः । तीर्थोद्वासनमपि कार्यम् । शाकुनजापक इति कनिकदत्स्वस्तिसूक्तजपाभिप्रायम् ॥ ७० ॥

प्रासादसम्मुखतया विनिधाय भद्रं कर्णेत्यृचं जपतु सर्वसुपर्वविम्बम् । न्यस्येत् त्रिधाम्नि हरिदिङ्मुखिमिष्टपीठे त्रीणीत्यृचा जपतु भद्रमृचं तद्रमे ॥ ७१ ॥

तत्र सर्वसुपर्व(णां) देवानां विम्बम् इष्ट्यीठे पूर्व पूजिते पीठे शासाद-सम्मुखतया मूलप्रासादाभिमुख्येन निनिधाय 'भद्रं कर्णेभि'रित्यृचं जपतु । त्रिधाम्नीष्ट्यीठे हरिदिङ्मुखं पूर्वाभिमुखं 'त्रीणि पदा निचक्रमे' इत्यृचा न्यस्येत्। तद्ये स्थित्वा 'भद्रं कर्णेभिः' इत्यृचं जपतु च॥ ७१॥

२. भिवि स. पाठः। का का का का का का कि का का कि

विवरणम्

प्रासादसम्मुखतया सर्वसुपर्विविम्बं विनिधायेत्यन्वयः । सुपर्वाणो देवाः । इष्टपीठ इत्येतिदिहापि योज्यम् । भद्रपीठं परिपूज्येति ह्युक्तम् । न्यस्येदिति त्रीणीत्यृचेति सम्बध्यते । 'त्रीणि पदं'ति मन्त्रेण । हरिदिङ्मुखमिति । इन्द्र-दिगिभमुखम् । तद्ये भद्रमृचं जपत्विति । देवाग्रे तिष्ठन् 'भद्रं कर्णेभिरि'त्यृचं जपेत् ॥ ७१॥

श्रीशेशाजितयोर्घतेन घृतवत्याङ्क्त्वा हरिशे नम-स्ते रुद्रेति विशोधयेन्मुरिपौ मूलेन मास्ररकैः । तेजोऽसीति हरौ घृताक्तिरथवां कार्या द्वयं मूलतः स्कन्देभाननयोः स्वकल्पविधिना शेषेष्वथैतच्चरेत् ॥ ७२ ॥

विमिशनी

अथ श्रीशेशाजितयोष्टितेन घृतवत्या 'घृतवती सवितुरि'त्यूचा अङ्कत्वा अञ्जनं कृत्वा, हरीशे 'नमस्ते रुद्ध मन्यव' इति, मुरिरेपो मूलेन च मासूरकैः शोध-बेत् । (वार्वाश्वकक किल्लाकिः चृतसेचना कार्या । स्कन्देभाननयोद्ध्यं घृतसेचनं शोधनं च मूलतः, शेषेषु एतदृद्धं स्वस्वकरपविधिना चरेत् ॥ ७२ ॥

विबरणम

घृतवत्येति । 'घृतवती सवितरि'त्यृचा मासूरकैर्विशोधयेदिति योज्यम् । मासूरवार्भिः कमादिति । यदुक्तम् —

"वृतेन मधुनाकिप्य क्षालयेच्छुद्धवारिभिः।"

इति । पुनर्मासूरजलाभ्यां शोधनं लौकिकमेव ॥ ७२ ॥

*'दीर्घायुत्वे'स्यणुः । द्वपदमनुना 'द्वपदादिवेदि'त्यादियजुषा । क्षालये-दिति । जलैरिति गम्यते । मुलेनैतद् गुहगणपयोराचरेत् सर्विमिति । घृता-

१. 'बैशे मूलतः सर्पिया श्रीद्रेणापि विलिप्य शोधयतु वा मास्रवार्भिः कमात् ॥ द्वीर्घायुक्वेत्यणुकृतघृतालेपमुद्वस्य विम्वं मास्रेणं दुपदमनुना क्षाक्रयेत् सुम्भद्दन्यम् । मूलेनैतद् गुणगणपयोशचरेत् सर्वमार्थे शैरीषैः शोधयतु घृतम वितिक्वन्मूलतोऽथ ॥ द्व' इ. ग. पाठः.

दीर्घायुत्वेत्यादि क. ग. गताधिकपाउमाश्चित्यदं विवरणन्यास्यानम् ।

रेपनमासूरोद्वर्तनपूर्वकं क्षालनं च। आर्ये मूलतो घृतमध्वक्तिकृच्छेरीवैदशोधय-त्विति योजना। शोधनमिह लौकिकमेव॥

दर्भाद्यैः परिघृष्य शोधयतु दुर्गायां जलैस्त्वनछक्न्यत्साभस्मिभरिश्वरे प्रमथपे युत्त्वनछक्कद्भिः क्रमात् ।
युन्त्वण्यां गणपे गुहे स्वकलशोक्तद्रब्यकैः स्वाणुभिर्युद्धिः श्रीशहरीश्चयोः स्वविहिताभिर्वक्ष्यमाणक्रमात् ॥ ७३ ॥

विभिर्शिगी

ततो दुर्गायां दर्भाद्यैः दर्भमृत्विभः क्रमात् परिष्टृप्य जलैः शोधयतु । ईश्वरे त्वक्छकुन्मृत्सामस्माभेः परिष्टृप्य शोधयतु । प्रमथपे मृत्त्वक्छकुद्धिः, गणपे मृत्त्वक्ष्यां, गुहे स्वक्ष्यशोक्तद्रव्यकैः सर्वैः स्वाणुभिश्च श्रीश-हरीशयोः स्वविहिताभिर्मृद्धिर्वक्ष्यमाणक्रमात् ॥ ७३॥

विवरणम्

दर्भाद्येरिति । दर्भमृत्वाग्मः । त्वक् कृःमृत्सागरमिरिश्वर इति वानयम् । गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः स्वाणुभिरिति । अत्रायमाशयः —

> "मुरुन बुराकूर्चेन कोश्या गन्यसुदिग्वया। मुष्ट्या दाभ्येव वास्त्रेण काथचूर्णेन वर्मणा॥ दूर्वापिष्टेन मुरुन हृदा सर्वपिष्टतः। मृदा मुरुन चोद्गृष्य तत्तत्कुम्माभिषेचनम्॥

इति । सर्वत्रास्त्रमेव वा मन्त्रः स्यादिति । वक्ष्यमाणकमादिति । यथा-'लक्ष्मिशे विहितसप्तमृत्तिकाथिरि त्यादि । 'शार्क्साश्चरे वृषविपाणे'त्यादि ॥ ७३॥

> दुर्गागणेशशरजन्मसु विम्बशुद्धि-स्नानात् पुरो हरिहरिश्वरयोः कसेतु । स्नानान्तरे नयनमोक्षणमार्यके तत् प्राक् स्नानतः सिल्ठवासनकर्पतो वा ॥ ७४ ॥

 ^{&#}x27;गीयां गणपे च विम्बकलकासिकात् पुरः ा बरेक्नेनोहेखनमार्थके निगदितं तत्तोयवासात् पुरः । दुर्गावद् विद्धात पावकभवे भूतेशाद् वास तच्छ्रीकेशाजितयोख् विम्बकलकारनानकमस्यान्तरे ॥ है' ख. पाठः.

विमर्शिनी

नेत्रोन्मीरूनकालमाह — दुर्गेति । दुर्गागणेशशरजन्मसु विम्वशुद्धि-स्नानात् पुरः पूर्व नयनमोक्षणं करोतु । हरिहरीश्वरयोः स्नानान्तरे स्नानमध्ये आर्थे स्नपनतः प्राक् तद् नयनमोक्षणं, सिललवासनकर्मतो जलाधिवासात् प्राग् वा ॥ ७४॥

विवरणभ्

विम्बशुद्धिस्नानात् पुर इति । यदेतच्छोधनमुक्तं तत्कृत्वा नेत्रोन्मीलनं पुनरावाद्य साङ्गीकरणादि कृत्वेत्येतदादि कार्यमिति भावः । स्नानान्तरे इति । विम्बशुद्धिस्नपनमध्ये । वक्ष्यति च — "इत्यमिपिच्याक्षिणी विलिखेदि"ति ।

"सिम्चेदच्छजलैस्ततो वितनुयानेत्रत्रयोन्मीलनम्।"

इति । सिळळवासनकर्मतो वेति । प्रागित्यनुषङ्गः ॥ ७४ ॥

हैमे निषच्य चषके मधुमन्त्रजप्तं स्च्या त्रगृह्य घृतमाक्षिकमिश्रमोक्षम् । नेत्रेण ग्रास्तृगंणपेषुभवेषु मन्त्री त्रिष्टुम्मयेन मजुना तजुयात् कृमार्याम् ॥ ७५ ॥

विमर्शिनी

नेत्रोहेखनिकयाविधानमाह — हैम इति । मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः श्चास्तृगणपेषुमवेषु हैमे चषके वृतमाक्षिकं वृतं मधु च निषच्य मधुमन्त्रजसं भधु बाता' इत्यादितृचेन जसं तत् सूच्या धुवर्णसूच्या प्रगृह्य नेत्रेण नेत्रमन्त्रेण अक्षिमोक्षं नयनोन्मीलनं सतारकार्चिः तारकार्चिभ्यो सह तारकं मूलेन तत्रस्थं तेजः प्रणवेन च तनुयात् । तारकार्चिलेखनं सर्वत्र समानम् । कुमार्यो त्रिष्टुम्मयेन 'जातवेदस' इत्यूचा ॥ ७५ ॥

विवरणम्

हैमे निषिच्य चषक इति । घृतमाक्षिकमिति रुभ्यते । अस्त्रपोक्षण-शोषणादि सर्वं सामान्यसिद्धम् । अक्षिमोक्षमिति । नेत्रोन्मीलनम् । मन्त्री इत्ति। ७५॥

१. 'वदिभास्यषडास्ययोश्व त्रि' स. पाठः

हिरण्यगर्भः समिति प्रगृह्य मध्वाज्यकं चित्रमिति त्रिधारितं । नेत्रं लिखेद् दक्षिणमन्यर्दत्राप्यायस्वमन्त्रेण सतारकार्चिः ॥ ७६ ॥

विमर्शिनी

त्रिधाम्नि 'हिरण्यगर्भः समवर्तत' इति मध्वाज्यकं प्रगृह्य दक्षिणं नेत्रं 'चित्रं देवानाम्' इत्यृचा, अत्रान्यनेत्रम् 'आप्यायस्व'मन्त्रेण च लिखेत्॥ ७६॥

विवरणम्

प्रगृह्येति । 'हैमे निषिच्य चषके मधुमन्त्रजप्तं सूच्या' इत्येतद्नुषज्यते ।। ७६ ॥

माध्वीदुग्धघृतं हिरण्यमनुना संगृद्ध शाङ्गीश्वरे वामं चित्रमृचोल्लिखेनयनमन्यद् विश्वतश्रश्चण । लालाटाश्चि हिरण्यगर्भमनुनाशापूर्य गामग्रगां हत्वा नेत्रपटं प्रदर्शयतु तां कर्ताथ तस्मै दिशेत् ॥ ७७ ॥

विमर्शिनी

शाक्षिक्षरे हैमे चषके निषिक्तं माध्वीदुग्धधृतं 'हिरण्यगर्भः सम्' इति मनुना संगृह्य पूर्वे वामं नयनं 'चित्रं देवानाम्' इत्यृचोि छिखेत् । अन्यद् दक्षिणं 'विश्वतश्चक्षुषा' इत्यृचा । लालाटाक्षि ललाटनेत्रं हिरण्यगर्भमनुना चोि छिखेत् । अथानन्तरवक्ष्यमाणं सर्वत्र समानम् । नेत्रमापूर्यं नेत्रपटं हृत्वा नयनमोक्षणात् पूर्वं पुरोभागे वस्तं प्रसार्य तत्कर्म कृत्वा नेत्रपटं हृत्वा अभ्रगां गां अभ्रे गामानीय तां प्रदर्शयतु । अथ कर्ता यजमानः तां गां तस्मै गुरवे दिशेत् ॥ ७७ ॥ ०

विवरणम्

मान्त्रीदुग्धशृतामिति । अत्राप्येतदनुषङ्गः । मान्त्री मधु । अथा-पूर्येत्यादि सर्वद्रोषत्वेन योज्यम् । नेत्रपटं हृत्वा अप्रगां गां प्रदर्शयतु इत्यन्वयः । प्रागेवाप्रे गां सन्निधाप्य तां बिम्बं चान्तरा नेत्रपटं विततं कृत्वा नेत्रोन्मीलनं कार्यम् । तस्मै इति । आचार्याय ॥ ७७ ॥

१. 'म्नः', २. 'म' ख. पाठः, 'दस्याप्या' क. ख. ग. घ. पाठः. ३. 'द्यम्' ख. पाठः ४. 'पटलं हृ' ङ. पाठः.

आंवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा दत्त्वोपहारान् स्नपनं करोतु । विद्यार्यदुर्गाश्वरजेषु शेषेष्वावाहनाद्यं स्नपने कृते तु ॥ ७८ ॥

विमर्शिनी

विझार्यदुर्गाशरजेषु मूलेनावाद्य साङ्गीकरणादि कृत्वा उपहारान् कमाद् दत्त्वा स्नपनं बिम्बशुद्धिस्नपनं करोतु । शेषेषु स्नपने कृते त्वावाहनाद्यं करोतु ॥ ७८॥

विवरणभ्

विद्यादिषु स्नानवेलायां विम्बशुद्धिरित्याह —आवाह्येति । हरिहरादिषु शालनमेतदित्याह — शेषेप्विति ॥ ७८ ॥

> लक्ष्मीश्चे स्वविहितसप्तसृत्तिकाभि-र्मूर्धानं दिव इति मन्त्रतो विलिप्य । तन्मृत्सांसुभृतघटाम्मसा सम्रुद्र-च्येष्ठा इत्यणुपरिजापकोऽभिषिश्चेत् ॥ ७९ ॥

> > विमर्शिनी

अथ विम्बशुद्धिस्नपनकलशोपहारदानादिकं पृथक् पृथगेबाह — ल-स्मीश इत्यादिभिः । कक्ष्मीशे स्वविहितसप्तमृत्तिकाभिः स्वकलशपूरण उक्ताभिः ससँमृत्तिकाभिवेल्मीकमृद्धिः 'मूर्धानं दिवः' इति मन्त्रतो विल्लिप्य तन्मृत्सासुमृत-घटाम्भसा तन्मृद्धिः पूर्णेन ब्रह्मकलशेन 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यणुपरिजापको गुरुरभि-विश्वेत् ॥ ७९ ॥

विदरणम्

अथ पृथगेव तत्तिह्रम्बशुद्धिरिमधीयते — स्विविहितसप्तमृत्तिकाभि-रिति । सप्तवल्मीकमृद्धिरित्यर्थः । तन्मृत्सासुभृतघटाम्भसेति । 'वल्मीकसप्तक-मृदः कलशेऽय मध्ये' इत्यमुनेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

प्रागादिदिग्दलस्थैर्यज्ञा यज्ञा पयः पृथिन्यां च । याः फलिनीर्यो दिन्या इत्यभिषिन्याक्षिणी विलिखेत् ॥ ८० ॥

अस्य स्थाने
 ंविस्पष्टतायै पृथगेव विष्यादिविम्बस्नयनं समासात्।
 मूलाणुसाङ्गीकरणोपद्वारादत्युत्तरं वैतादिह प्रयोज्यम् ॥' इति स. पाठः
 ंस्ना' क, पाठः, ३, 'सन' ङ, पाठः.

विमर्शिनी

प्रागादिदिग्दल्स्थेः कल्ह्यैः 'यज्ञा यज्ञा वः', 'पयः पृथिन्यां', 'याः फल्लिनीः', 'या दिन्याः' इति चतुर्भिरभिषिच्याक्षिणी विलिखेत् । तदा नेत्रो- क्षेत्रनमित्यर्थः ॥ ८० ॥

हंसः श्रुचिषद्विष्णोरराटमिति चानलादिदलकलग्नैः । सोमं राजानमृचा सनिश्वतश्रक्षुषापि च स्नपयेत् ॥ ८१ ॥

विमर्शिनी

'हंस: शुचिषद्', 'विष्णोरराटं', 'सोमं राजानं', सविश्वतश्चक्षुषा 'विश्वत-श्चक्षुः' इत्यनया चर्चा अनलादिदलकलशैः अग्न्यादिकोणदलकलशैश्च स्नपयेत् ॥ ८१ ॥

चद्वर्त्य द्रुपदादिनागलतलान्मास्स्रिपेष्टैस्तनौ मानस्तोकऋचा च मृश्चिं सुरमांसीक्षीरिपष्टामलैः। आलिप्याथ बहिष्ठगन्धसलिलैविष्णोरराटाणुना संसिश्चेदिदमाप इत्सुपघटैर्दिकोणसंस्थैः सह ॥ ८२ ॥

विमर्शिनौ

द्रुपदादिना 'द्रुपदादिनेन्स्रुमुचानः' इत्यादिना मास्र्पिष्टैः आगलतला-दाकण्ठपर्यन्तं तनौ देहे उद्वर्त्य मूर्धि मुरमांसीक्षीरिपष्टामलैः मुरमांसीभ्यां क्षीरेण च सह पिष्टैरामलकैः 'मा नस्तोके तनये' इत्यृचा चालिप्याथ बहिष्ठगन्धसिलेलै-दिक्कोणसंस्थैः विष्णोरराटाणुना, तत्र तत्र दिक्कोणसंस्थैरुपघटैः 'इ(मा १ द)मापः' इति मनुना च सह संसिक्कोत् ॥ ८२ ॥

विवरणम्

उद्वत्येति । गळात्प्रभृति बिम्बशरीरे मास्रपिष्टैर्द्वपदादिवेत्युद्वर्तयेत् । युनः क्षीरेण मुरमांसीभ्यां सह पिष्टं यदामलकं तेनं शिरसि 'मा नस्तोके' इत्या-केपयेदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

> विम्बकलशाभिषेकं कृत्वेत्येद्येहिपूर्वमन्त्रेण । आवाह्य विष्णुमेनं मृलाङ्गन्यासमान्वरेन्मन्त्री ॥ ८३ ॥

विमर्शिनी

इति बिम्बकलशाभिषेकं कृत्वा 'एद्योहि' इति पूर्वमन्त्रेण मन्त्री आवाहने मन्त्रविशेषयोजनं कुर्वन् एनं विष्णुमावाद्य मूलाङ्गन्यासं मूलाङ्गन्यासन्यापकाङ्ग-न्यासादिकमाचरेत् ॥ ८३॥

विवरणम्

मन्त्रीति । 'एहोहि' इत्यादिमन्त्रान्ते मूळमुक्त्वा नारायणमावाहयामी-त्यवमावाहनमुक्तम् ॥ ८३ ॥

एहाहि अगवन् ! विष्णो ! लोकानुप्रहकारक ! । यज्ञभागं गृहाणेमं वासुदेव ! नमोऽस्तु ते ॥ इति ॥ ८४ ॥

विमर्शिनी

आवाहनमन्त्रं पठित — एह्यहिति॥ ८४॥
अर्घ्यं रातु हिरण्मयादिमनुना तस्मै सपाद्योदकं
गायत्र्याचमनीयकं समधुपकं च स्वया मन्त्रवित्।
मन्त्रेणाथ बृहस्पते अतियदित्याद्येन पीताम्बरं
वेदाहंमनुनोत्तरीयम्रुपवीतं हैममोङ्कारतः॥ ८५॥

विमर्शिनी

तस्मे विष्णवे हिरण्मयादिमनुनार्ध्य सपाद्योदकं रातु दद्यात् । मन्त्र-विदिति तत्तदुपहारदाने 'अर्ध्यम्' इत्यादिमन्त्रयोगः स्वितः । स्वगायव्याचमनीयं समधुपकं च, 'बृहस्पते अति यत्' इत्याद्येन मन्त्रेण पीताम्बरं पीतवस्त्रं च, 'वेदाहं' मनुनोत्तरीयम्, ओङ्कारतः प्रणवेन हैममुपवीतं च ॥ ८५ ॥

विवरणस्

रात्विति । 'रा दाने' दद्यादित्यर्थः । सपाद्योदकमिति । तेनैव मन्त्रेण पाद्यमिति भावः । तदुक्तम् — 'पाद्यं तेनैव दापयेत' इति । स्वया गायत्र्येति योज्यम् । समधुपर्कं चेति । तेनैव मन्त्रेणेति भावः । अत्रार्ध्याद्यपहारास्तत्तद्द्व्यभाजः फडन्तप्रणवप्रोक्षणशोषणादिसंस्कृताः स्युः । पीताम्बरादिष्विप यथाई समानमेतत् । मन्त्रविदिति । तत्तन्मन्त्रान्ते तत्तदुक्त्वा समर्पयामीत्येवं, मन्त्रप्रयोग उक्तः । पीताम्बरमिति । रात्वित्यनुवर्तते । वस्त्रादिषु परिवापनादि कार्यम् । तदुक्तम् — 'वासस्तु परिवापयेत' इत्यादि ॥ ८५ ॥

१. 'ते ॥ अ' ख. पाठः १. 'स्तद्दव्य' घ. पाठः.

गन्धं च पुष्पं च पावित्रकं च दद्यादिदं विष्णुऋचा ऋमेण । विश्वाणुनार्चिर्मयमादधीत व्यापय्य तं सर्गविसर्गरीत्या ॥ ८६ ॥

विमर्शिनी

'इदं विष्णुः' इत्यूचा गन्धं च पुष्पं च हैमं पवित्रकं च क्रमेण दद्यात्। विश्वाणुना 'विश्वतश्रद्धः' इत्यूचा तं सर्गविसर्गरीत्या सृष्टिसंहारक्रमेण न्यापय्य अर्चिमयं तेजोमयमाद्धीत ॥ ८६ ॥

विवरणम्

विश्वाणुनेति । तं सर्गसंहारप्रकारेण 'विश्वतश्वक्षः' इति व्यापय्य तेजो-मयं सक्छनिष्कछात्मकं विभावयेदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुष्पैरोपधयः समित्यविकरेत् सन्धृपयेद् धूरसीत्येतेनोपहरेत् प्रदीपकमथो तेजोसिमन्त्रेण च ।
नेत्रे चाज्जनरिक्षते वितनुयाद् भूयः समिद्धोणुना
येनाकस्यमनुं जपन् वितनुयाद् गोरोचनािचत्रकम् ॥ ८७ ॥

विमर्शिनी

'ओषधयः संवदन्ते' इति पुष्पैरविकरेत् । 'धूरिस' इत्यनेन सम्धूपेयत् । अथो 'तेजोऽसि'मन्त्रेण प्रदीपकमुपहरेत् । अथो इत्यनेनान्तरान्तरा जलदानं स्वितम् । भूयः सिमद्धोणुना "सिमद्धो अञ्जन्" इति मन्त्रेण नेत्रे द्वे अञ्जनरिक्जते वितनुयात् । 'ये नाकस्य' मनुं जपन् गोरोचनाचित्रकं गोरोचनया तिलकं वितनुयात् ॥ ४७ ॥

बिवरणम्

समिद्धोणुनेति । 'समिद्धो अञ्जन्' इत्यनेन ॥ ८७॥

वनस्पतेः पुष्प इति प्रजापी

माल्यं च मालां च समर्प्य तस्मै ।
दत्त्वोपहारान् पुनरर्ध्यधारां

मृलेन दत्त्वा विकिरेत् प्रसनैः ॥ ८८ ॥

विमर्शिनी

'वनस्पतेः पुष्प' इति प्रजापी माल्यं पुष्पं मालां च तस्मै समर्ध्य पुनरुपहारान् अर्ध्यपाद्याचमनीयानि दत्त्वा अर्ध्यधारां मुळेनं दत्त्वा प्रस्नैर्निकि-रेत् ॥ ८८ ॥

विवरणम्

द्त्वोपद्दारानिति जलगन्बादिभिः सपर्योक्ता ॥ ८८॥

रथन्तरेण वैराजगायत्राभ्यां च सामिशः । स्वयोनिजैः पुरः स्थित्वा स्तुवन् सम्प्रीणयेद्धरिम् ॥ ८९ ॥

विमर्शिनी

रथन्तरेण, वैराजगायत्राभ्यां च, स्वयोनिजैः रथन्तरस्य 'अभि त्वा शूर' इत्याचेन वैराजस्य 'पिबा सोममिन्द्र' इत्याचेन, गायत्रस्य 'अभ आयृषि' इत्याचेन सामभिः स्तुवन् हरिं सम्भीणयेत्॥ ८९॥

विषरणम्

स्वयोनिजैरि ति । 'मिम त्वा शूर्' 'पिना सोममिन्द्र' 'अम आयूंषि' इत्येताः स्वयोनयस्तद्वर्त्तिभिरित्यर्थः ॥ ८९॥

श्चद्धे तैजसपात्रके सुविमलैरापूरिते तण्डलै-र्मध्ये सान्द्रघतं शरावश्चपधायाम्युज्ज्वलहीपकम् । स्वोद्यद्रोमयक्लप्तचित्रितदिगीशाक्षैः सद्वीग्रकै-दिश्वश्वत्थदलैर्विभूष्य रचयेश्वीराजनीयं श्चभम् ॥ ९०॥

विमर्शिनी

नीराजनीयसम्पादनमाह — शुद्ध इति । शुद्धे सुविमलेस्तण्डुलेरापूरिते तैजसपात्रके लोहमयपात्रे मध्ये तन्मध्ये सान्द्रघृतं पूर्णघृतम् अभ्युज्जबल्रद्दीपकम् अभितः परितः उज्जबल्रद्धिदींपैः उज्जबल्रद्वितिभिर्युतं शरावसुपधाय तस्य दिक्षु स्वोधद्वोमयवल्यसचित्रितादिगीशास्त्रैः स्विसान्नुद्यतानि गोमयेन कल्रप्तानि श्वेतरक्तादिरजोभिश्चित्रितानि दिगीशास्त्राणि वज्रादीनि येषु तैः सद्वीमकैः द्वीप्रयुक्तिरश्रस्थव्हेर्विमृष्य शुभं नीराजनीयं रचयेत् । तथा विष्णुसंहितायां —

"शुमे तु तैजसे पात्रे शालितण्डुलप्रिते । असैरश्वत्थपत्रस्थैर्ननगोमयकल्पितैः ॥ वर्णोज्ज्वलैर्यथाशोमं वर्धमानाज्यवर्त्तिभिः। उज्ज्वलाभिर्युतं मध्ये कुर्यान्नीराजनं त्विदम्॥" इति ॥ ९०॥

विवरणस्

नीराजनीयमाह — शुद्ध इति । मार्जनादिशुद्धिरियम् । यद्धा असक्षा-कनादिशुद्धयभिप्रायम् । तैजसपात्रक इति । ताम्रकांस्यादिमये । स्रुविमलेरापूरित इति । हृदयेनेति न्नेयम् । शरावमस्रधीतं हृदैव निधाय अष्टदिक्षु चतुर्दिक्षु अमिदिश्येव वा वर्त्तीहृदैव विन्यस्य सान्द्रेण घृतेन शिरसापूर्याक्षेण ता वर्त्तीः प्रज्वालयेत् । स्वोधिदत्याधश्वत्थदलिवशेषणम् । तेषाभुदरमागे गोमयेन व्यक्तः शक्त्याधायुधानि विरचय्य तेषु रजनीरजो विकिरेत् । तदुपिर प्रतिपत्रं दूर्वामाण्यपि बहिरमाणि विनयसेत् । सर्वमेतदस्त्रेण कार्यम् । दूर्वाक्षतमपि पृथक् सम्पाद्यम् ॥ ९०॥

> दूर्वाश्वतं मूर्धिन पादयोश्च तारेण कृत्वास्त्रसमर्चितेन। नीराज्येत् तेन निजास्त्रजापी कुर्वीत पुण्याहमिति त्रिधान्नि॥ ९१॥

विमर्शिनी

नीराजनीयविनियोजनादिकमाह दूर्वाक्षतामिति । तारेण दूर्वाक्षतं मूर्विनि पादयोश्य कृत्वा अस्त्रसमर्चितेन तेन नीराजनीयेन निजास्रजापी नीराज-येत् । 'ओं विष्णुः पीयताम् ' इत्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं च कुर्वीत । इति त्रि-धान्नि विम्बविशुद्धिविधिः स्यात् ॥ ९१ ॥

विवरणम्

अस्त्रसमिनितेनित फडन्तमणवप्रोक्षणशोषणायस्त्रपूजनवस्त्रादिषु तैत्तनमनु-पूजनास्त्रजपामिप्रायम् । तेनिति उक्तनीराजनीयेनेत्यर्थः । तिष्ठस्त्रिवारं पश्चवारं वा नीराजयेत् । दूर्वाक्षतं मूर्घनि पादयोश्य तारेण कृत्वेत्येतत् पुनरि कार्यम् । 'मक्तकानि च द्रश्चेयेत्' इति चाहुः । इति त्रिघाम्नीति प्रकरणोपसंहारः । विम्ब-श्चाद्भिति च श्रेषः ॥ ९१ ॥

१. 'चिं ह', २. 'चं' घ पाठः. ३. 'तन्म<u>न</u>' ^घ. पाठः.

शार्क्काश्चरे वृषिवषाणनदीद्वितीरमृद्धिविछिप्य शिरसि प्रणवेन सिश्चेत् ।
तद्भत् तनौ समुपछिप्य मृदा सनाकुक्षेत्रोत्थयाच्छसछिछैरपि तेन सिश्चेत् ॥ ९२ ॥

विमर्शिनी

शाङ्गिश्वरे शिरसि प्रणवेन वृषविषाणनदीद्वितीरमृद्धिः वृषशृङ्काद् नदी-तीरद्वयाद् गृहीताभिर्मृद्धिर्विलेप्याच्छसल्लिः शुद्धजलैः सिञ्चेत् । तनी तद्वत् सनाकुक्षेत्रोत्थया (मृदा) वल्मीकात् क्षेत्राच गृहीताभ्यां मृद्भ्यां तेन प्रणवेन समुपलिप्याच्छसल्लिः सिञ्चेत् ॥ ९२ ॥

विवरणम्

प्रणवेन सिञ्चेदिति । अच्छसिकेलैरभिषिश्चेदित्यर्थः । नाकुर्वल्मीकम् ॥ ९२ ॥

एवं साधु विशोध्य तं स्निपतयेन्यृत्पूर्णकुम्भाम्यसा मानस्तोकऋचा कषायपयसावोचाममन्त्रेण च । आज्यान्तेश्वेवतः फलाद्भिरथ मूलेनान्तराब्लिङ्गकैः सिश्चेदच्छजलैस्ततो वितनुयान्नेत्रत्रयोन्मीलनम् ॥ ९३ ॥

विमर्शिनी

एवं साधु विशोध्य मृत्पूर्णकुम्माम्मसा मध्यकलशेन मा नस्त्रोक ऋचा तं शार्झीश्वरं खिपतयेत् खिपतं कुर्यात् । कषायपयसा पूर्वदलस्थकलशेन 'अबो-चीम नमः' इति मन्त्रेण च, आज्यान्तैः दक्षिणपश्चिमोत्तरामेयनिर्ऋतिदलस्थः गोम्त्रगोमयक्षीरदध्याज्यपूर्णकलशेः ध्रुवतश्च, अथ मूलेन वायव्यदलस्थकला-द्विश्च, अन्तरा मध्ये मध्ये अच्छजलैः अब्लिङ्गकैः आपो हि ष्ठादिभिः सि-चेत्रत् । ततो नेत्रत्रयोन्मीलनं नितनुयात् ॥ ९३॥

विवरणम्

मृत्पूर्णकुरभारभसेति। 'मृत्ववाशकं हरिहरे' इत्यादि ह्युक्तम् । आज्या-न्तैर्ष्ट्रीवत इति । 'प्रथगास्त्रितानि गव्यानि पश्च' इत्युक्तैरिति भावः । फळाद्भिरथ मुरुनेति वाक्यम् । अन्तरेति प्रतिद्वयमन्तरा स्नानमुक्तम् ॥ ९३ ॥

१. 'चमानम 🖫 क. पाठ:. २. 'का' घ. पाठ:.

नमः शम्भव इत्याद्यमिषे त्वाद्यं च सिश्चतु । नमो वः किरिकेत्युक्त्वा सर्वौषधिजलेन तम् ॥ ९४ ॥

विमर्शिनी

ततः ईशद्लस्थितेन सर्वेषिषिजलेन तं खेवं 'नमः शम्भवे' इत्याद्यम् 'इषे त्वाद्यं' 'नमो वः किरिकेभ्यः' इत्याद्यं चोक्त्वा सिञ्चतु ॥ ९४ ॥

विवरणस्

नमक्शम्भव इत्याद्यमिति सर्वीषिषक्छशे मन्त्रत्रयमुक्तम् ॥ ९४ ॥

तत् त्वा यामीत्याद्ययर्चा समुद्रं गच्छेत्यापोहीत्यणुम्यां च मन्त्री । गायत्र्या च स्नापयेद् दिवस्थखण्डै-गीयत्र्या चोंरुद्धया कोणखण्डैः ॥ ९५ ॥

विमर्शिनी

पुनः दिवस्थलण्डैः दिवस्वण्डस्थकरुशैः 'तत् त्वा यामि' इत्याद्ययर्चा, 'समुद्रं गच्छ' इति, 'आपो हि' इत्यणुभ्यां गायत्र्या च स्नापयेत् । ओंरुद्धया तारपुटितया गायत्र्या कोणखण्डैः कोणखण्डस्थकरुशैश्च । मन्त्रीति मन्त्राणामादि-रेवात्रोच्यते, मन्त्रं समस्तं विद्वानित्यर्थः ॥ ९५ ॥

विवरणम् .

अणुभ्यामिति सण्डद्वयापेक्षं द्विवचनम् ॥ ९५ ॥

तारेणावाह्याहिताङ्गाय तस्मै सोमारुद्रा वीति दत्त्वार्घ्यपाद्ये । गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं वस्नं सन्दद्यात् युवंवस्रजापी ॥ ९६ ॥

विमर्शिनी

तारेणावाद्याहिताङ्गाय तारेणैव कृताङ्गाय तस्मै 'सोमारुद्रा विवृहतं' मन्त्रेणार्घ्यपाचे द्वे गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं दत्त्वा युवं वस्रजापी वस्त्रं सन्दचात् ॥ ९६ ॥

२. 'संस्यैः' ॥ स. पाठः.

विवरणम्

तद्वदिति । पवित्रपर्यन्तेषु स एव मनुरित्यर्थः ॥ ९६ ॥ दन्त्वोत्तरीयं च बृहस्पते अती-त्यृचाथ वेदाहसूचोपवीतकम् । स्वसूळतोऽळङ्करणानि धूरसी-त्यनेन धृपं च तथा समर्पयेत् ॥ ९७ ॥

विसारीनी

अथ 'बृहस्पते अति' इत्युचा उत्तरीयं दत्त्वा 'वेदाहम्' ऋचोपवीतं समर्पयेत् । स्वमूछतोऽलङ्करणानि, तथा 'धूरिस' इत्यनेन धृपं च ॥ ९७ ॥ उद्दीप्यस्वेत्युपहरत् तस्मै प्रदीपं सिमद्धो अञ्जित्यञ्जनमपि च गोरोचनां तारकेण । सोमारुद्रा युविमित जपन् दर्पणं द्शियित्वा-ग्राविष्णु इत्यिप मनुवरेण स्तुर्तिं चादधीत ॥ ९८ ॥

विमर्शिनी

पुनस्तस्मा 'उद्दीप्यस्व' इति प्रदीपमुपहरतु । 'सिमद्धो अञ्जन्' इत्यञ्जन-मि च । तारकेण गोरोचनां च । 'सोमारुद्धा युवम्' इति जपन् दर्पणं दर्श-यित्वा 'अम्राविष्णृ' इत्यिप मनुवरेण स्तुति चादधीत ॥ ९८ ॥

विवरणम्

अग्नाविष्णू इति । 'अग्नाविष्णू सजोषसा वर्धन्तु गिरो या मम इन्द्रस्य पत्नीः पञ्चामे सरस्वती' इति ॥ ९८ ॥

युवमेतानीति प्राध्यौंपघय इति विकीर्य पुष्पमपि पुष्पाहम् । कृत्वा दद्यात् पादुकसचामरच्छत्रयानमपि तारेण ॥ ९९ ॥

विमर्शिनी

पुनः 'युवमेतानि' इति पार्थ्य 'ओषधय' इति पुष्पं विकीर्य 'ओं शिव-नारायणः प्रीयताम् ' इति विशेषयुक्तं पुण्याहमपि कृत्वा पादुकसचामरच्छत्र-यानमपि पादुकं चामरं छत्रं स्ववाहनमपि तारेण दद्यात् ॥ ९९ ॥

विवरणस्

प्रार्थ्येत्यपस्थानम् ॥ ९९ ॥

पूजाक्रमेण पुरुषादिचतुष्टयाङ्ग-केशानद्यक्तमनुभिः स्नपयेन्महेशे । दिकोणमध्यगतखण्डघटैस्तु विम्ब-गुद्धौ तदीयपरिकुम्भगणैः समेतम् ॥ १००॥

विसर्शिनी

महेशे तु बिम्बशुद्धौ दिक्षोणमध्यगतखण्डघटैः दिक्खण्डेषु कोणखण्डेषु मध्यखण्डे च ब्रह्मकल्लेः तदीयपरिकुम्मगणैः समेतं यथा मवति तथा पूजाकमेण स्वस्वदिक्याप्तेः पुरुषादिचतुष्टयाङ्गकेशानसूक्तमनुभिः तत्पुरुषादिचतुष्टयेन पश्चब्रह्माङ्गैः ईशानेन च मनुभिः तं खपयेत् ॥ १००॥

विवरणस्

पूजाक्रमेणेति । पुरुषाघोरसद्यवामैर्दिश्च हृच्छिखाकवचिश्चरोभिर्विदि-क्ष्वित्यर्थः,॥ १००॥

ध्यात्वा देवमघोरतो दिश्चतु गर्न्धं वामतश्राम्बरं पुष्पं चापि शिवेन तत्पुरुपतो धूपं सदीपार्घ्यकम्। आनम्याथ सुगन्धचर्चितकरो भागान् दिशास्वेकशो वृत्तान्तान् विधिविष्णुरुद्रजिनवर्णेरालभेत क्रमात्॥ १०१॥

विमर्शिनी

अथ देवं यथोक्तं ध्यात्वा आवास सकलीकृत्य पाद्यमाचमनं च दत्त्वा अघोरतो गन्धं दिशतु । वामतोऽम्बरं च । शिवेन ईशानेन पुष्पाणि च । तत्पुरुषतो धूपं सदीपाध्येकं दीपमध्यं च । अथानम्य नमस्कृत्य सुगन्धचर्चितकरो भूत्वा वृत्तान्तान् भागान् चतुरश्राष्टाश्रवृत्तभागानेकशः प्रत्येकं दिशासु विधि-विष्णुरुद्धजिनवर्णैः ब्रह्मविष्णुरुद्दगायत्रीभिः कमाद् आलभेत संस्प्रशेत्॥ १०१॥

विवरणस्

ध्यात्वा देविमिति । 'शेषेष्वावाहनाद्यं स्नपने कृते तु' इत्येतदिभिषायमे-तत् । पाद्यादिभूषणान्तमुपचारतः समर्प्याघोरतो गन्धमित्यादि सर्व कार्यम् । तदुक्तं—

"सकलीकृत्य देवेशं पीठं सद्येन करूपयेत्। ततोऽपि ह्रेपयेद्गन्त्रेभेन्त्रेण बहुरूपिणा ॥'

१. 'ण्डेषु च' ह .पाढ:. २. 'भिश्र वि' घ. पाठः.

इत्यादि । शिवेनेति । ईशानेन । आनम्येति तदुचितमन्त्रप्रणामस्तुत्याद्यभिष्मायम् । वृत्तान्तान् भागानिति । चतुरश्राष्टाश्रवृत्तक्रमेणे त्रिभागं हि लिक्नं भवति । एकश इति । एकेकशो दिशास्वालभेत । सुगन्धाक्तकरतलस्तेन ब्रह्मगायञ्या चतु-रश्रभागमप्रादिदिक्ष्वालभ्य करतलं क्षालयेत् । एवमितरद्भागद्वयमपीति ॥ १०१ ॥

"तत्पुरुषाय विषहे पितामहाय धीमहे ।
तन्नो त्रह्मा प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विषहे जनार्दनाय धीमहे ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥
तत्पुरुषाय विषहे महादेवाय धीमहे ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥"
तद्रायत्र्य इति प्रोक्ताः सितमाल्यादिभिस्ततः ।
प्राच्य नीराज्य पुण्याहमाचरेन्यूर्तियैः सह ॥ १०२ ॥

विमर्शिनी

तद्गायत्रीराह— तत्पुरुषायेति ॥

इति तद्गायन्यः प्रोक्ताः । ततः सितमाल्यादिभिः श्वेतपुष्पगन्धादिभिः प्रार्च्य नीराज्य मूर्तिपैः सह पुण्याहमाचरेत् ॥ १०२ ॥

विवरणम्

सितमाल्यादिभिस्ततः प्राच्येति । यदुक्तं— "ततः शुक्कानि पुष्पाणि दत्त्वा लिङ्गस्य मुर्घनि ।

नीराजनविधि कुर्याद् यचान्यद्पि मङ्गलम् ॥"

इति । यद्वा 'सितमाल्यादिभिर्बुधः' इति पाठः । बुधशब्देन 'शेषेण्वाबाहनाद्यम्' इत्येतिदिदानीमेष कार्यम् । 'ध्यात्वा देवम्' इत्येतत्तु गन्यालेपनाद्याचिततया तद्भ-पध्यानमात्रमिति स्चितम् । यदप्युक्तं— स्वस्वगायत्र्या स्पृशेत् ।

> ''आवाह्य सकलीकृत्य देवदेवमुमापतिम् । पाद्याद्यैः परिपूज्यास्मिन् पुण्याहं च समाचरेत् ॥"

इति । सितमाल्यादिभिरिति पाद्याद्यनन्तरं जँलगन्धादिषु मध्ये पुष्पे विशेषः

[े] १. 'न : ।', २. 'णेति त्रि'घ, पाठः. ३. 'ति वा पा', ४. गन्धादि' क. चा. पाठः.

प्रतिपादितः । जलगन्धाचर्ध्यान्तानामादिपदेन श्रहणम् । बुधप्रहणेनैतदिप साधितिमिति । नीराज्येति । तत्प्रक्रिया च प्रागुक्ता । पुरआदिपञ्चदिक्ष्विप वा नीराजनं बुधराब्देन स्चितम् । तदुक्तं—नीराज्यास्त्रेण दिक्कमाद् इति ॥ १०२ ॥

मुलेनावाद्य तस्मै सकलितमहसे *स्थाणवे सम्प्रद्यात् पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकमथ सक्ष्योर्मिकाकणभूषाः। इष्ट्वा गन्धादिभिः पादुकमपि सहयानातपत्रं प्रद्यात् सादर्शं चाथ पुण्याहमपि चरत् नीराजनं चेति वेज्या।। १०३॥

पक्षान्तरमाह — मूलेनेति । मूलेनायाद्य सकलितमहसे सकलिकृत-तेजसे तस्मे स्थाणवे शिवाय पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकं पाद्याद्याचमनीयमधुप-केपुनराचमनीयसानवस्नोपवीतभृषणानि सम्प्रद्यात् । अथ अर्मिकाकणभूषाः अङ्गुलीयं कुण्डले च समर्प्यं गन्धादिभिरिष्ट्वा पादुकमपि सहयानातपत्रं वाहनं छत्रं च सादशे दर्पणं च द्यात् । अथ पुण्याहं नीराजनं चापि चरतु । इति वा इज्या पूजा स्यात् ॥ १०३॥

विवरणम्

शिव एव मतान्तरमाह — मूलेनावाहोति । ब्रह्मादिगायत्रीभिर्भाग-त्रयस्पर्शनान्ते कृत एतत् सर्वं कार्यम् । कल्पवित् सम्प्रदद्यादिति च कल्पविद्-प्रहणमेतद्यम् । यद्वा—सितमाल्यादिभिरित्यत्रापि समानमावहनादि सर्वमिति । अथवोपचारेण तत्तद्द्वयशालिनां फडन्तंप्रणवप्रोक्षणादिसंस्कृतानां पाद्यादीनां प्रदानार्थमेतदुक्तम् । कर्मिका अङ्गुलीयकम् । कर्णभूषे च द्वे भवतः । इष्ट्वा गन्धादिभिरित्यर्घ्यदानान्तमुक्तम् । इति वेज्येति । मूलेनावाहनादि सर्वं समानम् । पौद्यादिपूजायामेव विकल्पोऽयमिति भावः ॥ १०३ ॥

दुर्गार्याद्यण्यभिः क्रमात् स्विपतयेद् गव्यैर्मृदालिप्य मृ-द्वारा वारुणपञ्चकेन महिषारौ पावमानाणुना । काथोदैरथ शालितण्डलभ्रवा चूर्णेन लिप्त्वा समा-सिश्चेदिज्ञतरत्नगन्षकलशाभ्यां पञ्चदुर्गाणुभिः ॥ १०४॥

१. 'न्तप्रो' क. ख. पाठः. २. 'वा' घ. पाठः.

 ^{&#}x27;स्थाणवे' इत्यस्य स्थाने कल्पाविदिति विवरणरीत्या पाठः.

व्याख्याद्वयोपेते तन्त्रसमुखये

विमर्शिनी

महिपारी मन्त्रोद्धारे वक्ष्यमाणैः दुर्गार्याद्यणुमिः पृथक् स्थितैः पञ्च-भिर्गव्यैः क्रमात् स्विपतयेत् । स्वकल्शोक्तया मृदा आलिप्य मृद्धारा मृजजल-पूर्णकल्शोन वारुणपञ्चकेन 'अव ते हेलो वरुण' इत्यादिवक्ष्यमाणेन च । पुनः काथोदैः पावमानाणुना 'पावमानीः स्वस्त्ययनीः' इति मन्त्रेण च । अथ शालि-तण्डुरुभुवा चूर्णनोद्धत्यं अश्वितरत्नगन्धकल्शाभ्यां पूजिताभ्यां रत्नोदगन्धोदाभ्यां पश्चदुर्गाणुमिश्व स्विपतयेत् ॥ १०४॥

विवरणम्

दुर्गायां चणुभिरिति । मूलेनावाहनादि कृत्वा पाद्यादि दत्त्वा स्नान-विधावेवं स्नापयेत् । यदुक्तं— 'आवाद्य साङ्गीकरणादि कृत्वा' इत्यादि । सें दुर्गाये इत्यादिभिः । कमादिति पञ्चभिमेन्त्रैः क्रमेण पञ्चभिर्गाव्यैः स्नपनमुक्तम् । मृदा-लिप्येति । मृत्कलशोक्तमृद्धिरित्यर्थः । मृद्वारेति । मृत्कलशजलेन । 'तत्त्वा, इमं मे, अव ते हेळः, त्वं नो अमे, उदुत्तमम्' इति वारुणपञ्चकम् । पावमाना-णुना काथोदैरिति । पावमानानुवाकेनेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

्षुण्याहं प्रविधाय श्रेषसिललैस्तैरेव सिक्त्वांशुके रक्ते द्वे परिधाप्य तैर्दिशतु गन्धं पुष्पधृपाविष । दीपाकरपवितानचामरयुगच्छत्राणि नीराज्य दि-क्ष्येनां सम्यगयंपुरःप्रसृतिभिः स्वोक्तैः स्तुवीताणुभिः ॥ १०५ ॥

विमर्शिनी

पुनः पुण्याहं 'ओं दुर्गा प्रीयताम्' इति विशेषयुक्तं विधाय शेष-सिक्टैः तैरेव पञ्चदुर्गाणुभिः सिक्ट्या रक्ते द्वे अंग्रुके वस्त्रे परिधाप्य तैः पञ्च-

१ 'स्न', २. 'ये ओं आर्याये इ' घ गाठः.

 ^{&#}x27;सिक्त्वा विम्वद्यदेविधाय विवुधैः पुण्याहमेतज्जलैः
सिक्त्वा रक्तनवांशुके च परिधाप्याभ्यच्ये दुर्गाणुभिः ।
दक्त्वाकल्पवितानज्ञामरयुगच्छत्राणि दिश्च क्रमान्मन्त्रैः सम्यगयंपुरःप्रश्वतिभिनीराजयेत् पश्चिभिः ॥

दुर्गाणुभिर्गन्धं पुप्पघूपावपि दीपाकल्पवितानचामरयुगच्छत्राणि दीपमक्द्रारं वितानं चामरयुगं छत्रं च दिशतु । पुनरेनां दुर्गाम् अयंपुर:प्रभृतिभिः 'अयं पुरो हरिकेशः' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दिश्च सम्यक् प्रत्येकं नीराज्य स्वोक्तैरणुभिः स्वागमोक्तमन्त्रैः स्तुवीत च ॥ १०५॥

विवरणम्

तैरेवेति । तैरिति च पञ्चदुर्गामिमायम् । नीराज्य दिक्ष्विति । स्यं पुरो हिरकेशः' इत्यादिपञ्चमनुभिः क्रमेण प्रागाद्यूर्ध्वन्तं पञ्च दिक्षु नीराजनमुक्तम् । स्वोक्तैः स्तुवीताणुगिरिति । तदुक्तम् —

"स्तुतिं च पश्चात् कुर्वीत साम्ना वाँथर्वणेन च । तां (हे १ मे)ति यजुषा चापि स्तुवीत पुरतः स्थितः ॥"

इति ॥ १०५॥

सेनान्यां कलशैः स्वपूरणसमुक्तेन क्रमेणाञ्चितः

·सिञ्चेन्मिन्त्रवरः स्वमूलमञ्जना स्वास्त्राणुना वर्मणा।
मूलेनापि इदािश्रमील इति पूर्वर्चा त्विषेत्वादिना
शकोदेव्यणुनोपचारमञ्जना कौशादिगन्धान्तिमः॥ १०६॥

विमर्शिनी

सेनान्यां तु मन्त्रिवरः मन्त्रिक्षियशेरैवयं विमृशन् गुरुः कौशादिग-न्धान्तिमैरिश्चितैर्नवसु खण्डेषु स्थितैः सपिक्छशेः कछशैः कमात् स्वमूछ-मनुना स्वास्ताणुना वर्मणा मूछेनापि हृदा 'अभिभौटे' इति पूर्वर्चा 'इषे त्वा'-दिना 'शन्नो देव्य'णुना उपचारमनुना च नवभिर्मन्त्रैः स्वपूरणसमुक्तेन क्रमेण सिश्चेत् ॥ १०६॥

विवरणम्

सनान्यामिति । नवक्छशैनेवमन्त्रैः क्रमेणाभिषेकः । मन्त्रिवर इति । मूळेनावाहनादिपूर्वकं स्नपनमेतदित्युक्तम् । यदुक्तम् — आवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा इत्यादि । यद्वा सर्वत्र मणवम्रूच्योराद्यन्त्योग उक्तः ॥ १०६ ॥

^{5. &#}x27;ति प' क. ख. पाठ.: २. 'न्त', ३. हिंग', ४. 'न्ततो यो घ. पाठः।

संस्नाप्य स्वजिनार्णतो बहुजलैर्दन्वांशुके द्वे युवं वस्ताणीत्युपवीतगन्धकुसुमस्रग्धूपदीपान् क्रमात् । दद्याचामरमातपत्रमुपचारेणाञ्जनं दर्पणं तस्मै पादुकयुग्ममप्यथ चरेकीराज्य पुण्याहकम् ॥ १०७॥

स्वितार्णतः स्वगायत्र्या बहुजलैः संस्नाप्य तस्मै स्कन्दाय 'युवं बस्नाणि' इति मन्त्रेणांशुके द्वे दत्त्वा उपवीतगन्धकुसुमस्रगृधूपदीपान् चामरं , चामरद्वयम् आतपत्रमञ्जनं दर्पणं पादुकयुग्ममि कमादुपचारेण द्वात् । भथ नीराज्य 'स्कन्दः प्रीयताम' इति विशेषयुक्तं पुण्याहं चरेच ॥ १०७॥

विवरणम्

उपचारेणेति । उपवीतादिषु मन्त्रकथनम् ॥ १०७॥

स्वाष्टमृतिमनवः स्वकमूलं चापि विम्वकलशस्त्रपने स्युः । विभराजि निजम्लकमार्थे मध्यनिष्ठम्रुमयोः स्नपनं स्यात् ॥ १०८ ॥

विमर्शिनी

विघ्नराजि विम्वक इशक्षपने स्वाष्टमूर्तिमनवः गणक्षयाद्याः स्वक-मूरुं चापि स्युः । आर्थे नवस्विप निजमूरुं च । अत्र विघ्ने बहिः प्रदक्षिण-क्रमेण आर्थे दिग्विदिक् क्रमेणेति विशेषः । उभयोरिप मध्यनिष्ठं ब्रह्मकुरुशान्तं स्नपनं स्यात् ॥ १०८॥

> पश्चोपहारान् प्रद्दातु निभे मूलेन ताञ्छास्तीर दर्पणं च । नीराज्य पुण्याहमपि प्रकुर्या-दितीरितात्राखिलविम्बशुद्धिः ॥ १०९ ॥

> > विमर्शिनी

विद्ये पश्चोपहारान् जलगन्धपुष्पधूपदीपान् मूलेन प्रददातु । शास्तरि तान् दर्पणं च । उभयोः नीराज्य पुण्याहमपि यथोक्तवत् कुर्यात् । अत्रा-सिलीबम्बद्यद्विरितीरिता ॥ १०९॥

१. 'न दारणं द' क. ख. पाठः.

विवरणम्

पश्चोपहारानिति । मूलेनावाहनादि कृत्वा पाद्यादि दत्त्वा स्नपनं कार्यम् । पुनरङ्गवस्नादिभूषणान्ते दत्ते जलगन्धादिपञ्चोपहारदानं कार्यम् । पुनरङ्गवस्नादिभूषणान्ते दत्ते जलगन्धादिपञ्चोपहारदानं कार्यम् । पुनरर्घ्यमपि देयम् । मुलेनेति । अध उपि च योज्यम् । तानिति । पञ्चोपहारान् । बिम्बद्युद्धिपकरणमुपसंहरति — इतीरितेति ।। १०९ ॥

दत्त्वार्घ्यभुत्तिष्ठमनुप्रजापी
प्रोत्थाप्य याने प्रविधाय विम्बम् ।
प्रदक्षिणप्रक्रमतो नयेत
तन्मण्डपं भाकुनकादिजापी ॥ ११० ॥

अथ सर्वेष्वप्यर्थं दत्त्वा उत्तिष्ठमनुप्रजापी 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति जपन् बिम्बं प्रोत्थाप्य रथादियाने प्रविधाय शाकुनकादिजापी 'कनिकदत्' 'स्वस्त्या'दिकं जपन् प्रदक्षिणप्रक्रमतस्तद् बिम्बं मण्डपं नयेत ॥ ११०॥

विवरणम्

दस्त्वार्ध्यमिति । स्वस्त्वोपचारेणेति ज्ञेयम् । यान इति । ब्रक्षयाने रयादौ वा । प्रदक्षिणेति । मण्डपस्येति शेषः ॥ ११०॥

रथारोपे रथे तिष्ठन्निक्छेऽणुः प्रदक्षिणे । उदुत्यमिति वार्ङ्गीये पौरुषं च जपेद्वरौ ॥ १११ ॥

विमर्शिनी

अस्तिले सर्वेषु देवेषु रभारोपे 'रथे तिष्ठन्' इत्यणुः । शार्झीशे मैदेंक्षिणे 'उदु त्यं जाववेदसम्' इति, हरी पौरुषं पुरुषसूक्तं च जपेत् ॥ १११ ॥
विवरणम्

पौरुषं च जेपद्धराविति । चकारः पदक्षिण इत्येतद्नुकर्षणार्थः । शिवादिषु शाकुनस्वस्तिस्कजेपेनैव पदक्षिणं भवति । 'शाकुनकादिजापी' इति चोक्तम् ॥ १११॥

> दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्ध्यमसिक्षेषुदुत्यमित्युचर-ज्ञाकुष्णेन युतं शिवे समवतार्यान्तर्नयेन्मेन्त्रवित् ।

१. 'णुं' ख. पाठः. २. 'कल्पवित' इति विवरणरील्या पाठः-

आसत्येनमतुं गुहे हरिहरे यस्मिन्नृचःपूर्वकं मन्त्री मन्त्रमिनाक्षरं ग्रुररिपौ शेषेषु मूलं निजम् ॥ ११२॥

विमर्शिनी

अखिलेषु द्वार्यपनारतोऽर्घ्यं दत्त्वा शिवे 'उद् त्यम्' 'आकृष्णोन' युतमुन्नरन् यानात् समवतार्यान्तर्नयेत् । गुहे 'आसत्येन'मनुं, हरिहरे यिसान्त्रनः पूर्वकं 'यिस्मन् वृक्षे' इत्यादिकं, मुरिपी इनाक्षरं द्वादशाक्षरं मन्त्रं, शेषेषु निजमूलं चोचरन् विम्वमन्तर्नयेत् । मन्त्रविन्मन्त्रीति च पदाभ्यां तत्र शोमनान् मन्त्रान् यथावकाशमुन्नरेदिति सूचितम् ॥ ११२ ॥

विवरणम्

दत्त्वा द्वारीति । मण्डपद्वारे इत्यर्थः । उदु त्यमिति । शिवे तस्माद् यानाद् 'उदु त्यम्' 'आकृष्णेन' इति चोचरत्रवतार्यान्तुर्नयेत् । कश्पविदिति । वेदिशय्ययोः प्रादक्षिण्येन नयनमुक्तम् । यस्मिन्नृचःपूर्वकमिति । 'यस्मिन् ऋचः साम' इत्याद्यचो प्रहणम् । मन्त्रीति · · · । इनाक्षरं मुरिपाविति । द्वादशाक्षरम् ॥ ११२ ॥

वामाणुना त्रिणयनेऽथ नमो हिरण्य-बाह्वादिना न्यसतु शार्ङ्गिशवेऽधिशय्यम् । सत्रिष्टुभा महिषविद्विषि तारकेण शेषेषु मृलत इनार्णत इन्दिरेशे ॥ ११३॥

विमर्शिनां ।

अथ त्रिणयने वामाणुना 'वामदेवेन' अधिशय्यं श्रय्यायां न्यसतु । शार्क्तिशिवे नमो हिरण्यवाह्यादिना, महिषविद्विषि सत्रिष्टुमा तारकण, शेषेषु मूछतः, इन्दिरेशे विष्णो इनार्णतो द्वादशाक्षरेण च न्यसतु ॥ ११३॥

विश्वत इति त्रिधाम्नि च्याप्यान्येषु स्वमूळतो विम्बम् । शाययतु सकलयित्वा मन्त्रैः प्रासादसम्मुखिमहोक्तैः ॥ ११४॥

त्रिधाम्नि 'विश्वतश्चक्षुः' इति, अन्येषु स्वस्वम्हतश्च व्याप्य सक्क-यित्वा इहोक्तैः शस्यारीपणोक्तमन्त्रैः प्रासादसम्मुखं शायगतु ॥ ११४॥

विवरणम्

विश्वत इति त्रिधाम्नि व्याप्येति । सकलियत्वा शाययत्वित्य-न्वयः । मन्त्रेरिहोक्तैः प्रासादसम्मुखं शाययत्विति । वामदेबाद्यक्तमन्त्रेरेवेत्यर्भः । यदुक्तम् — 'गुबेनेशं तु शाययेत्' इत्यादि । यद्वा इहेति शयनविषये तन्त्रान्तरोक्तेरिति । यदुक्तम् — 'विष्णो शाययेच्चायं सो अग्निः सर्वयोगेश्व-रोम्' इति । शिवे 'सकळीकृत्य वामेन अयं स इति शाययेत्' इति । हरिहरे 'नमो हिरण्यबाहवे' 'अयं स' इति । दौर्गे तारेण, स्कन्दे मूलेन, गणपतौ शास्तरि च बीजेनेति ॥ ११४॥

> पीठे संस्थाप्योपचर्यार्घ्यनिष्ठैः स्कन्दे विग्वं शाययेचाधिशय्यम् । प्रासादे प्राग्द्वार्युदक्छीर्षकं च प्रत्यग्द्वारे याम्यदिक्छीर्षकं च ॥ ११५ ॥

विमर्शिनी

स्कन्दे तु पीठे संस्थाप्य अर्ध्यनिष्ठैः अर्घ्यावसानैरूपचारैरुपचर्य अधि-शय्यं शय्यायां प्रासादे प्राग्द्वारि सत्युदक्छीर्षकमुत्तरशिरस्कं, प्रासादे प्रत्यग्द्वारे याम्यदिक्शीर्षकं दक्षिणशिरस्कं च निम्बं शाययेत् ॥ ११५ ॥

विवरणस

स्कन्दे भेदमाह— पीठे संस्थाप्येति । भद्रपीठे पुरैव पूजितपीठे प्रासा-दाभिमुखतमा स्थापनमुक्तम् । उपचर्याध्येनिष्ठौरिति । उपचरणं पूजनं स्वोपचारेण चैतदिष्यते । अर्ध्यनिष्ठिरिति पाद्यार्ध्ययोर्ध्रहणम् । बहुवचनेनासनमपि गृह्यते । मूलेन व्यापय्य सक्लीकरणिमहाप्युंचितमेव । विष्णवादिषु शय्यायामेव न्यासेऽपि तदनन्तरं सक्लीकरणानन्तरमेवं पाद्यार्थोपचरणमप्युपचारेणोचितं भवति । शाययेच्चाधिशय्यसिति । शय्यायां मूलेन तच्लय्योचित्येनोत्तरिश्रस्कं दक्षिणशिरस्कं वा शाययेदित्यर्थः । यदक्तम्—

"शय्यां दक्षिणसौम्यदिकृकृतसमायामाम्" इति ॥ ११५ ॥

इति तन्त्रसमुचयविवरणे चतुर्थः पटलः ॥

 ^{&#}x27;पि ह्याचि' क. ख. पाठः. २. 'वा', ३. 'चरबाम' घ. पाठः.

इति तन्त्रसमुचये तुरीयः
पटलो मण्डपसंस्क्रियाक्रमाद्यः।
कथितः कलशेशवाह्विगय्याविधिमान् विम्वविशुद्धिविध्युपेतः॥ ११६॥

विमर्शिनी

पटलमुपसंहरति — इतीति । (इति) तन्त्रसमुख्ये अन्थे तुरीयः चतुर्थः पटलः कथितः । कथम्भूतः, मण्डपसंस्क्रियाक्रमात्यः मण्डपसंस्कारपरिपाट्या परिपूर्णः । कलशेशबिह्शिय्याविधिमान् कुम्भेशपूजाभिजननशस्यापूजादिभिश्च युक्तः । विम्वविशुद्धिविध्युपेतः विम्बशुद्धिकलशाभिषेकेण उपहारदानेन चो-पेतः॥ ११६॥

इति तन्त्रसमुख्यविमर्शिन्यां चतुर्थः पटलः॥

शुभं भूयात्।

APPENDIX I.

श्लोकानुक्रमणी।

स्रोकः,	पुटम् श्लोकः.	पुडम्
अग्निये	१६ आवार्यो मनु	33
अग्न्यादीश	२५४ आच्छाच नीते	2.5
अप्रेऽप्रि	२१२ आधारत्रितये	5 8 5
अध्यद्वा । प्रति	११७ आपो हात्यणुभिः	200
अध्यद्वारभुवज्ञम	११६ आभासंऽत्र	630
अर्थं रातु	२९२ आयाधिक यं व्ययतः	. 6
अज्ञायैरुदयो	९२ आयामे दक्षिते	१ ७०
अङ्गुष्ठके रच	१६७ आयामेन	2.68
अङ्गुष्ठके वितति	१६३ आराध्य	2.130
अङ्गुष्ठतत्सह	१६७ आरूढिभित्ति	EE 8
सङ्ग ष्ठतर्जनिकयोः	१६५ आर्थः शास्ता	686
अ क्ष्रयं शक्तम	१७७ आर्यकसावित्राख्यो 🥕 🐔	४०
अत्रैकाङ्कल	१६८ आलिस्य मण्डल	96
अथ देवासुर	४२ आवाह्य	56.0
अथ शिवदिशि	२५७ आवाह्यान	48
अथ सम्मृष्ट	२७४ इति तन्त्रसमुचये तुरीयः	305
अथालङ्कृत्य	२११ इति तन्त्रसमुचये तृतीयः	२४३
अधिवासन	९४३ इति तन्त्रसमुच्चये द्वितीयः	१८९
अधिवासविधान	२०५ इति तन्त्रसमुच्चयेऽर्चकावी	82
अन्तर्मण्डलतो	१४७ इति संस्कृत	१८३
अर्कार्णाणीश्चतुथ्यी	७१ इति हरिमहिष	88
अर्केवेंणु	२८ इतीरितानां	700
अर्चीमथावेष्ट्रप	२१५ इत्येकभूमी	455
अरुपं धामनि	१३० इष्टातान	69
अष्टांशकादि	१२९ इष्टाधिष्ठानोच्छ्यं	4.6
अ ष्टाङ्कलायत	१५८ इष्ट्वा गन्धादिभिः	313
अ ष्ट ाङ ्गलैः	१६३ इष्ट्वा बर्लि	* 140
अक रवसन्त्र	१९२ ईशादिप्रेतेश	
आचक्ष्य देव	८५ ईशादीश	२१३
आचम्य सम्यक्	२९ ईश्चानः पर्जन्यो	11
અ ા વો <u>ર્થેડ</u> થ	२८ ईशेशात्रित	484

श्लोकः.	પુટમ્	श्लोक:.	પુ ટ ન્
ई से पोडश .	२४० दुः	र्वात त्रपुर्धा	
ईश्रेऽष्टाभि:			969
उक्षेद्ध्वं		राप्रस्नाक्षत वा तद्गत	80
ज्लू खाचि भुजं			१८४
उत्सेधे विशिखां		वा बर्लि 	84
उ द्दीप्यस्वेत्युप		वा वंशं 	\$88
उ द् बुद्धमुद्धृत		वा स्वस्तिक	२७५
उद्दर्श हुपदादिना		शोदगव्य	5 \$ 6
उद्योग वहि		थोदगव्य तेर्वे	3.36
उपलि प्य			\$ 6
जर्भाषर		रेद्दिज	२४०
एकाङ्घयूनादि		रेशीबकुल	२३६
एकाशीति		चतुष्पद	५७
ं एतानि बीजानि	2	7-3	१७
एतैर्मन्त्रै:		वारिवि	१९१
एवं गुढं १	A STATE OF THE STA	ोत्तरं .	994
एवं साधु		ग क्षिति .	₹€
एखेहि भगवन्			२५३
ॐ सोमाब		च पुष्पं	393
ओमां कुर्वीत	२३७ शस्य		88
कक्षादिसन्ध्यविध	१०९ गर्ते ह		86
कपिछ।वृत	१६२ गर्भव्य २५ गर्भाग		१७७
कर्पूरागरु		गरप्रताने	222
ार्याः स्युश्चरणा	२६ गर्भाग	गरे कलश	२३४
काली कराली	१०८ गर्भाल	वेSस्यर्चित	२२६
कुड्यश्रेष		ल्यम य	२८०
कुड्य पद्भयादि		गा निजया	996
ज स्दक्रमुदाक्ष		॥ सकलेषु	48
कुम्ममद्रा दिकी		॥ स्मर	63
कुर्यात् कि(हिं	^{३५४} गुरुदिव		
कुर्यात् प्रागधिवास	१६९ गुर्वा ध		60
क्यांत संवादि		निःश्याम	२. २
कुर्यात् सर्वसुरेषु	१७४ गेहे ति		९१
જી ર્યો દુતા ર	११३ गोप्ताच		840
	१२८ गोमलैं:		71
Company of the Compan	TINETO COMPANY	MINISTERNATION OF THE STATE OF	

श्लोकः.	पुटम्.	श्लोकः.	ુટ મ્.
	ોપ્રવ	तालैक्शिभिः	350
श्रीवा यङ् घ्रयवसान	१३४	तीरं वार्शिनचेः	२७
र्ग्रावाया मु परि	, २२.५ २२.५	तीरेऽवतार्थ	288
चकं चिकि	30	तीर्थान्ते	१९
वके संरक्ष्य	700	तुर्यश्रे सुसमे	१८०
चित्वेत्यभिष्ठान	१६८	ते सर्वेऽन्ये	31
जङ्गोरुवाहु	270	तेरेवेषुभवे ऽथ	२४७
जपेत् कृणुष्वाद्यसकृत्	१५७	त्रप्वन्तं हरिवत	Ęų
जलं वै	२६१	त्रिनेत्राय च	96
ततः करक	કુ લ	त्रियम्बकाय	196
ततः समभ्यर्चित	770	त्रेधा च प्रविकीर्थ	779
ततः समास्तीर्ण	446	त्र्या द्याशाकर	- 31
ततो बहिः	290	त्र्याधारपद्मे	२५८
तत् त्वा यामीत्याद्ययर्ची	८१	स्वमेव परमा	86
तत्पश्चिमेऽह्र	39	त्वयि सम्पूजयामीशं	218
तन्न वास्तु	36	स्वयि सम्पूजयामीस	२१५
तत्सन्नमः		त्विय सम्पूजयामी ौ	218
तथा शालि	89	दण्डं खं	986
तद्र्वस्थे	३००	दण्डाब्ध्यङ्ग	998
तद्गायत्र्य इति	86	दण्डेऽर्घे	\$83
तद्दक्षिणे		दण्डीर्द्वित्रि	१२॥
तद्दव्यजात	६७	दत्त्वा द्वार्थुप	304
तहांधे	1 968	दत्त्वा घेनूः	2,22
तद्रक्षणाय	3 8	दत्त्वार्थमुतिष्ठ	304
तद्वृ ध् गुल्मादि	268	दत्त्वा वस्त्रादि	984
तन्मस्तके	૧ ૫૬	दत्त्वास्त्रतः	१२
तन्मूलपार्श्व	१७३	दत्त्वोत्तरीयं	२९८
तर्जन्यग्रिमयोः	936	दर्पणं पूर्ण	२८३
तले द्वितीये	760	दर्भावपश्च	₹9•
तस्मिन् पक्षव	१९५	दर्भाद्यैः परि	२८७
तानि प्रोक्षतु	२७३		4•₹
तारब्यादातिभिः	२६९		63
तारेण प्रसमच्ये	रहा २६५		२८७
तारेणाजित	रदा १९७	0.0	309
तारेणावाद्य 🖖 :	170	``````````````````````````````````````	and whatest

श्लोक:,	पुटम्.	⁄छोकः.	पुटम् .
दुर्गार्थे स्वेष्टका	७२	न्यसतु रसं	ţv
दुष्टोदेश	७९	~	્ ૬૦
द्रविक्षतं	. 294	न्यस्येच्छङ्गारि	767
देवताभ्यः	. 29	न्यस्येत् तद्वत्	२८१
देवदानव	38	न्यस्थेनमनोह्वां	\$ }
देवाप्रतो	८२	पकं रक्षोहणादि	२२८
दोशेन्युपावर	१६४	पकं वास्तोष्पते	२३१
द्वारपाला	२५३	पकात् प्राक्	43
द्वारां पार्श्व	. २४६	पक्कान्ते नाम	44
हारार्धतः	920	पकान्ते षण्मन्त्र	
द्वारोत्सेधनियुक्त "	998	पश्चोपद्दारान्	३०४ १०
द्वारोत्सेधसमं	848	पद्मं ताल	908
ब्यष्टांशे शिव	१८५	पद्मरागं	२५३
बेकाङ्गु लायत	240		२७६
धाम्नो व्यसि	९०	पाथोदर्भक	२०९
धाम्नोऽष्टांश	122	पादोनित्रकरादि	دام
धारणक्रम	५३	पाद्याद्यङ्गानि	18
ध्यात्वा दे व म्	799	धी डं प्रप् जय	१ ९३
ं नजधूम	69	पीठं वर्मसमुक्षिते	46
नमः शम्भव	700	पठान्ते ब्रह्माणं	२७९
नमः शम्भो	د ۶	पीढे सुकावा	464
नमः सकल	79	पीठे संस्थाप्य	300
नमस्ते कूर्म	40	पाठो चे रद	१५२
नमस्तेऽर्वे धुरेशानि प्रतिक	398	पुण्याहं प्रविधाय	३०२
नमस्तेऽर्चे सुरेशानि विश्वावासे	294	पुनासैक	32
न।भिस्थर्छी	959	पुष्पैरोषधयः	24.3
नाहार्थमान	988	प्जाकमेण	२९९
निमित्तं बृहि	२५	पू जापी&समं	१५१
निर्गच्छन्त्वन्यतः	3.8	पूर्णघट	२८३
मे नेवाशिष्टेन	৬६	पूर्वाशासाद	48
<i>नीलास्पोत्पल</i>	94	पूर्णेषु कर्मसु	. १७२
- नेजेषुसप	988	पूर्णे हिरण्मया	२७ ९
न्यक्कुचेंऽभ्यर्चयतु	4३0	पूर्वेण तं	444
न्यक् पात्राणि	14.12	पृथ्वया पाडुक	258
PARTY TO STATE OF THE STATE OF	6334 BARRE	TANK BERMANAN PERMANAN PERMAN	A PROPERTY OF THE REAL PROPERTY AND

শ্চীর্ক:	पुटम् •	श्रोदः:	पुटम् •
पृष्ठं सपार्श्व	१४९	विम्बे विम्बोच्छ्य	१८४
पौर्वाह्मिके	708	बीजानि लोहानि	44
प्रक्छप्तयोगासन	260	बीजानि वहि	. 886
प्रज्वाल्य	11 - 24	बीजे तानि	£4
प्रसक्पालं	236	ब्रह्माच्यीं ऽधियवं	१उ३
प्रस्यन्ते वा	904	ब्राह्मं पुष्प	200
प्रत्यु त्तरा न्त .	288	भक्तायामप्र	986
प्रत्युत्से धेन		भक्ते प्रत्युत्तरा	
प्राक् पावक	,, 535	भक्करवा त्रिधा	१८७
आगादिदिग्द ल	३९०	भङ्क्ता त्रेधा	१८२
प्रागादीशान्त प्रागादीशान्त	¥0	भङ्कत्वा प्रत्युत्तरा	₹₹४
प्राग्द्वार्दक्षिण आग्द्वार्दक्षिण	રુષ્કર	भागद्वये	१४१
प्राग्वजादेः	260	भित्तिब्यास	980
प्राचि प्रतीचि	20	सु न त्वा चान्तेषु	(4)
प्राज्ञाञ्चातः	48	भूतिपतृयक्ष	
आयः स्ववाव्छित	१५६	भूतानि राष्ट्रसा	₹•
त्राचादं परिगृ ध	૨ १९	भूताषेस्तैल	₹•₹
प्रासादः सकलो	१२०	भूतेशे बलि	700
प्रासादद्वारस्य	46	भ्ऋतीर्थ	43
प्रासादपूरुषतया	v.c.	भूराद्याः पृथगेव	7.8
	१५०	मृ ज्ञीश कार्तिकेयी	9.84
श्रासादमध्याद् स्थानसम्बद्धाः	२८५	म ज्ञलान्यष्ट	२८२
प्रासा दसम्मुख	984	मध्यान्तर्नव	319
प्रासादस्योत्तर प्रासादाक्षितलादि	930	मध्येषेदि विनिर्मित	२७८
असादाक्षत्काद कक्ष् न्यप्रोध	રેહ	मध्येवेदि सामिष्ट	346
	: ४६	मनुवरमहितं ्	45
- प्राक्षीदुम्बर - फाळेक्षणान्तर	145	मया सम्पृजितरत्र	₹₹.
- माळवणान्तर - बलेब्रह्म	899	महोदराद यस्ते ।	*41
्वालत्वं कोमारं		माभ्वीदुग्ध	365
	₹ ∘ ₹	माषाचान्वित	?• १
बाह्या गृहस्थास बाह्योत्तरेण	116	मास्रेंडशै:	, 5 4
बाह्यातरण बिम्बक्कशामि	***		9.4
(बम्बक्रव्यासि विम्बे नपुंसक) \ . 124	मासूरोचे	*
रमस्य गञ्जयक	Park State S	मस्यो सहाटक	38

श्रीकः.	યુટમ્ .	— ভা ছ:.	पुटम् .
्रम् द्रनिशायव	298	वारिजरागं	इ ७
मूला दिवेद	१६६	बास्तुसंग्रहम्	१७
मू लावाशिखरं	१४३	वास्स्वाधार	90
मूळा न्तरा भ	१ 8६	विंशत्या प्रतिमा	404
मू लाष्ट्रो र्ध्व	282	विघ्नेशं शर	₹७;
मूलेनावात्य	308	विघ्नेशापचितिं	40
मृन्मूलघातु	62	विप्रः कुलीनः	*
यशे धारयते	25	विप्रादिकमत:	3.3
यथोचितातान	960	विप्राननुज्ञाप्य	288
्य र दुर्थिमिह	30	विप्रावसभ्यं	3 € 10
यवत्रीहि स्वर्ण	२३६	विरिञ्चं द्विपञ्चाशता	*3
यानत् स्वायोच	88	विश्वत इति	३०६
यिय श्चणा	१९	विश्वेन्द्राचेषु	936
युवमेतानीति -	296	विष्णौ माष	
येऽत्राशुभकराः -	39	विष्णौ विष्णुसुखाः	२७७
्र ये वसन्ति	lo.	विस्तारं शिव	960
रक्षां क त्वा	286	विस्तारः शिव	१७५
रक्षामङ्गरू		विस्तारेऽ ल्पगृहे	9.2
रथन्तरेण वैराज	388	विस्तारोऽधम	123
रथारोपे रथे	३०५	बीरबाहु	२५३
रेखां लक्षण	963	वीरमहाद्यो	,,
लक्ष्मीशे स्व	560	इतार्भे न्दु	२२
लव्धायां ग्रुम	દર	व्यस्तं क्रमेण	816
किंत्र युगाङ्कल	१६५	व्यस्ताव्यस्त	229
लिन्नं सर्वसमं	१७८	व्यासे गर्भ	११२
ु ळिङ्गानि सायक	906	व्योम धारयते	90
लिङ्गाया भसमा	\$20	शन्त्रोदेव्यणुना	२३२
वज्रं मौक्तिक	63	शब्दप्रहादि	१६१
वनस्पतेः पुष्प	213	शय्यायां शयितस्य	२०७
वर्णाश्रमाधिकृत		शर्वस्कन्दार्थमणी	**
वर्षातपादि	₹₹•	शर्वायक्षिस्यादि	, 14
बह्यादितिथ्यवाधि	108	वर्षो स्ट:	16
वामाणुना	306	शाकायुत्तम	123
बायुर्भारयते '		्राज्ञी धरे	R %6
	MINISTER TO THE PARTY AND THE	的复数医生物 医多种性 医多种性 医多种性 医皮肤 医皮肤 医皮肤 医皮肤	4-35 C. A. 数型的2000 M. G.

श्चोकः.	् पुटम्•	श्लोकः.	पु टम् .
शालाकूट	१३५	सिद्धाद्याकर	96
शालीमाष	2819		940
शिखिविशिख	968		- 34:
शिखिशक्तिताम्र	Ęv	सुवर्ण	Ę¥
शिखिशिकपवि	हरू	स्रोभनः	286
शिलापद्मं	88	स्त्रं प्राक् त्रिवृतं	770
शिवशार्तिणि	288	सूर्यो धारयते	१६
राोषीप्राचलिका		सनान्यां कलशैः	303
गुद्धे तैजस	. 248	The state of the s	90
शुद्धोदग्भवने	२३५	स्कन्ददन्तीन्द्र	240
श्रीवोजेन	२६६	स्कन्देशयो:	२६५
श्रीमत् षड्गुण		स्तम्भान्तरे	१२४
श्रीमद्रत्न	१७४	स्तम्भाः कोण	१०७
श्रीवेशसेश	· ·	स्तम्भार्धाादे	239
श्रीशेशाजित	२८६	स्तम्भे दिङ्गन्द	190
षाण्मातुरे		स्तम्भे प्राथमिके	138
षोढा विभज्य	१४२	स्थाणी नाकृक्ष	280
संप्रो क कमता	208	स्थाणौ महोदर	१५२
संयोज्याज्य	908	स्थित्वा प्रार्थ्य	293
संस्थाप्य केतुं	208	स्नात्वाचम्याथ	•
संस्नाप्य	308	स्नात्वा ग्रद	2 8 8
सकले सति	238	स्नात्वा समाचम्य	२०५
सङ्कीर्णरूपा	2.8	स्वस्वदिकसंस्थित	२३९
सद्यवाम	३६	स्त्रतदोस्सम	18
सन्तुष्टेन ततो	306	स्वस्वनाम	१७
सर्वेत्राप्यथ	284	खखामपर्व	968
सर्वभूतघरे कान्ते इति	98	खस्वोक्तवत्	145
सर्वभूतधरे कान्ते पर्वत		स्वाभीष्टं दशधोत्तमे	944
सर्वभूतालय	13	स्वाभीष्टनाहे	188
सर्वोषधानि	१४१	स्वाभीष्टमःने	१ ४०
सहस्रवीची	१५४	स्वाभीधे	149
सहेमरत्नाक्षत	१५८	स्वाभीष्टे समम्	140
सागरबोल ।	6 6	स्वायामारन्यंशकादि	?=6
सिद्धार्थं शालि	* ,,	स्वाष्टमार्तिमनवः	1.4

श्रोक:	पुटम्.	श्रोकः.	gz ਸ ਼
स्विष्टक ्त्र सति	44	हिरण्यगर्भः सामिति	२८९
स्विष्टात्मा	२६२	हृत्वेष्टका	60
स्वेधकोदित	92	होमान्ते खर	२६९
हंसः ग्रुनिषद्भिष्णो	249	हैमे निषच्य	366
ड रीशे ऽ पि	3,5	हैमे न्यसेन्छिरसि	959
हारिद्रं दिध	२०२	ह्यमादिस्बस्व	3 8 9 -

APPENDIX II.

स्मृतवाक्यानुक्रमणी।

पुरम्	स्मृतवाक्यानि	आबर:
.२	यज्वा तु विधिनेष्टवान्	अमरः(काण्डं २. ब्रह्म० स्को० ८)
37	भक्त्यैव परया तुष्टो · · · चतुर्भुजम्	विष्णुसंहिता (पटलः ४. स्रो॰
39	ज्ञानसन्तोषनित्यंत्व · · · · नुप्रहादिकृत्	,, (प० ५. स्रो० ३१ [५०)
8	पञ्चीकृतमहाभूतपञ्चकं · · · · निर्दिष्टम्	•••
99	व्यष्ट्या चापि रसस्तु त्रिविधो मतः	·• 1
39	तत्राभिब्यक्तरूपाणाम्	
33	स पुनिकाविधो रसः	•••
79	भूतानि पश्च परमात्मनि	तन्त्रसमुच्चयः(प० ५. स्टो०१५)
99	स्थूलात्मतोन्मेषविधायिका	" (प॰ १२. श्लो ० १७ ४)
55	रसं ब्रह्माण्डसम्मितम्	•
ч	विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्	तन्त्रसमुच्चयः (प०८. स्टो॰१)
28	सकूर्चे गन्धपुष्पाढ्ये द्रव्यशोधनम्	
23	शक्त्या दत्त्वा च दक्षिणाम्	•••
28	सङ्ग्रहेण वरणिकयाक्रमः	तन्त्रसमुच्चयः (५०१. श्लो॰
"	इत्युक्त्वा दक्षिणे वरयेत् ततः	(3)
	दत्त्वा कूर्चान्यथैतेषां · · ः क्षालये-	
33	दृध्दयेन तु	•••
१५	्र्वहवनाधनुस्रत्य स्वहवनाधनुस्रत्य	तन्त्रसमुच्चयः (प० १. स्रो•
		[२६)
26	षाण्मातुरे षट्सु	" (प० ५. इलो० १ ०१)
"	चतुर्भिर्मूर्तिपैः सार्धमष्टद्वादशभिस्तु वा	•••
	प्रार्थितस्त्वेवमाचार्यः कुर्यात्	••
" ? ९	व्याख्या (१) स्थापित कारयेत	•••
२१	अन्तराहेषु नगरस्य च	••6
	अष्टदिश्च च · · · · पराङ्मुखम्	
"	मानुषे तु पदे वाथ कर्तव्यं शिवमन्दिरम्	

पुटम	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२ १	स्वयम्भुदैविकं ••• ग्रुभार्थिभिः	000
२ २	यत्र बीजानि त्रिरात्रेण प्ररोहन्ति सोत्तमा	•••
"	हस्तमात्रं समं · · · मध्यमा हि मूः	(ईशान० कि० प० २३.
19	तत्सातं वा · · · • मूमिरुतमा	क्षो• ३८) ,, (प० ३३. श्लो• ३९)
99	समया मध्यमा हि मृः	,, (प० २३. स्त्रो० ३८)
१५	श्वेतापाटलपीतमेचकरुचः	तन्त्रसमुख्यः (प० १. श्लो०
२६	अथ सर्वा विद्यीर्णास्ताः · · · सा नित्यम्	३२) निबन्धनम् (प० ११. स्हो०
96	हारिद्रं दिषेलाजसक्तुपळ्ळाट्यं	५५) तन्त्रसमुचयः (प० ३. श्लो०
30	इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् पुष्पमस्रेण से क्षिपेत	
३ २	शतशः कर्षयित्वा · · · शुद्धिमुच्छत्यः संशयम्	··· (₹१)
३ ३	अधोमुलोध्वेशासास्तु चतुरश्राश्च वर्तुलाः	निबन्धतम् (४०११ को
"	भूमिपरिमहार्थं कर्षणार्थं देव-	\$ 9)
	प्रतिष्ठापनार्थम्	
38	श्वेती रको च कपिलो कृष्णी जात्यनुडु- क्रमात	
,,	हरूं युगं च पालाशं विद्च्छूद्रयोभेवेत्	
14		तन्त्रसमुख्यः (प॰ ३. स्हो॰
,,	मुसरोजे च मां ध्यायेत्	
	त्रेपश्चसप्तमार्गेण कर्षयेच प्रविक्षणम्	(81)
33 C		निबन्धनम् (प० ११. श्लो०ू
79 3	सब्सुलो वाध्युदङ्गुलः कर्षयेत्	\$0, \$ 1)
	वंभाषा साति काल्न्ये	(অচাত ৬ ৩, ৬৯১

पुटस्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
36	विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं	अमरः (काण्डं २. ब्रह्म० श्लो० २ ९)
ę.	स्तात्वा पुरुषमात्रं · · · · जलाइमान्त- मथापि वा	विष्णुसंहिसा (प० १२. ऋो • ४५)
**	प्रासादस्य तु विस्ताराद् द्विहस्ताधिक- विस्तृतम्	
88	ईशानेंऽस्य शिरः शयितस्तथा	निबन्धनम् (प० १२. श्लो • १८.)
,	म्ध्नींशो दितिपर्जन्यो · · हृद्ये ब्रह्मा ब्रह्मा चतुर्भुस्रो · · · · कमण्डलुम्	,, (৭০ १२ - স্কৌ০ १९)
" 88	सर्वे चतुर्भुजा स्कन्दादिकाश्च ते आज्याक्षतैर्यजेदीशं पापराक्षसीम्	
ତ୍ୱୟ ତୃଷ୍	भक्ष्यां वाष्ट्रं चरक्ये कमाद् भवेत् विहितों वास्तुबिलः स्याद् रक्षोविद्योप- शान्तिसम्पद्भयः	
₹80°	द्वारादिग्वीक्षमाणं तु मध्ये मन्त्रबटं न्यसेत् या शिला कलशाधारसंज्ञा पर-	
,	मेश्वरीम् संसारन् मन्त्रचकं तु · · सारन् यजेत्	
ૄ	त्वमेव परमा शक्तिः सर्वदा	तन्त्रसमुचयः (प० १. श्लोक ७५)
48	नमस्तेऽनन्तरूपाय विष्णवे विश्वधारिणे पूर्येद् बालुकाभिश्च जलेश्वोपरि पूर्येत्	•••
ાં	एनपा द्वितीया ईशेष्टाभिः	अष्टाध्यायी (२-३-३१) तन्त्रसमुच्चयः(प०१. श्लो०९२)
. % ₹	इराष्ट्राभः पारर्क्थाभिमुखाः स्वगृह्यविहितेन	तन्त्रसमुच्चयः (प० ५, २ळो० १०६)

W.

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकर:
48	प्रारमेत हवनं च मन्त्रवित्	
"	गायत्त्र्या सकलेषु	तन्त्रसमुचयः (प ० १. र खो० ८५)
44	स्कन्दो बाणः	,, (प॰ १ २ रही॰ १५२)
48	रेवन्तश्च तथा शास्ता	,, (प० १२. क्लो॰ १५८)
79	गाप्ता च पिन्नलाक्षश्च	" (प० १२ रहो)०
79	श्वीभूते प्रासादद्वारदेशं च	१५९)
40	यद्वार्काहि अङ्गुलैः	तन्त्रसमुच्चयः (प० १२· स्को० ४)
46	उपानद्वत् प्रयुक्षीत वर्जयेत्रिम्नमुन्नतम्	विष्णुसंहिता (प० १३. श्लो ०
ξ •	त्रिरात्रं रक्षाविधानं कृत्वा ततः कर्म समारमेत	
99	त्रिरात्रं विष्णुभृतास्तत्र कीडन्ति	
६१ ६९	म्मण्डकमनन्तस्थं सञ्जोलाग्भोघिदिगाः जम्	विष्णुसंहिता (प० १३. रखो ० २७)
42	न्योमन्यापिदशाणैस्तु · · · · · स्तथेश- संज्ञाभिः	
૭ ૡઁ	तदेतदण्डं प्रणवेन विम्वम्	पश्चिपतम्
	प्रवादण्ड नगर्यम् ।यन्यम्	तन्त्रसमुच्चयः (प् ५.
	पासादपारम्भकाले गर्भाधानं कुर्यात्	इलो० ४१)
" 96	श्वेताब्जाभा मृगे प्राह्या शूद्धः	···
	सैवाश्विदेवता	विष्णुसंहिता० (प० १४०
ه ۹	ध्वनिर्वण्टानिभो यत्र मधोमुखम्	रलो० ५—७) ,, (प०१४ रलो∙
٥٥	बास्रा शस्त्रसहा ः च ण्डालिका स्मृता	રહ) ,, (પ• १ ૪. રહો૦
4)		११—१३)

पुरम्	स्मृतवाक्यानि	नाकरः
. ,,,	वकस्थूलकुशा ••• नेष्टा च सा शिला	विष्णुसंहिता (प• १४· इस्रो० २२)
19	सगर्भीत्पाट्यमाना तां त्यजेब	,, (पo १४, इलोo
८२	इष्ट्वाहतवस्रेण दर्भरप्याच्छाच	34)
८३	ज्वकन्तीं वा शिखां पश्येत् ··· ··· सा शिखा	
68		
	स्फुलिक्रवहरूं तस्याः शिरः	
"	हेमसूच्यष्ठीलाभ्यां तु छिन्धात् प्रथम- मस्रतः	
64	आरम्य त्रिकराच वेश्मनां	प्रयोगमञ्जरी(प० ६.श्लो० ९४)
33	त्रिचतुःपञ्चहस्तं तु · · · · विधिना विदुः	भास्करीयम् (गृहपासादमानं स्टो ॰ १.)
८६	ईशपूर्विभियाम्यस्थं ••• •• पुरोद्धसम्	पाशुपतम्
20	लिक्क ध्वजस्थ ••••• गृहस्य	मझरी (प० ८. श्लोब ३३)
66	विस्तारायामराशौ ••••• आदित्यपूर्वः	•••
37	व्यासायामसमृहे ••••• योनिः	•••
69	तत्रकाबष्टपर्यन्ता चत्वारस्त्व-	
	शुभाः स्मृताः	पाशुपतम्
90	आयाधिकमथ वसुदं व्ययाधिकं सर्व-	
	नाशः सात्	मयमतम् (अ॰ ९. को॰
		₹8)
"	सप्तांशञ्यधि पर्ववेश्मनाम्	निबन्धनम् (प० १३.
		क्षो० २२)
98	त्रिहस्ते द्विकराः गेहादापञ्च-	
	दशहराकात्	" (प० १३. स्टो० ९९)
९२	जन्मोत्तरान्तरगतं सम्यगुक्तः	मबमतम्
,,	स्तम्भाषींचमिष्ठश्चनं	(नि॰ प॰ १३, क्षो• २३)

पुटम	स्मृतवाक्यानि	अकार:
९३	पादोच्चपा द्धः · · · शिषमग्रविश ्रुकम्	ा मयमतम (अ०१५. स्रो०६
,, ९ 4	स्तम्भाग्रविष्कम्भमुशन्ति दण्डम् आत्ताधिष्ठानतुङ्गाद् · · · व्यकमत्रो	मझरी (प० ६. स्रो० ४१)
	पपीठम्	मयमतम् (अ० १३. स्टो०
,,	स्वाधिक्षानसमोक्षं वा · · · · पादबाद्यत	
98	अधिष्ठानसमुत्सेधात् · · · · प्रशस्यते अधिष्ठानोत्सेधमत्र · · · विदुः	
90	कुर्याद्धिष्ठान क्रमेण	काश्यपीयम्(प० ६ -श्लो० ८७) मञ्जरी (प० ६. श्लो० १०५)
९९	उत्सेघं विभजेत् पादबन्धे "	" (प० ६. श्लो० (२८)
१००	यावत् स्वयोनिरूध्बस्था, भवेत् तावादि निष्कमः	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\
Ž 33	तत्समं निष्कमं चैव अर्थ पादोनमेव च	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
"	यावजागति · · · मसूरके	मयमतम् (बः० १४. श्लो०
१०१	ञ्याद्याः पञ्चदशौजांरो · · · · नवधा	88)
	स्यृतम्	निबन्धनम् (प० १३. श्लो०)
*• ?	आरूढेभिचिविहिता स्यादथ-	(\$\$)
	बाल्पगेहे	मलरी (०६. छो । ६१)
१०₹	व्यासेऽभिक्कतिकोष्ठे · · · · पञ्चहस्ते- ऽपि वा तथा	
804	थामः प्रतिमीव · · · · परिशोमितं च	तन्त्रान्तरम्
"	भौन्वकुलं 🚧 भित्तरवान्तरगतं तु वा	कार्यपीयम् (प० ७. रहो।
36 \$	स्वकुषं प्राप्त सिंहोस्यवन्धितम्	३,७) ुः (प० ७. ह्लो० ५-७)

पुरम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१०७	द्वादशैव · · · · वस्तुविनाशनम्	निबन्धनम् (प० १३. श्लो०
		808)
१०८	पश्चाश्रिजास्त्रयो · · · · ः इति स्मृतः	,, (प० १३. श्लो०
१०९	स्तम्भमूलघनाः · · · · दण्डविस्तरां	٠٠٠ २८-३५)
११०	विस्तारसदृशोत्सेधाः कन्यस-	काश्यपीयम् (५० ९ श्लो०
	पोतिका	₹ —8)
188	योगं तु स्थापयेद् मध्यमम्	
33	मुहूर्ते स्थापयेद् विद्वान् मध्यान्मध्यं	तन्त्रात्नग्य
	विमुच्य च	
79	सर्वत्र प्रत्युपर्येव द्वारं कुर्याद् विचक्षणः	गरुदेव: (ईजान्य किए पर
		३१. छो० १०१)
"	स्वव्यासम्च्छा · · · वा घनाः	
	प्रतिमाद्वारमानं · · · · चतुर्विस्तरम्	MINET. (T. ST. C.)
- 1		भास्करः (गृ० श्लो० ६०)
	अथ तद् द्वारमानं · · · · मानकम् । स्तम्मायामे · · · · भनेत्	" (गृ० स्रो ॰ ५८)
11		गुरुदेवः (ईशान० कि० प०
		३१. श्लो० १०२,१०३)
9 9	पादविष्कम्भ · · · घनमुच्यते	काश्यपः
``	द्वारोखशेषे ः चित्रिता	गुरुदेवः (ईशान. कि० प.
9 ta		३१. स्रो० १११,११२)
	दण्डाचतुष्पडष्टांशं द्विगुणविस्तरः	
9.6		३१. स्रो ० ११३)
	श्रीमुखं वामदण्डं चकवाटयोः	
5)	समखण्डानिवा भवेत्	गुरुदेव:(ईशान० क्रि॰ प०
		३२ % छो० ८०)
	पुरो द्वारस्यशुमम्	
16	अथ बङ्ये विशेषेण ••• चित्रतोरण-	
	मेतत स्थात	₹—₹8)

¥

पुटम्	स्मृतबाक्यानि	आकरः
११९	प्रत्युत्तरान्तरे भित्तिर्जाकेष्टकशिकामयी	निबन्धनस्(प० १३. श्लो० ४९
95	कुड्येषु तोरणानि ••• कमात्	गुरुदेवः(ईशान० कि० प॰ ३१
	प्रतेरुपरि बेदिः स्यात् प्रत्युत्सेघेन सम्मित	The second of th
	स्तम्भोदयेकमाच्छ्रेष्ठान्तराधमम	
	प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् सार्धद्विञ्यङ्घिः णोदिता	मयमतम् (अ०१६. श्लो० ५१)
lange,	मेखलात्रयसंयुक्ता वेदिकान्तरिभूषिता	मुरारिः (नि० १३. श्लो • ५१)
39	अष्टांशेप्रकल्पयेत्	काश्यपीयम्
१२१	त्रिहस्ते दण्डविंशतिमीण्डता-	•••
	स्तथा	77- 6-2-2 bows 1 Am
११२	कर्णमध्ये • • कुर्यादवयवैर्युतम्	गुरुदेवः(ईशान क्रि प० २८
		स्रो० ३३, ३४)
128	कूटोऽष्टांशेन · · · · कोष्टम्	,, (ईशान० कि० प० २८
		स्रो॰ ३५, १६)
93	द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा · · · · पञ्चरं नाम तत्योक्तम्	पराशरः
	द्वेदण्डं कन्यसब्या सं · · · · जारूको-	
"	त्रतम्	काइयपीयम्
9201	तम्भमूळे भवेत्	मझरी (प॰ ६. श्लो० ४६)
, , ,	व्यक्तान्तरसमां कुम्भकतामतोऽपि	•••
१३५ उ	त्तरं विन्यसेदृध्वं रूपोत्तरमिवं	गुरुदेवः (ईशान० कि० प०
	भवेत्	३१. स्रो० ७१)
१२६	त्तरोच्ड्र्यचैवार्धवाजनम्	,,
	त्तरोपरि पूर्ववत् स्मृतम्	,, (ईशान० कि० प०
		११. श्लो० ८१, ८२)

पुरस्	स्मृतवाच्यानि	आकरः
१२७	दण्डतीवाश्च समः	निवन्धनम् (प० १३. श्लो॰
>>	वाजनस्योपरिष्टाचु कुर्योद् भारतु ढा - वळीः	५१-५३) गुरुदेवः (ईशान० कि० प० ३१. स्रो० ८२)
१२८	द्वाराधीत् पूर्णेष्टकं भवेत्	
१२९		निबन्धनम् (प०१३ - श्लो०७६)
99	पश्च द्विभागमथ त्रिविधं छ-	
	पान्तस्	मञ्जरी (प० ६. श्लो० ९६)
33	स्यादङ्गुरुत्रयमितंलुपान्तम्	,,
230	उच्छ्रयेऽथाष्ट्रधासमूहयेत्	गुरुदेवः (ईशान० क्रि० प०
\$ 38		३०, श्लो० ६०–६२)
१३१	अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य	कांक्यपीयम् (प० १९. स्हो०
, and	त्वेकभागया	(9–9)
232.	स्मिरूम्भमितिपश्चमानकम्	
133		
49	प्रत्युक्तायतकरेषुमनेकशास्त्रे	मयमतम् (अ० १९. श्लो० ९)
१३४	त्रिचतुष्पञ्च •••बिमानना	••••
3,	त्रिकाचेकादशान्तांशाविधानतः	गुरारिः
?? ६	कवें कूटचतुष्कं च पोडश क-	
	र्तेन्याः	(886)
	द्वितीयम्मौस्कन्दोऽथवोत्तरे	,, (प० १३. श्लो० १११,
33		The state of the s
१३७,		पितामहः
१३८	छन्दमानमंथो श्रुणु · · · छन्दमेवं	काड्यपीयम (पर्व २४. श्लोब
\$80	जन्दनात्रनया 20	१३–१६)
	समार्ख्यातम्	
39	विक्रहर्णमधुना श्रृणु सङ्ख्याया	काश्यपः(प०२४.स्रो००,१०)
79	एकादशतानि वै	पितामहः

(8 विष्णुसंहिता (प । १४ रहो। (80,50

(54)

१५५ द्वारोच्नेऽद्यांशहीने · · · · तत्समा

नतुक्रता

इदं भास्करीयेऽपि इइयते।

पुटम	्- स्मृतवाक्यानि	आकर:
१५	१ अत्र तु प्रतिमायामः द्वाराय	T
	मस्तथैव च	त्रक्षरात्रम्
"	उत्तमा दशतालाचीयेन मीयते	विष्णुसंहिता (प० १४ रहो)
		(e)e-pe
१५	अष्टोत्तरशतांशा · · · परिकीर्तितः	सात्त्वतम् (पंरि॰ २४. इलो॰
		. (\$)
5)	चतुरश्रायतां कृत्वा शिलां पूर्वप्रमाणि	निवन्धनम् (प० १५. रहो।
	ताम्	S.a
39	भूभागे तु समे । विस्तृतिपूर्वकेंम्	सात्त्वतम् (परि० २४ श्लो•
		९२)
१५७	श्रीवाइन्नाभि · · · · मानतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४)
		रलो० ७७, ७८)
79	तिर्यक् षोडशस्त्राणि सप्तोध्वीनि च	
	्कल्पयेत्	वैष्णवम्
"	पादे सुत्रद्वयं सप्तोर्ध्वगानि च	्सनन्दप्रइनः
१५८	तिर्भगूर्ध्वगतैः स्त्रैर्मुखे द्वादशघा कृते	वैष्णवस्
3 3 Luciana	चतुष्केण चतुष्केण ललाटं नासिका	निबन्धनम् (प० १५, इल्लो०
Livaniane	मुखम्	•8)
39	आस्यनासा · · · · विलपुष्पबत्	सात्त्वतम् (परि० २४. इलो
		(00)
77 1	ल्लाटकण्ठविस्तारो · · · · तद्धेतः	वैष्णवम् ः
	तन्मध्ये नासिका · · · · समम्	सनन्दप्रश्नः
99	आद्यस्य नासिकांशस्य · · · · कलान्तरे	सात्त्वतम् (परि०२४. रहो।
		₹03)
,,	वारके तिब्रभागस्थे ज्योतिषी तिब्रभा	
	गतः	श्लो० ८३)
	भारते विकर्ते कमध्ये	मान्यतम् (क्षेत्रे २० क्ले

पुटम्	स्यृतवाक्यानि	आकरः
१६०	भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत्सम्मितौ	विष्णुसंहिता (पटल: १४
289	पने निवान के मेरिकारकारि	रहो॰ ८४, ८५)
• • •	पुटौ निष्पाव · · · · गोजिकामानमर्धत अर्धाकुरुं · · · · व्राणाग्रेणान्तरीकृतम्	99 19
37	जवाञ्चल आणाश्रणान्तराकृतम्	सात्त्वतम् (परि०२४. इलो० १०१,१०२)
"	चिबुकाकर्णकक्षयोः	विष्णुसंहिता (पटल: १४ रुक्षे० ८७)
१६२	कण्ठद्विगुण · · · · · स्कन्धमुन्नतम्	,, (,, रह्मे० ८८)
,	कटिवत् सन्धिकक्षान्तं प्रकोष्ठं नासि	
	काधिकम्	" (" इले ० ८९)
٠,	उपबाह्वोस्तु · · · · कोर्परे	मुरारिः
१६३	तत्र मध्यमयोर्मानं तथा द्वष्टक	- विष्णुसंहिता (पटलः १४.
	निष्ठिके	इलो० ९०,९१)
7,	अङ्गुष्टम्लविस्तारं सपादांशमुदाहृतम्	काश्यपः (प॰ ४८. श्लो॰
		38)
१६४	द्विपर्वस्तु · · · · · तदर्घकम्	सात्त्वतम् (परि० २४. स्हो०
		(\$5\$)
"	अष्टांशोनानिचाङ्गुष्टपर्वणी	विष्णुसंहिता (प० १४. स्रो०
		. 99)
7,7	सर्वाङ्गुळीषुस्फिजी	" (प० १४. श्लो०
0 e		९६, ९७)
१६५	तत्राङ्गुष्टमणिबन्धयोः खङ्गुलौ बृषणौ देर्घ्यान्म्लान्तसम-	,, (प० १४. श्लो० ९२)
77	व्यञ्जला १५णा दव्यान्मूलान्तसम- विस्तृतौ	सात्त्वतम् (परि० २४. रह्णे०
		(88)
"	याङ्गुली वृषणी मेट् चतुरङ्गुलमायतम्	मुरारि:
"	रिफजी षड्झुरु वृत्ते	निबन्धनम् (५०१५. छो०
		40)

पुटम्,	स्मृतबाक्यानि	आकरः
१६५	तथा कोपीनराजी च द्याङ्गुळा मूळत स्मृता	सात्त्वतम् (परि० २४. श्लो० १४०)
१६६	ऊरू मुखनदक्ष्यूनं जानू जङ्घा मुखार्धत	विष्णुसंहिता (पटलः १४.
33	पार्च्णी द्विगोलकतते तन्मध्ये साङ्कुरे कले	सात्त्वतम (परि॰ २४. श्लो॰ १४८)
,,	मुखायततलोतद्धेको	विष्णुसंहिता (पटल: १५. स्रो० ९८)
१६७	तत्राङ्गुष्ठौ · · · · रक्तार्धचन्द्रवत्	वैष्णवम्
"	नाहोऽङ्गुष्ठस्य · · · · कारयेदनुरूपतः	विष्णुसंहिता (पटलः १४.
१६८	शिरसः परिणाहं · · · · · स्मृतम्	क्षो० ९७) सात्त्वतम् (परि० २ ४. स्रो०
289	उप्णीषमङ्गुलं प्रोक्तं	११६)
"	जटावन्घोऽधिकः कार्यः सोऽप्यष्टाङ्क- लसम्मितः	ब्रह्मरात्रम् निबन्धनम् (प०१५. श्लोध
99	षोडशाङ्कुरुमायामं सौवर्णमणिदीपितम्	७०) पद्धतिः
,,	मुलद्विगुणमध्यर्ष ••••तत्	मुरारिः -
"	त्रिपश्चसप्तः · · · · सुशोभनम्	सात्त्वतम् (परि० २४. ऋो•
77	चतुर्विषं कुर्यादाकारमन्ततः	९८) ब्रह्मरात्रम्
१७०	मध्येन दशताळेन प्रकल्पयेत्	
१७१		
१७१	सिंबेशच्छतभागेन · · पादतलं युगम्	
		·********** (6)

पुटम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
१७ः	थ्री वा सप्ता कु रु · · · · रसाङ्गुरुम्	काश्यपः
97	उत्कृत्यंशेर्भुजायामः कमेण तु	0.00
१७३	तर्जन्यभिमयोदीं धै तदुन्नतिः	•••
१७१	विद्रेशः पञ्चताकः सर्वतो भवेत	•••
800	अथ पद्मस्य तूत्सेधं … विधीयते	भास्करः (प्रासाद् ० स्को० ८७)
१७६	पद्मनालस्य · · · · ः त्वप्रहीनकम्	,, (,, इलो० ९१)
93	तस्य नालं तु · · · · नालमिप्यते	ग्र रारिः
,,	पश्चहस्तादि · · · · प्रयम्	पाशुपतम्
१७७	द्विकरान्तं च पञ्चादि · · · · · प्रतिस्रो- मजमुच्यते	
900	म्तरन्ध्राष्ट्रभेदेन · · · श्रिविधं विदुः	८ २) पाञ्चपतम्
,,,	त्रितयं विभजेत् · · · · नवोदितम्	कियासारः
39	पादाधिकं समस्तं च · · · पश्चधा	पाग्रुपतम्
,,,	अमे मूले च · · · · शिवाधिकम्	निबन्धनम् (प० १४. क्यो०
		(08)
१७९	चतुर्विशतिभक्तस्य · · · · द्विकरादिकम्	
77	गर्भित्रिभागं पीठं स्यालिकंपीठित्रिभागकम्	•••
१८०	आयामं तु त्रिधा · · · · म्पीठन्योम- गानि तु	ानिबन्धनम् (प० १४. श्लो०
"	निक्षिप्य कर्णेषु बृत्तमथैवमेवम्	५२) मक्तरी (प० ८. इलो० ४५)
१८१	वसुरन्धऋतुद्धन्द्ध · · · · ऋमात्	पाशुपतम्
	विस्तारं नवधा ः ः विशोधयेत्	भाग्नुभतम् क्रियासारः
१८२		गगनाचार•
१८२	लिङ्गस्य त्रपुषी · · · · सास्थताः	मञ्जरी (५० ८. इलो० ४६)
१८३	प्जाभागं · • • मर्वमेव वा	Makes Marganian Albania Ma

ु पुटब	्ट. स्मृतवाक्यानि	आकर:
१८३	भङ्क्त्वा तं च · · · · निम्नोन्नताः	मखरी
168		
93	दक्षिणायां · · · · महेश्वरः	
39	विष्णुस्थाणुपितामहाश्च विहिता भाग-	
	त्रये देवताः	मखरी (प० ८. रुखे० ३४)
33	विम्बोचार्षं तु पीठोचमायामो विम्ब-	गंबिता (१० ८. २०१० ३४)
	मानतः	वाहता (५० देश. श्ला० ६०६)
,,	लोहजस् वैक्यो निजम् । शैलमन्यत्र वि-	
	ज्ञेयम्	, (प० १४ श्लो० १०६)
१८५	किन्नत्रिगुणपीठिकाम्	
	उत्सेधं विभजेत् मुखपट्टिकाम्	पाञ्चपतम्
77	उत्सेधं नगरायाहेन वर्षे	
१८६	उत्सेघं वसुयुग्मकेनपट्टिं खनेत् किङ्गावटं त्रियंशेनपीठमध्या-	म ञ्जरा (प० ८. श्लो० ५४)
१८६	देवेशगम्	1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 -
860		•••
366	पादश्चेकप्रमाणतः · · · · तदुच्छ्यम्	•••
	लिक्नायामसमञ्यासा ब्रह्माशिका	पुरुदेबः (प० ३९, श्लो० ८८)
	नव	
79	महति मतिमायामेवा भवेत्	••••
.,,	बिम्बदीर्घनृषमितिरच्युतार्थयोः	
"	अय कमीचीप्रमाणस्। मध्य-	रत्नावली
	410	
180	되는 생생들은 것 같아? 전대 교육을 하고 하는 것들은 그 경기에 되는 것은 것을 하는 것이다. 그는 것 같아 그릇으로 나타면	ञागमः
	रार्पणम्	
१९१	मध्यसूत्रात् पुरो भवेत्	•••
,,	ईशानसोमयोर्गध्ये	•••
१९२	पीठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्क्रियासु त	न्त्रसमुख्यः (प० ३. स्टो० ४)

पुटम्	स् मृतबाक्यानि	आकरः
१९३	द्रव्याण्येतानि पात्रेषु श्रुत्वा	
,,	एकसिन्नेव पात्रेऽथ सर्वाण्येतानि निक्षिपेत्	
१९५	राजताद्रिशिखराममसण्डं	•••
100	गोधूमः सुमनः समौ	अमरः (का० २. वैश्य स्रो०१८)
	हारिदं द्घि	तन्त्रसमुचयः (प० ३.श्लो० २१)
100	अष्टमं नवमं तथा	
2 = 8	शुभं पीतेषु शुक्केषु	300
and the second	पीठं ब्रह्मशिलायुतं	तन्त्रसनुचयः(प० ५. श्लो० ९३)
	कुर्यात् तुर्यदिनात्यये	,, (प० ६, स्हो० ११५)
	प्राग ष्टो र्घ्वसहंस	,, (प० ५. श्लो० १००)
283	प्रतिसरं तत्साम्प्रतिक्ये	,, (प० ४. श्लो० ७०)
288	सुधा कुमुदिनी · · सुग्रीलाप्यायिनी	
	क्रमात्	
27	अष्टभिः सप्तभिः षड्भिः पुनस्तावद्धि- रक्षरैः	- ••• - •••
,,	इमा आपः शिवाः · · · रश्मिभिः	संहिता (प० २६ क्षो० ११)
280		तन्त्रसमुचयः(प० ५०%ो० ३१)
२१८	तत्त्वावृत्तिप्रजप्तस्वमनुः	,, (प० ५. श्लो० २८)
79	वेष्टितं वसनैर्दर्भैः	•••
288	तत्त्नपनतः पूर्वेडिह	,
99	पीठाधिवाससमये	तन्त्रसमुच्चयः (५० ६. श्लो० १)
२२ २	सर्षपानसमन्त्रितान्	•••
29	सर्षेपानस्त्रमन्त्रतः	0.0
99	सर्वेपानस्रसञ्ज्ञप्तान्	•••
	गोमुत्रं निजवाञ्ख्या	(तन्त्र० प० १०. श्लो० २४)

पुरम्	स्मृतवाक्यानि	आकर:
- २ २२	विकिरामिह वीहियवम्	तन्त्रसमुचयः(प०१. श्लो० ३३)
99	विकिरान् जपेदष्टोत्तरं	•••
१ २३		•••
	नृसिंहेन फडन्तेन	•••
* 228	प्रागास्योऽञ्जलिना · · प्रोत्करेत्	,, (प० ४. स्रो. २९)
37	गन्धोदैकिप्त्वाथापः · · संप्रोक्ष्य	
37 33	धूपदीपौ च विन्यस्येत्	•••
	साराङ्गारविनिक्षिप्त · · · · विन्यसेत्	•••
<i>"</i> २२५	^ ~	
	कूला	•••
2 9 to	अस्तमन्त्रेण पुष्पाणि दर्शयेत्	
22	अग्निं निधाय घोरामिं ध्यायनामिमुखं	
	चरेत	
33.	स्थण्डिलस्य भृशस्थाने कस्थिते स्थ-	
	ण्डिलद्वये	
220	वास्तोष्पते च	•••
	प्रणीतागव्यभसाज्यशान्तितोयश्च	
२३३		
	तद्गृहम् शाखयोदुम्बरस्य पुनः	
	आशिषो वास्यित्वामे शिवं वास्त्वित	
	्वाचयेत्	
k		
	स्नानमण्डपमेशान्यां मृषियत्वा विशो-	•••
	्र धयेत् प्रागुदीच्यां वोदीच्यामधिवासनमण्डपम्	•••
	प्रागुदाच्या वादाच्यामाववासमम्बद्धस्य शर्शेलनम्बवर्गा · · · · द्विशते च	तन्त्रसमुच्चयः (५० ८ः
"	ર્શ્યક્ષભનન્દ્રવના ઃાપ્રતાત ત	[8jo 8.)
	मध्ये पञ्जकणिकाद्ख्यताःसदा	,, (વ. ૮. શ્લો ૦ ૧૧)
,,,	मंद्रन तक्ष्यकीवाकीविकतायाःयतः	

पुरम्	स्मृतवाक्यानि	आकर:
	पुङ्कोरसचवामाः मनुः	•••
२३९	,हेमरत्नाष्ट्रगन्थाद्भिः शाद्धेदै	
580	रपरान् घटान्	
	तिलमाषबीहियवाः · · · स्युरौषघ्यः	
	तिरूमाषयवत्रीहि आदकीभिः समन्त्रिताः	
- 1	घण्डा चामरमारुाभिः मुक्तादाम- फलादिभिः	0.00
	वेदिकां च तथाछिन्दं प्राक्रणं परिशोध्य व	
588	ततसास्त्रयच्छोटीपयोजयेत्	
	रत्त्वा धेनूर्द्विजेभ्यः	तन्त्रसमुखयः (प॰ ३. श्लो०
		48)
	ावमः शिवसन्निघौ	•••
	णवेन तु संस्थाप्य पूजयेत् स्वैश्व	
The sale of	ाामि:	****
२५० स	विधान्येन सम्पन्नं पल्छेन विमिश्रितम्	****
	[ास्यो सम्पूजयेत् पूर्णकुम्भेषु	****
	ोरण्घ्वजम्लेषु समर्चेयत्	•••
	ाधारेष्वथ · · · लोकपान्	
	ताः स्वगणयुक्ता वेसर्वदुष्टभ- इराः	••••
२५५दि	ष्टमनुना मुष्ट्याचयान्तर्वहिः	तन्त्रसमुच्चयः (प. ३. स्रो७
, S	ह्या शकुद्वारि वासर्वपमुष्टि	**)

पुटम्	स्मृतवावयानि	आकरः
२५५	विकिसन् विकिरेत् तिष्ठंखिषा चोत्तान पाणिना	पाञ्चापतम् (प० ७० छो० ३८)
२५६	शक्तातमनीति सङ्गल्प्य शक्तिकपं च	
79	मण्डान् अथ पुराजितान् सर्पपान्	तन्त्रसमुचयः (प. ८. श्लो० ३७)
3 2	पारे सहसे पछचा ना	अष्टाष्यायी (२. १. १८)
340	परिता विश्व नाइनमापिदैः	•••
27	भूपदीपानन्तरं पूजयेत्	
	पूज्येद् रान्धपुष्येश्च शक्ति मण्डपमूगताम्	
29	शक्तो मण्डपस्पिण्यांविधानतः	
348	अखणासिच्य तोयैः	तन्त्रसमुख्यः (५० ८. श्हो०
	करुवतु कवचेन त्रिस्मेण	₹•)
२६१		
	नीय *	
27	ईशानान्तं परिश्रम्य तत आरम्य सा-	
	धकः	
150	घटं तेनैव मार्गेण	अद्याध्यायी (१. २. ६७)
२६२	पुनान् ब्रिया	
583	प्राच्यां श्रिरः समाख्यातं पश्चिमे	
23	कुण्डाभिमानिनीं प्रेष्णायामपुर-	
	मारव	
99	कुण्डस्था वैष्णवी शक्तिः प्रकृतिसियु-	
	ः णात्सिका विकास	
825	व्याप्य्य तारतःमातृकास्	

g टम्	स्मृतवाक्यानि	आकरः
	हल्काक्षरं मध्यमागे	
59	न्यस्येत् स्वस्वव्यापयेत् पुनः	***
	गर्तवपेऽपिविन्यतेत्	••••
7,	बीयते विश्वमत्रेति कुण्डं तद्विश्व कु ण्ड	
	नात्	
	अभिक्रपेण संहारंबिन्दुयुग्मस्था	•••
	गच्यां शिरः समाख्यातम्	
	वेस नीर्यनयस्	
01 3	ध्यात्वात्वानं शिवं देवंपावकम्	
286		
	हाईतु योगपीठम्	तन्त्रससुचयः (प॰ ४. श्लो॰
		88)
	व्याप्तिकाः विकागुदम् र्धास्य सात्त्विकाः	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
79	्षिसपार्श्वपदपृतिकाः	
	हिल्लाचिःस्वस्ति इतीरिताः	
4	र्वित्राष्टावष्टाविंशतिरावृत्तिरष्टशतमथवा	
99	ण्डपाइतया ••• केचन	0000
	त्पूर्वतः शय्यां	तन्त्रसमुचयः(५०४. क्षो० ५७)
1	गिशस्त्राण्युदगम्रबीथीम्	0.00
,, म	षः शाणस्तलंकमादेतचतुर्गुणम्	•••
", ध	ान्येषु वा शास्त्रिषुमनस्वी	•••
१७६ वि	ाणी श्रीः स्यात्प्रभादिषु 🥃	••••
୧୬ଓ		
	द्राघटेन च तथाविहतत्त्वपूरैः	तन्त्रसमुख्यः(प०६, स्हो० ५३)
CONTRACTOR OF COMPANY	रे मध्ये षष्ट्या वा	अष्टाध्यायी (२-१-१८)
८२ श	य्याकुम्भान्तरे विश्व विन्यसेदेष्टमङ्गलम्	

पुरम्	स्यृतवाक्यानि	आकर:
₹८8	अर्चामथावेष्ट्य सदर्भवक्षैः	तन्त्रसमुचयः (प० ३. २ले०
२८५	मुरभिदि जलवासोद्धृतौ	88)
7.9	बद्ध्वा सोपचारेणाष्टार्णेन	
	भृतेन मधुनालिप्य क्षालयेच्लुद्धवारिभिः	
२८७	मूळेन कुश · · · तत्तत्कुम्भामि- षेचनम्	
99	रुक्ष्मीशे विहितसप्तमृत्तिकाभिः	तन्त्रसमुच ४: (५० ४. इला॰
		99)
79	शार्क्षाश्चरे वृषवृषाण—	, (प० ४,
		रखे० ९२)
२८८	इत्यभिषिच्याक्षिणी विछिलैत्	y (प ् ४. इलो०
- 73	सिब्चेदच्छजलाततो वितनुयानेत्रत्रयो-	ः ८१) ,, (प० ४. इस्रो०
	न्मीलनम्	९३)
२८९	हैमे निषिच्य चषके · · सूच्या	» (प ० ४. इ लो०
		७ ५)
२९०	वल्मीकसतकमृदः कलशेऽय मध्ये	» (प० ३· इलोक
		v 8)
१९२	पार्ध तेनैव दापयेत्	***
99	वासस्तु परिधापयेत्	•••
298	गुमे तु तैजसे पात्रे शालितण्डुलप्रिते	विष्णुसंहिता(प० २६. स्रो०
	कुर्यान्नीरजनं त्विदम्।	86)
३९५	मक्कानि च दशेयेत्	
२९९	शेषेष्वावाहनाचं स्नपने कृते तु	तन्त्रसमुचयः (५० ५. रुखे)

44)

पुटस् —	स्मृतवाक्यानि	आकरः
२९६	. सक्लीकृत्य देवेशं पीठं सद्येन कल्प-	
३००	येत् ः बहुरूपिणा ततः शुक्कानि पुष्पाणि दत्त्वा लिङ्गस्य मुधेनि ः मण्डलम्	•••
); 302	भावाद्य सकलीकृत्य देवदेवमुमापति नीराज्यास्रोण दिक्कमात्	पाशुपतम्(७. इलो ० ६४)
10-15-35	,आवाद्य साङ्गीकरणादि कृत्वा	तन्त्रसमुचयः (प० ४. रहो०
March To	स्तुतिं च पश्चात् कुर्वीत ··· स्तुवीत पुरतः स्थितः	96
३०७	गुद्धेनेशं तु शाययेत् विष्णी शाययेचायं सो अग्निः सर्वयो-	•••
	गेश्वरोम् ^{सक्} ळीकृत्य वामेन अयं स इति शाय-	
	येत् शस्यां दक्षिणसाम्यदिक्कृतसमायामाम्	पाशुपतम्(प० ७. इलो० ३८)
77	યુન્યા તાલુગલા તાલુગ્રહાલાલાનાથ	तन्त्रसमुच्नयः(प० ४. २छो० ५७)

APPENDIX III.

विवरणे पाठमेदाः।

, पुटम	(पाई	ः भुद्रितपाठः	ं नृतानमातृकापाठः
3	80	८ पवित्रितानि परि	पवित्रतां परि
17	3 }	(यो) योजयति	यो यजति
8	•	६ देवसन्द्(प्ति १ प्त्यु)	
		पपत्तिभाव:	देवसन्तृप्खुपपत्तिरिति भावः
99	१७,११	मतिपत्तिविशोषमप्यु-	प्रतिपत्तिविशेषमप्युपहरगेषूप-
		(प)हरणेषूपदिशति	दिशति
99	१५	र(नु)सन्घेयमिति	रनुसन्धेयमिति
9.9	१७	मन्त्रमय	मन्त्रमर्थं
9,9	28	रसानुमूरिति	रसानुमृतिरिति
99	२०	जलगन्धादिमयसमरस	रसगन्धादिमयरस
"	78	विशेषणम्	विशेषम्
À	\$'8	स्वरूपानन्दस्तु नित्यो	स्वरूपानन्दस्तुतिभ्यो
39	88	समारा(ध्यदु ! ध्यता-	
		द्यु)पपत्ति	समाराध्यताद्युपपत्ति
39	१६	स्मरणमाशीर्रुक्षणं	स्मरणरूपमाशीर्रुक्षणं
29	२०	सावनस्यास्य	साधनस्यास्य च
1/99	२३	वपु(ष)श्च	न पुष श्च
97	₹8	प्रतिष्ठापनं वाहनादि	प्रतिष्ठापनावा हनादि
29	२५	स्नापनं	र्तापतं ् १७
8	२०	प्रतिचिकित्सोपपत्ती	प्रतिविधोपपत्ती 💮
97	१३	समाराधनाद्यर्थ -	समाराधनाद्यर्थः
v	र	मतिपत्त्यार्थात् सिद्ध	मतिपत्त्यर्थसि द्ध

पुटम्	पङ्क्ति	: सुद्रितपाठः	नृतनमातृकाषाठः
y	4	परदेशानु •	परदेवतानु
39	२५	तत्प्रतिपादनमित्यपेक्षया	तत्मतिपादनमित्यपेक्षायां
6	4	पृथक् (च)। चेन समुचयेन	पृथक् चेति समुचयेन
99	36	परमस्य	परस्य
88.	26	सकूर्चे	सतूर्ये
१३	ę	गुरुमृत्तिपानां	गुरोर्म्श्रीर्चपानां
\$8	Ę	वरणं तु पुनः स्यात्	वरणं तु न स्यात्
59	હ	वरणं त्वेवं	वरणं चैवं
१५	6	मूलपक्ष	मूलमृतिंपक्ष
१६	86	शर्वादिमार्चि	शर्वादीन् मृति
१७	२६	स्वस्वनाम	स्वं स्वं नाम
"	२८	क्रियतामित्यादि ॥ २४ ॥	कियतामित्यादि। स्कन्देतु मन्त्रा-
			न्तरमाह — वास्तुसंग्रहपुरस्सराणु-
			नेति । वास्तुसंग्रहमित्यादिना म-
			न्त्रेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥
१८	२३	वा दिशाशब्देन	वादिश ब्देन
१९	1	तत्रापि .	तदापि
२०	२८	पठनीयम्	पाठनियम् ,
93	२९	भूमण्डलाः .	भूमण्डलं
२१	8	मध्यतः कोष्ठ	मध्यतः कोष्ठं कोष्ठ
२३		स्वतन्त्राधम •	स्वतन्त्रामधम
3 8	3 8	शरावम्	शरावकम्
२५		सम्पूज्य	परिपूज्य
The state of the state of the		व्याप्ता ॥ ४० ॥	व्याप्ता मुद्रिता अक्किता ॥ ४० ॥
			वंशादि
CONTRACTOR OF STREET		कुर्यो हरीश	कुर्यो कपदिनः स्थानं हरीश
13	88	सर्वत्रान्ततः .	सर्वत्रान्तरतः

611. 6. 2. 1. 2.

पुटम्	पङ्	क्तिः मुद्रितपाठः	नृतनमातृकापाठः
\$8		६ स्नावो	
34			वतो
88			वापि
88	? •		सथापूर्व ।
			सावित्रः •
57	२ ०		पूषचापाद्या
88	\$8		भक्तेर्धुद्रौदनेन
77	30		प्राग्भागे स्थानं <u> </u>
86	48,4	(५ वर्णेरष्टाङ्गदेहं कल्प-	
L 0	2.0	नीयम्	वर्णेरष्टाङ्गं वेह करूपनीयम्
48	??	जलादिपूरण — ९०००	जलाभिपूरण े
५५	. 9	शर्वोदिष्वपि	शिवादिष्वपि
५६	₹०	सुविल्मे मुहूर्त	सुविलमे शोभने ग्रह्ते
90	4		तत्पुरुषः।
Ø\$	36	अथ यत्	अथ तत्
48	- 3	शक्लोति ं	शक्या चेति
90	8	परिणामिनीति वक्ष्यमाण	परिणामिनीहेतिर्विवक्यमाण
96	38	आहिता <u>पि</u>	आविहितापि
198	8	मवतीत्यर्थः	मवेदित्यर्थः
८१	१९	पवमानीभिः	पावमानीभिः 🔭
८२	१०	हरणान्तरं	हरणानन्तरं ु
८३	२५	रि ा ं	शिवां 💮
58	8	सूच्यष्टाराभ्यां ,	सूच्यष्टीलाभ्यां .
८६	4	अराहे	अन्तराहे 🏥
८७	१०	प्रमाणसाध्येत्यर्थः	प्रमाणसाध्यतया तत्कार्यभूता
			इत्यर्थः।
46	\$8	वीयमातान	चायमातान -
()	৩,૮	भागम् । मासूरक	भागम् अधिष्ठानस्य शोधन-
			मेव । मासूरक

पुटस्	पङ्क्तिः मुद्भितपाठः	नृतनमातृकापाठः
११४ ११४ १२७	 आदिशब्देन ••• तद्हें ६ वर्तन्ते १९ तृतीयांशेन चतुर्थाशेना- 	आदिशब्देन तदहें बक्ष्यन्ते
१२८ १३४ १३६ १३५ १४५ १४५	हीनं ११ प्रासादसम्भवं १३ विशेषणत्वेन १ भृयः ६ पश्चाभिरित्यनुकर्षार्थः ९ ऊर्ध्वं कूटं १९ विशेष्यत्वेन १३ स मुख १४ तिष्ठेयुः । उत्तर १८ दक्षिणोत्तरो पर	तृतीयांशेनाहीनं प्रासादभवं कियाविशेषणत्वेन मूः पश्चभिरित्यनुकर्षणार्थः कर्वकूटं विशेष्यते न अनु सम्मुख तिष्ठेयुः । पश्चिमे उत्तर
\$86 \$89 \$40 \$40 \$00 \$08 \$08	२४ दण्डसीमा(मा)न (प्राःश)- कार २७ मध्यम २६ तत्मकारमेवाह ५ (तावत्) ध्वज ११ मध्ये प्रसारित १४ कर्जुरनुरूपपरि २५ द्वित्रसात्रिसङ्ख्या ४ तत्राप्योदन ४ शिल्पिप्रवरेण ५ तिधेत्। अथ आचार्य ६ मनुविम्बं	दक्षिणोत्तरी द्ध पर दण्डसीमानं भाकार मध्य तस्मकारमाह तद् ध्वज मध्यमसारित कर्तुरज्जक्रस्थिदनपरि द्वित्राविसङ्ख्या तत्रास्योदन काश्रिपतं भवरेण तिष्ठेत् । आचार्य अनुविक्वं

388 20 स्वच्छांशुकाभरण २५ शीतलास्सन्तु 95 १२ वेति ॥ १६॥ 385 २२० 4 पूजोक्ता २२१ सन्धानमुक्तम् २२३ २७ यदुक्तं २२४ विन्यस्येदिति 24 234 भवुतीति 8 28 यदुक्तं 99 355 90 पकहोमप्रधानस्य 233 २७ पूजा तु सामान्य २३८ ९ द्रव्याणां न्यासे 285 38 शेषः ॥ ८२ ॥

२४३ २५ मार्जनलेपनमुक्तं २४४ १७ दिव्यान्तरिक्षा २५२ १०,११ सर्वतः सर्वेष्वपि कल-

शेषु 240 यजेदिति च। 20 न्यसत्वित्यनुषज्यते 246 Ę २५९ 0 8 नवपटगालितैः 38 पूजिते ,, विद्यादेहान्तस्तद्वयव 20 29

, २४ ॐ अंनमः "२५

अं नमः

स्वच्छत्वच्छांग्रुकाभरण शीतलाश्चेव वेति च ॥ ४६ ॥

पूजनमुक्तम् साधनमुक्तम् तदुक्तम्

विन्यस्ये ि स्यादिति स्योक्तं

पकहोमस्य प्रधानस्य पूजा सामान्य द्रव्यन्यासे शेषः ॥ ८२ ॥ स

शेषः ॥ ८२ ॥ इति तन्त्र-समुचयविवरणे तृतीयः प-

ं टलः ॥ मार्जनालेपन्मुक्तम्

दिव्यन्तरिक्षा सर्वतः सर्वेष्वपि देवेषु सर्वे-

्रष्वपि कलशेषु यजेदिति ।

न्यसित्वत्यनुक्रुष्यते नवपटगलितैः इष्टे पृजिते

रण गूगाः विद्यादेहास्तदवयव

ॐ नमः

पुटम्	पाक्किः	मुद्रिल्पाठः	नूत्तनमातृकापाठः
248	२३	कुम्भेशमपि,	कुम्भेशं,
र६२	१०, ११	यथापुरमित्यावाहनादि- पूर्वकम्	यथापुरभित्यावाहनादिकं
२१ ३	1	देहशुद्धयाद्यात्माराधना- न्तमुक्तम्	देहशुद्ध्याद्यात्माराधनान्त- मेतदुक्तम्
२ ६४	4	हरूक्षाक्ष(र)न्यासः	ह रुक्षन्या सः
२६८	•	कुण्डमध्यगां	कुण्डमध्यगं
	२३	परिभ्रमणे च	परिभ्रमणैऽपि
२६९	१२	पर्श्वेक्षणादि ग्रहणम्	पर्युक्षणादि सर्वे महणम्
२७२	२६	बहुरूपातिरक्ता	बहुरूपातिरिक्ता
१७४	ч	स्वाहाकारस्त्वसौ शिरस	स्वाहाकारः शिरसस्त्वसी स
		एवेति	एवेति
,,,	१६	केचन ॥''	केचन॥" इति।
२७५	93	स्वस्तिकमाभिष्रेतम् ।	स्वस्तिकमित्यभिष्रेतम् ।
२७६	29	परार्घ्यमर्घतो	परार्घ्यमर्घतो
२७७	28	प्रत्यक्छिरस्के उत्तरा-	प्रत्यक्छिरस्के तु
		भ्याशे तु	
२७८	२०	जयाचाः	ज याद् यः
260	2,0	्शतिवा रिति	शान्तिवारीति ।
२८१	१३	पदोद्देश	पादोद्देश
२८५	१२	इदमिति	इममिति
२८७	२०	विहित	स्वविहित
296	१९	सजोषसा वर्धन्तु गिरो	सजोषसा गिरो वर्धन्तु
300	₹	करतलस्तेन	कर तस्तेन
३०१	२०	कर्णभूषे	कर्णभूषणे

APPENDIX IV.

स्मृतमन्त्रातुक्रमणी।

मन्त्रः ग्रम नायाहि पुटम्.

२८७ ऋ० सं० ६० १६.१०; तै०

गां आयंपि

२९४ ऋ० सं० ९. ९६. १९; ते० सं० १. ३. १४.

भगाविष्णू भग्निमीळे २९८ तै० सं० ८. ७. १. १.

, ऋ० सं० १. १. १; तै० सं० ४. ३. १३. **३**.

भि त्वा शर्

२९४ ऋ० सं० ७. ३२. २२; ते० सं० २. ४. १४. २.

नगं पुरो नगं सः ३०३ ते० सं० ४. ४. ३. १.

३०७ ऋ० सं० ३. २२. १; तै० सं० ४. ३. ४. २.

भव त हळ

२१६,३०२ ऋ० सं० १. २४. १४; ते० सं० १. ५. ११.

भवोचाम भा कृष्णेन भाषः पुनन्तु

जापो देनीः

२९६ ऋ० सं० १. ११४. ११.

३०६ ऋ० सं० १. ३५. २.

२२१ तै० आ० १०. २३. १. २७७ ते० सं० १. १. ५. १; ते०

ब्रा० ३. २. ५. ३.

जापो हि छाः

२९७ ऋ० सं० १०. ९. १ तै० सं० ४. १. ५. १.

वाप्यायस्य समेतु

२८९ ऋ० सं० १. ९१. १६; ते

सं० ३. २. ५. ३.

श्र सत्येन विष्य ३०६ ते • सं • २. ४. ११. २. २९३ ऋ • सं • १. २२. १७; ते • सं •

. . १. २. १३.

इमं मे वरुण २१६,३०२ ऋ० सं० १. २५. १९; तै। सं० २. १. ११. ६.

2

इंद त्वा २२६, १४७ ते० सं० १. १. १.

उत्तिष्ठ २४६, २४७ ऋ० ,, १. ४०. १.

उदुत्तमम् २१६,३०२ ,, ,, १. २४. १५; तै० सं●

बदु त्यं ३०५ ऋ० सं० १. ५०. १; ते**०** सं० १. २. ८. ३.

उद्दीप्यस्व २९८ तै० आ० १०. १. ४. ओं नमो भगवते रुद्राय २०८ मा० औ० सू० ११. ७. १.

ओषध्यः संबदन्ते २९३, २९८ ऋ० सं० १०. ९७. १२; तै॰

किनिकदत् २८५,३०५ ऋ० सं० २. ४२. १. क्रणप्य पाजः २२७ ,, ,, ४. ४. १; ते० सं० १.

कृणुष्व पाजः १ २२७ % % ४, त० स० १. २.१४.१.

धृतवती सवितः २८६ तै० सं० ४. ४. १२. ५.

घृतवती सवितुः , मैं सं ३ १६. ४.

चित्रं देवानां २८९ ऋ० सं०१. ११५. १; तै० सं० १. ४. ४३. १.

जातवेदसे २८९, २३१, २३२ ऋ० सं० १०९९. १. तत्त्वा यामि २१६,२९७,३०२ ,, ,, १.२४. ११; तै० सं० २.१.११.६.

तेजोऽसि २८६,२९३ तै० सं० १.१.१० रे. ब्रिश्माण पदा विचकमे २८५, २८६ ऋ० सं० १.२२.१८; तै० मा०

त्वं नो अमे वरुणस्य. २१८,३०२ ",, ४.१.४; तै० सं० २. २.१२.३. मन्त्रः.

पुटम्.

दीर्घायुत्बाय

२८६ ते० जा० १. २. १. १८; के० सं० १. २. १. १.

देवस्य त्वा

२४६ तै० सं० १. १. ४.

द्वपदादिवेत

२८६ तै० जा० २. ४. ४. ९.

धूरास

२९३,२९८ तै० सं० १. १. ४. १.

भ्रवा चौः

४८ ऋ० सं० १०. १७३. ४; ते०

त्रा० २. ४. १. ८.

नमङ्गमभवे नमस्ते रुद्र

२९७ ते० सं० ४. ५. ८. १.

नमो रुद्राय वास्तोप्पतये

२८६ ते० सं० ४. ५. १. १.

२३२ ते० बा० ३. ७. ९. ७; आप० श्री० १३. २०. र.

नमो वः किरिके नमो ।हरण्यबाहवे नारायणाय विद्यहे

२९७ ते० सं० ४. ५. ४. २.

२०७ ते० सं० ४. ५. २. १.

७१ ते० आ० १०. १. ६, मे० सं० 3. 9. 8.

पयः पृथिव्यां

२९१ ते० सं० ४. ७. १२. २.

पावमानीः स्वस्त्ययनीः

३०२ ऋ० सं० सि. ९. ६७. १;

.तै० आ० १. ४. ८. ४.

पिबा सोममिन्द्र

२२४ ऋ० सं० ७. २२. १; तै० सं०

बृहस्पते अति

₹. 8. १8. ₹. २९२,२९८ ऋ० सं० २. २३, १५; तै० सं०

१. ८. २२. २.

भद्रं कर्णेंभिः

२८५, २८६ ऋ• सं० १. ८९. ८. तै॰ आ०

1. 1. 2.

मा नखोके

ALMAS.

मघु वाताः १०६, १८१, १८९ तै० सं० ४. २. ९.

२९१ मर सं० १. ११४. ८; ते० सं०

२. 8. ११. २.

र्भीर्धानं दिवः .	२ ९०	ऋं सं ६. ७. १; ते से हे है. ४. १३. १.
्छेभ्यः स्वाहा		तै॰ सं० ७ ३. १९. १; तै॰ ब्रा॰ ३. ८. १७ है:
यज्ञायज्ञावः		ऋ॰ संहे ६. ४८. १.
्यस्मिन्तृचः [?]	३०६	ेवाज० सं० ३४. ५.
यस्मिन् वृक्षे	. "	ऋ० सं० १०. १३५. १: तै० आ० ६. ५. ३.
याः फल्रिनीः	રે ફેર્ફ	े ऋँ० सं० १०, ९७. १५; तैं० इं. सं० ४. २. ६. ४.
या दिन्याः	15 57	तै० ब्रा० २. ७. १५. ४.
युवमेतानि	396	ऋं सं '१. ९३. ५; 'तैं
3		सं० २. ३. १४. १. ''
ुयुवे बस्त्राणि ' ं ं	२९७,३०४	ऋ० १. १५२. १; तै बी
		ર. ૮ . ૬. ૬ .
ये नाकस्य	२ं९३	ऋ० सं० १. १९. ६.
योग योगे तबस्तर	२४६	ऋ० सं० १. ३०. ७; तें सं०
रक्षोहणं वाजिनं		४. १. २. १. ऋं सं १०. ८७. १; ते सं
A . 3.	5 7 545	૧. ૨. ૧૪. ૬.
्रथे तिष्ठन्		ऋं सं ६. ७५. ६.
्वास्तोष्पते प्रतिजानीहि ,	. २३१	,, ,, ७. ५४. १; तै० सं० ३. ४. १०. १.
वास्तोष्पते श्रग्मया	,,	,, ,, ७. ५४. ३; तै० सं० ३. े ४. १०. १.
वि ज्योतिषा	१२८	ॅं,, " ५. २. ९;े तै० संबर्ध. २. १४. ७.

7 7 500

विश्वतश्रञ्जः

२८९,२९१,३०६ ऋ० सं० १०, ८१. ३; ते सं०

विष्णी रराई वेदाइं शन इन्द्राभी धनो देवीः

8. 8. 7. 8. तै॰ सं० १. २. १३. ३. २९८ तै॰ आ॰ ३. १२. ७. २६१ गण ७. ३५, १.

संबोजातं समिद्धो अज्ञन् समुद्रं गच्छ

२३३, २३४, ", १०. ९. ४; ते० मा० १. 280,203 ₹. १. १.

सबद्रज्येष्ठा सोमं राजानं सोमा रुद्रा

२७९. तै॰ आ॰ १०. ४३. १. २९८ तै० सं० ५, १, ११. १

२९७ ऋ० सं० खि० ५. ४९. २. ते॰ सं० १. ३. ११.

हंसः शुनिषत्

१९० ऋ० स० ७. ४९. १. २९१ ते० सं० १. ७. १०. ३.

हिर्ण्यगर्भः

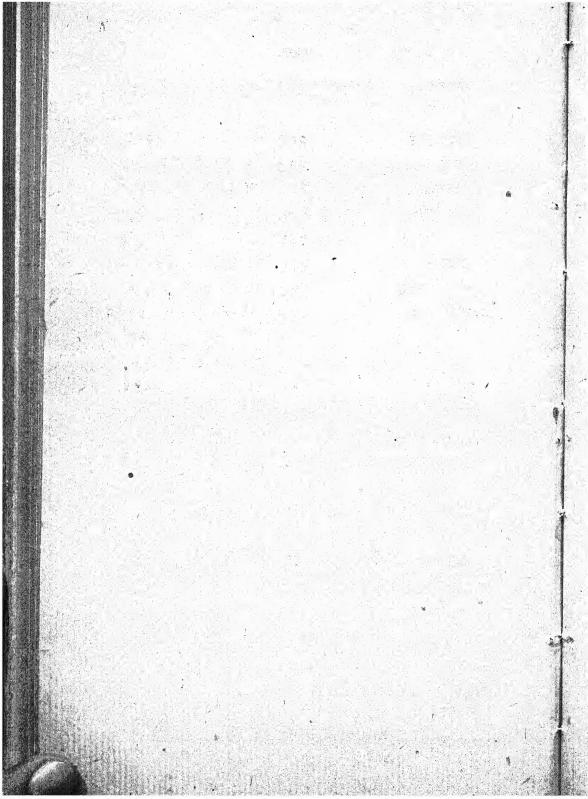
२९७ ऋ० सं०६, ७४. रः तै० सं० १. ८. २२. 4.

हिरण्यवर्णी हरिणी

ऋ० सं० ४, ४०. ५; तै०, सं० १. ८. १५. २.

२८९ ऋ॰ सं० १०. १२१. १; तै० सं० 8. 8. 6. 4.

२४२ ऋ० खि० ५. ८७. १.

APPENDIX V.

तन्त्रसम्बयमूलपाठमेदः।

PATALA I.

Stanza	Mss.	
2d	F	राणविद्या
3b	H	हेरम्बसूवपति
3c	C	वस्य
4b	J	न्यातात्तवित्तविषयः
Б	CIJ	गुरुमथ प्रयमम्
5d	C	गुरुरात्मिकोऽस्तु
6	CIJ	स्वात्वाचन्याय देवाङबगुरुनिक्या
		हीस्वमन्त्राश्चितात्मा
		भूमि संघोष्य सोदग्दशपदयुगद्दः भारतेषु प्रवेश्य ।
	*	क्तां स्नातान् वयाई ग्रहमथ तदुवक् न म्हातिपान् विभिन्दिका दीपं चामून् मवन्यस्वरिदिशि पुरतोऽ- स्यादिसम्पादवेखा
7a	F	द्रभीनलये
c	ī	कूर्च न्यस्य बयाईमध्येमपि
	CFHJ	कूर्च न्यस्य यथास्त्रमध्यमपि
	CHJ	पाधाचामके
d	C	म्बच्यीभिस्त्रान् समूळमञ्जूना
	\mathbf{F}	स्र्यांत्रकेवीत्रकेः
8a	F	धिकं मृतमिद्दार्घ
	H	पद्मपत्रैरसृत्या-
	CJ	पद्मपन्नादिभिः
b	C	छाधगु रस्त्वमूर्तिग्युतं
	FHJ	स्वम् _{रति} पममु
9b	F	स्थाणुभिरचैयित्वा
e-d	C J	अर्ज च दत्वा सहतं पयोश्वं सम्भोजयेत् वं सहसृतिंपाकम् ।

	Stanza	Mss.	
	10a-b	Cl	भुक्ताचान्तेभ्योऽवसा नीयमध्यै
			द्रता तेश्वी शुक्तस्कारपूर्वस्।
	d	F	पाणानाजम्बगासुनायो वृणीत ।
	12a-b	F	बद्द्वां तथेति ।
	13c-d	F	नृतिंगन्त्राभिवादिष्विष्टे
	14b	0	के नन्यन्तः
	C	C	क्षित्वा रि मन्त्रो
	ď	OF	ध्यस्वकाचोऽपि चात्र
			ध्यम्बकं चापि बात्र
	15c	C	वित्यन्व।स्या धपुर
		F	त्रिपुरजयिनैः
	d	T	चा ष्यदम् ति
	24a	F	धरणोऽ सु
	25d	J	प्र सीदं ड
	26a	J	नियोगकृतै। विषीतान्
	26c		धुणीतास्
	d	F	सहवनाधनुस्त
	27a	\mathbf{D}_{-}	रार्थतया वृतो यः
	28b	C	हैं । व्यापादितदे
	d	DIKPQ	दान्यभाषि
			After 28 the following verse
			intervenes:
			वतो धुर्कन्त्रविद्धितासा
			शुभेऽहि संस्कृत्य वृषी सुतुत्वी ।
			अयुक्तपूर्वीवसनादिक्छ सं
	29c	CDJKP	हळादि सुद्वादि च वीजजातम् ॥ गणपार्थयोक्ष
	31b	1	
	and the second second	CJKPQ JKPQ	सस्यानेकपकूर्मपृष्ठ केवाचितिचल्मी
	c 32a		क्या चातवस्मा विमादिकमयः
	ď	P Q Q	विशादक्षमाः स्वादासिलाश्च
	3 3 b	DKPQ	
			सतुपर्यथ
	35a-b	D P	कारिकामृतमासमा गुरु-
			विधिना बत्तममुत्र सिठचतु ।
	ø	D.	चतस्वय
\mathcal{J}^{-}			

Stanza	Mss.	
86d	C	विज्ञापयेश्वसम्बेत
38e	D	वर्षास्वाविलाईनीय
39b	D	प्राक्रेयकमुकेञ्च
40b	P	विचित्रिता विदिशि यज्ञा
b	\mathbf{D}	ि विरो निवता
C -	\mathbf{Z}	कीर्णा पुरुषकळ
42b	D	कठिना नादान्विता सोषरा
458	CJ	आचम्य गन्त्री सकार्क
46c '	C	ते सर्वेस्य च ग्रन्छन्त
47d	CJ	वे यत्र वेवमनुभिर्निवेदयेद
48a	J	वने तन
51b	C	विशाचाक्षापि
51c		नगाः सर्पास्तया
53b	DKPQ.	संत्रोध्य गुरु त्तदेव
· c	Q	धमां समीकृत्य
54a	P Q	पुत्रागैक
a	C	भवां करमितांस्तत्पादिनाहं हहात्
C	D	श्चात्वा कल्पित
	Q	भत्वा कस्पित
	DQ	मङ्गे हिसंवेष्टितं
à	DKPQ	न्द्राचेस प्रविसार्ग
		After 54, the followingtwo stanzas intervene:
	DKPQ	साक्षे राष्ट्रिनाश्चर्छ समत्रहे इत्या पृथकाळज-
		प्हाबाधारचितन्नि विन्दुपरिषृ-
		स्योत्पाच मत्स्यद्वयम् ।
		त्तरसोपुक्ति सिरोत्यस्त्रयुगयोः
		गापक साकवानिसमें
	tina-is.vV	धूर्व न्यत्व सुसाषयेत् वमधने-
		शाशे ततथेतरे 🛭
		and
		ब्रागश्चे सुत्रशुर्वापृज्जतरमधिकः
		इप्यास्य भूकाश्रगास्यो
	· · · · · · · ·	क्त्राज्या मल्पयुग्मं यमशक्तिहरिती।
1		कस्पवित्वात सुत्रम् ।
A WALL STATE OF THE STATE OF TH	Market Control of the	A CONTROL OF THE STATE OF THE S

Stanza	Mas.	कृत्वा दिस्तकृषित्वा समग्रिक निहितै:
		्तरे: कोगगत्याम्
		कृत्यारफास्येड भूत्रं रचवतु बतुर-
		त्रं उरः क्षेत्रक्रको ।
		After 55, the following stanza intervenes:
	C J	ततो गुरु मैन्त्रविदाञ्चतात्मा
		धुनेऽधि संस्कृत्य वृत्री सुकृष्यी ।
		गदुक्तपूर्वावसमादिवस्कृत-
		स्यादि सहादि च बीचनातम् ॥
55a-b	UIJ	बन्तारुज्ङ्कत्योनेबं युगहला-
		गुक्ष्मोस्तया योगवि-
		तिष्ठन् पश्चिमतोऽत्र द्भैसयमा-
		काभिस्तक्षे ततः।
d	CI	भीवानीह समुष्य
60a	Q	सभ्यतः
c-	DKPQ	बहितपीठे वास्तुमाराथवे-
p.		चकाडी हुहिणं निवायृतदुतं अध्यक्षकोद्वेऽकंगेत् ।
62c-d	CHIJ	अञ्जादितेन तं स्वाङ्गपद्क
64c-d	I	द्वितयानां सपदानां कमविपर्ययः दार्यः।
67b	DKP	खुंपेताधद्
67e	/ D	ईंबादिदिक्पदस्या द्वात्रिषाद
99	KPQ	ईशादेकैकपदे इतित्राद्
68c	O	ईंशानादि बिक्डापा-
69d	CDIJKPQ	सपूतना पापराश्वसीशाबाः
70a	C	गन्धर्वागक्ष-
71b	Б	चा•चायेत्वा
c-d	CHJ	असुप्मै निनेषाथ विद्वान् प्रद्वाद्
		बर्छि चास्त्रिकाभ्योऽत्र तदेवताञ्यः।
	1	अमुस्मे निषेषाय विद्वांस्तु द्वाद्
		बढ़ि चालिकाम्योऽत्र तहेवताभ्यः।
73a	C	इत्वा बार्क
C	C	कृतावस्त्रः
74b	Ο.	बान्याभ्याहितवित्ररे श्च
17.4	C C	. उत्सानि क्लेंशीओ

रत्नानि चूर्णेऽणेज

KPQ मन्त्री क्षेत्रणिधाय शैकं कप्कपयोगनाकमृदित-D d व्याजन्म भूम्युद्रतम् । KQ शैलं कच्छपयोगनालस्दितं छुल्बोज्जनं विन्यसेत्। शैकं तिच्छनयोगनांकमुदितं P ञ्चल्वोद्धवं विन्यसेत्। सुवनेश्वी पार्थयेतासुना CJ After 75, the following stanzas intervene: स्तम्भोबस्य पढंशविस्तृततह-DKPQ शंशाधिकोषो घटः पद्मोऽद्यां सससुच्छ्योच्छ्यनवां-चीनगथीऽष्टंच्छदः। भक्षीयायतत्द्द्द्विपांचारहित-व्यासायतास् व्यासायतास् कूमी नागयवात्रतद्हिगुणस्-ला योगनासमथा DKP अष्टाशामिहिरोजिभागततद-**भै**व्यासपादोच्छिता बहाकाहियुगीमता ततिवितः खुत्से भवत्योऽहुकै:। मार्तिक्यः प्रदेपाककोहितक्य-हमें क्योऽथवा शेष्टकाः कतैन्याश्चतुक्तिताश्चतुरुपे-ता वा गृहोचिलत: 1 स्तरभायाम हादवांशोपपश्चं व्यासं व्यासाधीच्छ्यं गर्मपात्रम् । प्रथंभं तत् गुद्रगुरवमन्त्रसं स्वोत्सेघांव्रयूनोच्छ्योध्वं च्छताब्यम् ॥ Sod गर्त सुद्धिरयो इषद्विराभिपूर्य F प्राप्य रतन 820 CFJ इवनं च मन्त्रविद d हबनं विभागवित् HI **प्रतहोमादिम्**रादि 83c

840 होवनराशकार सेसी F विद्युपर सन्तर-हेडमबो d प्रकृष स्थिति 88c H F d डवं समाधिमास्य 89b C. पातुकान्सं D.Q. पाडुकान्ते F पाइकन्ह 90c-d D गोर्वायकारं व्यवता तम तिर्देशका PQ गोरवामे कगारन्यसङ्ख तंत्र तादेषकाश्र

After 90, the following stanzas in-

DKPQ

नागिभित्तिति विभवय चतुरो बाक्षे विनावांसका-नन्तस्त्रीति अलेशु गोभिरजिते यह हो व पाणमातुरे । भूतेस्त्रीनिर वैक्यं वितंतुपाद् गर्भ नराशे स्थितं विमस्योगार पाडुकस्य सुवि रा-कोऽयः क्यादन्ययोः ॥

द्वस्ता गर्भगृहं कुलाहिकात कौ-प्रान्ध समन्तात् पदे श्राह्मे पन्धद्वायकाम् विरचयेत् भोन्यामपुत्रेस्तमस् । सारप्रशिखतकेवमानुपापिशा-पावारकेतु कमा-द्वियोगेशाववांसकानाप तक-स्त्वं स्वं पदं कत्ययेत् ॥ श्राह्मे ह्वत्यत्तन्तरे महति चा-न्ते वेशक्तिं हरी तार्त्तांसे हुदिआंशमध्यपद्वत-तुर्ये पुदेशाच्युत्ते । शहे सुम्मानित प्रतिष्ठितिपदं शाहींस्योगेर्वाष्ट्रमे

विंदी तयेकोचरे ॥

प्येद्वारविस्तारत-बारमध्यशतांशकान् प्रतिगम-च्योदीचि चेन्हाप्रकान् । केंद्रवीसहरी**रायोः प्रवरिदं** िम्बोशतोवाखिछे िहर्देस्यातसमेखवं यवयुगं ार्चीहर्व सन्धितः ॥ ाही जीवुक्मा**चरेल्यसत् म**-ः चाँगतामासिता-र्वापनवानुपतंत्रुते सम**न्दे-**वाँद्धे शयानामपि। यमें योदमावरीभेदिनि पदैः वासन्बतुवंगके-अविद्यास्त्रत**म्याकामस्यरत्यै-**जाजान् अक्रवीत बा ॥ पशीपानदास् C नियुक्तमेण ः वाञ्चकृतं पियान OF J प्रतिभादावन्तराखे स्थितम् I रेखादुन्डनापातवेत् C तन्मूलवातु स्वन्दे यु बाह् IJ. F म्ब्रुक्ती स्तराहेणी सहस्रकेत मुलान्यपि C C जान्सिमकसाद वज्रमोत्तक पेडु वेसझ OF स्यसंस् पद्मरागमपि J. न्यांप इतानि सुम्भद्विष C F स्तिकाञ्डान्दाः CHJ कोहान् गतु-होका सतु— भार्जीके दृष्यहीसावधि सगणपटू-CJ गांधिके स्वेष्टकावत् हुगाँश सींशाविक्षे व्यक्तिमहत्त्वप-FH र्थन्तमात्मेष्टकाचव

91d

92b

96b

97a

98a

b

99a

d

b

d

100b

101a

103d

112d

116b

118a

हत्वोद**न्मुखसन्न(सून्न)सय स**न

119d		न्बाहुतत च
120d	CFHJ	स्तदा स्यात्
121a	C	कित्वेष्टका
	F	मुदान्यज्
122a	F	बगद्गार्भेतं गर्भेपाश्च
	C	गर्भपात्रे
C	J	भविल्मभिष्याय ्
129b	F	शक्तिभिरन्वितः
c	F	सुमहिमारमामुम्
130b	CFJ	भूतानां पत्तये नमः
132c	C	द्रे साक्षर
d	C	देशा विवज्यी तिला
134a	C	शोधियताम्ससा
b	\mathbf{F}	सण्डलं मृक्तः
d	IJ	ख्यासिभ्यामपि करपवित त्रिजयने
		मृत्युक्षयेनापि च
138c	F	विश्वाचित्रतये नमः
DAG		Name of the Stranger Comment
	ALA II.	
9d	C	वशि यथोकोच्छ्रयान्
10a.	M	चरणसमुत्तम् अनेशङ्कृदिग्मिः
11a	C	मायूरोबे
11c	MP	दिग्मकांसै:
12c	O P	तूपानडन्ते
13a	C	माण्रे मिहिर
14c	DFMPQ	गलपादुकान्
		After 14, the following stanza
		intervenes:
	M	मास्तेत्रिविभाजिते शशिकरा-
		क्यंबै: कसात् पादुकं
		कुर्यांच् क्यागतहैरवे च परिधि-
		हारो तु मोडा डते।
		चन्द्राधीन्दुकरेः कमात् कुमुद्रपृष्टी-
		कण्डतरपाद्विकां
		तद्वहाजगमेनबोऽस्तु कुमुदं
5.94		बस्वश्रकं करूपयेत् ॥
: 16b	- K	चरणोनाप्यपादांश्व
Transfer Section		

न्याहति च

Stanza	Mas.	
II. 17b	P P	समन्ततः कृत्य शिका बाह्मभित्ती
		After 18 the following verse intervenes:
	D	बाह्यस्तम्भससुच्छ्ये विद्विते भूतादिवस्वन्तिमै-
		रेकाशास्यधिकोच्छ्यान् वित्रमुयान् स्तम्भान् ततो गर्भगान् ।
	•	गर्भस्तम्भसमुच्छ्रेचे विद्वान्निते वेदाभिवस्वन्तिमे-
		गैर्मागारमसूरकं विरचये- देकांशतः सम्मितम् ॥
	M	बाह्यस्तम्भसमुच्छ्ये विद्किते । वेदादिवीळान्तिमै-
		रेकांशाभ्यधिकोछ्यादितनुयात् पादान् पुनर्गर्भगान् वेदाग्रैक्रगान्तिमैनिंदिछिते स्तम्भोष्छ्येऽन्तर्गते
z 0d	C	गर्भागारमञ्जूरकं विरचये- देकांशतः सम्मितम् ॥ भित्तिश्रोभय
200		After 20 the following verses intervene:
К	MPQ	कृत्वा गर्भगृहं कुछाद्रिकृति- कोष्ठाद्यं समन्तात्पदे बाह्ये पञ्चद्शांशकाद्विरचयेत् सौम्याप्रसूत्रैस्समम् ।
		तःपृष्टस्थितदेवमानुष्पिशाषाः वारकेषु कमात्
		विश्वोमेशनवांशकानपि ततः स्वं स्वं पदं करपयेत् ॥
		माह्में ऽशेऽन्तरनन्तरे महति चाल्पे चेशकिङ्गे हरी
		तार्तीये दुहिणांशमध्यपदत- स्तुर्वे गुहेणान्युते ।

पष्ठे सुन्भजिति प्रतिष्ठितिपदं वाडीश्वरे वाष्टमे मोक्तं शास्तरि वोडशे गणपती विंदो तथैकोत्तरे ॥

कृत्वोदङ्मुखमत्र स्त्रमथ मण्डार् द्वाराविस्तारत-स्तुत्कृत्वाद्यश्तीशकं प्रतिगम-क्योद्वीचि चैन्द्राप्रकं सर्वेष्वीशहरीशयोः पुनरिदं वार्चांशतो वासिसे दिश्येश्यां रामयेष्यं यवयुगं वाचौंद्भवं सन्धितः॥

बाह्रो काँतुकमामरे न्यसतु मू-छाचौं स्थितामासिता-मीपनगानुषसंयुते समन्दे-वांशे शयानामपि। गर्भे षोडशवर्धभेदि।ने पदै-र्वाह्ये चतुर्वर्गकै-स्त्रियोकोन्भितपङ्किाभः सुरतृपै-शाचान् प्रकुर्वीत वा ॥

बाह्ये पोडश्रमंशकं स्वपुरत्तो मध्याद्लाढ्येककं वामे चाभ्यपहाय विद्वसुवि विम्बं स्थापयेत् स्थास्तुकम् । एवं मानुपमन्यतोऽथ गमयिश्वा पृष्ठतो वामत-कांशे स्थापयतु स्वमुख्मनुबिम्बं बाहुवेरे विधी ॥

MP बहुवरिषधानसूळविस्बं सुसमद्भारसमुच्छ्येण कार्यम् । घरणांशविष्ट्रसर्धवृद्धं चरणोनद्विगुणं दिसङ्घणं च । मधिकुड्यास्तद्धाँश Q **ब**ञ्चीपरिगतवळ्यं

21d 22d

Stanza	Mss.	
II. 23a	r	स्तरभात् कोणवतुष्क
c	Q	प्रभृतिकेव्योक्तेषु ते नैकथा
25c-d	FK	वीरकाण्डं शराम्नायोदार्चिदंण्डदीर्घा
		After 26 the following stanza
		intervenes:
	MP	स्त्रव्यासमूर् कीभृतियुक् दिक्चन्द्रेन्दु- गजांशकेः ।
		द्वारं प्रदक्षिणं चारुयात् स्वेष्वे- केनैव वा चनः।
27a	F	तिथ्यंशकेंऽशै:
29a	DKQ	नन्दांशांशिते
c-d	Č	र्पाष्टकाम्मूर्धस्थामथ
d	M	युक्तयूर्ध्व
31c	K	्वामकवाटची चितपराग्
32b	MP	न्यपि चित्रकाणि
	K	पुलकार्णवकुड्मलानि
d	F	मुखेन्दुकमलानि कवाटयो
33c	DMP	हिगुणादि दण्ड
	F	द्विगुणानि दण्ड
34b	DFK	मन्यन्न दिक्स्थं
	МР	सन्यं त्रिदिक्स्थं
c	D	मधिगतद्विष्नतत्था यतं
d	M	स्यद्योधप्रकदित
35b	MP	. स्तरमार्थके
C	MP	पत्रादीन्यघेचन्द्रात्म
		After 35 the following verse intervenes:
	M P	पत्राख्यं तोरणं चादौ द्वितीयं मकराह्मयम् । तृतीयं चित्रसंद्धं च त्रिविधा तोरणाकृतिः ॥
36d	DΚ	ततृ वितस्तोरणपत्ररायैः
37b	CDFH	हित्रिक्नोनाभिदण्डेन च भवति
	JMPJ	
	KQ	च भवति समो
38a	F	चतुर्धारान्विते .
d	DFK	परस्तात्परः
A STREET, TO SEE THE PARTY OF SECURITY AND ADDRESS.	THE REPORT OF THE PROPERTY OF THE PERSON OF THE PARTY.	was a service of the

Stanza	Mas.		
II. 39c	MP	चरणविरचिताशोन्मितां	
d	M	सशाछं चरणवित्ततिकांबादितः	
40c	F	तत्समस्त्रतासुखपदीशाकेष्ववात्युकः वह	\$1
4la	KP	युगान्तिमैर्भितमसो	. , 1
b	CDM	नासाभ्युज्जविकतं	
	F	नासात्युकवितं	
41c	F	इण्डेद्वर्षादिशराम्बिमैः	
	C	दण्डर्घितश्रायतं	
	MP	दण्डार्घतश्चायतं	
d	DHJ	गोमृत्रिकाहि	
42a	H	महति धारिन सपाद	
4 3a	F	चरणमितं	
	HQ	चरणतर्ति	
d	M	व्वलद्लगृहापे विंह	
46a	DKPQ	दण्डोच्छ्यसुपरि	
	\mathbf{D}	वाजनं तत्	
b	FK	जानितबहळतुळासासु	·
C	.C	स्वार्धकान्ता	
	MP	जयन्ती तदुपीर	4
	M	इ स्वानुमा मं	
47c	F	द्वारोर्धतो	
40	DFPQ	ण्सत्तरक्रं	
48a-b	СМ	कुर्यादु सरपष्टिकोपरि खुपा	
		क्टाचितामा निजा-	
		होध्वांद्रोत्तरमध्यक्रणैगतवा-	
		हाः क्रव्कणीन्मिताः ।	
b d	F	स्त्रसुमिता मध्यादि	er.
49c	D M P O	तासु स्याद्	
50c	MPQ F	द्विश्य ङ्गु ळा दिविततं	
51d	To the	प्रियततत्पाथेयकुरभा	
52a	DHJ	सुविद्घातु	
UUA.	M	विस्तारद्विगुणोच्छ्ये ऽक्यमिखये	
59.		वाप्युब्छ्र्येऽष्टांशिते	
58a	R D O	स्तम्भाभादिसम्बद्धे प्रकृति	Ţ
	KPQ	गरंतरे मातिष्	

Stanz	a Mss.	
II. 5	3b KPQ	यु वालिमंशैक्षिभः
55b	H	इयादितिथिहस्तान्तं
56a	Ċ	मुपिचलमुपाम
d	CDFHJ}	तत्पाइको सुतकितेऽथ
		After 57 the following stanza intervenes:
	MP	रहांचै: सुपिरं दशांसनसदो वेदत्रिससेन्द्रियं
		विक्ससन्त्रितयद्वयं द्वतवहा पञ्चांशतो मिमिता।
		पन्चोशं बुषिरस्समुज्यकतरा
***		पावार्थमेवं क्रमाव्
		दाहस्तम्भविमागतोऽध नवधा
		ग्रीचा विमानाश्रया ॥
58b	Ρ.	दशधा तुस्यं च कृत्वांशकं
59b	CFHJKPQ	मृ तद्विपायु ज्यसं
c	M	तुर्योगे
d	D Q	स्वस्वाङ्घ्रि
	F	स्वस्वाङ्भ्रिगृहपिण्डि
	JMK	गृहपिण्डिमूर्थंनिहितै
60a	M	विदिशासु कूर्ट
b	M	গাতাহৰ
60d	CD	शिखरे च नासिं
	I P Q	शिखरेषु नासी:
1		After 60 the following stanza intervenes:
		ब्रह्मा वा माधवः प्राध्यां दक्षिणामूर्त्तिदक्षिणे ।
		प्रतीच्या मराविष्कसतु
61a-b	M	कृष्णस्कन्दोऽधवोत्तरे ॥ . । बाह्योत्तरेण रहिते विगती र्वकृट-
0 - W-N		ग्रीवान्तरे निजग ांगकृ शामकुष्मे ।
62b	М	भासप्ततेषुंदितः
	O	

Stan	sa Mes.	
II. 6	J J	अद्यष्टधाचतिषद्वेविषमकरमिताः पश्चभौमादयः स्यु:
		छन्दारम्य द्वात्रिभित्नहितद्शका-
		णानिपञ्चाशतश्च ।
		षम्भौमाद्याविकस्पारवितक्षरमाः
		श्वाखिलाचित्रिभिन्ना-
		स्म्यक्षादित्यूनपञ्चाशत इह पुनरा-
		भासकाः पर्तकाद्याः ॥
b	C	छन्दो हस्तै:
64a	D	शासासे च चतु
· b	D	दाव्यं स्याद्शमान्तिमं
S	P	् षड्भिदा
65d	K	युक्तारमकं वेश्म
6 6c	L	आयाममंशै रससम्मितश्च
67c	D	पार्श्वद्वन्द्वसमायतीं मुखतति
	KPQ	पार्श्वद्वन्द्रसमायति मुखतति
d	MKP	. सांशनाहिमह पृष्ठं
69b	H	अङ्गायतानि परिकल्प्य
c	C	रसपुटद्विगुणांशमानो
70a	Q	स्वाभीष्टमाने दशधा
d	\mathbf{D}	तदाश्रिध
71a	\mathbf{D}_{-}	युगाश्रहिं गेहं
	C	पहुरगाधोद्गेदितं
d	J	सम्मितं
72d	CDFK MPQ}	सममस्य द्वीर्घ
73c	M	प्रथमचरम युक्तं मुखा
d	Q	शा सादाः पंच
74c	CDFH JKMPQ}	पदादेकदण्डः सपादः
75c	\mathbf{D}	दिगिपांथाछितान् किम्चनावः
d	K	प्रादक्षिण्यं मिथस्ते
	F	′ मुखाः षण्मुखाश्र
76c	J	श् तेकवारमथवा
ď	DKPQ	स स्मायुत्तरसंयुतं
.78b	O.D.	मृण्डलमाकल्या

Stanza	Mss.	
II. 79a	M	इत्या दण्डं मुखायत्युपचितमित्रदण्ड- तत्पार्थेहारा
	K	स्थितं चास्तुहारा
b .	H	प्रथितगुणविसागैः शरैवां विभन्य
82d	J	तंदद्रक्रिया:
83d	İ	नेत्राभ्यामपि पवविश्वतिविभक्ते
84d	F	शशिखराः स्युः

After 84 the following verses intervene:

DKPQ

द्वारोखाटिश्वरसाशुगांशवहरूं तस्मात् कृशामान्वितं द्वारं द्वादशकं विमुख्य पुरतः प्रासादतः स्थापयेत् । द्वाराणां दशसिक्ष ससदशाभिः प्रधान्वितेश्च्छ्रयं विशद्धिनिजवाहदण्डसद्वितं वेद्या समेतं स्वजम् ॥

रक्षामङ्गळपूर्वकं शुभानिमिः सर्वे शिलाये मजे-न्मन्त्री शस्त्रिभिरन्वितः स्थपतिमिः कर्त्रापि चैन्द्रादिषु । आसाद्याथ शिलाकरं सुमहिता-स्मा तम्र योग्यं मनुं जपवान्विष्य शिलां निजेष्टमनुषि-म्बादिक्षमां कक्पयेत् ॥

सिद्धाचाकरसम्भवा बसुमती-छन्नास्ववणींचिता रिनग्धा शस्त्रसहा गभीरनिनदी दिश्याहितामा शिला । भाद्या विम्वविधी स्फुलिङ्गबहुखं तस्या शिरोधोमुखं धद् काष्टाभिमुखी समुख्यितवती स्थास्या च तरिक्मुखी ॥ Mas.

दुष्टोदेशसमुज्जवान्यपरिशि-धा दुर्पहाचाभिता वाताग्न्यर्थकराहतातिविपुका वाला च बुद्धा सती। दुर्छे बाक्षरगर्भमण्डलयुता रूक्षस्वरी जर्जरा दुस्पर्शावनिसम्बिवेशितशिहो-हेशा विवज्यों शिका ॥ गुनी भीररवा स्कुलिङ्गबङ्खा न्यप्रोधबोधिष्छः -प्रस्या विस्वविधी विशास्त्रवहका प्राद्या शिका पीडपी। रस्भापत्रानिसा न चातिबहुका स्निग्धस्वरा शीतला स्त्रेणी पीठविधी द्विछक्ष्मभिदुरा क्षेत्री पदाब्जार्पणे ॥ दःस्वमे निजशान्तिहोमकृद्ध प्रातः समभ्यद्यं ता सम्त्री स्वस्वमनुं जपन् वदमपा-दाचडुकेव्यहुयेत्। तक्णा तां सहपीठपादहवहं मोद्धार्थ कृत्वा रथे नीत्वात्रोत्तरक्त्यसाशिल्पिनिक्यं विम्वादिकं कारयेत् ॥

After 85 the following verse intervenes:

DKPQ बहुवेरविधानम्छिनिम्बं इसमदारससुच्छ्येण कार्यम् । चरणाशविवृद्धमर्थरदं चरणोनद्विगुणं द्विसङ्कणं च ।

86a MP स्वासीष्टे दशघोत्तमे

D विभिन्नितं मार्न

b C च परमे विस्वे

c) M तारं तन्मिहरां

MP गोळकां

. Stansa	Mss.	
II, 87a	MP	स्ववान्त्रितारिगुम।
c	DFHJ KMPQ}	तुर्यश्रितां
88c	M P	नास्यन्तं च विकालिमं च
, 8 9a	CDFK MP}	. सनाजपद्मसङ्ग्रान्ता-
	COFHIJKMPQ)	श्रुविभार्थ करवनेत्
90a	CFHIJ	भहाहुकाततमतो
b	DMPQ	सुन्दरमतोबिनप रामल
e	ODFK MPQ}	पद्द्रयततां ग्रा किनिस
90c-d	M,P	निस्नम् <u>क</u> स्यासो च्छ्
91a	KQ	पबमपङ्किसंस्थे
C	DHJMP	फाछेक्षमान्तरकृते
93d	C	यबावकीर्था
98b	DFKM PQ)	मातेपर्छिबता स्वेन
100a	KPQ	सस्वाप्रथपर्वंद्वतो
.	OKM PQ-}	प्रयमप्रयुत्तेः
1015	C -	अथमनोमाणिबन्त
	M	प्रथम जे मणिवन्य
	K	समिवन्यनिष्ठ
10 3 a	Q	मूछांगुडाग्रविततिः
d	CDFI	कार्या कड्रम्परिमिते
	JKPQ	`
Laste	K P	मितेरचित्रा <u>त्रय</u> ुग्मे
104d	D	पार्श्वेऽहुङप्रपद
105b	PMP F	मसाबजीनित प्रावेश
→ 106a-b	M .	परिश्विः परं साद् स्वावश्वश्रेः परिश्विः परस्य स्वावश्वश्रेः
la.	m C	साराइडे:
b	CDEM	त्रिमिरवाइसभाग इ किः
	KPQ	विभिरधोश्रद्यभागद्दीनैः
1076	ď	कक्षान्तरे रहित
6	DMPQ	क्यों श्रिभिभृषद्

......

Stanza	Mos.		
II. 107	d D		
	JE	Trans.	
	D	भेंडुशस्त्रकाले:	
	М	્રુલાં લ તા	
10%5	ODF	गहरोज्यक	1 No. 3
	KP	व्यक्तिहरू है	
d	ODFK MP	मास्यानगडुदापेर्ड	
	M P.J		
110a	2	कालरस्थत	- 2
llic	KPQ	जुममुक्तारातः	
113b	P	च्योजी नवामे:	3-5
	DF	इस श्रीतित्वे	
d	PQ	इ ळेस्साम्बत	V
1184	C	एक वा दिस्ता	-200
	D	मकोपैरपुरां द्वास्था	
b	P	संसमिरावती पुग	7
	D	अ र पुष्ठादिषु विस्तृतिनेश	
	P	तत्त्वति ।	30.45
117b	PQ	विस्पती वाभस्तना	
	CD	- farier /-	
d		पहरूपी करोड	-
	DIERG	चुर्वश्रे	الله الإيمالا على الا
1196	J	बरणाहतिसुद्धि	Los Colo
130d	KKPQ	मक्सायतु चेकडराहिकावि	
121a	PQ	पुरस्त्वनंते	
122a	C	समीरमासद्भिकांश	
b	F	समाबं नाय नुदनुतर	1 ml
	DQ	मुजोच्ल्योऽति	w.
d	C	सम्बन्ते तथेशापिक	
	FKPQ	सङ्ख्यातेस्तशेवाभिकं	
Section 1	J KP Q	कार्याराराचे पश्च	
	ODFP	पुगांशकांद्रस्तर्नाष्ठः	Q S
d	K	पुगांगके विरखनांबाः	
124b	Q.	तद् स्मार्थते	4. T.
14%U 3	F Q	विभोक्तं कार्योः	9
January 10 SA	I A SER OF SERVICE AND SERVICE	क्रमायमं वर्गे 🛩	CAN ST CHA

वृत्तायत

	the same of the same
Smalle	Mss.
30 30 AS AS ASS	· 在新年间 ·

11. 125	a CDFKPQ	वर्षभे हसरी
	DF	testiness!
	K	
186b	CDEPQ	जनतो विक्रीस्य
	D	परितारवेदांत्रकोदांतर
4	P	साम प्रपरिशास्
1275	H	भित्रतिस [्] रेची
128d	K	माजी कुल के स्पति
	P	सास वृतियोग्यते
	Q	मां बीकृतियेश्यते
139b	3	क्षामास्टा ब ल
d	B	क्लुम्ला करोडु
1-80a	D	स्कांशयुरमाान्ति कं
131b	DP	तक्कवंश्मिता
	DPQ	महास्युतानहात्रिव
d	KP	देवला
1325	D	तु न्यासामीन्द्र य
183d	D	पहिंसमा
134b.	DK	द्वास्त्रामादाय पायो
d	K	Hunk
135b	CFK.	रका मानाता
1366	DFKPQ	इयेकाविताङ्गुलमिसं '
137a	P	बारिनेदार:
b	CDFKP	पुजांचाहितुणं सवन्तर
138b	P Q	निगमां शोदिमतक में विश्व ह
	i en	सङ्के मृति निष्क्षेत्रपि ग

After 138 C has the following

महती प्रतिसायामे । तिथिमके महिष्ट । ७ अहवी-कन्तिमरंबी- । ७ विक्रिकिट प्रकल्पवेस् ॥

Statiza

Mise.

रत्मश्र ... वर्षाते क्योचीधीशेतेऽवदा । अवस्याद्वारताडांशै-रत्ये अद्वति वा सर्वेद् ॥ विस्वदीचीयुपसाजितेशकै-

विस्वदीधेषुपनाजितेशके-नेदशका[केनेदसूपमेतेसथा]? । मक्युदेन भवति स्वयोनिकेः कर्नादन्यानेदिरस्युवार्यमोः ॥

14Cd

ম ৰভাৱিন ভ

PATALA III.

र्**विकासक्**युद्धकान्त्रं

16 बीकेपुनामितेडाचे वाकाल Se. इध्वास्त्रिकेय M बान्यसिभेयकर्गी d N मृतियोक्षेतेः 8d CFH IJN परिषत्संयुतेस्थी 90 बार्स शहेब OFH IJN न्साइन्यहिष्टीशो d J सद्यमनी वेशोत्यनीनात्वान् He H अत्रेखरे सवति 13 J वितान्ताणुना 16c d T स सर्वदेवसहा चक 18b N तिकतिकाप्गौळाञ्च 196 H **ध**समग्रम् H धुक्सवाधाय शिमचो 200 CF विवयसेशह 210

Mes.		g. (
F	स(क)भितासा	*144
C	स्वारुधसम्बद्धान	
H	विस्तर्य द्राया गाँछ	
J	erei ga	1.00
N	ज्याचक्रुक स् यांगे :	
N	विभाग व व्य विभाग ।	
H	सोबान्ते असिमास्त्रि वसन्वात	तस्यादः
3e () ()	Trongs (
H	क्रीक्रमांचे	
I		
J N	and the second	
N	द्रभीधगर्भाजित	
JN	सन्त्रतः	8 p. 14
	EOHINNH HINN	ि स्व(क) वितासन С स्वक्रमान्त्र्योनं Н विन्दस्य द्वा गाँछः Ј क्वस्यां दुवः N स्वास्त्रकृतः तथायेः N विविच्या वस्त्रविधिवद् Н सोमान्ते मिनान्तांते प्रसन्वासः पासम्बद्धः Н कोद्यक्रमाने पासमान्त्रकृतः Н कोद्यक्रमाने प्रसम्बद्धिः N स्वीक्रमानिताः

After 43 the following stance intervenes:

> नेत्रं तत्र तदीयनेत्रसनुम्-होद्वारकेगोंकता-

रं।चित्रस्पनगोत्तकौतुकाविषे: प्रागार्थके प्रोष्टिखेल । क्योतिर्छिङ्गीनदं यदीह परिष्-पासाससाककपये-क्जायासराकाचिम्पके पारे तथा सर्व तयोक्षाचरेत ॥ मनुमृदीयां सुसुद् सातवूरया BF 46b विश्वचान्तं पन्चमन्मान् चवार 47 a-b दिक्पानसाचित्र विष्वस्विभाष्य । FJN स्वासे सुनं दाम च दर्भक्तासम्ब बु-ष्टि गोमगाम्भस्ततो राजीमुष्टिशङ्करकगण्यविकिराण् मुर्डि च गन्धोदकस्। इब्याण्यक्षतदर्भसूनमपि ता-न्याद्यन्तमृष्टगृनिता मन्तीय विकिराण्यनादिसम्बद्धन चीनानि वा करपनेद 🏻

		43
Stanza	Mes	
III, 51ba-d	. E	वोगे वं विज्ञतयंगे हमित वज्ये पञ्चमन्त्राज्ञिकान् भेपेस स्वक्त्यक्रमेट विपरीहाचेड
		डिमाकाशस्य । जनगर्था विकिरेश सम्म मर्शक्षद्वा नागेश कर्यने
	HIJN	चणोपुता । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।
c-d	H	भूगार्ध च सन्धेरीत् विशिक्तानिते समा सावजेऽधेरो
57		हराम पाना मनुसायुक्तां इत्या यहत् साहग्रसं तथाकम् केलम्म संस्कृत सुदं प्रकृती- मामीब्रहोसं विदेशीकोणे ॥
ð ya	CIJN	भगर्चितव्यक्षिके ऽ स
		न्यवितर्गभेदेऽश
d	I	प्रयमेद दिशायाः
#9e 60d	J	भाग्यंहोताहा
61e	CFJ	सर्वतः स्व स्तप्रं
	I	मायूरामक्तातिभिः परिवरम् सम
.63a		डुतोकानमुं
64e	P	विषयाचाडा देव
6 5d	JNH	पञ्चिमर्गम शहुवाद्
67		र्वाम्लमहाणुनावंगुह्योः
	H	रकाशीतिपदास्मपद्मविदितं प्रान्तक् श्वयं साधकः
		EDIX MICHAEL

इगोद् वास्तुवाई तदापि किथिन-स्तरमेश्वराशामुखे । सन्मातेम च भस्मज्ञान्तिसाविकोपेबेन शस्यमके-सर्व विप्रसविमिति वुवन् भगवतः माजाः ब्मन्तुश्रत् ॥ प्काशीतिपदात्मवर्**ष**विहितं

गमांकये निहितदर्मंचये निजेब मासादकपमणुना पुरुषं महस्त्व । 694

804

a.b

Mas

त्रस्मिन् सम्भे वस्पृतितत्रवृक्तानै । पुरुने श्रीनिवक्छशेन त्याभिषिवेत् ॥

After 68 the following two stanzas intervene:

ति वास्तुपुष्याहमाप्याय मृति पासावरूपिणी स् तत्स्याक्षवटनीर्थेण पुष्तां सम्भावयेसादा ॥ С हे । त अ श्रद्धावरचननेऽथ सम्ब

स्थान्यवाक्य सन्तः सि श्रुहोद्दरभवने भिवादिकपुद्र∙

अव इंड्रवर्गादिकाः

स्युः कुरमा इह सध्यती नवक्से शत्वाक्षती युक्तितः ।

Tie FRN senenverg d CFBIJN gregeniges

74d F द्वारणावरी च हरी 76b F I नन्यचारि

77d U शब्दावीसवीस्थीस 78b में बद्देरीभगूत्रमेद

79c C सकोबीयाँ: d. MIJN श्रुप्तादशालींग H शुक्रवास्तः

N

1 .1

d रि शेषे प्रसिद्धि 81a II ब्रीहिमियश्चयसर्वेषमावसुद्ध-

गोधूमजर्तिकगवश्चिकवैणवानि । द्यामाकसंशितकुष्टस्य ककोविदार-शीदास्वरूपसिहितान्योधिकीपधानि ॥

भीरीडिज

हिं सर्वीयधानि पवमापतिकप्रियंगू

PATALA IV.

Stansa Mes. 2a CH परिचार्योचस्य J परिचाराचस्य 1 N सम्पाद्वेश

Stenan	M	55.
Iv. s	H	े निर्मेर्लिशाकन्तमेतन् समन्ताद् व्यक्ताध्यस्तेनोदिशेन शुवेष । धर्माखाभ्यां वेष्टयेद् वा त्रितन्तु-
		द्भेंचरभां मण्डमं नीप्रदेशे ॥
4a-b	H-	सर्वत्राप्यथ तोरणानि चतस्-
		व्यासास प्रवीदितः।
		नेर्नुबाह्यस् दिशु प्रवयवादाः
		ः असं स्पितान् ।
ba	N.	द्वती दुरम्बर
•	N -	মুখ্যুৰ্থ কৰিব বিভাগ বিভ
d	N	निहिषाद्वेष :र धुरश्चिछे
64	N	न्यस्थेत वे सम्बद्धित
. 7c	C.J	मारना दक्षिण
19b	N	्हावेन्नायेखरेतु
√ 35a-b ·	N.	महाबीर्यविद्युद्न्त
26d	H	्वेत स्थ ताः
27c	N	अर्था चतुस्तीरण
2 8b		धिवनोपूर्विकासि
c-d	H	किनताहींयधेनाबीमस्त्रीः खर्रात्रेक्याः
29b	F	नशिवाकुण्यं
	N	चिकि रवश नत्यास्म वि
80d	OPHJN	त्मकाश्चे देवं वितासादिया
31a	A	भव खलु शिवकोणे देशिकः स्मापिया
	CJW	पार्जन्येऽपि वा कस्पिशिखा
d	OHJN	कल्यसर्व
82a	C	मन्त्रतोथै:
	CFH	पुर्संस्कृत-यस्त
886	H.	सिमध्वणाँख्यक्ष
d	A	चूर्लन्त्रद्यत्मराचेत्रम् ।
	F.	पूर्ध-तह्यत्
	N	र्वस्कृतास्मतस्व
84d	N	पराज्ञसम्पद्ध
	CJN	य न्मियशिवाबि
87 d	CHI	
884-d	H	ने पेशं परिवाला सम्मवसमेख रोडन कुछेन् सही
		ाण गाउपाच्य नम्बदयनस्वतस्य स्टेस्ट्र कहे

Stanza	Mas.	
IV. 39	Н	कुण्डे स्वे कृतशोधनेऽथ चतुर-
		श्रे वायुवह्वयम्बुभू-
		ब्बोमेरानळबीचमन्त्रबरह्न-
		बावृत्तिमात्रं कमात् ।
		आयच्छविछं विश्वाय परिश्वो-
		षाभिपदाहान्तिमं
		तद्वैशेषिकशोधनं गुरुरिति
		प्रोत्पादयेत् पावकम् ॥
d	JN	तद्देशेषिकशोधनं प्रजनयेत् कुण्डे स्वकेऽथावर्ड
41	Н	अस्त्राणुना विधिवदायतनं विकिल्ब
		सूयः समुध्य सिक्किः शक्कं भिरस्य । 🥼
		कृत्वा सगन्बकुसुमाक्षतवारिकूचै-
		स्तारेण विष्टरमिहाईतु योगपीठम् ॥
44a	I.	सांविधाप्य
47d	CFHIJN	वा स्याद्ध्रवेणार्चनं
49a	Н	शर्वे सथादि
b•d	В	रार्वे वण्मुलतारेश्वरतु पदणुम्:
		छद्वयैर्बाहुजेये ।
		भूराचै: सद्यतो ह्रौ स्मरशुरदमने
		स्वाङ्मबाजिगणेशे
		संस्कारानन्यतस्त्रीन् इरिमहिचिते
		मूछवर्णेश्व वहे: 🛚
50a	r	कर्मसु समर्पित
b-d	Н	विन्यस्य तं सक्छितं परिकरण्य देवं
		सम्यूजयेत् स्वपरिवारवृतं जलाचैः 🕷 🔠
51	н	तारण्याहृतिपीठमूळपरिवा-
		रै: स्वैर्जुहोत्बेकशः
		सर्पिः साष्टरातं स्वमूजमञ्जूना
<i>h</i>		पूर्णान्वर्तं मन्त्रविद् ।
		भूरादिमणदे: सकृत् सकृद्याराध्य
		त्रसाच प्रश्रं
	1986	रक्षेत्रिकार्कितं ततः परिसम्हासं
A S		विधि चायरेत्।
6	0	सम्राप्याचितं
ď	IJN	वतोऽत्र वञ्चयाव पर्युक्षणान्तं विधि

Stanza	Mss.	atrial?
IV. 53b	N	क्षितं कुशाम ोत्तरं
54c	CIJN	गजेत तरिमन् वायने समाहितः
55c	\mathbf{r}	गन्धास्भसा पूर्वेत्
5 6b	OFHIJN	Sमन्ताचा वितयेऽपि ते शिवहरी
58a	CFHIJN	गणेशविष्णुमिह
d	I	हरिविद्यादि
59	H	ं संसावितेऽत्र ककशे
		हंमं शिक्षिशक्तिवज्रगजपग्रम् ।
		न्य स्थापूर्य कुमारं
		सिटिपिवयोजेऽत्र यजतु सावरणम्॥
61a	${f N}$	मृह् ता
63d	CLIN	गणपे तु हरीशवन्त्र
68b	\mathbf{c}	विधाय
d		घातावस्व प्रतिमामि ह
	N	गततार्थं
69d	$\mathbf{H}_{\mathbf{c}}$	तमेविक्रम उ
7 'la .	FHIJN	्ष्ट्रतवस्थानस्था ।
b-e		ंतेडां Sसीति हरी घुताकिरथ वे-
		ध मूळतः स पिषा 🕬
		होतिमापि विश्विष्य शोधयतु वा
		ग्राक्रवाभि: क मार् ।
		The following stanza occurs
		after 72.
	\mathbf{c}_{-1}	र्राधायुग्वेराणुकृत ्रम्तालेप -
		सुद्वर्थ विस्व
		मास्रेण हुपदमनुना क्षाख्येद
		सुस्भहन्याम् । मृळेनेसद् गुहगणपद्योराचरेद्
		्रूल्यतर् गृहगणस्थासम्बद्धः सर्वेगार्थे
		शरीचेः शोधयतु प् तमध्यक्ति-
1446		शास्य शास्त्रवर्षु पूर्वनस्यापनः . कृनमूचतोऽथ ॥
73b	N .	जुरूतासस्मिम <u>ी</u>
7.4	7 L	्रारेगा राजपे च विस्तकलशा-
		देकात पुरः प्राचरे-
	7	चित्रीहेल नसायेके निगादितं
		वर्षावक्रमात परः ।

Stanza	Mss.	
IV.		तुर्गावद् विद्घीतं पावकभवे
		स्तेश्वयद्वाय त-
		च्छ्रीशेशाजितबोस्तु विम्बक्क्स- :
		रनानकमस्यान्तरे ॥
a.	N	हुर्गाहरोग्नशर ान्यस
75c	H	नेश्रेण शास्तुवदिभास्यषडास्यपोश्र
76b	H	त्रिधास्तः
c	H	दक्षिणमन्यमस्याप्याय
d	H	यतारकार्य
78	. Н	प्रस्पष्टताचे पृथगेव विध्य
		्रे विष्णवाहिबिम्बस्तपनं समासात
		मूळाणुसाङ्गीकरणोपहारा-
		दत्युत्तरं चितादेह प्रयोज्यम् ॥
Ь	r	दसोपहरान्
79c	J	त-मृत्यासुहत
83b	N	कृत्वेदाहोहि मन्त्रेण
84c	JN	्र गृहाणेत ं
85b	, , C	स्थम विन्त्रवित
88c	() · C	.पुरतोध्येषारा
d	$\mathbf{H}\mathbf{J}\mathbf{N}$	दलार्नाकरम् 🕮 - 🕮
90c 📜	\mathbf{H}	स्रोपर -
95d	\mathbf{H}_{\sim}	ं कोणसंस्थः । 🕖 🔠
97d	\mathbf{H}_{i}	र्थतेन'
100d	N	राणः प्रसते
108d	HIJN	भहसे कथ्यावट संस्पद्धात
104c	JN	काशावराप चार्क
ar it	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	पञ्चतुराणुना
105	. · H	शिवाता विकासीविधाय विश्वधाः
yev), aran		पुण्याद्दमंतज्ज्ञलेः
		स्वत्वा रक्तनबांशुके च परिचा-
•		च्याभ्यस्य दुर्गाणुभिः ।
		दस्या कलावितानचामरयुग-
		क्षत्राण दिश्च कमा-
		स्यान्त्रे: सम्बग्धं पुरा मन्द्रतिन- विशासकत सम्बन्धः ॥

Stanza	Mss.	
IV. 107c	F	सुपहारेणाञ्जनं
111a	CJN	रयारोहे
113b	F	बाह्यासुना
115a	FN	संस्थाप्योपचार्याच्यं निष्ठैः

The following are the manuscripts used for collation in the preparation of this list of varients for Patalas I to IV:

		Mss. No	Extent.
1	C	4119	IIX, 127
2	D	4144	I-II
3	F	10904	I-XII
4	G	L-35	11-5
- 5	H	L-536	I—VII. 123
6	L	L.545	I—X
7	J	L.1047	I—XII
8	K	C.443	I—II
9	M	C.581	II .
10	N	C2064B	III-V _I . 12
11	P	C,2293	I-II
12	Q	M. C.308	I-II

ग्रुद्धिपत्रिका।

पुटम्	पङ्किः	अशुद्धम्	गुद्धम्
Ę	२०	करणे प्रतिज्ञानेन	करणप्रतिज्ञानेन
१०	१८	ऽ भिप्रेत	sभिष्रेतः
१५	88	ाशवे	शिवे
२३	- •	आमन्धिनी	आमगन्धिनी
२ 8	4	रसर्वा	रसैर्वा
. 23	२७	पोचितै	वापोचित
२६	१२	ज्वलिता	ज्वालित
३५	३०	भेद	भेदं
88	68	स्य	स्यः
48	२२	पृजयेदिति	पूरयेदिति
६१ः	१६	ावन्यस्यतु	विन्यस्यतु
42	१८	् राह	स्रोह
99	२८	कुरीरावासः	कु ळीरावासः
49	२२	अघारे:	अघोरः
७१	ર	लेहा	लोहान्
٠	१९	पवमानीभिः	पावमानीभिः
८३	१७	सवाङ्गेषु	सर्वाङ्गेषु
۲8	9	स्च्यष्ठालाभ्यां	सूच्यष्टीलाभ्यां
د۹	₹,8	निजष्टे	निजेष्टं
C44,,	4	ावशेषणानि :	विशेषणानि
99	२६	याम्यस्थ	याग्यस्थं
୍ ୯७	W	घ्वजात्थाः	ं घ्वजोत्थाः
९०	8	सुविज्ञेयत् 🔹	विज्ञेयम्
१०२	4	अष्टमांशरेषां	अष्टमांशैरेषां
१०९		दण्डते	दण्डतो
१ २१	.	दीसिमद्भि	दीप्तिमद्भिः
的 医克里克斯氏征 医克里克氏			

पुटम्	पद्भिः	अशुद्धम्	गुद्धम्
१२८	११	अभिततो ,	अभितो
१४२		नाह	नाहं
\$80	२३	स्तम्भद्धयुत्तर	स्तम्भद्वश्वत्तम्
१८५	१७	वैदे	नेद
१९०	٩	अत्रपि	अत्रापि 🏄
१९२	88	बाजानि	बीजानि
२००	२५	देवताशाद्	देवतावशाद्
२१६	8	पाठम्	पीठम्
२१७	१५	उद्धात	उद्घात •
.,	,,	सङ्ख्योद्धासा	सङ्खोद्धाता
२१८	१	उद्घात	उद्घात
	₹	स्वास्तिका	स्वस्तिक
386	२३	. ख णु	स्थाणु
२६०	ξ	गन्धां	गन्ध-
२६३	7.	उद्धा ता	उद्घाता

